سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو

جنرل هيگ

مترجم

عطا محمد ڀنڀرو

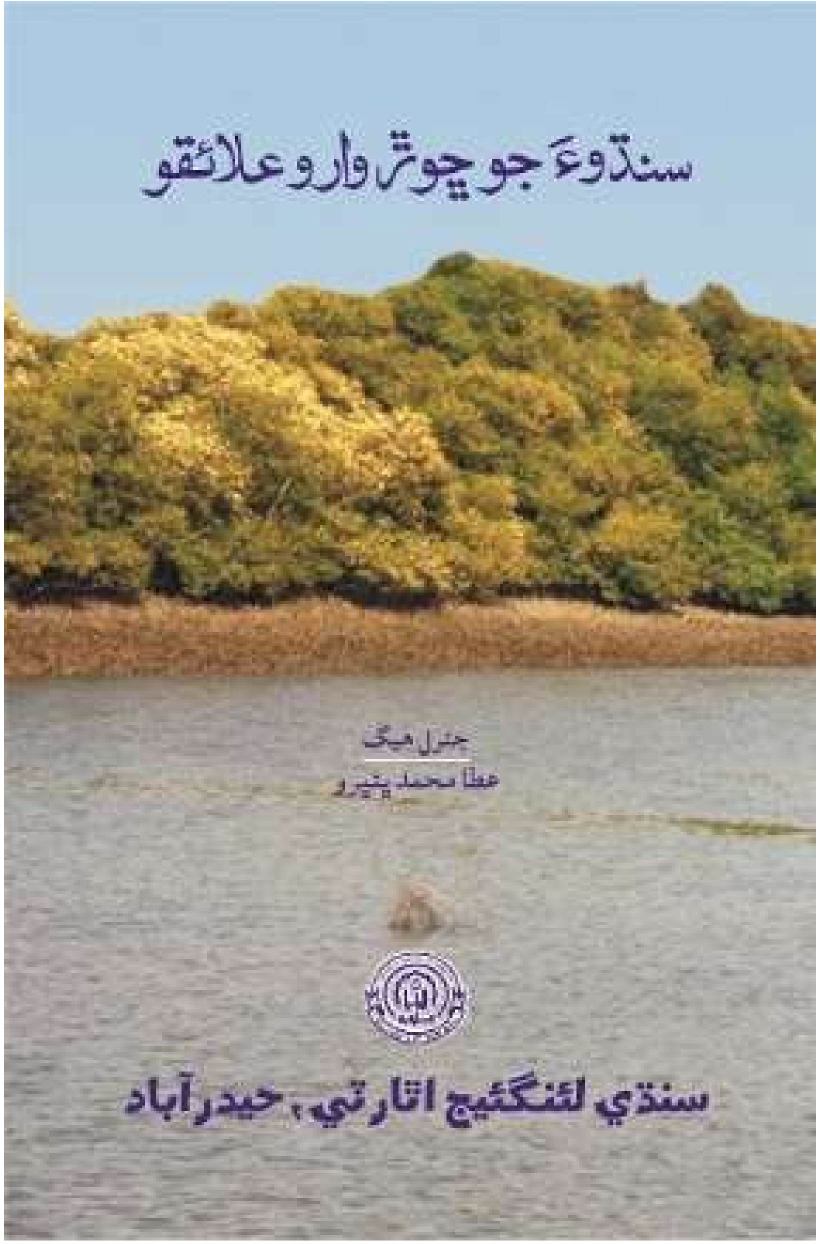

Sindhu-a jo chhor-a Waro Elaequo

By: Journal Haig
Translated by: Atta Muhammad Banbhro
Edition: 1st 1995, 2nd May 2014
Quantity: 1000
Price: 400/-
Composed by: Parsa Rizvi & M. Ramzan Turk
Title: Asadullah Bhutto
Published by: Taj Joyo, Secretary, Sindhi Language Authority
National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel: 022-9240050-3
Fax: 022-9240051
E-mail: sindhila@yahoo.com
Website: www.sindhila.org
Printed by: Areeba Publications Karachi.

هيءُ ڪتاب، تاج جويي، سيڪريٽري، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، ميشرس عريبا پبليڪيشنز ڪراچي، مان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

حيدرآباد سنڌ
2014ع

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (207)
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو

ليکڪ: جنرل هيگ
سنڌيڪار: عطا محمد ڀنڀرو
ڇاپو: پهريون 1995، ٻيو 2014ع
ڪمپوزنگ: پارسا رضوي ۽ محمد رمضان ترڪ
ٽائيٽل: اسدالله ڀٽو
تعداد: 1000
قيمت: 400/- روپيا
ناشر: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ

Catalogue Reference
Atta Muhammad Banbhro
Sindhu-a Jo Chhor-a Waro Elaequo
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-9098-16-1

ناشر پاران

سنڌ جي تاريخ، جاگرافيءَ، ان جي درياهہ ۽ ڍنڍن، ڊورن جي ڪنارن تي وسيل آبادين جي باري ۾ ڪا باقاعدي ۽ مستند لکت نہ هئڻ ڪري اڪثر مشرقي ۽ مغربي سياحن ۽ ٻين تذڪره نگارن جي احوالن ۽ بيانن مان سلسلا جوڙيا ويندا آهن. انهيءَ ڏس ۾ جيڪي بہ اهم احوال مضمونن ۽ ڪتابن جي صورتن ۾ موجود آهن، انهن کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري مهيا ڪرڻ سان سنڌي پڙهندڙن کي ڪنهن حد تائين اهڙي ڄاڻ ڏئي سگهجي ٿي. انهيءَ مقصد سان محترم عطا محمد ڀنڀرو جس لهڻي جيڪو پنهنجي ترجمي نگاريءَ جي مهارت کي استعمال ڪندي تمام وڏي انگ ۾ انگريزي ڪتاب ترجمو ڪري سنڌي ادب کي مالامال ڪندو رهيو آهي.

جنرل هيگ جو هي ڪتاب پڻ ڀنڀري صاحب انهيءَ مقصد سان ترجمو ڪيو هو. جنهن کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ان وقت پهريون ڀيرو 1995ع ۾ ڇاپيو هو. جڏهن سندس جگري دوست محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق اٿارٽيءَ جو چيئرمين هو. هن صاحب هن ڪتاب جي اهميت کي هنن لفظن ۾ واضح ڪيو هو:

”جنرل هيگ پهريون مصنف آهي، جنهن سنڌوءَ جي ڇوڙواري علائقي بابت هڪ معياري ڪتاب لکيو. جنهن جو سنڌي ترجمو اوهان جي هٿن ۾ آهي. سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو تاريخ توڙي جاگرافيءَ جي لحاظ کان وڏي اهميت رکي ٿو. قديم زماني کان سيلاني سمنڊ رستي سنڌ ۾ آيا ۽ پوءِ وري درياهہ ذريعي سفر ڪيائون. سڪندر جو سنڌ تي حملو هجي يا عربن جي سنڌ تي ڪاهہ يا اليگزنڊر برنس جو سنڌوءَ جو سفر، هر لحاظ کان ڇوڙ وارو علائقو وڏي اهميت رکي ٿو. هن علائقي ۾ ڪي بندر ۽ درياهي پتڻ هوندا هئا. ڪيترن ملڪن سان وڻج واپار هلندو هو. ڪيترائي شهر، وستيون ۽ واهڻ هئا، جن مان اڪثر اجڙي ويا. جنهن تي افسوس ڪندي شاهہ لطيف فرمايو:

”نہ سي وڻڻ وڻن ۾، نہ سي ڪاتاريون،
پسئو بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي.“

جنرل هيگ جو هيءُ ڪتاب سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان ٻيهر ڇپجي رهيو آهي، ڇاڪاڻ جو ان جي اهميت ۽ افاديت سبب اهو شاگردن استادن ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ سان دلچسپي رکندڙ عام پڙهندڙن ۾ تمام مقبول رهيو آهي ۽ ڪيتري وقت کان ان جي گهُر ڪئي پئي وئي.

سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو هميشہ کان سنڌ جي سياست جو مرڪز رهيو آهي ۽ ڊيلٽائي علائقي هئڻ سبب ان جو سنڌ جي معيشيت سان بہ گهرو تعلق هو. هيگ جي ڪاٿي موجب هي علائقو ان وقت لڳ ڀڳ ڏهہ هزار هم چورس ميلن تي پکڙيل هو. جنهن جي هن ماپ هن ريت لکي آهي:

”حيدرآباد کان هيٺان سنڌوءَ کان وٺي عمرڪوٽ تائين نوي ميل ۽ عمرڪوٽ جي اوڀر کان وٺي ڦاٽ جي ڇوڙ تائين هڪ سو پنجاهہ ميل، حيدرآباد کان ٺٽوءِ ٺٽي کان وٺي ڪراچيءَ ويجهو ڪلفٽن جي واريا سي جوءِ جي ڏکڻ اوڀر تائين اولهہ وارو پاسو هڪ سو ڏهہ ميل ۽ ساموندي ڪنارو هڪ سئو پنجويهہ ميل آهي، ۽ اها ڪل پکيڙ پنجويهہ هزار چورس ميل بيهي ٿي.“

اهڙيءَ ريت ڄڻ تہ سنڌ جو سمورو لاڙ پٽ ان ۾ اچي وڃي ٿو. گذريل ڪيترن سالن کان ساموندي طوفانن سبب ۽ سنڌو درياهہ ۾ ڪوٽڙيءَ کان هيٺ پاڻي نہ ڇڏڻ سبب سمنڊ مٿي چڙهي آيو آهي. انساني آبادي تمام ڀڃتي پئجي وئي آهي، ٻنيون تباهہ ٿي ويون آهن ۽ تمر جا ٻيلا تقريباً ختم ٿي ويا آهن. آبي جيوت تباهہ ٿي چڪي آهي ۽ هن علائقي جي معيشيت جو تمام برو حال آهي، جنهن جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ قسم جي ڪا رٿابندي نظر نٿي اچي. اهڙي صورتحال ۾ مختلف دورن ۾ تاريخي حقيقتن کي پيش ڪرڻ لاءِ هن قسم جا ڪتاب ڄڻ تہ دستاويز آهن، جيڪي مستقبل جي مؤرخن کي سنڌ جي ماضيءَ جي واقعن ۽ وارداتن جو تفصيل ڏيندا ۽ سنڌ جي معيشيت تي تحقيق ڪرڻ وارن کي چڱي ڄاڻ ڏيندا.

جنرل هيگ جي ڪتاب جو هي سنڌي ترجمو اميد تہ اڳي وانگر ساڳي مقبوليت ماڻيندو.

حيدرآباد، سنڌ
22 اپريل 2014ع

ڊاڪٽر فهميده حسين
چيئرپرسن
سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

Contents

سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو 208

.... 210

ناشر پاران 212

باب پهريون 215

سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو 215

باب ٻيو 227

باب ٽيون 248

يونان جي پوئين دور جي ڪتابن ۾ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جا احوال 248

باب چوٿون 262

چوڙ وارو علائقو قديم مشرقي مؤرخن جي حوالن جي روشنيءَ ۾ . 262

سيوستان تي حملو 287

باب پنجون 301

باب ڇهون 310

سنڌ تي مسلمانن جي ٻئي حملي ڪانپوءِ چوڙ وارو علائقو 310

باب ستون 343

چوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيز 343

باب اٺون 350

سنڌ 92-1591ع ۾ شاهي لشڪر جو چوڙ واري هيٺين علائقي ۾ اچڻ 350

باب نائون 360

موجوده دور ۾ سنڌ جو لاڙ وارو پاڳو 360

ضميمو- الف 377

سنڌوءَ جو لوٽي ٻاري وارو چوڙ 377

ضميمو – ب 379

ماموئي فقيرن جون اڳڪٿيون 379

ضميمو ”ج“ 384

ضميمو- د 399

لسٻيلي مان سفر ۾ غلطيءَ جي تصحيح 399

ضميمو ھ 403

پورالي نديءَ ڏانهن پيشقدمي 403

نيرڪوس جو اليگزينڊر هيونِ ڪان پورالي نديءَ جي چوڙ تائين هاڪارڻ 409

حاشيا ”الف“ 516

”ب“ 517

”ت“ 518

باب پهريون

سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو

چوڙ واري علائقي جي جاگرافي ۾ ان منجهان وهندڙ ڦاٽن جو مختصر احوال هن ريت آهي ته هتان جا ماڻهو پنهنجي جاگرافيائي نقطء نظر کان

سنڌو ماٿري جي هيٺئين حصي کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهائيندا آهن، جن مان هڪ سرو Upper Country، ٻيو وچولو Middle Country ۽ ٽيون لاڙ Sloping Descending Country آهي، جيڪو لهوارو ٿيندو، هيٺ سمنڊ ڏانهن هلندو وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت سيوهڻ کان چاليهه ميل مٿي ستاويهه ڊگريون اُتر، ويڪرائي ڦاڪ تي، اتر سنڌ جو علائقو آهي. ان علائقي جي هيٺئين دنگ کان وٺي حيدرآباد تائين ’وچولو‘ سڏيو ويندو آهي ۽ حيدرآباد کان وٺي سمنڊ تائين ساري پرڳڻي کي لاڙ چوندا آهن، جنهن جوءِ جي اوڙڪ ۾ احوال اوريو ويو آهي، سو سنڌ جي ڇوڙ وارو اهو تاريخي علائقو آهي، جنهن تي سڪندر جي حملي دوران، ان جي مؤرخن جون پهريون نظرون پيون هيون، ان بابت سندن اتهاسن ۾ وِستار سان ڳالهيون ٻـ ڳائجڻ لڳيون هيون. تنهن سمي، هن ڇوڙ واري علائقي جي اوڙڪ مٿيون پاسو ’پٽالا‘ هو، جتان سنڌو ٻـ درياهيءَ ۾ ونڊجي ويندو هو. سندس هڪ ڇاڙهہ ڏکڻ- اوير ڏس تي ۽ ٻي ڏکڻ- اولهہ پاسي لڙي ويندي هئي. هر هڪ ڇاڙهہ کي ”سِنڌو“ سڏيو ويندو هو. هاڻي مامرو اهڙو منجهي ويو آهي جو ”پٽالا“ جي سڃاڻڻ جا امڪان ئي موجود ڪونہ رهيا آهن. مان انهن مؤرخن سان ڪڏهن بہ سهمت ڪونہ آهيان، جيڪي هن ٺاڪ کي حيدرآباد يا ان جي پرپاسي ۾ سمجهن ٿا ۽ انهن سان بہ اختلاف راءِ رکان ٿو، جيڪي ”ٺٽي“ کي ”پٽالا“ سمجهندا آهن. منهنجو انومان آهي، جنهنجا ڪيترا ڪارڻ بہ آهن، تہ اهو ٺاڪ، حيدرآباد جي ويڪرائي ڦاڪ کان تمام گهڻو هيٺ ڪونہ هو، پر ان جي ڊگهائي ڦاڪ هن شهر کان گهڻو اوير طرف هئي. ان ڪري مون کي پڪ ٿئي ٿي تہ سنڌي، جنهن جاگرافيائي خطي کي ”لاڙ“ سڏيندا آهن، سو گهڻي ڀاڱي ”پٽاليني“ Patalene واريءَ جوءِ سان ڀيٽِ آهي ۽ اهو ئي سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو آهي، جيڪو يونانين جي وقت ۾ بہ موجود هو.

هن ڪتاب ۾ بہ ڇوڙ وارو علائقو سمنڊ کان وٺي مٿي اتر ڏس تي حيدرآباد يا پنجويهہ ڊگريون ۽ ٽيويهہ فوٽ ويڪرائي ڦاڪ اتر طرف تائين آهي، جيڪو اوير طرف ٿر جي پٽن ڏانهن وڌي وڃي سنڌوءَ جي صفا اوپارين ڇاڙهہ ”پراڻ“ سان ملي ٿو، جيڪو هاڻي سڪل آهي. ڇاڙهہ جي رُت ۾ سنڌوءَ جو پاڻي منجهس اچي ويندو آهي، پر ڪنهن سمي اها ڇاڙهہ ڪوري ڦاٽ سان ڳنڍيل هئي ۽ سنڌ ۽ ڪڇ جو دنگ ڏيکاريندي هئي. هيءُ ڇوڙ وارو علائقو اولهہ پاسي وڃي جابلو علائقي سان ملندو هو. اهي جبل سنڌ جي جابلو سلسلي ڪوهستان کان هلندا اوير ۽ اولهہ پاسي ننڍا ٿيندا نيٺ ختم ٿي وڃن ٿا. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري هن علائقي جي سرحدي ليڪ پنجاهہ ميل اولهہ- ڏکڻ هلي ٺٽي جي اوسي پاسي پهچي ٿي. اتان کان سٺ ميل سر اولهہ هلي ڪراچيءَ پرسان سمنڊ تائين توڙ ڪري ٿي. اهڙيءَ ريت ڇوڙ واري علائقي جي ڪل ايراضي ڏهہ هزار ميل همچورس بيهي ٿي. ڇوڙ واري هن علائقي جي پاسن جي ڏار ڏار ماپ هن ريت آهي. حيدرآباد کان هيٺان سنڌوءَ کان وٺي عمر ڪوٽ تائين نوي ميل ۽ عمرڪوٽ جي اوير کان وٺي ڦاٽ جي ڇوڙ تائين هڪ سو پنجاهہ ميل. حيدرآباد کان ٺٽو ۽ ٺٽي کان وٺي ڪراچيءَ ويجهو ڪلفٽن جي وارياسي جوءِ جي ڏکڻ- اوير تائين اولهہ وارو پاسو هڪ سو ڏهہ ميل ۽ سامونڊي ڪنارو هڪ سو پنجويهہ ميل آهي ۽ اها ڪل پکيڙ پنجويهہ هزار چورس ميل بيهي ٿي.

هي ميداني علائقو درياهن جي پُراڻن پيٽن سان هنڌين ماڳين ڪاڏل ۽ هيٺ مٿي لڳو پيو آهي. ڪي قديم وهڪرا هن ڇوڙ واري علائقي منجهان آر پار ۽ لاڳيتا ڏسڻ ۾ ايندا. ڪن جا نشان پتا ڪٿي ڪٿي وڃي ڇٽا رهيا آهن. ڪن جا تہ باقي وڃي ڪي اهڃاڻ رهيا آهن. ڪي تہ صفا ميسارجي ويا آهن. پاڻيءَ جو هڪ تمام پراڻو وهڪرو ڪڏهن سنڌ جي صفا اوير طرف کان بہ وهندو هو. سندس تاريخ ڏاڍي دلچسپ آهي. ان جو نالو ”هاڪڙو“ هو. ٿر جي پٽن جي پر ڏئي ”ڪڇ“ کان ويهہ ميل مٿان وڃي ”پراڻ“ ۾ پوندو هو. هاڻي هاڪڙي جو نالو هن درياهہ جي ان ٽڪري تائين محدود آهي، جنهن ۾ سنڌوءَ

جي چاڙهه جو پاڻي هليو ويندو آهي. موجوده دور ۾ هن کي "نارو" سڏيو ويندو آهي. سرڪاري ڪاغذن ۾ هن جو نالو اڀرندو نارو (Eastern Nara) آهي، پر ڪنهن زماني ۾ هي نجوڳ آجو درياهه هو ۽ ناري وارو هاڪڙو وهڪرو ان جو ننڍڙو حصو هو(1) هن قديم وهڪري جا نشان، سنڌ جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين اڄ به ڏسي سگهجن ٿا. هن وهڪري جو نالو "وانڊڻ" (Wandan) هوندو هو. (1) بهاولپور واري علائقي ۾ ان جو نالو "هاڪڙو" ٻڌڻ ۾ اچي ٿو پر بيڪانير ۽ راجپوتانا کان وٺي وينڌي هماليه تائين ان کي "سڌارا" (Sudhara) ۽ ٻين نالن سان سڏيو وڃي ٿو. "ڪلڪته رويو" (2) ۾ هڪ سڄاڻ لکڻهار "گم ٿيل درياهه" (Lost River) جي عنوان سان هڪ مضمون لکيو هو. سندس ويچارن مان ائين لڳو ٿي ته اهو "گم ٿيل درياهه" ستلج ڪانسواءِ ٻيو ڪونه آهي، جيڪو صديون اڳ هڪ جابلو علائقي مان نڪري ور وڪڙ ڪندو اتر- اولهه آهل ڪري، بياس جي ماٿري ڏانهن نڪري آيو هو. پوءِ اولهه پرو سِرڪندو اوڙڪ وڃي بياس سان سنگم ڪيو هئائين. اها ڳالهه ثابت ڪئي وئي آهي يا نه، تنهن جو پتو ڪونه آهي ته ان سڄي وهڪري کي هاڪڙي جي نالي سان سڏيو ويندو هو پر ايترو سو يقين آهي ته سنڌ جي لاڙ جي پاڱي وارو "هاڪڙو" هڪ آجي ۽ نجي درياهه جو حصو هو، جنهن جي سڪي وڃڻ ڪري ڏاڍو هاڃو ٿيو. هزارين همچورس ميلن تي مشتمل سڪيو ستابو ۽ سڪر سٽائي وارو وڏو علائقو جنهن مان لکن ماڻهن کي پنهنجو چوٽو پاڻي ملندو هو، سو سڪي ٻُٽ ٿي ويو. ان پاڻيءَ ڏوڪي وڃي سنڌوءَ سان سنگم ڪيو، جنهن سان اڳيئي ٻين درياهن جو جام پاڻي ملي رهيو هو. هن واڌو پاڻي ملڻ ڪارڻ هيٺ وڃي، سنڌوءَ ٻوڙ ٻوڙان لائي ڏني ۽ ملڪ اجاڙي ناس ڪري ڇڏيائين.

هاڪڙي کان ڇئن يا پنجن ميلن جي وٿيءَ تي، "ٻنڌڻي" Bandahri نالي سان سنڌوءَ جو هڪ ڦاٽ هو، جيڪو هاڪڙي سان گڏوگڏ هلندو هو ۽ پراڻ ۾ پوڻ واري ماڳ کان ارڙهن ميل مٿي هاڪڙي سان ملي ويندو هو. سنڌوءَ جو هيءُ ڦاٽ رڳو چاڙهه جي رُت ۾ وهندو هو ۽ هاڪڙي سان وڃي ملندو هو. هيئنر هن ڦاٽ جو منڍ لٽجي ويو آهي. ڪجهه ميلن تائين ايترو ته پورجي ۽ ميسارجي ويو آهي، جو سندس اهڃاڻ به ملي ڪونه سگهندا. لڳي ائين ٿو ته ڄڻ اهو اتر- اولهه ڏس کان اچي، سنڌ جي وچ واري پاڱي مان پنهنجي مکيه وهڪري کان ڇڄو آهي. ٻيو ڦاٽ جيڪو ساڄي طرف کان اچي ٿو، سو گهٽو ڪري مٿي بيان ڪيل "ٻنڌڻي" ڦاٽ جو مٿيون حصو آهي ۽ اهو به ساڄئي طرف کان ايندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هنن ٻنهي ڦاٽن جا نشان عرب راڄڌاني منصوره کان ڏکڻ- اوڀر ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا اچن. امڪان اهو آهي ته هيءُ اهو وهڪرو آهي، جنهنجو "البيرونيءَ" ذڪر ڪيو آهي، جيڪو سنڌوءَ کي منصوره وٽان ڇڏي، اوڀر (ڏکڻ – اوڀر) هليو ويندو هو، جيڪو ڪڇ جي دنگ سان وهندو هو. هيءُ ان وهڪري جو نالو "سنڌساگر" Sind Sagar ٻڌائي ٿو. (3)

سنڌوءَ جي سيني ڇڏيل وهڪرن مان اهم "پراڻ" وارو پراڻو وهڪرو آهي. هن وهڪري کي سنڌ جي ٻن ماڳن وٽان چٽيءَ ريت ڏسي سگهجي ٿو. هڪ حيدرآباد کان چوويهه ميل ۽ ٻيو ڇٽيهه ميل اتر- اوڀر ڏس تي آهي. ٻئي چاڙهون پهريائين پنجاهه ميل ڏکڻ-اوڀر طرف هلي، حيدرآباد کان پنجيتاليهه ميل اوڀر، پر ٿورو ڏکڻ پاڻ ۾ ملي وڃن ٿيون. ان کانپوءِ اهو گڏيل وهڪرو پهريائين ڏکڻ پوءِ ڏکڻ- اولهه هڪ سو چاليهن ميلن کان به وڌيڪ پنڌ هٽي، ڪوري ڪاري ۾ داخل ٿئي ٿو ۽ وڌيڪ پنجاهه ميل ڪڇ مان ڪري سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. هن وهڪري جو سنڌ وارو هيٺيون پاڱو هر جاءِ تان اڄ به اڌ ميل ويڪرو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پر عام طور سندس ويڪر ميل جو چوٿون حصو آهي. پراڻ جي الهندي پاسي اسان کي ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا، جن مان ڪي ڊگها ته ڪي وري ننڍا آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ڄڻ اهي ڪنهن درياهه جي پراڻي وهڪري جا ٽڪرا ٽوٽا آهن. مٿي بيان ڪيل وهڪرن مان ڪنهن جو به هڪ ۽ عام نالو ڪونه آهي. هر هڪ جُوءِ ۾ سندس نالو ڌار ڌار آهي. نالن مان به ائين محسوس ٿئي ٿو ته اهي ڪنهن پوئين دور سان واسطو

رکن ٿا، جيڪي ڪنهن خاص ايراضيءَ تائين محدود آهن. اهيائٽن مان ايئن لَڪي سگهجي ٿو تہ ”پراڻ“ جهڙن وهڪرن جو مُنڍ ٻن ڦاٽن سان شروع ٿيو آهي. انهن مان اتريون ڦاٽ سنڌ جي وچولي جي ڏاکڻين پاڱي مان سنڌوءَ کان ڇڳو آهي. سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهہ ڪڇ جي رڻ کان ڏهہ ميل مٿان اچي پراڻ ۾ پوي ٿي. سهوليت خاطر هن ڪانپوءِ هن ڪتاب ۾ مذڪوره وهڪري کي ”الهندو پُراڻ“ سڏيو ويندو. ٻارنهن ميلن جي پنڌ تي اجا بہ ڪجهہ اولهہ، ”ريڻ“ نالي سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهہ آهي، جيڪا حيدرآباد کان ڏکڻ-اوڀر ڏس تي مکيہ وهڪري کان ڇڄي، ڏکڻ طرف اسي ميل هلي سنڌ جي دنگ سان هڪ ”رڻ“ ۾ داخل ٿئي ٿي. مون کي پتو ڪونہ آهي تہ هن جو پاڻي ان رڻ ۾ سڪي کپي وڃي ٿو يا ڪنهن وهڪري جي صورت ۾ وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. هن وهڪري جو سرويرن بہ سنڌ جي رڻ واريءَ ڇَرَ کان اڳتي پتو ڪونہ لڳايو آهي. ”ريڻ“ وارو وهڪرو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. اڳينءَ صديءَ ۾ جڏهن سنڌو نصرپور وارو وهڪرو ڇڏي، حيدرآباد جي اولهہ وارو موجوده رخ اختيار ڪيو هو، تہ ريڻ وارو مٿي بيان ڪيل وهڪرو هميشہ لاءِ سڪي ويو. هيءُ ننڍڙوءِ غير اهم وهڪرو هو. هتان جا ڏيهي مورخ هن کي فارسيءَ ۾ ”جوءِ بار“ Jui bar يعني ننڍڙو وهڪرو سڏيندا هئا. هن پراڻي وهڪري جو ڪجهہ پاڱو ”ڦليلي ڦاٽ“ جي هينئين حصي ”گونيءَ“ والاري ڇڏيو آهي، جيڪو حيدرآباد کان ڏهہ ميل مٿان سنڌوءَ کان ڇڄي ٿو. هن جا ٻيا حصا ڪوٽي، سڏاري، واه ٻڌايا ويا آهن. جڏهن شهنشاهہ همايون جي مٿان بدقسمتيءَ جا ڪارا ڪڪر ڇانيل هئا ۽ سنڌ ۾ هيڏانهن هوڏانهن پٿڪي سياسي سگهہ ماڻڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو، تڏهن هن وهڪري يعني ريڻ کي تاريخ ۾ هڪ مکيہ ماڳ ملي ويو. پندرهن کان پنجٽيهہ ميل اجا بہ اولهہ ڏس تي گنگڙو gangro (گونگڙو) آهي. هن وهڪري جي مٿئين پاسي جا اهڃاڻ ايترا تہ ڊهي ويا آهن، جو لَکي بہ ڪونہ ٿا سگهجن. مان سمجهان ٿو تہ گنگر وهڪري جي منڍ کي، آبپاشي جي خيال کان ڪوٽائي سڏاري واهہ طور ڪتب آندو ويو آهي. هيءُ وهڪرو گهڻو ڪري ”ريڻ“ کان هيٺان ڪٿان سنڌوءَ کان ڇڄندو هو. عام طور سندس رخ ڏکڻ طرف آهي ۽ ”سير“ ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. گنگڙي ۽ سِيرَ ڦاٽ جي ڪل ڊگهائي هڪ سو ويهہ ميل هئي. گنگڙي کي ساڄي طرف کان پهريائين پنياري ڦاٽ اچي ملندو هو، جيڪو جهرڪ شهر کان ڪجهہ ميل ڏکڻ، سنڌوءَ کان ڇڄندو هو. سنڌوءَ جي وهڪري جو هيءُ حصو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. اهڙي ريت پنياري ڦاٽ جو بہ ڪنهن پوئين زماني سان ڳانڍاپو آهي. ٺٽي جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون گنگڙو، ڪنهن پراڻي پيٽ مان وهندو هو. سندس وهڪري جو رخ سر اوڀر ۽ سر اولهہ ٿئي ٿو. ان جو وهڪرو اٺن ڏهن ميلن ڪانپوءِ صفا ميسارجي ويو آهي. هن جو پراڻو پيٽ باقي ٿورو وڃي بچيو آهي، پر اهو ڪنهن سمي سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو هوندو. هيءَ حقيقت دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي تہ سومرن سردارن جي راڄڌاني ”محمد طور“، جيڪي ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي لاڙواري پاڱي جا حڪمران هئا، (2) هن وهڪري جي ڏاکڻين ڪنار سان اڏيل هو. ائين سمجهڻ لاءِ ڪي سبب بہ آهن ۽ هن ڪانپوءِ بہ اها سچائي چٽي ٿي ويندي، تہ سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهہ چوڏهين صدي عيسويءَ جي منڍ ۾ ٺي سڪي وئي هئي.

گنگڙي کان اولهہ ۾ سنڌوءَ جي موجوده وهڪري جي وچ تي، هڪ پراڻي وهڪري جو هيٺيون حصو اجا بہ موجود آهي. چيو ويندو آهي تہ اڳين صديءَ جي وچ ڌاري جڏهن سنڌوءَ پنهنجو وهڪرو اوچتو اولهہ طرف مٽايو تہ مذڪوره وهڪرو سڪي ويو. جيڪڏهن سنڌ جي نقشي کي چڱيءَ ريت جاچي ڏسبو تہ اسان کي معلوم ٿيندو تہ حيدرآباد کان اتر، پر ٿورو اوڀر اٽڪل پنجويهہ ميل پري، جتان ان زماني ۾ سنڌو، ڏکڻ- اوڀر طرف وهندو هو، سو هڪدم گهنڊي هڻي، ٺونٺ وڪڙ ڪري، الهندي طرف انڙپور ڳوٺ ڏانهن مُنهن ڪري ٿو. ان ڪانپوءِ ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اولهہ ڏانهن وهڻ شروع ڪري ٿو. هيءُ

اهو ماڳ آهي، جتان درياهه پنهنجو رخ بدلايو هو. هن کان اڳ ڪيترن سالن تائين درياهه جو رخ ڏکڻ- اوڀر رهيو ۽ نصرپور جو پاسو ڏئي وهندو رهيو هو. مذڪوره شهر هن جي ڏائي ڪناري سان اڏيل هوندو هو جتان ”ريڻ“ هن کان ڇڄي ڌار ٿيندو هو. اتان سندس وهڪري جو مُنهن سر ڏکڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. بعد ۾ ڏکڻ- اولهه ڏانهن رخ رکي، ٺٽي ڏانهن منهن ڪري ٿو. هن حقيقت کان ماڻهو پوريءَ ريت باخبر آهن ته سنڌوءَ جو هيءُ وهڪرو نيٺ 1758ع ۾ سڪي ويو. هن سان گڏ اهو به چيو ويندو آهي ته سڪي وڃڻ کان به ٽي سال اڳ، هن وهڪري ۾ اڳئين جي پيٽ ۾ ٿورو پاڻي اچڻ لڳو هو. درياهه پنهنجي نئين وهڪري اندر پنهنجي پاڻيءَ جو سڄو مقدار وهائڻ ۽ ان کي پوري درياهه ٺاهڻ ۾ ڪجهه وقت ورتو آهي. هن درياهه جي ڇڏيل هن وهڪري جي پيٽ جي ساري ڊگهائي کي ”ڦٽو“ (4) سڏيو ويندو آهي، جيڪا اٽڪل هڪ سو ميل ٿيندي. هيءَ ڇڏيل پيٽ سنڌوءَ جي موجوده وهڪري کان ويهه ميل کن پري ٿيندو. هن پراڻي پيٽ جا پويان ست ميل لاڳيتا ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا. چاڪاڻ ته ڪٽان اهو لٽجي ميسارجي ويو آهي، پر سندس اتريون پاسو چٽو پڌرو بيٺو آهي (5) ”ريڻ“ جي مُنڍ کان ٻارنهن ميل مٿي ماباڻ Maban نالي هڪ ڦاٽ، ڦٽي مان ڇڄندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو جيڪو ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ ڪري ٿو. سندس وهڪري کي سروير پنجويهن ميلن کان وڌيڪ جاچي ڏسي ڪونه سگهيا آهن، پر امڪان اهو آهي ته هيءُ وهڪرو الهندي پراڻ سان وڃي مليو هوندو. ”ماباڻ“ ڦاٽ جو منهن ان ماڳ وٽان آهي، جتي واريءَ جا ڊِها آهن ۽ اهي عام طور انهن ٽاڪن وٽ ڏسڻ ۾ ايندا آهن، جتان ڪو ڦاٽ درياهه کان ڇڄي ڌار ٿيندو آهي. واري جا ٻيا ڊها ”ريڻ“ جي مُنڍ يا منهن وٽان ڏسڻ ۾ ايندا، پر اهي ننڍا آهن.

اڃا به ڪجهه الهندي هلبو ته سنڌوءَ جي موجوده وهڪري تي وڃي بيهبو. هتي سنڌوءَ جو وهڪرو، چوڙ واري هينئين جوءِ کي ٻن پاڱن ۾ ونڊي ٿو (6) جن مان هڪ وڏو ۽ ٻيو ننڍو آهي. الهندو پاڱو ننڍو ٽڪنڊو آهي. سندس ٽئي پاسا هڪ جيترا ڏسڻ ۾ ايندا. ان جي هر پاسي جي ڊيگهه چوهٺ ميل آهي. اهو ٽڪنڊو هن ريت آهي. هڪ پاسي کان درياهه، ٻئي پاسي کان ساموندي ڪنارو ۽ ٽئين طرف کان جابلو علائقي جي وَٽِ آهي. هن علائقي جي ڪل پکيڙ سترهن سو پنجاهه همچورس ميل بيهي ٿي. اسان هن کي پنهنجي سهوليت لاءِ ” الهندو چوڙ“ سڏينداسون. هن جوءِ کي اهو نالو سونهين به ٿو. چاڪاڻ ته سنڌوءَ جون الهندي طرف واريون چاڙهون، هن جُوءِ جي پکيڙ اندر موجود آهن. جيڪي ڪنهن زماني ۾ هن وهڪري کان ڇِڄي سمونڊ ۾ چوڙ ڪنديون هيون ۽ ڪي هاڻي به ڪري رهيون آهن. انهن مان به ڦاٽ اهڙا آهن، جن ڏانهن اسان جو ڌيان هڪ دم ڇڪجي وڃي ٿو انهن مان هڪ بگھياڙ ۽ ٻيو گهارو آهي. پهريون ڦاٽ ٺٽي کان ڇهه ميل ڏکڻ، سنڌوءَ کان ڇڄي چوڙ واري علائقي جي وچ مان لنگهي ڪيترين ڪارين جهڙوڪ: ريشل Rishal، شيشه Shisha، پيٽاڻي Pitiani، کڏي Khudi ۽ پِٽي Piti (ڦٽي) وسيلي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو آهي. بگھياڙ هڪ درياهي وهڪري جو نالو آهي، سندس گهٽو پاڻي ”شيشا“ ڪاريءَ ۾ ايندو اهي. هن ٽاڪ کان اڳتي اولهه طرف هن وهڪري جو پاڻي ڪارا راهو Khara Raho ۽ ٻين ڪارين وسيلي سمنڊ ۾ چور ڪري ٿو. بگھياڙ جو پٽيءَ وارو صفا الهندو چوڙ آهي، جيڪو ڪراچيءَ کان ٻارنهن ميل ڏکڻ اوڀر ڏِس تي موجود آهي. هاڻي بگھياڙ چاڙهه وارو وهڪرو نه آهي، پر گذريل ڪيترين صدين کان سنڌوءَ جي الهندي چاڙهه ۾ رهيو آهي. هلندڙ صديءَ جي منڍ ۾ به اهو هڪ دائمي وهڪرو هو. گهارو ڦاٽ، ڪوهستان علائقي جي وٽ سان اوڀر ۽ پوءِ ڏکڻ کان وهندو رهيو آهي، جيڪو چوڙ واري علائقي جي صفا ڪناري سان آهي. جنهن جي ڊيگهه اٽڪل چاليهه ميل ٿيندي، سنڌوءَ جي هينئين حصي سان لاڳاپيل هي وڏي ڊيگهه وارو ڦاٽ آهي. هن ڦاٽ جو ٻيو حصو اوڀر ڏس تي ڪلريءَ ۾ شامل آهي، جيڪو هاڻي سنڌوءَ جو چاڙهه جي موسم وارو ڦاٽ وڃي رهيو آهي. هيءُ ڦاٽ، ٺٽي کان ٿوري پنڌ تي اتر اوڀر، سنڌوءَ کان ڇڄي ٿو ۽ ڪجهه فاصلي تائين الهندي هلي ڏکڻ

آهل ڪري، موڙو ڪائي، نيٺ وڃي بگهياڙ سان ملي ٿو. ”ڪلريءَ“ ۽ ”گهاري“ جي وچ ۾ ڏهن يا ٻارهن ميلن جي وِٿي ٿيندي. ٻنهي وهڪرن جي وچ تي ڪيترائي پراٽا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا. ڪلري ڦاٽ وارو موجوده ڏاڪڙون وهڪرو، ٺٽي کان ست ميل اولهه طرف سنڌوءَ جي مکيه وهڪري مان ڪاٻي يا ڏاکڻي ڪنار کان ڇڇي ڏار ٿيو آهي ۽ اڳتي ڏوڪيندو وڃي بگهياڙ ۾ پيو آهي. هن ٽاڪ کان اولهه پاسي ٿورن ميلن تائين وهڪري جو پراٽو پيٽ لٽجي ويو آهي. ان جو هيٺيون پاسو ساموندي وير ڪارڻ ڪليل آهي، جيڪو ڪاري ٻڏجي ويو آهي.

پنهنجي موضوع جي هن حصي کي ختم ڪرڻ کان اڳ ۾، سمنڊ ڏانهن پکڙيل هڪ سو سالن جي پراڻي چوڙ واري علائقي جي دلچسپ سوال بابت ڪجهه ويچارڻو پوندو. گذريل صديءَ جي پوئين اڌ ۾ هن ساموندي علائقي بابت گهڻي جاچ پڙتال ڪئي وئي آهي، سنه- 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ان ڪانپوءِ اهڙي جاچ پڙتال ڏانهن خاص ڌيان ڏنو ويو. سوچ ويچار ڪري اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته سنڌوءَ جي مکيه چوڙن وارن ٽاڪن وٽان ڏرتي ڏاڍي تيز رفتاريءَ سان سمنڊ ڏانهن وڌي رهي آهي. هن کان اڳئين جاچ پڙتال 1877ع ۾ ڪئي وئي هئي، جنهن مان اسان کي پتو پيو ته گذريل ڏهن سالن اندر سنڌوءَ جي مکيه چوڙن وٽان سادا ٽي ميل اڳتي وڌي آهي. ان ليکي سان هڪ سال ۾ هڪ ميل جو ٽيون حصو ڌرتي سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌي رهي آهي، اڳئين جاچ پڙتال (سروي) دوران ڪن ٽاڪن تي ڌرتيءَ جي اڳتي وڌڻ واري رفتار ۾ گهٽي گهٽتائي ڏسڻ ۾ آئي. آهي اهي جايون دريائي چوڙن جي بلڪل پرسان هيون. انهن چوڙن مان هاڻي درياهي پاڻي ڪونه وهندو آهي ۽ حقيقي چوڙ وارا وهڪرا ٿورو اڳتي اولهه پرو سرڪي ويا آهن. درياهه جي مکيه وهڪري کان ٿورو وٿيرڪو پر آسپاس ئي ساموندي لهرون به هلڪيون سلڪيون آهن. (7) ڪن ماڳن وٽ زمين سمنڊ ڏانهن ڏاڍي تيز رفتاريءَ سان وڌي رهي آهي. پر اهڙا ماڳ متبا ستبا رهندا آهن. ڪٿي وري اهڙا ٽاڪ به آهن، جتي سمنڊ پنهنجو وڃايل پاڳو وري هٿ ڪري وٺندو آهي. درياهه ۽ سمنڊ جي انهيءَ ويڙهاند ۾ ڏي وٺ ۾ ڌرتي ڪيترو اڳتي وڌندي آهي؟ تنهنجو جواب پڪ سان ڏئي ڪونه ٿو سگهجي. نيل درياهه جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار جو انومان چار ميٽر في سال آهي، (8) هي درياهه هڪ سال ۾ ٻه سؤ چاليهه ميلن ڪيوبڪ گز لٽ سمنڊ ۾ ڇڏيندو آهي. (9) ان ليکي سان سنڌو ٻه سو سترهن ملين گز (10) لٽ في سال سمنڊ ۾ ڇڏيندو آهي. ان ليکي سان سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار چار ميٽر في سال ٿي سگهي ٿي. اسان جيڪي انگ اکر ورتا آهن، سي ان ڪري ڪجهه ويچار لهڻن ٿا، ته ميڊيٽيرين سمنڊ مانيٽو ۽ هندي سمنڊ ڪولاهل وارو آهي ۽ منجهس لهرن جي لس ليٽ لڳي پئي هوندي آهي. تنهن ڪري، سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو نيل جي چوڙ واري علائقي جي ڀيٽ ۾ ڪجهه سُست رفتاريءَ سان سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌندو آهي. هيءَ ڳالهه به ڌيان ۾ رکڻ ضروري هوندي آهي، ته سيني چوڙ وارن علائقن جو سمنڊ ڏانهن وڌڻ هڪ جهڙو ڪونه هوندو آهي ۽ اهو هر دور ۾ ڌار ڌار رهيو آهي. جيڪڏهن موجوده دور ۾ نيل درياهه جي چوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار چار ميٽر ساليانو آهي، ته قديم زماني ۾ سندس وڌڻ جي رفتار انهيءَ کان گهڻو وڌيڪ هوندي ”اندنبرا رويو“ جي لکڻهار، جنهن جو حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، سو هڪ تاريخي باڪو (شاهد) ٻيهاري اسان کي ٻڌائي ٿو ته اهڙيون به ڪي جڳهيون آهن، جتان نيل درياهه جي چوڙ وارو علائقو اٺيهه ميٽر ساليانو سمنڊ ڏانهن وڌندو آهي. گذريل ٽيويهه سون سالن ۾ نيل درياهه جي چوڙ وارو علائقو ٽيٽيهه ميل سمنڊ ڏانهن وڌيو آهي، امڪان اهو آهي ته سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو به ساڳين حالتن هيٺ ساڳي رفتار سان سمنڊ ڏانهن وڌي رهيو آهي، نه ته ٻيءَ حالت ۾ سندس وڌڻ جي رفتار گهٽي ڍلي رهي آهي. بدقسمتيءَ جي ڳالهه اها آهي، ته هن مامري ۾ تاريخي شاهديون نبل آهن، جن جي آڌار تي انومان ۽ اندازا ئي ڪري سگهجن ٿا، جيڪي وسهڻ جوڳا ڪونه آهن.

اهو ڪٿي ڪيئن ٻه هجي، پر ان کي پرکي ڏسڻ چڱي ڳالهه آهي. هن موضوع سان لاڳاپيل احوال هيٺ ڏنل باب ۾ پڙهندا.

باب ٻيو

سڪندر جي حملي وقت (325-326 ق.م.)
سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو

نيرڪوس جو ٻيڙين وسيلي سنڌوءَ مان هاڪارڻ جو پيرائتو احوال ائرين Arrian ڏنو آهي، جنهن ۾ هن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي ان دور جي جاگرافي وغيره بيان ڪئي آهي، پر بدقسمتيءَ سان ڪي ڳالهيون اڻپوريون رهجي ويون آهن. پهريائين مان پڙهندڙن کي نيرڪوس جي هاڪارڻ وارن شروعاتي ڏينهن بابت ڏيان ڇڪائيندس. مون سي مُلر C. Muller جي ”انڊيڪي“ Indike مان ترجمو ڪيو آهي. هو پنهنجي ڪتاب جاگرافي گرئسي مائنورس Geography Grici Minores جلد پهرئين ۾ هن ريت لکي ٿو: هنن پهرئين ڏينهن پنهنجي ڪئمپ پٺي پنهنجي درياهي لشڪر سان هاڪاري سنڌوءَ جي هڪ وڏيءَ چاڙهه ۾ (12) اچي لنگر هنيا، جتي هنن ٻه ڏينهن آرام ڪيو هن ماڳ جو نالو اسٽائور Stoura هو جيڪو درياهي فوج جي اڳينءَ ڪئمپ کان هڪ سو اسٽاڊيا پري هو (3) ٽئي ڏينهن هنن سنڌوءَ جي ٽئي ڦاٽ ۾ ٽيهه اسٽاڊيا سفر ڪيو. هن جو پاڻي کارو هو. ڇاڪاڻ ته سمنڊ جو پاڻي مٿي چڙهي ٿي آيو. خاص طور تي چاڙهه جي رُت ۾ ته سامونڊي پاڻي لهه چڙهه واري صورت حال ۾ وڏيڪ اثر ڏيکاري رهيو هو جنهن جاءِ تي فوجي ٻيڙن لنگر هنيا هئا، تنهن کي ”ڪائو مانا“ Kaumana سڏيائون ٿي. هن ماڳ وٽان لهواري طرف ويهه اسٽاڊيا هاڪاريائون ته اچي ڪورياٽس Koreatis نالي هڪ ٽاڪ وٽ ٽانيڪا ٿيا. اهي اجا ٻه درياهه ۾ هاڪاري رهيا هئا. بعد ۾ هتان ٿورو سفر ڪيائون ته آڏو درياهه ۾ ٻيٽاري ڏسجي رهي هئي ۽ اتان ئي سِنڌو سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيو هو. سامونڊي ويرون ڪنارن سان ٽڪرائجي ڪولاهل مچائي رهيون هيون ۽ ڪنارو ڪاڏل نظر اچي رهيو هو. مذڪوره ٻيٽاريءَ جي واري ڏاڍي نرم هئي. ان منجهان پنج اسٽاڊيا ڪن جي فاصلي

جيتري واهي ڪوتيائون. جڏهن وير چڙهي ۽ موٽي ته اها واري پاڻ ويتر ڪاڇي ايتري موڪري ٿي وئي جو سندن جهاز منجهائنس اڪري هليا ويا. ساموندي ڪناري سان هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا وڪڙ ڪري هڪ وارياسي ٻيٽ ڪروڪالا Krokala وٽ اچي پهتا، جتي هڪ ڏينهن ترسيا، هن ٻيٽ پرسان آرابي نالي سنڌين جو هڪ قبيلو رهندو هو. هن قبيلي جو ذڪر مون به پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيو آهي. مذڪوره قبيلي تي اهو نالو سندن ملڪ جي درياهه آرابس (4) Arabis ڪارڻ پيو آهي، جيڪو ان ملڪ منجهان گذري وڃي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو آهي. اهڙيءَ ريت اهو درياهه سندن ۽ اوريٽاءِ Oritae جي ملڪ جو دنگ پڻ ڏيکاريندو آهي. هنن ڪروڪالا کان پنهنجا ٻيڙا هاڪاريا، آئروس Eiros واريون ٽڪريون سندن ساڄي طرف ته سندن کاٻي پاسي وري تراڪڙي مٿاچري وارو ٻيٽ هو. مذڪوره ٻيٽ ڪناري کان وٺي اندر سمونڊ ۾ هليو آيو هو ۽ ڪاريءَ کي سوڙهو ڪري ڇڏيو هئائين. اتان ڏکيو سکيو پار ڪري اچي هڪ ٻيٽ تي لنگر هنيائون. هيءُ ٻيٽ ڏاڍو سهوليت وارو ويڪرو ۽ ڪشادو هو. سَهنجائي ۽ ڪشادگي ڪري نيرڪوس کي ڏاڍو وڻيو هو. ان ڪري سندس نالو "اليگزينڊرس هيون" رکيو هئائين. ان ترسڻ واري جاءِ جي منهن پرسان هڪ اسٽاڊيا جي پنڌ تي ٻباڪٽا Bibakta نالي هڪ ٻيو ٻيٽ هو. ان سڄي علائقي جو نالو سانگدا Sangda هو. هيءُ ٻيٽ سمنڊ جي آڏو جڻ هڪ جهَلَ ٻڌيل هو ۽ ٻيڙن جو ڏاڍو بچاءُ ڪيو بيٺو هو."

هن حقيقت تي ويساهه ڪري سگهجي ٿو ته سنڌوءَ جي هيءَ صفا الهندي چاڙهه هئي، جيڪا سڪندر پاڻ جاکوڙي لڌي هئي ۽ نير ڪوس ٻيڙا به ان منجهان هاڪاريا هئا. (5) هن چاڙهه جي پُڇڙي گهاري واري ڪاري هئي. اچرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته سڪندر جهاز رانيءَ لائق سنڌوءَ جي ٻن وڏن ڦاٽن لاءِ گهڻو جاکوڙيو هو پر هنن ان جي ننڍين چاڙهن جو ڪو به ذڪر ڪونه ڪيو آهي. اهو ماڻهو جيڪو هن چوڙ واري علائقي جي درياهي چاڙهن جي جاڻ رکندو هو تنهن کي خبر هوندي ته هنن ٻن وڏن ڦاٽن ڪانسواءِ سنڌوءَ جون ٻيون به الائي ڪيترين چاڙهون هونديون، جيڪي سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪنديون هونديون. انهن مان ڪي جهاز رانيءَ لائق به هونديون ۽ سڪندر جنهن وقت چوڙ واري علائقي ۾ پهتو هو تنهن وقت چاڙهه ۾ رُت هئي. ڪيترين چاڙهن ته سندس ڌيان به ڇڪايو هوندو. سڪندر جي هن جنگي مهم ۾ جيڪي ماڻهو ساڻس گڏ هئا، تن جو چوڻ آهي ته درياهه جي چوڙ واري علائقي جي صفا اوڀر ۽ صفا اولهه وارين سنڌوءَ جي ٻن وڏين چاڙهن جي وچ ۾ تمام گهڻو فاصلو هو. اهو وچ وارو فاصلو ڪنهن هڪ سو پندرهن، ڪنهن ٻه سو ڇهه، ته ڪنهن وري ٻه سو ٽيهه ميل (13) ٻڌايو آهي. گهٽ ۾ گهٽ ٻڌايل فاصلو ڪوري ۽ گهاري واري ڪاريءَ جي وچ وارو نڪ سامهون سڌو پنڌ آهي، جنهن جي پنيرائي تازي سروي پڻ ڪري ٿي. مٿي بيان ڪيل ترجمي جو ٽڪرو ڏنو ويو آهي. صورت حال مان پتو پوي ٿو ته نيرڪوس جنهن ڦاٽ مان ٻيڙا هاڪاريا هئا، سو پڪ سان "گهارو" هو. شاهديون به اهڙيون آهن، جن کان ڪير به انڪار ڪري ڪونه سگهندو. ان ٽُڪري ۾ هيءَ حقيقت به موجود آهي، ته درياهه جي چوڙ آڏو جهَل far هئي، جنهن جو مطلب اهو ٿيندو ته اها جهل، واري ۽ لٽ جي ٻيٽاري هئي. درياهه جڏهن سمنڊ ۾ چوڙ ڪندا آهن، ته چوڙن جي مُنهن ۾ عام طور تي اهڙيون ٻيٽاريون ٺهي پونديون آهن. مان وسهان ٿو ته مذڪوره جهَل به اهڙي قسم جي واريءَ جي هڪ ٻيٽاري هئي. جيڪڏهن اسان هن جهَل مان اهو مفهوم وٺون ته اتي چوڙ جي آڏو سمنڊ ۾ هڪ ٽڪري موجود هئي ته پوءِ اسان کي اهو سمجهڻو پوندو. ته اهو چوڙ گهاري کي اوڀر طرف ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته چوڙ واري انهيءَ علائقي ۾ سمنڊ اندر ميلن تائين هيٺ گهرائيءَ ۾ يا مٿيرو ڪا ٽڪري ته ڇا، پر هڪ پاهڻ به موجود ڪونه آهي. سر اليگزينڊر برنس 1831ع ۾ هن چوڙ واري علائقي ۾ آيو هو هن گهاري کان اوڀر طرف پٽيءَ واري چاڙهه ۾ ڪنهن ٽڪريءَ جي مٿاچري کي محسوس ڪيو هو. هن حقيقت کيس ڇرڪائي وڌو هو ۽ بنا سوچڻ جي اهو سمجهي ورتائين ته جنهن رنڊڪ يا جهل جو نيرڪوس ذڪر ڪيو آهي، سا اها ئي ٽڪري آهي.

هيءُ چوي ٿو: ڇوڙ جي ٿاڪ پرسان لنگهياسون تہ محسوس ٿيو تہ هيٺان ڪا ٽڪري آهي، جنهن درياهہ جي ساري پيٽ کي والاري ڇڏيو هو. نيرڪوس تہ خاص طور ان جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪيس خطرناڪ ٽڪري سڏيو آهي. هيءَ ان ڪري سچاپري آهي، جو نٽي کان وٺي هيٺ سمنڊ تائين، سنڌوءَ جي وهڪري ۾ ڪنهن پٿر جو پرزو بہ ڳوليو ڪونہ لڀندو (14) جيڪڏهن هن سچ پچ سِنڌوءَ جي وهڪري ۾ ڪا ٽڪري ڏٺي آهي ۽ سڃاتي آهي، ۽ اها نيرڪوس واري جهل آهي تہ پوءِ سندس پٺڀرائي ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڳالهائي سگهجي ٿو، پر حقيقت اها آهي تہ سنڌ جي فتح کان پوءِ برطانيہ سرڪار سنڌوءَ جي ڇوڙن جي سروي ڪرائي هئي، جنهن ٽڪريءَ جي موجودگيءَ جو سر اليگزينڊر برنس ذڪر ڪيو هو، تنهن تي تہ خاص ڌيان ڏيئي، ڇڪاس ۽ جاچ پڙتال ڪئي وئي هئي، ۽ ڏٺو ويو تہ اتي ڪا بہ ٽڪري وغيره ڪانہ هئي. شايد هو ڪاريءَ جي ان علائقي ۾ پهتو هو جتي ڪالو مڇي Oyster-bank تمام گهٽي ٿيندي آهي. ان مڇيءَ جي گهٽائي ڪنهن ٽڪريءَ سان مشابهت رکندي آهي (15). ان ڪري سر اليگزينڊر برنس کي ٽڪريءَ جي موجودگيءَ جو گمان ٿيو هو. قصو اڳتي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي تہ جڏهن ڇوڙ کان ٿورو مٿي ساموندي ڪنارو ڪاڏل ۽ ٽڪرائتو آهي. لَٺَ ۽ واريءَ جي ڍهڻ سان اُپاٽل ڇوڙ کي جابلو علائقو سڏي ڪونہ ٿو سگهجي، پر ڪوهستان واري ڏاڪٽي ميداني علائقي سان هيءُ بيان ٺهڪي اچي ٿو، جيڪو ساڪري ۽ ڄڀين پاڀين ٽڪرين ۽ برساتي گهارن ڪري ائين ڏسڻ ۾ ايندو آهي. اهو علائقو ساموندي ڪناري کان گهڻو مٿانهون ۽ ڪراچيءَ ۽ ٺٽي جي وچ تي ڇوڙ واري علائقي کي چوڏس ڦري اچي ٿو، جيڪو گهاري ڦاٽ جو ڪنارو پيو محسوس ٿيندو آهي. موجوده دور ۾ اولهہ پاسي کان ڇوڙ وارو علائقو ڪراچيءَ پرسان ”گِزريءَ“ تائين انهيءَ اتاهين ڪناري تي مشتمل آهي. امڪان اهو آهي ۽ معلوم بہ ائين ٿئي ٿو تہ نيرڪوس جي زماني ۾ گزري واري ڪاريءَ کان اوپر طرف ڪجهہ ميلن تائين، سمنڊُ، ڪناري کي ڪائي ويو هو. ان ڪانسواءِ اسان کي اهو بہ ٻڌايو وڃي ٿو تہ درياهہ ڇڏڻ کانپوءِ جهڙيءَ ريت مئڪرنڊل Mr. Mcrindle پيرائتو احوال ڪري سمجهايو آهي تہ: ”هن ورن وڪڙن واري سامونڊي ڪناري سان سفر ڪرڻ شروع ڪيو هو. (16) جيڪڏهن اهو جنگي آرماڙ گهاري کان اڀرندي ڪنهن بہ ڦاٽ کان هلي ها، تہ ورن وڪڙن واري ساموندي ڪناري سان سفر ڪونہ ڪري ها. ان حالت ۾ ڇوڙ وارو ساموندي ڪنارو هجي ها، جيڪو بلڪل سنئون سڌو لاڳيتو هڪجهڙو آهي. اهو سڀ ڪجهہ سمنڊ جي ويرن ۽ ڪناري جي نرم واري ڪري ٿيو آهي ۽ ڪنارو بلڪل سڌو آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌو ڇڏي، گهَاري ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ ۽ ڪناري سان سفر ڪرڻ ڪري ساموندي ڪناري جي صورتحال مطابق انهن جي آرماڙ کي ور وڪڙ ڪرڻا پيا هوندا. اسان جيڪڏهن هنن بيانن جي ٿورو تفصيل ۾ ويندا سون تہ اسان کي اهو سمجهہ ۾ ايندو تہ اهي اکين ڏٺن شاهدن جي بيانن تان ورتل آهن. اهڙيءَ ريت ڪتاب ۾ ڪتب آندل ٽڪرا بہ ائرين Arrian، نيرڪوس جي احوال تان کنيا آهن، منهنجي خيال ۾ اهي اهڙي قسم جا حادثا هوندا، جن ”نيرڪوس“ جي يادگيرين کي متاثر ڪيو هوندو. اهو ورن وڪڙن وارو ڪنارو جيڪو نيرڪوس وارو آرماڙ ڏٺي هليو هو، جنهن کي هندي سمنڊ جي لهرن ڪائي ڇڏيو هو، سو سنڌ جي انهيءَ ساموندي ڪناري ڪانسواءِ ٻيو ڪونہ آهي، جنهن جو مون مٿي بيان ڪيو آهي.

ٿوري گهڙيءَ لاءِ ڇوڙ واري علائقن جي موضوع کي ڇڏي هڪ اهڙي نڪتي ڏانهن اچون ٿا، جيڪو وڌيڪ ڌيان لهڻي ٿو. هيءَ هڪ غير ضروري ڳالهہ آهي تہ سنڌوءَ جي هڪ مکيہ ڦاٽ ۾ خاص طور تي سيپٽمبر مهيني ۾ جڏهن چاڙهہ جو پاڻي پوري ريت لهي تہ ڪونہ ويندو آهي، پر گهڻو نہ هوندو آهي ۽ مذڪوره ٻيٽاري Bar وٽ وير چڙهڻ وقت بہ پاڻي جي جاجهہ ڪانہ هوندي آهي، ۽ مهيني جي پهرئين ۽ پوئين هفتي ۾ ست فوٽ ۽ چيٽ جي رُت ۾ نَوَ فوٽ هوندي آهي. اهو ڪيئن ٿي سگهيو هوندو، جو هٽرادو ڪوٽيل هڪ

ننديءَ واهيءَ مان ايڏا وڏا ٻيڙا اُڪري سگهيا هوندا، جيستائين ان واهيءَ کي وڏيڪ کوٽي هيٺ اونهون نہ ڪيو ويو هوندو. هن معاملي ۾ منهنجو ويچار هيءُ آهي تہ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري وسيلي هاڪاري سمنڊ ۾ داخل ٿيو هوندو، جتي سمنڊ جي وِير ۽ درياهہ جي پاڻيءَ جو ٽڪراءُ تمام خطرناڪ هوندو آهي. وڏيءَ وِير جي اهڙي ٽڪراءَ ۽ خطري کان لنوائڻ واسطي، وير چڙهڻ وقت هن پنهنجا ٻيڙا پاسي واري ڪاريءَ ۾ هنيا هوندا. درياهن جا مکيہ وهڪرا پنهنجو واڌو پاڻي ڪيڻ لاءِ، سمنڊ جي پاسن ۾ اهڙيون ڪاريون ٺاهي ڇڏيندا آهن. گهاري ڦاٽ جي بہ هڪ ڪاري آهي، جيڪا اجا بہ موجود آهي ۽ ڪُڏارو "Kudaro" جي نالي سان سڏي ويندي آهي. ان کان علاوه ان وهڪري سان جابلو ڪنارو بہ موجود آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. اسان کي اهو بہ ٻڌايو ويجي ٿو تہ چوڙ جي ويجهو موجوده دور ۾ بہ هڪ ننڍڙو بندر آهي، جنهن کي واگهوڏر Crocodile hole جي نالي سان سڏيو ويندو آهي ۽ اتي درياهي ٻيڙيون اچي بيهنديون آهن. اسان کي هاڻي معلوم ٿي ويو تہ نيرڪوس گهاري ڦاٽ وسيلي سمنڊ ۾ داخل ٿيو هو.

هڪ سوال تہ کهڙي ڦاٽ ۽ چوڙ وسيلي نيرڪوس وارو آرماڙ سمنڊ ۾ داخل ٿيو هو، سو تہ نبري ويو. هاڻي باقي ڪروڪالا ٻيٽ وارو مامرو نبيرڻو آهي. جيئن تہ اسان وٽ، چوڙ واري ٿاڪ کان وٺي ان مذڪوره ٻيٽ تائين سڄي ماپ موجود آهي. ان ڪري تنهن دور جي چوڙ واري علائقي جي سامونڊي ڪناري جو سولائيءَ سان پتو پئجي سگهندو. جيڪڏهن اسان سندس بيان ڪيل حصي مان اليگزينڊر هيون جي ماڳ کي سڃاڻڻ ۾ سوڀارا ٿياسون، تہ ڪروڪالا وارا ٿاڪ ۽ ٿاڻا سڃاڻڻ ۾ سوپ ماڻينداسون. ڪراچيءَ وارو بندر ۽ ڪراچي واري اپسمنڊ وارو علائقو جنهن ۾ اهو بندر آهي، تنهن کي عام طور "اليگزينڊر هيون" سمجهيو ويندو آهي، جنهن تي سيني جو اتفاق آهي. حقيقت اها بہ آهي تہ سمنڊ ۾ هاڪارينڊڙ جهازن واسطي محفوظ بندر "ڪالوس" Kalos، "يورو ماس" Euromos ڪانسواءِ ٻيو ڪونہ آهي. بهرحال، اها ڳالهہ واضح آهي تہ ڪروڪالا الگزينڊر هيون جي منهن پرسان هو. مورخ پنهنجي عادت جي ابتڙ اها ڳالهہ ڪري وڌي آهي، پر هن هتي ڪروڪالا جو فاصلو ڪونہ ٻڌايو آهي، جنهن مان اسان اهو انومان ڪري سگهون ٿا، تہ اهو ننڍڙو ۽ تڇ سمان سمجهيو ويو هو، ان ڪري سندس تفصيلي ذڪر ڪرڻ ضروري ڪونہ سمجهيو ويو. ٻي ڳالهہ اسان کي هيءَ ڏسجي ٿي تہ آرماڙ "ڪرو ڪالا" وٽان لنگهي، هڪدم ڪاريءَ ۾ پهچي ويجي ٿو ۽ اتان نڪري "اليگزينڊر هيون" اچي پهچي ٿو، جنهن مان اسان ڄاڻي وٺون ٿا تہ ٻئي ماڳ هڪ ٻئي کان گهڻو وٿيرڪا ڪونہ هئا. جڏهن آرماڙ سفر لاءِ اڳتي اسهيو تہ آئروس Eiros جون ٽڪريون سندن ساڄي پاسي هيون. ائرين، اوروس Oros جو لفظ ٽڪرين واسطي ڪتب آندو آهي. پوٺي وارن هن لفظ کي هميشہ جبل جي مفهوم ۾ سمجهيو ۽ ترجمو ڪيو آهي. تنهنڪري اسان لاءِ بہ ضروري آهي تہ هن لفظ کي ٽڪري، جبل يا پوٺي جي معنيٰ ۾ سمجهون ۽ اهوئي ترجمون ڪريون. منهوڙي لاءِ بہ ساڳيو لفظ استعمال ڪري سگهجي ٿو، جنهن جي هن سامونڊي ڪناري سان چڱي خاصي اهميت آهي.

هن ٻيٽ جو مٿئين ۾ مٿيون پاڳو سمنڊ جي مٿاڇري کان هڪ سو فوٽ مٿي آهي. جنرل ڪننگهام، منهوڙي کي آئروس سمجهي ٿو ۽ چوي ٿو تہ اهو سفر ڪرڻ وقت ساڄي هٿ تي بيهي ٿو ۽ سندس کاٻي طرف هڪ تراڪڙي مٿاڇري وارو ٻيٽ بہ آهي، پر اها ڳالهہ تڏهن صحيح ثابت ٿيندي، جڏهن ڪو ڪراچي جي بندرگاهہ ۾ اندر داخل ٿيندو. مگر ان حقيقت ڏانهن سندس ڌيان ڪونہ ٿو وڃي تہ جيڪڏهن جهاز ڪراچي بندر کي ڇڏيندو، تہ اهي ساڳيا ماڳ سندس کهڙي هٿ تي وڃي بيهندا ۽ منهوڙو تہ ماڳهين ابتي پاسي وڃي بيهندو. تنهن ڪري اهو ماڳ منهوڙو ٿي ڪونہ ٿو سگهي. هن ساري سامونڊي ڪناري واري علائقي ۾ فقط بہ ٽڪريون يا پوٺا اهڙا آهن، جن لاءِ مذڪوره تاريخي ماڳ جو انومان ڪري سگهجي ٿو. انهن مان هڪ ماڳ انگريزن جو ڪلفٽن آهي، جنهن کي سنڌي "هوابندر" سڏيندا آهن، جيڪا ڪراچيءَ

جي اپسمنڊ جي اوپر واري زمين جي نوڻ آهي. ٻيو ٽاڪ گذري آهي، جيڪو ڪلفٽن ڪان ميل ڪن اوپر ڏس تي آهي. مان ڪلفٽن کي ائروس سمجهان ٿو. جنهن کي تاريخ ۾ سوڙهي ڪاري Narrow Creek سڏيو ويو آهي، سا منهنجي ويچار مطابق چيني ڪاري Chini Creek آهي، جيڪا ڪلفٽن مان لنگهي وڃي ڪراچيءَ جي بندر ۽ اپسمنڊ Bay ۾ دنگ ڪري ٿي. ڪياماڙي واري ٻيٽ جو مٿاڇرو بہ تراڪڙو آهي، جيڪو ڪلفٽن جي سامهون ڏرتيءَ ڏانهن وڌندو ٿو وڃي، جنهن ڪري وچ واري ڪاري سوڙهي ٿي پئي آهي. منهوڙو هن مامري ۾ ”بباڪتا“ Bibakta جي ماڳ سان گهڻي هڪجهڙائي رکي ٿو. اهو جڻ تہ سمنڊ جي پاڻيءَ کان بچاءُ ڪري ٿو ۽ ڪراچي بندر واري پاسي کان اوچائيءَ ۾ ڪجهہ مٿيرو آهي. پر منهنجو هيءُ خيال آهي تہ تاريخي بيان ”اهو ماڳ جتي جهاز لنگر هڻي بيٺا هئا، اتان کان ٻہ اسٽاڊيا جي فاصلي تي هو“. ڇاڪاڻ تہ منهوڙو ڪياماڙيءَ جي ويجهي ۾ ويجهي نُڪتي کان بہ منو ميل يا ڇهہ اسٽاڊيا پري آهي. ٻي ڳالهہ اها بہ آهي، تہ اهو هاڻي ٻيٽ بہ ڪونہ رهيو آهي ۽ اولهہ پاسي کان ڏهہ ميل ڊگهيءَ ڊِپ وسيلي ڌرتيءَ سان ڳنڍيل آهي. هتي هن ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ بہ ضروري ٿو سمجهان تہ سامونڊي ڪناري واري هن علائقي ۾ هڪ پوٺو بہ پيدا ٿي پيو هو. مسٽر بلان فورڊ Mr. Blan Ford جڏهن هن جوءِ جي آس پاس ارضيات جي نقطہ نظر سان جاچ پڙتال ڪري رهيو هو، جيڪو ڪنهن تازي (18) دور ۾ پيدا ٿيو هو“ ڪيپ مونزري (19) کان اولهہ پاسي ۽ ساموندي ڪناري جي ويجهو بہ لٽ جو ٻيو پوٺو ڪيس ڏسڻ ۾ آيو هو. ائرين جنهن ماڳ کي مورنٽو باريو Moronto bareo سڏيو آهي، جتي جهازن لنگر هنيا هئا، سو هاڻي گم ٿي ويو آهي. ڪتابن جي حوالن مان ائين لکي سگهجي ٿو تہ، اهو موجوده سون مياڻي جي اوپر پاسي توڙي پنڌ تي واقع هو. ان بابت هن ريت چيو ويو آهي تہ، ”اهو پکيڙ ۾ ويڪرو، محفوظ ۽ اونهي پاڻيءَ ۾ موجود هو“ اهي شاهديون ڪراچيءَ جي پر پاسي واري جوءِ سان پوريون ٺهڪي اچن ٿيون، جتي هاڻي سمنڊ جي اتاهين وِيرين جو پاڻي بہ پهچي ڪونہ سگهندو آهي. ان جي شڪل صورت هڪ ٻيٽ جهڙي آهي. ڪنهن زماني ۾ اتي بندر هو، هاڻي انهن ٽاڪن تي ”ڪراچي آبزرويٽري“ قائم آهي. ڏيهي روايتن مطابق، هتي ڪنهن زماني ۾ شهر ۽ بندر هوندو هو ۽ چيني ڪاريءَ Chini Creek وسيلي هن بندر تي پهچي سگهبو هو. پرپاسي جي ملڪن جا جهاز هتي بيٺل ڏسبا هئا. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ چار سو سال اڳ تائين مذڪوره بندر ۽ شهر آباد رهندا آيا (20) هاڻي هنن ماڳن وٽان سمنڊ گهڻو پوئتي هٽي ويو آهي.

اسان پنهنجي مقصد وارين ڳالهين کان گهڻو پري هليا ويا آهيون، تنهن ڪري موٽي ”ڪروڪالا“ طرف اچون ٿا. منهنجو ويچار آهي تہ اهو ماڳ هڪ ٻيٽ جي شڪل صورت ۾ هاڻي موجود ڪونہ آهي. وچ واري ڪاري لٽجي وڃڻ ڪري ڪروڪالا وارو ٻيٽ ڌرتيءَ سان گڏجي ويو آهي ۽ اهو هاڻي واريءَ جي ڍِڪ ۽ پٽن جي شڪل ۾ موجود آهي، جيڪو ڇوڙ واري ساموندي ڪناري سان گڏ ڏکڻ اوپر طرف پکڙبو اڳتي هلندو وڃي ٿو. ڪلفٽن ۽ گذري جي پوٺن ڪان اهو ماڳ ٽي ميل ڪن پري ٿيندو. تاريخي حوالن مطابق ڪروڪالاجي ٽاڪ لاءِ هن ڪان وڌيڪ مناسب ماڳ منهنجي نظر ۾ ٻيا ڪونہ آهن. تاريخي حوالو اسان کي چٽيءَ ريت ٻڌائي ٿو تہ: ”جڏهن ٻيٽ تان جهازن کي هاڪارِيو ويو تہ ”آئروس“ سندن ساڄي پاسي هو (21) هن حقيقت مان اهو معلم ٿئي ٿو تہ ڪروڪالا ۽ آئروس پاڻ ۾ ويجهي پنڌ تي هئا. پر منهنجو پنهنجو خيال آهي تہ مذڪوره ٻيٽ جي اتر پاسي ساموندي ڪاري هئي. ان ڪاري کي اڪرڻ کان پهريائين چيني ڪارِي ۾ موجوده ڪلفٽن واري ڪُنڊ وٽان بہ آرماڙ کي لنگهڻو پيو ٿي. ڊاڪٽر ونسينٽ Dr. Vincent ۽ جنرل ڪننگهام ڪياماڙيءَ (22) کي ”ڪروڪالا“ سمجهن ٿا. اهو وارِياسو ٻيٽ بہ آهي. تاريخي حوالن ۽ ساموندي ڪناري وارن نقشن جي روشنيءَ ۾ هر ڪو نيرڪوس وانگر ڪروڪالا کي ئي ڪياماڙي سمجهندو. ٻئي پاسي وري اهو ماڳ هڪ ٻيٽ سان بہ هڪ جهڙائي رکي ٿو. اليگزينڊر هيون ڏانهن ويندي

سوڙهي ڪاري پار ڪرڻ وقت "آرماڙ" ان ڀيٽ جي ڪاٻي طرف کان گذريو هو. منهنجو اهو انومان آهي ته ڪيترين صدين گذرڻ ڪانپوءِ مذڪوره ڪروڪالا ڀيٽ، ڌرتيءَ سان ملي ڌرتي بڻجي ويو آهي. هيءَ ڪا اڄ ٽيٽي ڳالهه به ڪانه آهي. اهڙيون سوڙهيون ڪاريون لٽ سان پرجي پورجي به وينديون آهن. ڪلفٽن جي جوءِ جي واريءَ وارا دڙا ملير نئن ۾ وهي ايندڙ لٽ سبب ٺهيا آهن. جيڪا برسات جي رُت ۾ جبل مان واري ڪٽي اچي گذري وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. مون کي پڪو ويساهه آهي ته ڪروڪالا ڀيٽ ملير نديءَ جي واريءَ جي پيداوار آهي ۽ ان جي جاگرافيائي صورت حال به اها آهي، جيڪا مان ٻڌايان ٿو. چاڪاڻ ته سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ماڳ کان مذڪوره ٽاڪ هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا پري آهي. تنهنڪري ڪروڪالا جي لَٽَ ۽ واريءَ کي سنڌوءَ ڏانهن منسوب نه ٿو ڪري سگهجي. ان ڀيٽ ۽ ڌرتيءَ جي وچ تي جيڪو ٿورو ساموندي پاڻي بيٺل هو تنهن کي به ملير ندي ۾ ايندڙ لَٽَ ۽ ساموندي واري لٽي پُوري ڇڏيو. ساموندي ڪنارن سان موجود واريءَ جا ڍها به هن ڏس ۾ ڪجهه مددگار ثابت ٿيندا آهن (23).

ان دور جي ڇوڙ واري علائقي سان لاڳاپيل ساموندي ڪناري ۽ ڪروڪالا جي وچ ۾ هڪ سو پنجاهه اسٽاڊيا فاصلو ٻڌايو ويو ٿو جيڪا ڪروڪالا جي ماڳ متعين ڪرڻ لاءِ هڪ پڪي ثابتي آهي، پر وري هتي اسان هڪ ٻئي ڏچي ۾ اڙجي ٿا وڃون. چاڪاڻ ته نيرڪوس پنهنجي سڄي ساموندي سفر جا جيڪي تخمينا ٻڌايا آهن، سي نه فقط غلط آهن، پر انهن ۾ وڌاءُ به آهي. موجوده دور جي نقشن مطابق، اليگزينڊر هيون کان وٺي ڪرمانيه Carmania جي دنگ تائين فاصلو حد کان وڌائي ٻڌايو ويو آهي. تنهن ڪري ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته سفر جي شروعاتي ڏينهن ۾ پنڌ کي وڌائي پيش ڪيو ويو آهي. ڊي آن ول D.An Will ۽ ونسيٽ جهڙا مصنف به هن نتيجي تي پهتا اهن، ته هنن فاصلي جو مدار اولمپيا جي فاصلي جي معيار مطابق ڪٿيو آهي. هن ڳالهه مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته هنن جيڪو پنهنجي سفر جي پهرئين مرحلي جو تخمينو لڳايو آهي، سوئي نبيري سگهجي ٿو. پنڌ جي ٻئي مرحلي ۾ هنن اسٽاڊيا جي ماپ کي وڌائي ڇڏيو آهي ۽ ان فاصلي ۾ موجود غلطي دور ڪري مسئلي کي سمجهائي نبيري سگهبو. مسٽر بن بري Mr. Bun Bury پنهنجي ڪتاب "هسٽري آف اينشينٽ جاگرافي" ۾ هڪ نُڪتي ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿو ته: " اهڙي ڪابه ثابتي ڪانه آهي ته يونان ۾ "اسٽاڊيا" ڪانسواءِ پنڌ جي ٻي ماپ ڪتب آندي ويندي هئي يا ان ڪانسواءِ اهي فاصلي جي ڪا ٻي ماپ به ڄاڻندا هئا. مختلف علائقن جي مختلف مصنفن فاصلي جي ماپ کي پنهنجي پنهنجي نقطء نظر سان لکيو آهي. ان ڳالهه جو امڪان آهي (24) ته ساڳيو ئي بلند پايي جو مؤرخ نيرڪوس شڪ جو سبب ڏيکاري ٿو. هن ڏهاڙي پنج سو اسٽاڊيا يا پنجاهه ميل (25) پنڌ ڪرڻ جو اٽڪل سٽڪل وارو غلط اندازو قائم ڪيو آهي. حقيقت اها آهي ته قديم دور ۾ فاصلي ماپڻ جو اهو ئي طريقو رائج هو. توڙي جو ساموندي سفر ڏهاڙي هڪ جيترو به ڪونه ڪيو ويندو هو. اهو به انومان ڪري سگهجي ٿو ته نيرڪوس پنهنجي سفر جي ماپ جي حساب ڪتاب جو هن ڪانسواءِ ٻيو طريقو ڄاڻندو ئي ڪونه هو. اسان اها ڳالهه هيئن سمجهون ٿا ته اهي هڪ سؤ پنجاهه اسٽاڊيا ساڍن ٽن ڪلاڪن ۾ هاڪاري پئي سگهيا. ان سان گڏ هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته سمنڊ ۾ ماٺار ڪانه هئي. لس لهرون هيون ۽ ويرون وڙهي رهيون هيون. هوا به اٿائي (26) هئي. هاڪارڻ جي شروعاتي ڏهاڙن جو اهو حال هو جنهن مان اسان کي محسوس ٿي رهيو آهي ته ٻيڙي کي ونجهه سان اڳتي ڌڪي هلائڻ جي وڌ ۾ وڌ ۾ رفتار اڍائي ميل في ڪلاڪ ٿي سگهي ٿي. اهو ساموندي سفر فقط نَوَ ميل هو. جيڪڏهن اهو فاصلو ڪلفٽن جي پوٺي کان اوپر طرف ڏانهن ماپڻ شروع ڪبو ته "واگهوڏر" ڳوٺ تائين اَٺَ ميل فاصلو ٿيندو. اهو 1869ع ۾ ڇوڙ واري ساموندي ڪناري کان نڪ سامهون سڌو پنڌ هو. سنه 326 ق. م. کان وٺي 1869ع تائين يعني ايڪيهه سو پنجانوي سالن ۾ ڇوڙ وارو علائقو سمنڊ ڏانهن فقط اَٺَ ميل وڌيو آهي. جيڪڏهن ليڪو

ڪبو تہ سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار في سال ڇهن گزن کان ٿورو وڌيڪ وڃي بيهندي. هيءَ رفتار، نيل جي ڇوڙ واري علائقي کان ڇوٿون حصو گهٽ آهي.

ان دور جي ڇوڙ واري علائقي جو پورو ۽ پڪو اندازو ڪري اسان کي ان "نيول اسٽيشن" جو صحيح انومان ڪرڻ گهرجي. جتان موٽ جي سفر وقت جهازن هاڪاريو هو. مذڪوره نيول اسٽيشن" سنڌوءَ جي ڇوڙ کان هڪ سو پنجاهہ اسٽاڊيا پري هئي. اهڙيءَ ريت ڪروڪالا جي ٻيٽ تائين بہ ساڳيو پنڌ هو. هتي اسان کي پاٽيءَ جي سفر جي سياءَ ۾ فرق ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن پاٽيءَ ۾ مانار آهي تہ ناڪئن جا ونجهہ ڪٽيل اندازي ۾ ٿورو گهڻو فرق آڻي سگهن ٿا. جيڪڏهن هوا اٽائي ۽ سمنڊ ڇتو آهي ۽ ويرون وڌيون ٿيون تہ فاصلو ٿورو ڪري سگهبو پر هتي ڳالهہ ابتي سمجهڻ ۾ اچي ٿي. چاڪاڻ تہ درياهہ ۾ هاڪارڻ جي فاصلي جو اندازو تمام گهٽ لڳايو ويو آهي. توڙي جو دريائي سفر سمنڊ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ سهنجو ۽ سٺائو هوندو آهي، ان هوندي بہ سمنڊ جي ڪل سفر کي وڌائي ٻڌايو ويو آهي. هڪ سو پنجاهہ اسٽاڊيا ساڍن سترهن ميلن جي فاصلي برابر ٿيندو. تنهن کي آءٌ گهٽائڻ گهران ٿو. ان ۾ اهو پنڌ جوڙ ڏيندس، جنهن جو بيان ڪيو ويو آهي، پر فاصلو مقرر ڪري ٻڌايو ڪونہ ويو آهي. ان سڄي فاصلي کي پندرهن ميل سمجهان ٿو. اهڙيءَ ريت مان اهو "نيول اسٽيشن" وارو ماڳ، برساتي ندي "گهاگهر" جي ڇوڙ واري ٽاڪ کان هڪ ميل اولهہ ۾ بيهاريان ٿو. ائرين صحيح حالتن کي لڪائيو آهي، پر اسٽرئبو Strabo اسان کي حقيقتن کان آگاهہ ڪيو اهي، تہ سنڌين جي سخت حملن کان تنگ ٿي، نيرڪوس جلديءَ ۾ هاڪاريو ۽ تڙ تڪڙ ۾ سنڌ ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. امڪان اهو آهي تہ پٽالا Patala ۾ جنگي صورت حال يونانين جي خلاف ٿي وئي هئي، جنهن جي سڌرڻ جي ڪا اميد ڪانہ هئي. هنن حالتن ۾ انومان ڪري سگهجي ٿو تہ يونان وارن جو فوجي پڙاءُ درياهہ جي الهندي ڪنار سان ڪونہ هوندو. چاڪاڻ تہ ان طرف کان حملن جو وڌيڪ خطرو هو. منهنجو خيال آهي تہ مذڪوره نازڪ صورتحال ۾ پنهنجي "نيول اسٽيشن" سنڌوءَ جي ٻن ڦاٽن جي وچ ۾ ڪنهن ٻيٽ جي محفوظ ماڳ تي ائين هوندي. ٻين ٻيڙن "واگهو ڏر" کان ڪجهہ پنڌ ڏور ڪنهن اجوڪي پوٺي ويجهو وڃي لنگر هنيا هوندا. هاڻي اهو چوڻ اجايو ٿيندو، چاڪاڻ تہ اسٽائورا Stoura، ڪائومانا Kaumana يا ڪورياٽس Koreatis جهڙا نالا ڪاٽي بہ ڪونہ ٿا ڏسڻ ۾ اچن. ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ جوءِ ۾ ڪنهن بگڙيل صورت ۾ موجود هجن.

اسان وٽ فاصلي جو هڪ ماپو موجود آهي، جنهن جي مدد سان ڪروڪالا جي اوسي پاسي کان ماپ ڪري پٽالا جي ماڳن جو تعين ڪري سگهنداسين. چاڪاڻ تہ ائرين جي حوالي سان پتو پوي ٿو تہ ڪروڪالا جي ويجهڙائيءَ ۾ آرابيس علائقي جو اوياريون پاسو اچي ختم ٿيندو هو. ڪئنٽس ڪرٽس Quintus Curtius ٻڌائي ٿو تہ سڪندر جي فوج پٽالا کان هن ماڳ تائين پهچڻ ۾ نَوَ ڏينهن ورتا هئا. جهڙيءَ ريت اولهہ طرف پورالي Arabis آرابيس قوم جي حد بندي ڪري اوريٽاءِ Oritae جي ملڪ کي ڌار ڪري ڇڏيندي هئي. تهڙيءَ ريت (جنهن جو وڌو امڪان بہ آهي) تہ ملير ندي، جيڪا هن جوءِ ۾ وڏي اهميت رکي ٿي، سا اڳئين دور ۾ مختلف قومن جي ملڪن جو دنگ بہ ڏيکاريندي هئي. ملير نئن ڳِزري وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. تنهنڪري ان ٽاڪ جي پرسان آهي، جنهن کي اسان ڪروڪالا جي نالي سان سڏيون ٿا. اها حقيقت ائرين جي بيان مطابق بہ آهي ۽ سڄي صورتحال مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ مختلف قبيلن جي علائقن جي حد بندي بہ هيءَ نئن ڪندي هئي. سڪندر جي فوج جيڪا "پٽالا" کان هلي هئي، تنهن جي نائين منزل بہ هن نئن جي ڇوڙ واري علائقي جي پر پاسي ۾ ڪاٽي هئي. ڪئنٽس ڪرٽس جي بيان مطابق هن ماڳ کان وڻي پورالي ندي Arabis تائين فوج پنج منزلون (27) ڪيون هيون، جنهن جو ڪل فاصلو ستونجاهہ ميل آهي. هتي هڪ ڏينهن جو سراسري پنڌ ساڍا يارنهن ميل بيهي ٿو پر ڏنو وڃي تہ جنهن علائقي مان هتان سفر ڪيو ويو هو سو سنڌ جي ميداني علائقي جيان سڌو ۽

سولو ڪونہ آهي، جنهن مان فوج آسانيءَ سان سفر ڪري سگهي. تنهن ڪري مناسب ايئن لڳي ٿو تہ هن سفر کان اڳ ۾ جيڪو پنڌ ڪيو ويو هوندو، سو ماپ جي لحاظ سان ڪجهہ وڌيڪ هوندو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو سراسرِي تيرهن ميل ڏهاڙي هجي. هن حساب سان، ڪروڪالا کان ”پٽالا“ تائين هڪ سو سترهن ميل فاصلو بيهي ٿو. ويچارڻ لاءِ ٻيو نڪتو اهو بہ آهي تہ ماپ ڪهڙي ماڳ کان شروع ڪرڻ گهرجي. عام فهم ڳالهہ اها آهي تہ سڪندر پنهنجي هيڏي وڏي لشڪر جي سفر واسطي اهڙي رستي جي چونڊ ڪئي هوندي، جنهن سان پاڻي جهجهو هجڻ کپي. تنهن ڪري يا تہ سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري يا سندس ڪنهن چاڙهہ سان پاسو ڏئي سفر ڪيو هوندائين. اهو بہ سمجهڻ گهرجي تہ ڪنهن ڏچي ڪانسواءِ ڪوهستان جي علائقي مان سفر ڪونہ ڪيو هوندائين، جتي پاڻيءَ جي سدائين اڻاٺ هوندي آهي. پٽالا جو شهر سنڌوءَ جي ڪنار سان ان ٺاڪ تي اڏيل هو، جتان مکيہ وهڪرو بہ درياهيءَ جي صورت ۾ وهي رهيو هو. انهن مان وڏي چاڙهہ الهندي آهل وڃي رهي هئي. سڪندر جو لشڪر بہ ان چاڙهہ سان اڳتي وڌڻ لڳو هو. هن مان ثابت ٿئي ٿو تہ سڪندر جي فوج انهيءَ چاڙهہ جي مٿئين حصي جي ڪنڌيءَ سان گذري هئي. وڌو امڪان اهو بہ آهي ۽ ائين سمجهڻ لاءِ ڪيترا مناسب سبب بہ آهن، تہ انهيءَ مکيہ چاڙهہ جي پڇڙي گهاري ۽ ڪلري ڦاٽن تي مشتمل هئي. هن ڳالهہ مان اها حقيقت بہ ثابت ٿئي ٿي تہ ان وهڪري جو مٿيون پاسو، جيڪو ٺٽي کان اتر اوڀر طرف هو، اهو هاڻي پٽالا ۽ ڪلري ڦاٽ جي منهن تائين لٽجي ميسارجي ويو آهي. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ اهو وهڪرو، چوڙ واري علائقي کان مٿان پر ڪٿان وچ تان ايندو هو. ٻين لفظن ۾ هيئن چئي سگهجي ٿو تہ پٽالا جي ماڳ وٽان درياهہ جيڪو اولهہ پاسي جهوڪو ڏنو آهي، سو هڪدم نہ، پر هوريان هوريان ڏنو هوندائين. جهڙيءَ ريت درياهن جي وهڪري بدلائڻ جو سياءُ هوندو آهي، تهڙيءَ ريت هن بہ ائين ئي ڪيو آهي ۽ جيڪو ۽ واريءَ جا ڍَها ٻئي طرف اڇلايا اٿس. جيڪڏهن اسان جنرل

ڪننگهام (28) جي ان راءِ سان اتفاق ڪنداسون تہ پٽالا حيدرآباد وٽ هو، تہ پوءِ سنڌوءَ جي اولهندي شاخ گهارو ٿي نہ ٿي سگهي. ان وهڪري جي صورتحال مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ گهاري جو پاڻي گونيءَ ڪُنڊَ تي ڪلري ڦاٽ ۾ پوندو هوندو. وهڪري ۾ موجود جنهن ٽڪريءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سا هتي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي، جنهن کي درياهہ جي فطري وهڪري جي رخ کي رنڊڻ ۽ ٺونٺ وڪڙ ڪرائڻ جو سبب ڄاڻايو ويو آهي. سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ ان جي ڦاٽن جو جيڪڏهن مطالعو ڪبو، تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ سنڌوءَ ٺٽي کان اتر ۾ ئي پنهنجي وهڪري جو رخ الهندي آهل ڪرڻ شروع ڪيو آهي. شهر کان هيٺ هلي سندس رخ وري ابتڙ يعني اڀرندي پاسي ٿئي ٿو. محسوس ائين ٿي رهيو آهي تہ اتي وهڪرو ڄڻ سڌي ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. گهڻو اوڀر طرف هلي جڏهن چوڙ واري علائقي جي هيٺئين حصي ۾ پهچي ٿو تہ ڪٿان گول تہ ڪٿان ٺونٺ وڪڙ ڪري، الهندي طرف موڙو کائي وڃي ٿو. هيءَ حقيقت اسان کي معلوم ٿي وئي آهي، تہ سڪندر جي حملي واري زماني ۾ سنڌوءَ جي الهندي وهڪري جا ڦاٽ گهارو ۽ ڪلري هئا.

ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيندو تہ پٽالا جو ماڳ حيدرآباد جي ڏِگهائي ڦاڪ کان گهڻو اوڀر بيهندو. چاڪاڻ تہ جيڪڏهن اسان ڪراچيءَ پرسان ملير نئن يا پورالي نديءَ جو اوڀارين حدن کان وٺي گهاري، ڪلري ۽ اولاهين وهڪري جي مٿئين حصي سان هڪ سو سترهن ميل ماپينداسين تہ، سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي راڄڌاني پٽالا، حيدرآباد کان پنجٽيهہ ميل پري ڏکڻ اوڀر وڃي بيهندي، جيڪي ماڻهو حيدرآباد کي پٽالا سمجهن ٿا، سي شايد هن حقيقت کي وساري ويٺا آهن تہ سِنڌو، حيدرآباد جي اوسي پاسي گذريل صديءَ جي پوئين اڌ ۾ رَسيو آهي. سڪندر جي حملي کان هزار سال پوءِ جڏهن عربن سنڌ کي فتح ڪيو تہ سنڌو ان وقت بہ گهڻو اوڀر طرف چوڙ واري علائقي جي مذڪوره راڄڌاني پرسان وهي رهيو هو. سنڌوءَ جهڙي درياهہ جي موجوده وهڪري کي نظر ۾ رکي، جيڪڏهن سندس ڪنڌي ڪنار سان قديم

شهرن جي ڳولا ڪبي، ته اها اجائي ڪوشش ٿيندي. اها اعتبار جوڳي ڳالهه آهي ته موجوده دور جا ڦاٽ جيڪي سنڌوءَ جو پاڻي ڪٽي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيا آهن، سي ان زير بحث قديم دور ۾ هوندا ئي ڪونه هئا. انهن پراڻن پٽن کي نون وهڪرن جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان ڳولڻ بدران اسان کي هن ريت سمجهڻ گهرجي ته اهي ڪٿي به هئا، پر انهن جو هاڻي ليڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. نٽي کي به ڪٿي پٽالا سمجهجي، پر جيڪي ڳالهيون پٽالا لاءِ بيان ڪيون ويون آهن، تن مان هڪ به نٽي ۾ ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. ان لاءِ فقط هڪ ڳالهه ئي ڪافي آهي، ته پٽالا يا ان جي اوسي پاسي سامونڊي وِير جي چاڙهه جو پتوئي ڪونه پوندو هو. ڇاڪاڻ ته سڪندر ۽ ان سان گڏ ويندڙ جاچ پڙتال ڪرڻ وارن ماڻهن يا پوئتي رهيل فوج وارن کي پٽالا وٽ سامونڊي وير جو احساس ڪونه ٿيو هو. پر ٻاويهه صديون اڳ ڇوڙ واري علائقي کان وٺي نٽي تائين ۽ ان کان مٿي به وِير جي چاڙهه جو احساس ٿيندو هوندو. هاڻي جڏهن ڌرتي سمنڊ ڏانهن گهڻو اڳتي وڌي وئي آهي، ته سامونڊي وِير جو چاڙهه نٽي وٽان به معلوم ڪري سگهبو آهي. ٿورو وقت ٿيو آهي جو درياهه جي ڊيگهه اجا به سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌي وڃڻ ڪري، نٽي وٽ سامونڊي وِير جي چڙهڻ جو احساس اڻ لکو ٿيندو آهي. هن اڪيلي سبب ڪري ئي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته نٽو پٽالا نه آهي ۽ نه ئي وري نٽي جي اوسي پاسي ڪاٿي اهو شهر موجود هو جنهن ماڳ کي مان پٽالا جو امڪاني ٺاڪ مقرر ڪيو آهي، سو سڪندر جي دور واري ڇوڙ سان لاڳاپيل ڪناري جي ٻنهي طرفن کان هڪ جيتري پنڌ تي واقع آهي. ٻنهي پاسن کان هڪ منزل کان ٻيءَ منزل تائين فاصلو ماپيو ويو آهي، جنهن جو جوڙ هڪ سو ڇهه ميل ٿئي ٿو. اها ڊيگهه ڇوڙ واري سامونڊي ڪناري جيتري ٻيهي ٿي. اونسي ڪريٽس جو بيان آهي، ته ڇوڙ واري علائقي جي شڪل ان ٽڪنڊي جهڙي آهي، جنهن جا ٽئي پاسا هڪ جهڙا هوندا آهن. ارسٽو بيولس جو بيان آهي ته ڇوڙ واري علائقي جي سامونڊي ڪناري جي ڊيگهه هڪ هزار اسٽاڊيا (هڪ سو پندرهن ميل) آهي.

ان نقطهءِ نظر کان اسان کي پوري پڪ ٿئي ٿي ته ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌانيءَ جو اندازو ذري گهٽ صحيح لڳايو ويو آهي. بدقسمتي اها آهي ته نه اونسي ڪريٽس ۽ نه وري ڪنهن ٻئي کي ان مهم جو جوڳو ذريعو سمجهي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته انهن ڇوڙ واري علائقي بابت پنهنجا امڪاني اندازا لڳايا آهن، تنهن ڪري اسان کي سندن بيانن مان اصولي طور اهو سمجهڻ گهرجي ته سنڌوءَ جي صفا ٻاهرين ڇوڙن جي وچ ۾ گهٽي وڌي هئي ۽ اها ئي وٽي ڇوڙ واري علائقي جو هيٺيون پاسو هئي.

يونان وارن جنهن شهر کي پٽالا جي نالي سان سڏيو آهي، تنهن جي صحيح نالي ڏانهن به اشارا ڪيا ويا آهن. مون کي سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته ٿبيٽ ۾ موجود هڪ روايت هن منجهيل مامري کي سموهي ۽ سهيڙي ڇڏيو آهي. ڪسومادي ڪوروس Csoma de Koros نالي هڪ ڏاهي ماڻهو پٽالا بابت هن ريت لکيو آهي:

پوٽالا Potala يا پوٽالاڪا (گرودسين يا ولگو گُرودسين ٻيڙين جو هنڌ بندر يا بهشت) سنڌو درياهه جي ڇوڙوٽ هڪ قديم شهر آهي. اڪشا واڪو Ixawaku ۽ "سوريا وِمسا" جي ڦَريءَ جا ماڻهو ان شهر ۾ رهندا آهن. چار راڄڪمار، جن کي بعد ۾ شاڪيه سڏيو ويو، تن کي سندن پيءُ هن شهر مان لوڏي ڪڍي ڇڏيو. انهن "ڀاڳارا ٿي" درياهه جي ڪناري "ڪوسالا" ۾ وڃي رهائش اختيار ڪئي. (اهو علائقو موجوده روهيل کنڊ ۾ آهي) ۽ پوءِ ڪپلوستوءَ جي شهر جي اڏاوت ڪيائون. لاسا Lasa ۾ دالائي لاما (جيڪو ٻارهين صدي جي وچ ڌاران ٿيو) جي رهائش گاهه کي به پوٽالا Potala جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ڇاڪاڻ ته ٿبيٽ وارن جو وڏو مذهبي اڳواڻ ۽ آميتاڀا Amitabha جو روحاني پٽ چينريزيڪ Chenrezik لاءِ چيو ويندو آهي ته هو ڪنهن زماني ۾ قديم سنڌ جي پٽالا شهر ۾ رهندو هو ۽ اتان (29) ٿبيٽ Tibet پيو ايندو ويندو هو." هن روايت کي ڪير ڪٿي ڇا به سمجهي، پر مذڪوره روايت جي ناتي سان اسان کي هن قديم شهر جي صحيح نالي جي ڄاڻ پئي

آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي راڄڌاني هو. نالو تمام سولو آهي. يونان وارن هرويرو ان کي بگاڙي ڪاري ڪونه ڇڏيو هوندو. هن ڪان علاوه اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته پٽالا شهر جو بنياد ڪنهن قديم زماني ۾ رکيو ويو هو ۽ حقيقت به اها آهي. شايد آرين جو اهو قديم شهر هو جيڪو هنن سمونڊ جي ڪناري سان اچي وسايو هو. (30)

سڪندر، هندي سمنڊ ڏانهن هاڪاري وڃڻ ڪان پوءِ پٽالا موٽي آيو هو. اتان ورڻ ڪان جهٽ ئي پوءِ سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙهه سان هاڪاري ويو. سنڌوءَ جي اها ڇاڙهه شايد "پراڻ" ۾ وهي رهي هئي ۽ ڪڇ ۾ داخل ٿيڻ ڪان ٿورو پنڌ مٿان ساڙس ملي رهي هئي، جهڙيءَ ريت نقشي ii ۾ ڏيکاريو ويو آهي. پراڻ جو اڳي به ذڪر ڪيو ويو آهي، ته اها سنڌوءَ جي صفا اوڀارين ڇاڙهه هئي. سندس نالي مان پتو پوي ٿو ته اهو تمام پراڻو وهڪرو هو. ڪڇ جو رڻ ڪنهن زماني ۾ وڏي ڍنڍ هوندو هو. جنهن ۾ سنڌوءَ جي هيءَ اوڀارين ڇاڙهه چوڙ ڪندي هئي ۽ هيءَ شڪ ڪان بالاتر حقيقت آهي. سوال هيءُ آهي ته ان وقت ڪڇ جي رڻ جي ہيٺ وارو سمنڊ موجود هيو يا نه. جيڪي ماڻهو هن ڇاڙهه سان هاڪاري اتي پهتا هئا، تن جو خيال هو ته مذڪوره ڍنڍ کي سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙهه پيچ ڪري رهي هئي. پر هن ڪانسواءِ پاڻيءَ جو ڪو ٻيو ذريعو به هيو، جيڪو هن ڍنڍ ۾ چوڙ ڪري رهيو هو. سوچڻ جي ڳالهه اها به آهي ته سڪندر ان رُت ۾ اوڏانهن هاڪاري ويو هو جڏهن اولهه — ڏکڻ جي چوماسي جي وچ هو. ان موسم ۾ هاٽي به وڏي ڇاڙهه ڪانسواءِ سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو ڦڙو به ڪڇ ڏانهن ڪونه ويندو آهي. تڏهن به سڄو رڻ پاڻيءَ هيٺان هوندو آهي. حقيقت به اها آهي ته ڪڇ ۾ اولهه- ڏکڻ واري چوماسي جي رُت دوران پاڻيءَ جو ڇاڙهه هوندو آهي، نه ته ٻيءَ صورت ۾ ڪڇ يا ڪوري واري ڪاري وسيلي منجهس سمنڊ جو کارو پاڻي پهچي ويندو آهي، پر گهڻو ڪري ڪوري جي ڪاري رستي سمونڊ جو پاڻي مٿي چڙهي ايندو آهي، جنهن جو

مٿيون پاسو هن ڍنڍ سان ڳنڍيل آهي. لئسن Lassen مطابق، ملڪ جي اندرئين حصي ۾ موجود سمنڊ جي سڪي وڃڻ جو قصو "مهاڀارت" ۾ بيان ڪيل آهي، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته ويرونا (31) ديوتا جي ڪڌن ڪرتوتن ڪري مذڪوره سمنڊ سڪي ويو. جيڪڏهن لئسن پنهنجي ويچار ۾ کرو ۽ سچو آهي ته مهاڀارت جي بيان جو اشارو پڪ سان ڪڇ ڏانهن آهي. جيڪڏهن اهو بيان واقعي مهاڀارت جو آهي ته پوءِ ان تي وسهي سگهجي ٿو. مان ذاتي طور هن خيال جو آهيان ته ڪڇ جي رڻ وارو پوتو سڪندر (32) جي اچڻ ڪان گهڻو اڳي سمنڊ مان نڪري نروار ٿيو هو. ڏيهي روايتون اسان کي ٻڌائين ٿيون ته ہيٺ وارو سمنڊ گهڻو وقت پوءِ به موجود هو.

هتان جا ماڻهو ڳالهيون ڪندا آهن ته ڪناري سان اهڙا ڪيترائي ماڳ آهن، جتي ڪنهن زماني ۾ سامونڊي (33) بندر هوندا هئا "پيري پلس" جي مصنف جو بيان آهي ته: پهرين عيسوي صديءَ ۾ ڪڇ جي رڻ ۾ پاڻي تانگهو ٿي ويو هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته کيس معلومات بلڪل صحيح ملي آهي. هن، رڻ بابت احوال ڏاڍو کرو ۽ سچو لکيو آهي. ٻڌائي ٿو ته: رڻ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جن مان هڪ وڏو ۽ ٻيو ننڍو آهي. (34) اوڀاريون يا ننڍو رڻ پاڻيءَ هيٺ ڏسڻ ۾ ايندو ۽ معلوم ايئن پيو ٿيندو ته جڻ سامونڊي وير مٿس چڙهي اچي ٿي. سن 1026ع ۾ محمود غزنوي سومنات جي فتح ڪانپوءِ هڪ هندو سردار جو پيڇو ڪندي هتي پهتو هو. جنهن ڪڇ جي اتر- اوڀر پاسي واري ٻيٽن ۾ اچي پناهه ورتي هئي. محمود کي چتاءُ ڏنو ويو هو ته جيڪڏهن هو مذڪوره ٻيٽ تائين پهچندو ته سامونڊي وير مٿانئس وري ويندي ۽ مري ويندو. هن چتاءُ ملڻ ڪانپوءِ هو تانگهي پاڻيءَ ۾ ڪاهي پيو. هن جي پٺيان سندس فوج به پاڻيءَ ۾ ڪاهي پئي ۽ اڪري وڃي (35) پار پيو. چوڏهين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ۾ ڪڇ جي رڻ وارو پاڻي سڪي ويو هو. سلطان فيروز شاهه ۽ سندس فوج سنڌ ڪان گجرات ڏانهن واپس ورندي هتي ڍومايون پئي

ڪاڏيون ۽ ذري گهٽ، ڪاڙهي ۽ اڇ کان مري تباهہ ٿي ويو هو. ڪڇ جي هن پاڻي سڪي وڃڻ بابت هڪ ڏند ڪٿائي روايت مشهور آهي، جيڪا هڪ فقير جي پِٽَ ڏانهن منسوب ڪيل آهي. هن علائقي جي اوپر پاسي ڪي طبعي تبديليون آيون. ان وار تا سان مهاڀارت جي پراڻي ڏند ڪٿا ڳنڍجي پئي. (جنهن کي هتان جي ڏيهي ماڻهن وڌائي پيش ڪيو هوندو). جنهن مان معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ اهو واقعو اوچتو ۽ تمام جلديءَ ۾ ٿي ويو. بلڪل ائين، جيئن سر اليگزينڊر برنس بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ ڌرتيءَ ڏاڍي گهٽي تباهي مچائي ڇڏي هئي. هيءَ علائقو اهڙي تباهيءَ ۾ 1819ع واري ڌرتيءَ جي ڌوڏي کان گهڻو متاثر ٿيو تنهنڪري سندس متاڇري تي وڏي تبديلي اچي وئي.

هيءَ ڀاڱو ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ هڪ نڪتي ڏانهن ڌيان ڏيندا. ائرين (Anab-vi-20) جو بيان آهي، تہ جڏهن سنڌوءَ جي ڇاڙهہ رستي سمنڊ وٽ پهتا تہ سڪندر هيٺ لٿو ۽ ڪجهہ فوجي دستا ساڻ ڪري ٽن ڏينهن لاءِ سمنڊ جي ڪناري سان سفر ڪيائين ۽ کوهن کٽائڻ جو حڪم ڏنائين. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن سمنڊ رستي يونان ڏانهن واپس ويندڙ فوج کي پيئڻ جي پاڻيءَ جي تڪليف نہ ٿئي. کوهن کوٽڻ مان اهو بہ پتو پوي ٿو تہ ڪيس پنهنجيءَ فوج کي سنڌوءَ جي اوڀارين ڇاڙهہ رستي سمنڊ تائين پهچائڻ جو ارادو هو جيڪا جهاز رانيءَ واسطي وڌيڪ سولي هئي. اهو ماڻهو جنهن کي سنڌوءَ جي ڇوڙ سان لاڳاپيل سامونڊي ڪناري جي خبر هوندي، سو بنا ڪنهن هٻڪ جي سندس بيان کي رد ڪري ڇڏيندو ۽ سمجهندو تہ اهو جڙتو آهي. فوج جي اهڙي پيش قدمي ممڪن ئي ڪانہ آهي ۽ کوهن کوٽڻ وارو خيال بہ اجايو ۽ ڪوڙو آهي. ڇوڙ جي علائقي وارو سامونڊي ڪنارو بلڪل هيناهون آهي، جيڪو هلڪي سلڪي وير چڙهڻ تي ٻڏي ويندو آهي. ٻيو تہ ڇوڙس علائقو ننڍين ۽ وڏين بي شمار ڪارين ۽ سمنڊ جي پاڻيءَ سان ڀريو پيو آهي. تنهن ڪري نہ پيادو ۽ نہ ڪو گهوڙيسوار اڪري پار ٿي سگهندو آهي. سمنڊ جي ڪناري تائين پهچڻ ٻيڙيءَ ڪانسواءِ تصور بہ ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. خاص طور تي چوماسي جي رُت ۾ اهڙي قسم جي پيش قدمي ڪرڻ، جڏهن تہ سڄو علائقو پاڻي هيٺ هوندو آهي خطري کان خالي نہ هوندي آهي. انديشو اهو هوندو آهي تہ ڪڏهن سمنڊ جي وير وري انساني زندگيءَ کي ختم ڪري سگهي ٿي. ڇوڙ جي ڏکڻ- اوڀر واري ڪُنڊ تہ سڄي سامونڊي ڪناري کان بہ وڌيڪ خطرناڪ آهي. حقيقت اها آهي تہ اهو لوڻياٺو علائقو آهي، جتي ڪو ماڻهو زنده رهي ڪونہ ٿو سگهي. جتي کوهن ۾ بہ زهريلو ڪوڙو پاڻي موجود هوندو آهي، جتي درياهي اٿل (36) جو پاڻي پهچي سگهندو هو اتي کوهہ کوٽيا وڃن ها تہ پوءِ ڳالهہ ٻي هئي. پر قصو اهو آهي تہ سڪندر سمنڊ جي ڪناري سان ٽي ڏينهن سفر ڪندو رهيو ۽ ان ڪانپوءِ آرماڙ سان گڏيل سامونڊي فوج واسطي کوهہ کوٽي پاڻيءَ جو بندوبست ڪرڻ هڪ افسانوي ڳالهہ آهي. اهڙو قصو يا ائرين پاڻ گهڙيو آهي، يا سندس ماخذن ۾ اهڙي هٿرادو ڳالهہ لکيل آهي.

باب ٽيون

يونان جي پوئين دور جي ڪتابن ۾ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جا احوال

سنڌ مان سڪندر ۽ ان جي نائب نِيرڪوس جي هلئي وڃڻ ڪانپوءِ سنڌ جي تاريخ تي اونداهي ڇانيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اسان کي فقط ايترو پتو پوي ٿو ته جڏهن هن جنگي جهونجهار پنهنجو منهن اولهه طرف واريو ته اهڙا واقعا ٿيا، جن جي تاريخ به ڏنڌ جي پردي پنيان لڪل آهي. پر هن ماڻهوءَ اتر هندستان تي پنهنجا گهرا اثر ڇڏيا آهن. سڪندر هن نئين ڪنڌ جا فتح ڪيل علائقا پنهنجي شهنشاهيت ۾ شامل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پنهنجي هن مقصد ۾ تيسين تائين ڪامياب رهيو جيسين تائين هو هن ڌرتيءَ تي موجود رهيو ۽ هتان جا راجائون ڪانئس ڪنبندا رهيا. جڏهن هن گيڊروشيا جي ويران علائقي ۾ قدم رکيا، ته سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي ماڻهن، جن کي هن تازو شڪست ڏني هئي، تن سڪندر خلاف هڪدم ئي بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪايو ۽ سڪندر جي پٽاليني Patalene ۾ مقرر ڪيل عملدارن کي لوڏي ڪڍي ڇڏيو. ٻن سالن اندر سندس ڪيل سڄو پورهيو پاڻيءَ ۾ هليو ويو. سندس قائم ڪيل مقدونيا جي شهنشاهيت ٿوري عرصي دوران ٽڪرا ٽوٽا ٿي وئي. وڌيڪ وقت گذريو ته انهن ٽوٽن ٽڪرن مان رهندو وري به ننڍين رِياستن ۾ ورهائجي وئي. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته چوڙ وارو علائقو پورس جي ضابطي هيٺ اچي ويو هو. ايران جي دارا کان پوءِ هيءُ ماڻهو سندس دشمن هو. سڪندر جي خلاف جنگ ڪئي هئائين، جنهن ۾ هن هار کاڌي هئي، بعد ۾ ڪن شرطن تي ساڻس صلح ڪيو هئائين. آخر ۾ هڪ يوناني ماڻهوءَ جي هشيءَ تي ڪيس قتل ڪيو ويو هو. هن ڪانپوءِ پٽاليپٽرا Pataleputra جو چندر گپتا اتر هندستان ۾ اقتدار ۾ آيو. ڪيس موريا گهراڻي جو بنياد وجهندڙ حڪمران بہ چيو ويندو آهي. هن دور ۾ سنڌ مٿان ڌارين جي حڪمراني ختم ٿي وئي هئي. جيڪڏهن سنڌ موريا شهنشاهيت ۾ شامل هوندي ته به ان سان سندس واسطو نالي ماتر هوندو. مٿس موريا گهراڻي جي حڪومت جو باقاعدي ضابطو وغيره ڪونه هوندو. ڇاڪاڻ ته سنڌ گنگا واري راڄڌاني کان گهڻو پري هئي ۽ وچ تي ٿر جو رڻ پٽ هو. سنڌ جيڪڏهن ان جي ماتحت هوندي به پر اهو ناتو به ذري گهٽ آزاديءَ جهڙو هوندو. سنڌ ڪڏهن آزاد ته ڪڏهن نيم آزاد رهندي آئي ۽ اهو سلسلو گريڪو باختر حڪومت تائين هلندو آيو. انهن يونانين جي دعويٰ هئي ته اهي هن نئين ڪنڌ جي سڪندر جي فتح جا وارث آهن. اهي پنهنجي ملڪ ۾ ويهي هندستان ۾ سڪندر جي فتح ڪيل ملڪن تي پنهنجي حق ڄمائڻ جا جتن پيا ڪندا هئا. آخرڪار ڊميتريس نالي هڪ بادشاهه ٻي صدي قبل مسيح ۾ پنهنجي گهل چاڙهي اچي پٽالٽي تي هلان ڪئي ۽ فتح ڪري باختر جي حڪومت سان شامل ڪري ڇڏيائين. هن جو سهيوڳي حڪمران منادر Menadar به هو جيڪو هن کان وڌيڪ زنده رهيو. چيو ويندو آهي ته هن اتر هندستان ۾ سڪندر کان وڌيڪ سوپون ماڻيون هيون. سندس حڪومت ۾ نه رڳو پٽالٽي شامل هئي، پر سنڌوءَ ۽ نربدا درياهه جي وچ وارا سارا ملڪ به پنهنجي حڪومت ۾ گڏي ڇڏيا هئائين. لئسن (“Ind. Alt” II-328) جو انومان آهي ته مناندر 144 ق. م. ڌاري حڪومت ڪئي. ولسن (آريا ائنٽيڪا) چوي ٿو ته هن جي حڪومت کي 126 ق. م. کان اڳ ۾ سمجهي ڪونه ٿو سگهجي.

جنهن وقت هتي مٿي بيان ڪيل واقعا ٿي رهيا هئا ته ان وقت اتر چين ۾ وچ ايشيا سان لاڳاپيل هڪ تاريخي واقعو اپري رهيو هو جنهن جا سڪندر جي هن نئين ڪَنڌ تي ڪيل حملي کان وڌيڪ گهرا اثر ٿيڻا هئا، چين جي تاريخ ۾ اهو 165 ق. م. جو واقعو آهي. مذڪوره تاريخي واقعو هن ريت آهي ته هونگهو Hoangho درياهه جي ڪنارو سان رهندڙ يوچي Yeu-chi قبيلي سان دنگئي جوءِ ۾، ڪي توراني قبيلا رهندا هئا، جن مٿان ڌاڙ ڪري کين اولهه

طرف لڏپلاڻ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. يوچي قبيلي کي وري ٻئي سگهاري قبيلي هِيونگ نُو Hiung-Nu يا هن Huns قبيلي ايترو ستايو ۽ ڌڪايو جو هو بہ اتر- اولهہ طرف Illi اِلي درياهہ ڏانهن لڏ پلاڻ ڪري هليا ويا. ان جوءِ ۾ سِسي Sse نالي هڪ قبيلو رهندو هو جنهن نئين آيل يوچي قبيلي سان مهاڏو اٽڪايو پر ساڻن وڙهي پورا پئجي ڪونہ سگهيا. تنهن ڪري هو پنهنجي اباڻي جوءِ ڇڏي اولهہ طرف سوگديانا ڏانهن هجرت ڪري هليا ويا. هيءُ ملڪ آمون ۽ سير درياهہ جي وچ تي هو. هونگهو مان آيل مهاجرن هن ملڪ تي دنگو ڄمايو. ٿورو وقت مس گذريو جو هڪ ٻئي رولو مهاجر قبيلي اسيون Usiun کين اچي ٽيڙ ٻڌايا. شڪست کائڻ کانپوءِ يو-چي قبيلي بہ سسي قبيلي پنيان اولهہ طرف هجرت ڪئي. اُسيون Usiun قبيلي کي بہ نيٺ هيونگ- نو Hiung-N چين مان ڪڍي ڇڏيو. يو- چي قبيلي سِير درياهہ اڪري وري وچي سسي قبيلي سان جهيڙو اٽڪايو. نتيجي ۾ اهي سوگديانا Sogdiana مان نڪري هليا ويا. ان سوپ کانپوءِ ان لاڏو مهاجر — يو چي قبيلي توان Tawan يا فرغانا منجهان لنگهي تاهيا Tahia نالي هڪ قبيلي کي شڪست ڏني ۽ ڪجهہ وقت آمون درياهہ جي اترئين ڪناري سان وينا رهيا. هي آخري واقعو 124 ق. م. ڌاري ٿيو (37). يو-چي جي هن لاڏائو مهاجر قبيلي جي هندستان وڌڻ کي ٿوري وقت لاءِ پارٿين روڪي وڌو هو. ان سان گڏ گريڪو هند قبيلي جو جنگجو بادشاهہ مناندر بہ سندن اڳتي وڌڻ لاءِ رنڊڪ بڻيل هو. اها قبل مسيح جي آخري صدي هئي. اهي نيٺ پهرين صدي عيسوي وقت سنڌوءَ تائين پهتا ۽ سندن حڪومت سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين قائم ٿي وئي. يونان جي مؤرخن هنن ماڻهن کي اندو- ستين جي نالي سان سڏيو آهي ۽ سنڌو ماتريءَ جي صفا هيٺين علائقي کي اندو- ستيا سڏڻ لڳا. هنن توراني قبيلن جي جهيڙن کان اڳ ۾ ئي يوناني سگهہ وچ ايشيا ۾ ختم ٿي وئي هئي ۽ ان کانپوءِ هندستان ۾ بہ پنهنجي پڄاڻي کي پهتي.

اها ڏکوئيندڙ تاريخ جنهن جو تَتُ اوهان جي آڏو پيش ڪيو ويو. تنهن ۾ هڪ دلچسپ ۽ اهم حقيقت بہ درج ٿيل آهي. اهو ڏيساور سان لڳاتار هلندڙ ۽ ڏينهون ڏينهن وڌندڙ واپار هو جيڪو سنڌوءَ جي ڦاٽن وسيلي وڪري ۽ پکڙجي رهيو هو. ڇاڪاڻ تہ هنن علائقن جو ٻاهر ويندڙ اهو اڪيلو درياهي گس هو. شروعات کان وٺي سمنڊ رستي هن ماڳ جي واپار ٻاهرين ملڪن جي واپارين جو پاڻ ڏانهن ضرور ڌيان ڇڪايو هوندو. توڙي جو هن ڇوڙ واري علائقي وسيلي سمنڊ تائين پهچڻ بہ ڏاڍو ڏکيو هو. هڪ پاسي کان اهو پاڻي وارو رستو اٽڪ کان شروع ٿي رهيو هو جيڪو وچ ايشيا جو مکيہ لنگهہ هو. اڳتي وچي هندستان جي ميداني علائقن مان لنگهي، اهو واپاري رستو عراق جي درياهن پرسان ۽ ميڊيٽيرينن سمنڊ جي ڪناري ويجهو لنگهندو هو. جتان جا ماڻهو آڳاٽي سمي کان وٺي واپاري ذهن رکندا هئا ۽ سمنڊ رستي واپار ڪرڻ جا ڪوڏيا هئا. شروعاتي زماني ۾ واپاري ٻيڙا ڏچ کان سامونڊي ڪنارو ڏئي هلندا هئا. پاڻيءَ ۾ ايترو پري ويندا هئا، جو ڌرتي سندن اکين کان دور ڪانہ ٿيندي هئي. ڪُلئي سمنڊ ۾ وڃڻ کان پيا ڪيٻائيندا هئا. ايراني نار يا ڳاڙهي سمنڊ مان جڏهن واپاري ٻيڙا هندستان ايندا هئا، تہ سڌو اچي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ بيهندا هئا. اهڙيءَ ريت هيءَ ڳالهہ بہ پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ تاريخ جي دور کان گهڻو اڳ ڪلداني واپاري، جن لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهي سمنڊ رستي واپار ڪندا هئا، سي بہ گهڻو ٽڪو هلي اچي سنڌوءَ جا بندر پيٽيندا هئا. (38) ساڳيءَ ريت مصر ۽ عربستان جا واپاري بہ هندستان سان واپاري ڏيتي ليتي سنڌوءَ جي بندرن معرفت ڪندا هئا. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ حضرت سليمان جو ٻيڙو بہ سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن ۽ بازارين ۾ وکر وهائيندو ۽ وٽجيندو هو. اسان لئسن جي هيءَ ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيون تہ اوفير- Ophir (39) جو شهر سنڌوءَ جي ڪنار سان آباد هو. سڪندر جي جنگي مهم، مغرب جي ماڻهن کي مشرق جي گهڻي معلومات مهيا ڪئي آهي ۽ هندستان جي واپار ڪرڻ لاءِ ڇڙ تہ رستو کوليو آهي. هن قسم جي ڏيتي ليتيءَ کي ٽالميءَ جي دور ۾ هٿي ملي، جنهن ميڊيٽيرينن (يونچ)

سمنڊ تي موجود اسڪندريا شهر کي ايشيا جي مال جي منڊي بڻائي ڇڏيو هو. ان زماني ۾ مصر، ايران ۽ سنڌ جا جهاز عربستان جي سابيان Sabaean بندر وٽ اچي پاڻ ۾ ملندا هئا. اتي پاڻ ۾ واپاري جنسن جي مٽا سٽا ڪري وطن ورندا هئا. آگاٿارڪيڊس Agatharchides جيڪو ٻي صدي ق. م. يونان جو مؤرخ هو. تنهن اسڪندريا ۾ اهڙي قسم جا انگ اکر گڏ ڪيا هئا ۽ اهو واپار سندس زماني ۾ هلندڙ هو. سندس بيان آهي ته عربستان جي بندرن تي ايشيا جا گهڻا جهاز مال کڻي ايندا هئا. پر جهجهائي پوٽانا (Potana) (پٽالا) مان ايندڙ جهازن جي هوندي هئي. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته هي شهر سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ واپار جي وڏي منڊي آهي. سندس پيڙه جو پٿر سڪندر رکيو هو جنهن شهر ڏانهن هتي اشارو ڪيو ويو آهي، تنهن ۾ ته ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي گنجائش ئي ڪانه آهي، پر مؤرخ (ٿي سگهي ٿو اوتارو ڪندڙ) نالي لکڻ وقت ٿوري غلطي ڪري وڌي آهي. شايد هن حقيقت کان به واقف ڪونه آهي، ته هن پٽالا شهر جو بنياد سڪندر ڪونه رکيو هو. (40) پر هتي بحري فوج رهائڻ واسطي ”نيول اسٽيشن“ قائم ڪئي هئائين ۽ چوڌاري قلعو اڏايو هئائين. اهو ڪڏهن به سمجهيو نه وڃي ته وڏا ٻيڙا مٿي درياهه ۾ هاڪاري پٽالا تائين هليا ويندا هئا. ڪلي ٻيڙيون ۽ سمنڊ سان واسطو رکندڙ ٻيون ٻيڙيون اوڏاهين ڪونه ويندڙيون هيون. اهڙي قسم جا وڏا جهاز سنڌوءَ ۾ ٽيهه ميل مٿي مس وڃي سگهندا هئا. جڏهن ”پٽالا“ جو ڏيساوري واپارين جي بندر طور نالو ڪنيو وڃي، ته اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي ته ولايت جي واپارين جو سامان سمنڊ ڪانپوءِ درياهي ٻيڙين وسيلي مٿي پٽالا تائين پهچندو هو. اهو سامان وڏن سامونڊي ٻيڙن مان لاهي درياهي ننڍين ٻيڙين ۾ گهٽو هيٺ، ڇوڙ واري علائقي ۾ چاڙهيو ويندو هو. هي سامونڊي مال برادريءَ وارو طريقو آڳاٽي زماني کان وٺي اڄ ڏينهن سوڌو رائج آهي. ڇوڙ واري علائقي ۾ هندستان جي هر ملڪ جا جهاز بيٺل نظر ايندا هئا. ڪي ايراني نار ته ڪي پونچ سمنڊ مان آيل هوندا هئا ۽ هتي اچي مال جي مٽاسٽا ڪندا هئا. هن طريقي جو واپار پهرين صدي عيسوي تائين هليو. ان وقت تائين پٽالا پنهنجي پوري اوج تي هو. ان کانپوءِ منجهس اڳين اهميت ڪانه رهي. ناکئن ۽ سڪاڻن مان سمنڊ ۾ ٻيڙن هلائڻ وارو هنر جڻ موڪلائي ويو. ان صديءَ جي وچ سان لاڳاپيل هڪ ڳالهه آهي ته Hippalus هپالس نالي جهاز جو هڪ سڪاڻي هو. پتو ناهي ته يوناني هو يا رومي، سو چؤماسي واري موسم جي گهري مطالعي واسطي گهڻي وقت کان وٺي کلئي سمنڊ ۾ نڪري پيو هو. هن ڪناري سان هلڻ وارو جهازرانيءَ جو ضابطو ۽ عام اصول ڇڏي، پنهنجي جهاز کي ڏکڻ اولهه چوماسي وارين هوائن جي حوالي ڪري ڇڏيو. سندس جهاز ان وقت ڏکڻ عربستان جي سامونڊي ڪناري سان بيٺو هو. تنهن وٽي اوپر جو رخ ڪيو ۽ اچي هندستان جي سامونڊي ڪناري سان لڳو. وري جڏهن اتر- اوپر چوماسي جي هوا گهُلي ته پڳهه کولي سڙهه سڌا ڪري، پنهنجو ٻيڙو ٻار ۾ هنيو. عميق جا آچاڙا اکري اچي عربستان جي بندر پيڙو ٿيو. سندس تجربو ڪامياب ويو جنهن ڪري مغرب ۽ هندستان جي سامونڊي سفر ۾ گهٽو فاصلو گهٽجي ويو ۽ هندي سمنڊ جي سفر ۾ پڻ هڪ انقلاب اچي ويو. ان صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين هن ڏگ ۽ سورهيه سڪاڻي جهازران هپالس جي قائم ڪيل مثال جي پوئواري ڪندي، مشرق جا واپاري به ائين ڪرڻ لڳا هئا. ان جو لازمي نتيجو اهو نڪتو جو سنڌو جي ڇوڙ وارو علائقو جيڪو اڳي هر شيءِ جي منڊي هو. تنهن جي اهميت ۽ اوج گهٽجڻ لڳو. ”باري گازا“ Barygaza ملبار جي سامونڊي ڪناري وارا بندر مزيرس Muziris ۽ نيلڪنڊا Nelkynda هندستان جي وڌيڪ پيداواري علائقن جا بندر هئا، سي وڌڻ ويجهڻ لڳا. مٿين بندرن وٽ پٽالٽي کان هڪ وڌيڪ سهوليت هئي ۽ پهچڻ ۾ به پٽالٽي کان وڌيڪ سولا هئا. سندن ماڳ ڇوڙ جي علائقن وٽ سمنڊ جي ڪناري سان هئا، جيڪي ڪناري وٽان ئي ڏسي سگهبا هئا. وٽن پهچڻ لاءِ ڪنهن سونهين کڻڻ جي لوڙ ڪانه پوندي هئي، پر پٽالٽي وٽ پهچڻ، سڪاڻين واسطي جڻ وڏو ڏچو هوندو هو.

اسان هاڻي ان دور تائين پهچي ويا آهيون، جو اسان کي سنڌوءَ جي هن ڇوڙ واري علائقي بابت پيري پلس آف دي اري ٿرائين سي Periplus of Erythraean Sea بابت حوالا ملي وڃن ٿا. ملڪ جي هن خاص علائقي بابت معلومات جيڪا مصنف هٿ ڪئي آهي، سا ڏاڍي ڪري ۾ سچي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مصنف ذاتي مشاهدو ڪري اها ڄاڻ هٿ ڪئي آهي، جيڪا اکيون ٻوٽي اعتماد ڪرڻ جوڳي آهي. هي مؤرخ سنڌو ماٿري واري هيٺئين حصي کي سٿيا Scythia سڏي ٿو. توڙي جو هو پاڻ ئي ٻڌائي ٿو ته ”پار ٿيا“ جي حملہ آورن هلان ڪري انڊوسٿين علائقن تي پنهنجي سياسي سگهه ڄمائڻ جا جتن ڪيا هئا، پر اڃرج جهڙي ڳالهه اها آهي، ته هن يوناني مصنف ڪڏهن پٽالا يا پٽالڻي جو نالو وٺي سندس ذڪر ڪونه ڪيو آهي. هن حقيقت مان اهو لکي سگهون ٿا ته سنڌوءَ جي راڄڌاني وارو هي مکيہ شهر ان دور ۾ يا ته موجود ئي ڪونہ هو يا ته وري ايترو غير اهم ٿي ويو هوندو، جو سندس ذڪر ڪرڻ جي لوڙ ئي ڪونہ پئي هوندي. قديم شهر پٽالا جي جاءِ تي نئين راڄڌاني قائم ڪئي وئي هوندي ۽ حقيقت بہ اها آهي. اسان کي ڇوڙ واري علائقي وٽ هڪ نئين سامونڊي بندر جو نالو ملي ٿو. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو ته گريڪو- بئڪٽرين، گريڪو- انڊين ۽ انڊو- سٿين جي ڪاهن ڪري وڏي اٿل پٿل آئي. جيڪڏهن ان ڇول ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ايراضي جي راڄڌاني ”پٽالڻي“ پيلجي ٻُٽ ٿي وئي ته ڪا اڃرج جهڙي ڳالهه بہ ڪانہ آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙي وايومنڊل ۾ پرياتريا شهر اجڙي ويران ٿي ويندا آهن. ان سان گڏ هن ڳالهه جو بہ امڪان آهي ته سنڌوءَ ۽ ٻين درياهن پنهنجا وهڪرا مٽائي، اهڙن ڪيترن شهرن جون بندر ۽ بازاريون ڦٽائي ويران ڪري ڇڏيون. هيءَ بہ هڪ قسم جي اڻ سڌي ثابتي آهي، پر نتيجي ڪيڻ واسطي هن ڳالهه تي بہ ويچاري سگهجي ٿو.

پر اهي ماڻهو جيڪي سڪندر سان گڏ آيا هئا، تن جو چوڻ آهي ته سنڌو فقط ٻن ڦاٽن وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيو هو. اهي اسان جي پنهنجي ذاتي مشاهدي موجب ڇوڙ واري علائقي جي صفا اوير ۽ صفا اولهه ۾ وهندا هئا.

پيري پلس Periplus جو بيان آهي ته سنڌوءَ کي ”ست ڇوڙ آهن“ جيڪي سڀ سوڙها، تانگها آهن ۽ سندن پيٽن ۾ واري ويٺل آهي. باقي وچون وهڪرو وڏو ۽ جهاز رانيءَ (43) لائق آهي.“ ان زماني ۾ ڇوڙ واري علائقي اندر وچون وهڪرو وڏو هوندو هو ۽ پاڻي جو وڏو مقدار ڪٽي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. سنڌوءَ جا ٻئي وڏا ڦاٽ، سڪندر پاڻ هاڪاري ۽ جاچي ڏٺا هئا، جن مان هڪ اپرندي ۾ ٻيو الهندي وڃي رهيو هو. الهندي ڦاٽ مان سڪندر جو امير البحر نيرڪوس Nearchus بحري فوج جا ٻيڙا هاڪاري سمنڊ تائين پهتو هو. اهو ڦاٽ هاڻي سڪي ويو آهي. پيري پلس جا اکر جيڪي وڌيڪ صحيح آهن، تن کي هن رِيت ورجائي سگهجي ٿو ته انهن جو پاڻي ڍنڍن جيان هڪ جاءِ تي بيٺل آهي. اهي ماڻهو جن سنڌوءَ جا اهڙا پراڻا ڦاٽ ڏٺا هوندا، سي هن حقيقت جي ضرور پنيرائي ڪندا. هاڻي اسان کي درياهن جي وهڪرن جي رخ مَٽڻ واري اصول کي ياد رکڻ گهرجي ته درياهہ جو مکيہ ڦاٽ، جيڪو ڪڏهن ڇوڙ واري علائقي جي صفا هڪ پاسي تي هوندو آهي، سو سرڪي اچي ڇوڙ جو وچ وٺندو آهي. پر ڏٺو وڃي ته اهڙي تبديلي ڦيرڦائين ڇوڙ واري علائقي کان مٿان ايندي آهي. جيئن مٿان درياهہ جو وهڪرو الهندي آهل رخ اختيار ڪري ويو ان ڪري ڇوڙ جي هيٺئين علائقي واري اولاهين شاخ (جنهن سان ڪڏهن نيرڪوس هاڪاريو هو) کي پاڻي ڇڏي ويو. ڇاڪاڻ ته پاڻيءَ ڪجهہ اپرندي طرف پنهنجو گس بنائي ڪجهہ سڌو ٿي ڇوڙ واري علائقي جي وچان وهڻ لڳو. ڇوڙ واري علائقي کان مٿان جڏهن وهڪري الهندي طرف جهوڪو کاڌو تہ سنڌوءَ واري اپرندي ڇاڙهہ جيڪا سڪندر جي دور ۾ بہ موجود هئي، تنهن کي بہ ڇڏي ويو. اها تبديلي هوريان هوريان ٿيندي رهي ۽ الهندي ڪناري کي ڪائيندي ڇيڪو ۽ واري اپرندي ڪنار سان اڇلبندي وئي يا وري هڪدم ئي وهڪرو مٽائي وئي، جهڙي ريت اڳين صديءَ ۾ حيدرآباد جي اتر طرف کان هڪدم ڦيرو کائي وئي هئي. اڳتي هلي درياهہ وري ائين هڪ وهڪري جي صورت ۾ وهندو آهي، جيئن پيري پلس بيان ڪيو آهي. هن

درياهه جو وهڪرو صدين کان وٺي تبديل ٿيندو رهيو آهي. جنهن جو اندازو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ اوڀارئين طرف موجود پراڻن پيٽن مان يا اتر طرف سندس قديم وهڪرن مان لڳائي سگهجي ٿو“ (44)

اهڙيءَ ريت جڏهن درياهه جو وهڪرو مٿان کان ٿي الهندي ڏانهن رخ ڪرڻ لڳو ته ان جو لازمي نتيجو اهو ٿيو هوندو جو پٽالا جي پٽن کان پاسو ڪري ويو هوندو ۽ ساموندي بندر سان سندس لهه لاڳاپو ڇڇي ويو هوندو. اڳي جيان ماڻهو ته منجهس ڪٽي رهندا به هوندا، پر ڏيساوري واپار جي وڏي منڊي واري سندس اڳين حيثيت ڪانه رهي هوندي. پهرين عيسوي صديءَ جي پٺي اڌ ۾ اسان کي پٽالا جو ڪو ڏس پنڌ ڪونه ٿو ملي. پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو شهر پنهنجي دور جو مشهور معروف بندر هو. دنيا جي هن مشهور شهر جو نالو ٽالمي Ptolmey جي جاگرافيءَ ۾ به موجود ڏسون ٿا. هن، پيري پلس کان اڌ صدي ڪن پوءِ پنهنجو ڪتاب لکيو آهي. سندس ڏنل بيانن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هن لکڻهار گهڻن ماڳن جا نالا پراڻن ۽ نون مصنفن جي ڪتابن تان ڪنيا آهن. گهڻن سياحن ۽ سيلانين جي ڪتابن کي به ماخذ بڻايو آهي. ان کان علاوه سڪندر جي جنگي مهم سان لاڳاپيل ڪتابن تان حوالا پڻ ورتا آهن. پر اها پڇا ڳاڇا ڪانه ڪئي اٿائين ته اهي موجوده حالتن سان ٺهڪي به اچن ٿا يا نه.

پيري پلس جي لکڻهار مطابق سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي بندر جو نالو ”بارباريڪان“ Barbarikon آهي، جيڪو سنڌوءَ جي وچين ڇوڙ تي آباد آهي. سندس سامهون هڪ ننڍڙو ٻيٽ آهي. (45) هيءَ ڳالهه ضرور ڌيان ۾ رکي وڃي، ته مذڪوره بندر ساموندي ڪنار جي ويجهو يا ماڳهين ڪنار تي قائم هوندو. جيڪڏهن ائين هجي ها ته ساموندي ويرون ان کي ناس ڪري ڇڏين ها. يا هندي سمونڊ جون طوفاني لهريون ڪيس اپڙڻ ۽ ايرڻ ڪونه ڏين ها. ڇوڙ جي ٻين بندرن جيان، جن جي اسان ٿوري گهٽي جاڻ رکون ٿا ته ”بارباريڪان“ جو بندر سمنڊ کان وٿيرڪو ۽ درياهه جي ڪنار سان وسندڙ هوندو. ساموندي آپدائن کان بچاءَ واسطي ان کان ڏهه يا پندرهن ميل پري آباد هوندو. مذڪوره ٻيٽ به زمين جي اها ايراضي هوندي، جنهن تي سنڌوءَ جا ننڍا ڦاٽ وهڪرو بدلائڻ وقت واري ڇڏي ويندا آهن. اها ايراضي گهڻو ڪري ڇوڙ واري علائقي جي هيٺئين پاسي وچ تي هوندي. اهو بندر، شاهبندر کان گهڻو پري ڪونه هوندو. (ڏسو نقشو-III) مان سر ايچ. اليٽ ۽ جنرل ڪننگهام جي ويچارن سان سهمت ڪونه آهيان. جيڪي گهاري سان آباد ڀنڀور کي بارباريڪان سمجهن ٿا (46). هيءَ ماڳ ڇوڙ واري علائقي کان اتر اولهه طرف تي آهي. جنرل ڪننگهام ڀنڀور کي بارباريڪان هن ڪري سمجهي ٿو جو سندس ويساهه آهي ته سنڌوءَ جي وچين وهڪري سان مٿي هلي ڀنڀور پهچي وڃبو هو. ائين هيو يا نه، تنهن جو پتو ڪونه آهي. پر پيري پلس جو بيان آهي ته اهڙي ماڳ تي واقع هو جتي وچين وهڪري ڪانسواءِ به هاڪاري پهچي سگهبو هو. بارباريڪان هڪ بگڙيل لفظ آهي، تنهن کي اڄ واري دور ۾ سڃاڻڻ ۽ ڳولي لهڻ پاڻي ولوڙڻ سمان ٿيندو.

سٿيا جي راڄڌانيءَ جو نالو مين نگرا Mennagara آهي. 5- پ هن ماڳ بابت بيان آهي ته بارباريڪان کان پنئين پاسي، هڪ ٻيٽ تي واقع آهي. اهو ٻيٽ ڪيترو پري آهي؟ اهو ڪونه ٻڌايو ويو آهي. ايترو سوچيو ويو آهي ته ساموندي ٻيڙا بارباريڪان ۾ اچي لنگر هڻندا هئا. ان ڪانپوءِ جهاز سارو لڏيل مال درياهي ٻيڙين وسيلي راڄڌاني ويندو هو. هن حقيقت مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته ”مين نگر“ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري بندر بارباريڪان کان گهڻو پري ڪونه هو. لئسن (انڊسڪي آلترٿر مسڪنڊي (Indische Alter Thumskunde) مذڪوره راڄڌاني کي سيوهڻ کان ٽيهه ميل اتر طرف ٻڌائي ٿو جيڪا اعتبار جوڳي ڳالهه ڪانه آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي بندر کان وٺي هن ماڳ تائين واپاري مال پهچڻ ۾ ڇهه هفتا لڳي ويندا. هن ماڳ جي تعين ڪرڻ ۾ هن ٽالمي جي مقرر ڪيل ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ کان ڪم ورتو آهي، جن ڪيس گمراهه ڪري ڇڏيو آهي. جنرل ڪننگهام ان راڄڌاني کي نٽو

سمجهي ٿو. هيءَ ماڳ گهٽي وقت تائين سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي راڄڌاني رهيو آهي، پر جنرل ڪننگهام غلط سڃاڻپ ڪرڻ جو ماهر آهي. مين نگر جو ماڳ نٽي واري ويڪرائي ڦاڪ ۾ موجود آهي، پر نٽو نہ آهي، سا امڪاني ڳالهہ ضرور آهي، پر جنرل ڪننگهام جي چوڻ موجب ان کي نٽو سمجهڻ بلڪل غلط ٿيندو. سندس پهريون ويچار اهو آهي تہ نٽو عرب جاگرافيدانن واري منجباري Manajabari آهي. منجباري کان پوءِ ڪيس مندباري Mandabari سڏي ٿو. ان کان بعد چوي ٿو تہ مندس Mands ۽ منس Mins ساڳي شيءِ آهي. اهڙيءَ ريت اڳتي هلي بحث هن نتيجي تي پهچي ٿو تہ منجباري Manjabari مين نگر Minnagara ۽ نٽو سڀئي هڪئي شهر جا نالا آهن. جنرل ڪننگهام نٽي کي منجباري سمجهي ظاهر ظهور غلطي ڪري ٿو جنهن کي اينڊرباب ۾ واضح ڪيو ويندو. جنهن جو پوئين دور سان واسطو آهي. مين نگر جي ماڳ بابت پنهنجي طرفان ڪو امڪاني ٿاڪ بہ ظاهر ڪري ڪونہ ٿا سگهون. انهيءَ ڪري جو "پيريپلس" بہ هن مامري ۾ اڻ چٽو ۽ منجهيل ڏسجي ٿو. مان هن مسئلي کي جيئن آهي، تيئن ڇڏڻ گهران ٿو. ڪتاب جي لکڻهار کان ڪنهن اتفاقي غلطيءَ سبب هن شهر بابت ڪجهہ لکڻ وسري ويو آهي (47).

هاڻي اسان کي ڇوڙ واري علائقي سان لاڳاپيل ڪن ٻين احوالن ڏانهن اچڻ گهرجي، جيڪي ٽالمي جي جاگرافيءَ ۾ لکيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مذڪوره ڪتاب اسان کي ٻي صدي عيسويءَ سان لاڳاپيل معلومات بابت ڄاڻ ڏئي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڏنل حقيقتن کي پڙهڻ ڪانپوءِ بہ ڄڻ ڪنهن ڪوٽ جي لڪا پئي تي ۽ ماڻهو پاڻ کي ڪجهہ اُجيو پيو پائيندو. اها اهڙي اوڻائي آهي، جيڪا شهرن جي نالن جي ڊگهي پنوتري ڏئي پوري ڪري نہ ٿي سگهجي ۽ شهر بہ اهڙا آهن، جو اهي اڄ سڃاڻي بہ ڪونہ ٿا سگهجن. توڙي جو انهن جي ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪ بہ ڏني وئي آهي. هيءَ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ سنڌو ماٿري واري هينئين علائقي کي انبوسٽيا (سنڌو سٽيا) 6- پ سڏيو ويندو هو. وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ اهو ٻن حصن ۾ ورهايل هو جن مان هڪ پٽلاٽي يا ڇوڙ وارو حصو ۽ ٻيو ان کان مٿان آبيرِيا Abiria نالي علائقو هوندو هو. هيءَ "پيري پلس" جي هن بيان جي بہ تصديق ڪري ٿو تہ ڇوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جا ست ڦاٽ هئا، جن جا نالا هو هن ريت ڏئي ٿو.

(Lib Vii.cap.i.Sect2)

(1) سنڌوءَ جي صفا اولاهين ڇوڙ جو نالو ساگاپا Sagapa هو.

(2) ٻئي ڇوڙ جو نالو سنٿن Sinthon هو.

(3) ٽئين کي ڪِري سائون Chry Soun سڏيو ويندو هو.

(4) چوٿين جو نانءُ ڪارِي فران Carifaraon هو.

(5) پنجون ساپرا Sapara

(6) ڇهون ساٻالائسا Sabalaessa هو.

(7) ستي کي لوڻي ٻارِي Loni barai چيو ويندو هو.

موجوده دور جي سنڌوءَ جي ڦاٽن مان ڪنهن جو بہ نالو مٿي لکيل ڦاٽن سان هڪ جهڙائي ڪونہ ٿو رکي. هن حقيقت تي ويچار ڪري اچرج ٿئي ٿو تہ ڇوڙ واري علائقي اندر سنڌوءَ جا ڇوڙ ويرو تار متبا ستبا رهن ٿا. پراڻا ڇوڙ پنهنجي نالن سان گم ٿي وڃن ٿا ۽ سندن جاين تي نوان ڇوڙ نون نالن سان پيدا ٿيندا رهن ٿا. جيڪي گهٽو ڪري هڪ صديءَ سان لاڳاپيل ڇوڙ ٻيءَ صديءَ ۾ وسري وڃن ٿا. پر ساگاپا ۽ لوڻي ٻاري جن مان هڪ صفا اولهہ ۾ ۽ ٻيو صفا اوڀر ۾ موجود هو سي جدا جدا "گهاري" ۽ "ڪوري" جي نالن سان سڃاڻي سگهجن ٿا. گهارو يا گهارا هڪ سنڌي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ڪاري يا ڪريڪ Creek آهي. هن ڇوڙ تي پراڻي نالي ڪانپوءِ گهاري جو نالو پيو آهي. چاڪاڻ تہ جڏهن هن ڇوڙ جو سنڌوءَ سان سُبنڌ نہ رهيو تہ سامونڊي پاڻي منجهس ڏوڪي چڙهي آيو هوندو. سنٿن Sinthon البت سنڌوءَ جو نالو

آهي. جيڪو هن درياهه تي آرين رکيو هو. "لوٽي ٻاري" وارو نالو منهنجي ويچار ۾ هن علائقي جي طبعي جاگرافي Physiographical سان واسطو رکي ٿو. هيءُ سوال پنهنجي سياءَ مطابق ڏاڍو دلچسپ به آهي. لئسن (I.A.I-97-حاشيه-2) جاگرافي جي هڪ عالم رِٽر Ritter جو حوالو ڏنو آهي، جنهن جي سند جي آڌار تي هو يقين سان چوي ٿو ته "پراڻ" وهڪري جو اصل نالو لوٽي هو. ان ڪري لوٽي ٻاري وارو چوڙ ان حقيقت ڏانهن اشارو آهي. مان پڪ سان چئي سگهان ٿو ته مسٽر رِٽر جو ويچار غلط آهي. هن صاحب پراڻ وهڪري کي لوٽي Luni or Loni سان گڏائي وچڙائي ڇڏيو آهي. ان جو اصلي نالو لواڻي Lawani يا لوٽياني يعني Saline آهي. هيءَ نئن راجپوتانا سان واسطو رکي ٿي ۽ به سو ميل هلي ڪچ جي رڻ ۾ اتر اوڀر ڪنڊ کان داخل ٿئي ٿي. ٻري سنڌي لفظ جي پڇاڙي آهي. جهڙيءَ ريت گهوڙا ٻاري آهي. هي گهوڙا ڦاٽ وارو ڦاٽڪ آهي، جيڪو چوڙ جي وچ واري علائقي سان واسطو رکي ٿو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي وچولي جي شهر شهدادپور پرسان هُرباري Hurbari نالي هڪ ماڳ آهي. لوٽي ٻاريءَ جو به مطلب مفهوم اهو ٿيندو ته اهو ڦاٽ جنهن سان لوٽيءَ وچي سمنڊ ۾ چوڙ ڪيو. جيڪڏهن حقيقت ائين آهي، جيئن بيان ڪئي اٿم ته لوٽي ڪچ جي رڻ جي اتر اوڀر ڪنڊ کان داخل ٿي، ڏکڻ اولهه طرف کان سمنڊ ۾ چوڙ ڪندي هوندي، پر هاڻي صورتحال اها آهي جو رڻ ۾ لوٽي جي وهڪري جو نالو نشان به نظر ڪونه ايندو. سندس پاڻي هتي رڻ جي ڊوري ۾ ٿوري پنڌ تائين پکڙجي ويندو آهي ۽ ٿوري وقت کانپوءِ واري ڇُهي ويندي آهي. ڌرتي جي ڏُڏڻ وقت جڏهن رڻ جي ڌرتيءَ جو مٿاڇرو مٿي اُڀري آيو ته لوٽي جي وهڪري جا پراڻا پيٽ به ميسارجي ختم ٿي ويا. پر سمجهه ۾ ائين اچي رهيو آهي ته پوئين دور جي پيٽ ۾ قديم زماني ۾ هن ۾ تمام گهڻو پاڻي ايندو هو. ان جو سبب ڇا هو؟ تنهن جو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي.

سنڌوءَ جي ڪنار سان موجود، جن شهرن جو ٽالمي ذڪر ڪيو آهي، انهن مان هڪ "بين نگر" Binagara به آهي. ٿي سگهي ٿو ته هي اُتارو ڪرڻ واري جي غلطي هجي ۽ اصل ۾ "مين نگر" Minnagara شهر هجي. هن شهر جو خاص ڏس پتو ڪونه ڏنو ويو آهي. فقط انهن شهرن جي ڊگهي پنوتريءَ ۾ لکيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو جيڪي سنڌوءَ جي ڪنڌي سان وسندڙ ڏيکاريا ويا آهن. سندس ويڪرائي ۽ ڊگهائي ڦاڪ ڪي به ڏکي تي ڏيکاريو ويو آهي. پٽالا ۽ بارباري (ٿي سگهي ٿي ته هي شهر پيري پلس وارو باربريڪان هجي) جا شهر درياهي ٻيٽن تي آباد آهن. ان جو مطلب اهو آهي ته اهي ٻئي شهر چوڙ واري علائقي ۾ موجود هئا. پر اهي سمنڊ کان ڪيترو پري هئا؟ سو ڪونه ٻڌايو ويو آهي. ٽالمي پٽالا بابت احوال سڪندر جي مؤرخن تان کنيا آهن، پر جڏهن هو پنهنجي جاگرافي لکي رهيو هو ته سنڌو سڪندر واري دور کان گهڻو اڳتي سمنڊ طرف ۽ الهندي طرف سرڪي ويو هو ۽ چوڙ واري علائقي جي راڄڌاني پٽالا ان وقت ناس ٿي چڪو هو.

نوٽ: سنڌوءَ جي چوڙ بابت ٽالمي جا ڏنل به ٽي حوالا هن ڪتاب جي پوئين پاڱي ۾ ڏسندا.

باب چوٿون

چوڙ وارو علائقو قديم مشرقي مؤرخن جي حوالن جي روشنيءَ ۾

اسان وقت جي ڌارا سان هيٺ لهوارا لُڙهندا اچي ڇهينءَ ۽ ستينءَ صديءَ ۾ پهچون ٿا ۽ مشرق جي مصنفن جي واتان سنڌو ماٿريءَ بابت ٻه چار ٻول ٻڌڻ شروع ڪيون ٿا. هن دور ڪان وٺي، سنڌوءَ جي ڪنارن سان موجود هڪ وسيع علائقي ڪي جيڪو ڪنهن دور ۾ وڌندو ۽ ڪنهن دور ۾ گهٽبو رهي ٿو سنڌ جي نالي سڏبو ٻڌون ٿا. هيءَ ملڪ ان درياهه جي نالي سان لاڳاپيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو جنهن کي آريا سنڌوءَ جي نالي سڏيندا هئا.

سنڌ بابت جيڪو پهريون ڪتاب اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو سو چين ولايت جي ٻڌيڪشو شين سئنگ Huen Tasng جو لِکيل آهي. سندس ڪتاب جو نالو سي-يو- کي آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ”مغربي دنيا جو تاريخي دستاويز“ Record of Western World ايم- استانسلاس جولين M.Stanislas Julein ان ڪتاب جو ترجمو ڪري ان کي يورپ ۾ متعارف ڪرايو. تازو سرگواسي پروفيسر Beal (48) به ان جو ترجمو ڪيو آهي. ڪتاب جي لکڻهار سنه 629-645 دوران هندستان جو سفر ڪيو تنهن جو احوال قلمبند ڪيو آهي. پنهنجي سفر جي پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ هو سنڌ جي ڪنهن ڀاڱي ۾ به اچي نڪتو هو. هن جي دور تي چند ڇاڻ ڪرڻ وارن جو چوڻ آهي ته هو سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي مان لنگهيو هو. پهريائين منهنجو خيال به اهڙو ئي هو پر جڏهن پروفيسر بيل Beal جي ترجمي وسيلي سي. يو. ڪي جو مطالعو ڪيم ته پنهنجا خيال بدلائڻا پيا.

سي. يو. ڪي ۾ سنڌ بابت جيڪي حوالا موجود آهن، سي سنڌ جي معلومات جي ڏس ۾ نراس ڪن ٿا. حقيقت ۾ شين سئنگ Huen Tasng جي سنڌ اها آهي، جيڪا تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ موجود ئي ڪانه آهي. هن ملڪ بابت سندس بيان ڪيل حقيقتون سندس همعصر تاريخ (تاريخ هندو سنڌ) ۾ بيان ٿيل حقيقتن سان سهمت ڪونه آهي، جنهن جو بيان اڳتي ايندو. هي لکڻهار راڄڌاني ڪي سنڌوءَ جي الهندي ڪناري لکي ٿو پر حقيقت اها آهي ته اها سنڌوءَ جي اڀرندي ڪنار سان ئي هن نگر جا ٿَرڙَ ۽ سنڌوءَ جو ڊگهو سڪل پيٽ، هن سچائيءَ ڪي هٿي ڏيڻ لاءِ ڳهٽا آهن. هيءُ لکڻهار هن شهر کي پي. شين. پو. پُو. لو Pi-shen-po-pu-lo سڏي ٿو چين جا عالم هن کي وچاوا پُر Vivhava Pur يا وَسماپور Vasma pur يا بالما پور Balmapur سڏين ٿا جڏهن ته جنرل ڪننگهام وري چين جي اچارن کي نظر انداز ڪري آيي جانواپور (49) Abhi janwa pur سمجهي ٿو. سنڌ ۾ اهي نالا اوپرا ۽ اڻ ٻُڌيا آهن. ڪنهن به تاريخ ۾ اهڙا نالا موجود ئي ڪونه آهن. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته رڳو اسان کي منجهائڻ لاءِ اهو ماٽيداڻ مچايو ويو آهي. اهو مامرو ته رهندو به منجهي پوي ٿو جڏهن شين سئنگ اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌ جي راڄڌاني ڪان ملتان فقط ”نوسو لي Liorso“ يعني هڪ سو پنجاهه ميل پري ۽ ان کان اڀرندي طرف آهي، پر حقيقت ۾ اهو به سو پنجاهه ميل پري ۽ سندس اتر آهي. سيني ڪان وڌيڪ سندس غلط بيان هيءُ به آهي ته سنڌ جو راجا سودر (سوَ- تو- لو- Shu-to-lo) آهي، پر اسان کي مٿي بيان ڪيل تاريخ وسيلي پتو پوي ٿو ته ان زماني (641ع ڌاران) برهمڻ راجا سنڌ تي حڪمراني ڪري رهيو هو. جڏهن هو ٻڌ يڪشو سيلاني، سنڌ جو سفر ڪري رهيو هو ته هن ڳالهه جا به ڪجهه اهڃاڻ ملن ٿا، ته سندس دور ۾ سنڌ ڪيترو وسيع هئي. هو لکي ٿو ته: ”هتي لوڻ تمام گهڻو آهي. هڪڙو لوڻ ته شنگرف جهڙو ڳاڙهو ڪواچو ته ڪو وري ڪارو آهي ۽ ڪو وري جابلو لُوڻ به آهي (سي-يو-ڪي- II 272). هن بيان مان هيءَ حقيقت ظاهر ٿي پوي ٿي ته ”شين سئنگ“ جي دور واري سنڌ ۾ Salt Range نمڪ سر يا ڪوهه جد وارا علائقا به شامل هئا، چاڪاڻ ته سنڌو ماٿريءَ جي

هيئئين علائقي ۾ ڪٿي بہ لوڻ وارو جبل موجود ڪونہ آهي. ڪنهن دور ۾ سنڌ جو اتريون دنگ انهن حدن تائين بہ وڃي پهچندو هو. جنهن زماني ۾ هي ٻُڌ سيلاني هندستان جو سير سفر ڪري رهيو هو تنهن زماني ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪمران چچ، باغين هٿان ملتان فتح ڪري ٻيهر سنڌ سان ملائي ڇڏيو هو. ان دور ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ الور هو. هي ”تاريخ هندو سنڌ“ جو بيان آهي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي، پي-شين-پُولو کي ديره جات واري علائقي ۾ ڳولڻ گهرجي. جيڪڏهن هڪ سو پنجاهہ ميل ملتان کان اولهہ طرف سفر ڪبو تہ سليمان جبل کان اولهہ طرف هليو وڃبو. شين سئنگ جيئن ٻين جاين تي غلطي ڪئي آهي، تيئن هتي بہ سندس غلطي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. دراصل ڪيس ”اوپر“ بدران ڏکڻ لکڻ کپندو هو (50).

اهو سوال تہ شين سئنگ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي جي ياترا ڪئي، سو بہ اسان کي منجهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. چاڪاڻ تہ جنهن ماڳ کي هو او-ٽين-پو-چي-لو O-tin-Po-Chi-lo سڏي ٿو. تنهن کي پروفيسر بيل آتينا باڪيلا Atyanabakela سڏي ٿو. پر ان جو وڌيڪ تفصيل وغيره ڪونہ ٿو ڏئي. شهر جو اهڙو نالو ڪنهن بہ اڳي ٻڌو سڻيو ڪونہ آهي. پروفيسر نراس ٿي ڳالهہ کي ان ڪري اڌ ۾ ڇڏي ڏنو آهي، چاڪاڻ جو هن، اهڙن شهرن کي سڃاڻڻ جا جتن اڳي بہ ڪيا هئا، پر سوپارو ڪونہ ٿيو هو. شين سئنگ مالوا کان ٿيندو ڪي- چا Kie-cha ملڪ پهتو. جيڪو اتان کان ٽي سو لي يا پنجاهہ ميل پري هو. پروفيسر بيل هن کي ڪڇ ملڪ سمجهي ٿو. توڙي جو کيدا Kheda کي ڪي- چا جي برابر ڄاڻي ٿو. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ”کيدا“ هڪ شهر جو نالو آهي (انگريز جيڪي ”د“ جو اچار تاروءَ مان ڪڍي نہ سگهندا، سي هن شهر کي ڪئرا Kaira سڏيندا آهن)، پر ڪي چا ملڪ جي نالي سان واسطو رکي ٿو. ان ڪارڻ ٿورو پري ڪڇ ملڪ کي ڪي چا سمجهي ٿو. سندس اهو ئي مخصوص نقطہ نظر آهي. مان پوري ويساهہ سان چئي سگهان ٿو تہ هو پنهنجي هن ويچار ۾ بلڪل غلط آهي. حقيقت اها آهي تہ کيدا، گجرات جي هڪ قديم صوبي جو نالو هوندو هو. ان علائقي جي مکيہ شهر جو نالو بہ کيدا هوندو هو. ان علائقي جي اوڀارين سرحد مالوا کان پنجاهہ ميل پري هجي تہ ڪٿ ڪونهي ڪو ”(کيدا هاڻي انگريز سرڪار جو هڪ ضلعو آهي. سندس ڀڪيڙ ايتري وسيع ڪانہ آهي). مالوا جي اولاهين سرحد کان ڪڇ جو ملڪ گهٽ ۾ گهٽ ٻارهن سو لي Li ٿيندو. پروفيسر بيل جو هن حقيقت ڏانهن شايد خيال ڪونہ ويو آهي. جيڪڏهن سندس خيال ان طرف وڃي ها، تہ حقيقت بيان ڪرڻ مهل ضرور هبڪي ها. ڪيس ڏيهي ڄاڻ بہ گهٽ هئي. نہ تہ هن حقيقت کي ضرور سمجهي ها، تہ ماڳن سڃاڻڻ بابت سندس بيان سچائيءَ جي ابتڙ آهن. شين سئنگ ٻڌائي ٿو تہ ”ڪي- چا ۾ ماڻهن جو انگ جهجهو آهي. هو سکيا ستابا ۽ رِيان کيان آهن، هيءُ مالوا جو ڏن پرو آهي. ٻنهي ملڪن جي آبهوا، ۽ پيداوار ساڳي آهي. ”مالوا لاءِ ٻڌائي ٿو تہ، ”هتان جي زمين ڏاڍي ڀلي آهي ۽ پوکون سٺيون ٿينديون آهن. تنهن زماني ۾ ڪي- چا ۾ ماڻهن جو جهجهو انگ آباد هوندو هو. زمينون سٺيون ۽ پوکون ڀليون لهنديون هيون. هاڻي بہ کيدا واري علائقي ۾ ماڻهو جام ۽ ٻنيون سٺيون آهن. تنهن ڪري فصل ڀلا ٿيندا آهن، پر ڪنهن بہ دور ۾ ڪڇ لاءِ اها ڳالهہ چوڻ ڪلڻ جهڙي ٿيندي. حقيقت اها آهي تہ شين سئنگ ان علائقي جو بيان تہ ڪڇ کان ماڳهين مختلف ڪيو آهي ۽ اهي حقيقتون تہ اڃا سوڌو قائم آهن جيڪي اکين سان ڏسي سگهجن ٿيون. هيءَ ڳالهہ پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ سنڌ جي راڄڌاني جي نالي جيان، او-ٽين-پو- چي- لو ماڳ بابت بہ ڪجهہ ٻڌائي ڪونہ ٿو سگهجي، جنهن جي معنيٰ ڪڇ آهي. چوي ٿو تہ ”مکيہ شهر کي ٽسي- شي- فا- لو Khie-tsi-shi-fa-lo آهي، جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ڪوٽشوارا Kotishwara آهي، جنهن کي گهڻي وقت کان وٺي ڪوٽشوا Kotish war ۽ ڪوٽيسر (Kote Sar (51 سڏيو وڃي ٿو“ اهو سنڌوءَ جي ڪنار ۽ سمنڊ جي ڪناري سان آباد آهي. سانگي سان هن ڳالهہ جو بہ واڌارو ڪندو هلان تہ منجهس اڃا مهيشور Maheshvar جو مندر قائم آهي ۽ پاشوپتا

Pashupata فرقي وارا ائين ساڳيءَ ريت اتي پوڄا پاٺ ڪندا آهن، جيئن چين جي هن سيلانيءَ پڪشو جي زماني ۾ ڪندا هئا. وري چوي ٿو ته: ”اتي ڪو به حڪمران وغيره ڪونهِ آهي. سنڌ جي راجا جي ماتحت آهن. زمين هيٺانهين ۽ سم سيڪ واري آهي. ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي لوڻ جا تهه جميل ڏسڻ ۾ پيا ايندا. چوڌس جهنگلي ٻوٽن جي اوپڙ پئي پسبي ۽ زمين گهٽي ڪري برپٽ ۽ غير آباد آهي (سي يو ڪي II 276). هيءَ اسان کي پڌري پٽ ڪڇ جو بيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. شين سئنگ ملڪ جو نالو اڻ لکو ڏنو آهي، پر اسان سمجهون ٿا ته اهو ڪڇ آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ڌرتي جو مٿاڇرو هيٺانهون، سم ۽ سيڪ وارو ٻڌايو وڃي ٿو. اچرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته پروفيسر بيل جهڙي ماڻهوءَ سچاڻپ جي اهڙي بيان کي ڌيان ۾ ڪونه رکيو آهي.

شين سئنگ اڳتي هلي ٻڌائي ٿو ته ”او تين- پو- شي - لو جي ملڪ کي ڇڏي، ست سو يا ڪجهه وڌيڪ لي پنڌ تي اتر طرف پي- ٿو- شي- لو Pi-to-shi-lo جي ملڪ ۾ پهچبو. پروفيسر بيل هن کي پٽاشيلا جو ملڪ چوي ٿو. جنرل ڪننگهام جو خيال آهي ته اهو پٽالا آهي، جنهن کي هو حيدرآباد سمجهي ٿو. ڪوٽيسر کان حيدرآباد جو فاصلو ست سو لي يا هڪ سو سترهن ميل ٿئي ٿو. ڪوٽيسر کان مٿان نُڪتو ويچارڻ لائق آهي ته اهو ماڳ جنهن کي هو پي- تو- شي- لو سڏي ٿو، سو حيدرآباد کان گهٽو اوپر ڏس تي اڏيل هو. هن ٻڌ ياتريءَ جي عادت رهي آهي، ته جڏهن به هن ڪو وڏو درياهه اڪريو آهي، ته ان جو ذڪر ضرور ڪيو اٿائين. اهڙيءَ ريت جڏهن هو گنگا ۽ نربدا پار ڪري ٿو، ته ان جو به بيان ڪري ٿو. جڏهن سنڌ اڪري ٿو ۽ وري ان کي موٽي پار ڪري ٿو ته اهڙو ذڪر پنهنجي ڪتاب ۾ ضرور قلمبند ڪري ٿو. سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيڻ ۽ ان کي الوداع چوڻ، به لکڻ کان ڪونه ٿو وساري، اها هڪ فطري ڳالهه آهي ته جيڪڏهن هو سنڌو اڪري پي-تو-شي- لو پهچي ها، ته اهڙو بيان ڪتاب ۾ ضرور لکي ها ۽ سنڌوءَ کي پار ڪرڻ کانسواءِ حيدرآباد جي ماڳن تائين پهچي ڪونه سگهي ها. ان کان علاوه ڪيس ڪوري ڪاري ۽ درياهه جو مکيه وهڪرو پڻ پار ڪرڻو پوي ها، جنهن ۾ ڪيس ڪيترا ڪلاڪ لڳي وڃن ها (52). پر اهڙيءَ حقيقت بابت ڪو بيان ڪونه ٿو ملي ته هو پي- تو- شي- لو ڏانهن ويندي سنڌو اڪريو هو. ان ڪري انومان اهو آهي ته مذڪوره ماڳ ائين ساڳئي طرف هو جيئن او-تين- پو- چي-لو هو. يعني ٻئي سنڌوءَ جي اوڀارئين طرف هئا. سوال اهو آهي ته ان ماڳ کي ڪٿي هجڻ کپي؟ فاصلو به ست سو لي ٻڌايو وڃي ٿو. پر هي ٻڌ ياتري پنهنجي ٽڪل ۽ پريشان طبيعت مطابق هميشه جيان هتي به ڇتيءَ ريت اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته هن پنهنجي سفر جي شروعات ڪٿان ڪئي؟ تنهن ڪري پي- تو- شي- لو (53) جي ماڳن کي لهڻ واسطي ڪٿي ڪٿي جاکوڙڻ کپي، تنهن جو اندازو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. جيتريقدر شين سئنگ جي ٻڌايل فاصلي جو تعلق آهي، ته هو اسان کي فاصلي جو ماپو ٽُلهي ليکي ٻڌائي ٿو ۽ سون ۽ هزارن لي کان ته هيٺ لهيئي ڪونه ٿو. اهو سمجهڻ نه گهرجي ته هو اسان کي ڪنهن وڏي فاصلي جا انگ اکر ٻڌائڻ ٿو گهري، جنهنجو عام ماپو تي سو گزَ هو ۽ اهو ان وقت جي معيار مطابق هو. ان سان گڏ قديم زماني ۾ پنڌ جو ماپو هڪ ڏينهن جي طئي ڪيل فاصلي مطابق ڪٿيو ويندو هو، جيڪو چينين مطابق هڪ سو لِي يا انگريزي سورنهن ميلن جي (54) برابر هو. ان نقطء نظر مطابق اسان کي هيءُ ستن ڏينهن جو پنڌ سمجهڻ گهرجي شين سئنگ به پنهنجي سفر ۾ طئي ڪيل فاصلي کي انهيءَ مفهوم ۾ لکيو آهي. اهو مفهوم ٻين تائين پهچائڻ واسطي ڪو اڻ ڇتو ڪونه آهي، جنهن کي واضح ڪري سمجهائي. ڪڏهن وري ائين به ٿيندو آهي جو ڪنهن سفر ۾ ڏينهن جو سراسري پنڌ وڌي ويندو آهي، بعضي ڀيٽو به ٿي ويندو آهي. اهڙي قسم جو سفر خاص طور تي اهڙن علائقن وچان ڪيو ويندو آهي، جتي پاڻيءَ جي اڻاٺ هوندي آهي ڪٿي ترسڻ کان سواءِ لڳاتار سفر جاري رکيو ويندو آهي. پر پوءِ به فاصلي ڪٿڻ وقت ويسر کان يا روايتي طور عام ڏينهن وارو سفر ڌيان ۾ آڻي لکيو ويندو آهي. خاص طور تي هن سفر ۾ به ائين ئي ٿيو آهي. هيءُ ٻڌ ياتري جيڏانهن به ويو

آهي. تہ ڪنهن نہ ڪنهن ويران علائقي مان سندس گذر ٿيو آهي. پي- ٽي- شو- لو سان هڪ جهڙائي رکندڙ شهر پٽاشيلا ٿي ڪونہ ٿو سگهي. چيني ٻوليءَ جو اهو اچار بيداسر Bedasir ۽ پٽاسر Pitasir (55) سان ميل کائي ٿو. سِر يا سَر جي پڇاڙين وارا نالا مارواڙ عمرڪوٽ ۽ ڪڇ جي رڻ جي وچ تي سنڌ جي ”ڍَٽ“ واري علائقي ۾ بہ گهڻا آهن. جتان جا رهاڪو مارواڙ سان لاڳاپو رکن ٿا ۽ سياسي طور گهڻو وقت بہ هن صوبي سان واڳيل رهيا آهن. ان شهر جي ٿاڪن ۽ ٿاٽن کي هن علائقي ۾ ووڙڻ گهرجي، جنهن کي چين جي ٻڌ ياتري پي- ٽو-شي- لو سڏيو آهي. منهنجو اشارو نگرپارڪر واري علائقي ڏانهن آهي، جيڪو هڪ تاريخي قديم ماڳ آهي ۽ جنهن جي ڳولا لاءِ اسان هيڏانهن هوڏانهن جاکوڙي رهيا آهيون (56) ٿي سگهي ٿو تہ اهو عمرڪوٽ واري ايراضي ۾ هجي، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ امرڪوٽ بہ سڏيو ويندو هو. اهو بہ امڪان آهي تہ اها جوءِ ان کان اولهہ پرو ميرپور خاص واري پرڳڻي ۾ هجي يا وري ان کان بہ ٿورو ڏکڻ آهل، اوپر سنڌ جو هيءُ پڇاڙيءَ وارو ڀاڱو ان زماني ۾ وڏيڪ آباد هوندو هو ۽ منجهس انساني آبادي بہ ڳتيل هوندي ۽ پي- ٽو- شي- لو واري جُوءِ، جنهن جي اهڙي وصف بيان ڪئي وجي ٿي، سو ڍٽ واري علائقي کان وڌيڪ آباد هو. شين سئنگ پي- ٽو-شي- لو کان ٿي سو لي پنڌ ڪري او-فان چا O-fan-cha پهتو. جيڪو اتان اتر- اوپر ڏس تي هو. هن چيني اچار جي شهر جي نالي برابر آواند شهر Awanda ٻڌايو وڃي ٿو. پر ان سان گڏ شڪ جو اظهار بہ ڪيو وڃي ٿو. مان سمجهان ٿو تہ هن شهر بابت ڪوبہ پتو پرو پئجي ڪونہ سگهيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو شهر خيرپور جي حدن ۾ هجي. جنرل ڪننگهام او-فان-چا کي برهمڻ آباد سمجهي ٿي، توڙي جو اوفانچا کي ڪنهن علائقي جي راڄڌاني ڪري بہ ڪونہ لکيو ويو آهي. سندس ڏنل اهڙين ثابتين کي مان اڻپورو سمجهان ٿو. مون کي هن ڳالهہ جو پورو يقين آهي تہ مٿي بيان ڪيل ٻين ٻن علائقن جيان هي علائقو بہ سنڌ جي ماتحت هو. انهن ٽنهين مان هر هڪ علائقي کي چيو وڃي ٿو تہ ڪنهن جو بہ

حڪمران، راجا ڪونہ هو. پر ٿئي سنڌ جا ڏن پرو هئا. هيءَ حقيقت ڪجھ سان تہ ٺهڪي اچي ٿي. هن ٻڌ ياتري کان ستر سال پوءِ اتفاقي طور تي اسان کي عربن جي فتح سان لاڳاپيل هڪ ڪتاب، ”تاريخ هندو سنڌ“ وسيلي اهڙي معلومات ملي وڃي ٿي، تہ مذڪوره دور ۾ ڪڇ سنڌ سان شامل هو. هتي اسان ٻڌياتري کي آسرو نام جو چئي، ڏار ٿيون ٿا. امڪان اهو آهي تہ ان دور ۾ سنڌ جو سياسي وايو منڊل ڪجهہ وِڳوڙي هو. اڳئين گهراڻي جي سياسي سگهہ پڃاڻي تي پهتي هئي. هڪ هاڻُوءَ ڊوهو راجا سنڌ جي سياست جو واڳ ڏٽي ٿيو هو. اهڙيون وارتائون تاريخن ۾ بہ موجود آهن. سنڌوءَ جي ڪنار سان لاڳو علائقي جو پاسو ڏئي سنڌ جي اهم ۽ وڏي شهر برهمڻ آباد کان، هو ٻڌ ياتري سياري جي سج جيان لڙي لنگهي هليو ويو هو (6) جيڪو درياهہ جي ڪنڌيءَ سان آباد هو. اهو سمجهڻ تہ هو موجوده حيدرآباد جي اوسي پاسي واري علائقي مان بہ گذريو هو، تنهن ڳالهہ جو ڪو امڪان ڪونہ آهي. هيءَ سوچ ويچار کان ئي ٻاهر ڳالهہ آهي، تہ هو نيرون جهڙي غير اهم ۽ معمولي قلعي کي ڏسڻ واسطي ڪوهن تان گهي اوڏانهن ويو هوندو، جيڪو تنهن زماني ۾ ان ماڳن وٿ هو، جتي اڳين صديءَ ۾ حيدرآباد جو قلعو جوڙايو ويو آهي. جيڪڏهن اسان پاڳي ٿي پيرو کڻي سندس پيچرن جو پتو لڳايون ۽ سنڌوءَ سان آباد ملڪن سان سندس گسن کي ووڙي ڏسون، تہ هوند ان دور جي معلومات جا اَملهہ موتي ملي پون. پر سندس اجاين ڳالهين، پنڌن پيچرن جي غلط بيانن ۽ ٿاڪن ٿاٽن جي غلط نالن اهڙين ڳالهين کي ناممڪن بڻائي ڇڏيو آهي.

اسان هاڻي ڪجهہ پوئين دور ڏانهن اچون ٿا. هن دور ۾ ڄاڻ ڇِڻي ۽ ڪجهہ وستار سان ملي ٿي ۽ ان ڄاڻ جا ذريعا قديم مسلمان مؤرخ آهن.

تاريخ هندو سنڌ، هتان جو ڏيهي، دلچسپ ۽ عجيب غريب ڪتاب آهي. چچ نامون بہ سنڌ ۾ عربن جي شروعاتي حملن بابت ڄاڻ ڏئي ٿو، جن ستين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري هن ملڪ تي پنهنجي حملن جي شروعات ڪئي هئي. اٺين صديءَ جي شروعات ۾ هنن حملا ڪري ملتان کان وٺي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري

علائقي تائين سڄيءَ سنڌ تي سرسي ڪري ورتي هئي. تيرهين صدي عيسوي جي اڳياڙيءَ ۾ هن ڪتاب جو فارسي زبان ۾ ترجمو محمد بن علي ڪيو، جيڪو عراق جي ڪوفي شهر جو وينل هو ۽ اتان هجرت ڪري اچي اچ ۾ وينو هو. اصلي ڪتاب عربيءَ ۾ لکيل هو. هي ڪتاب سنڌ جي فتح کان جلد ئي پوءِ ان ماڻهو لکيو هو، جيڪو پاڻ سنڌ خلاف هن ڏکي جنگ ۾ شريڪ هو. هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو انهن هندو راجائن جي احوالن تي مشتمل آهي، جيڪي مسلمانن جي حملن کان گهڻو اڳي سنڌ جا حڪمران هئا. ٻئي نموني سان ائين ڪٽي چئجي ته اسلام جي شروعات کان وٺي پوئتي ويندي ڇهين صديءَ جي پوئين اڌ تائين ڪن تاريخي حقيقتن تي روشني وجهي ٿو. ڪتاب جي هن حصي بابت پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته منجهس اهي روايتون به لکيل آهن، جيڪي هتان جي ڏيهي ماڻهن عربن کي سنڌ فتح ڪرڻ وقت ٻڌايون هيون. ان ڪري اهڙين اجاين ڳالهين به اهميت حاصل ڪري ورتي. هنن ڳالهين مان معلوم ٿئي ٿو ته عربن کي ٻي سود ڳالهين لکڻ جي چڻ ته هڪ قسم جي عادت هئي، ڇو ته سندن اهي سڀ ڳالهيون سچيون نه آهن. اسلام کان اڳي سنڌ ۽ عربن جي تعلقات ۽ سنڌ تي عربن جي حملي کي نهايت سادگيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي. سندن اوڻاين ۽ فتحن کي به ساڳئي طريقي سان اجاگر ڪيو ويو آهي. فارسي ترجمي جو اسلوب ائين آهي جيئن سر ايچ اليٽ Sir H. Elliot بيان ڪيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان دل تي ڄڻ ڪو خاص اثر پيدا ڪونه ٿو ٿئي. ان ڪتاب جي نقل جا ٻه نسخا منهنجي نظر مان گذريا آهن. ڪن جاين تي اتارو غلط ڪيو ويو آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪري ٿو جو پڙهندڙ منجهي پوي ٿو. ڪن جاين تي ٽڪرن جا ٽڪرا پڙهڻ جوڳائي نه آهن. تضاد ۽ ٽڪرائن ڪري ڪتاب جي ستياناس ٿي وئي آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته لکڻهار جيڪي ذريعا ڪتب آندا آهن، سي ساڱس سهمت نه آهن. انهن سڀني اوڻاين هوندي به چچ نامو هڪ قديم تاريخ جي ترجمي جي نقطء نگاهہ کان هڪ نهايت قيمتي ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ (58) تي عربن جي حملي کان ترت پوءِ هڪ عرب لکڻهار لکي پورو ڪيو هو. اسلام جي هن شاندار فتحن بابت ٻيو به هڪ تفصيلي

ڪتاب فتوح البلدان آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ملڪن جي فتحن بابت لکيل ڪتاب. هن ڪتاب جي لکڻهار جو نالو احمد پٽ يحيٰ آهي ۽ البُلاذري جي نالي سان مشهور آهي. هن پنهنجو ڪتاب نائين صدي عيسوي جي ٻئي اڌ ۾ لکيو. مذڪوره ڪتاب ۾ ”فتح سنڌ“ جي عنوان سان هڪ باب آهي. اهو باب عرب فوج جي مختلف مهندارن جي ڪمان هيٺ سنڌ تي ڪيل حملن جي احوالن تي مشتمل آهي. انهن سنڌ تي آخري هلان ڪرڻ کان اڳ ۾ سنڌ جي اولاهينءَ سرحد تي ڪيترا ڀيرا حملا ڪيا هئا. (7) سنڌ جي فتح کانپوءِ مختلف خليفن جي وقت ۾ مقرر ڪيل اميرن جي ايامڪاري ۾ البلاذريءَ جي دور تائين جيڪي به واقعا ٿيا، سي چڱيءَ پر هن باب ۾ درج ڪيل آهن. فتح سنڌ وارو باب تاريخي واقعن ۾ گهڻي ڀاڱي چچ نامي سان سهمت آهي، پر چچ نامي جيان گهڻي وستار ۾ ڪونه ٿو وڃي. جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته هن جو نثر ڏاڍو سولو ۽ لکڻي ڏاڍي سچائي واري، واقعن جي بيان جي هڪجهڙائي، ائين پيو ڀائنبو ته ڄڻ ٻنهي جو ذريعو ساڳيو آهي. ٻنهي هڪ يا ٻن جاين تي هڪ ئي ذريعي جا حوالا نقل ڪيا آهن. جيڪڏهن ٻنهي کي وڏيءَ سوچ سان پڙهبو ته ڏسڻ ۾ ايندو ته ٻئي پنهنجي پنهنجي الڳ نموني سان لکيل آهن. ٻنهي ۾ واقعن جي هڪجهڙائي، تاريخي سچائي سان سندن هڪجهڙي واسطي ڪري پيدا ٿي آهي. چچ نامي جي حوالن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ڇهين صدي عيسويءَ ۾ چوڙ واري علائقي جي بندر جو نالو ديبل هو. عربن هن سنڌي لفظ کي پنهنجي اچار ۾ ديول ڪري لکيو آهي، جنهن جي معنيٰ ٽيندي ڪو مندر. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته مذڪوره بندر ديبل ۾ هڪ مندر هو. جنهن جي وڏي عزت ۽ احترام ڪيو ويندو هو. اهو کهڙن ٽاڪن ٽاڻن تي هو؟ تنهن جو اڄ اسان کي ٻڌائن ٿا ته اهو چوڙ واري علائقي جي اولهہ پاسي هو. آر. ايچ. اليٽ هن بندر کي ڪراچيءَ پر سان سمجهي ٿو ۽ وڌيڪ چوي ٿو ته مندر منهوڙي (59) واري ٻيٽ تي هو. سپاويڪ ڳالهہ اِها هوندي آهي ته هر عبادت خانو اهڙي ٽاڪ تي ٺاهيو ويندو آهي، جيڪو ڀهچڻ ۾ سولو هجي. ان ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته مذڪوره مندر ان ٻيٽ تي ڪونه ٺاهيو ويو هوندو. ڳالهہ جو ٻيو ڳُر اهو به آهي، ته اهو ٻيٽ مٺي پاڻي کان پورا پنج ميل

پري هو. ٻي غلطي هيءَ ٻه ڪري ٿو جو پنهنجي هن ويچار کي ٽيڪي ۾ هٿي ڏيڻ واسطي ديبل جي بندر کي ٻه آٽي اوڏو ٻيهاري ٿو. هو لکي ٿو: ”البُلاذري ديبل جي اپسمنڊ جو ذڪر ڪيو آهي.“ جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته اها هڪ ڇِٽي ويجهي ڇڪ ۾ رڳو اهو اڪيلو اپسمنڊ ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ ته ان ويجهي ڇڪ ۾ رڳو اهو اڪيلو اپسمنڊ آهي. مان اوهان جو ڌيان هن حقيقت ڏانهن ڇڪائيندس، ته بلاذُري ائين ڪو نه لکيو آهي، پر سندس ترجمي ڪندڙ هڪ فرينچ مسٽر ريناند Mr. Reinand اهڙي اپسمنڊ Bay جو ذڪر ڪيو آهي. بلاذُري ”خورالديبل“ Khawrul Daybal جا لفظ ڪتب آندا آهن، جنهن کي ديبل جي ڪاري Creek يا Estuary چئي سگهجي ٿو. جنهن جو مسٽر ريناند La Baie de Daybal ترجمو Bay ڪيو آهي (60) بلاذري جي بيان مطابق ديبل سنڌوءَ جي هڪ ڦاٽ جي ڪنڌيءَ سان وسندڙ هو. هو اسان کي هن ڪان وڌيڪ ٻي ڪا اهڙي ڄاڻ ڪونه ٿو ڏئي، جنهن مان اسان ان جي صحيح ماڳ جو انومان ڪري سگهون. ڏهين صديءَ جا عرب جاگرافيدان پنهنجي بيانن ۾ منجهيل آهن ۽ ان جي اصلي جاءِ وقوع بابت ڇٽيءَ ريت ڪونه ٿا ٻڌائي سگهن. ابن حوقل جي اشڪال البلاد ۾ سنڌ جو نقشو ڏنو ويو آهي. انهن ٻنهي تصنيفن ۾ ديبل کي سنڌوءَ جي الهندي ڪناري ڏيکاريو ويو آهي. اهو سندس مکيه وهڪرو سمجهڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته ان جا ڦاٽ وغيره ڪونه ڏيکاريا ويا آهن. ساڳئي وقت اهو ٻه ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مذڪوره بندر سمنڊ جي ڪناري سان ٻه آهي. پر اهم ڳالهه اها آهي ته بندر کي سمنڊ جي ايترو ويجهو ڏيکاريو ويو آهي، جو ساموندي طوفان جي ڇهرئين سٽڪي سان ناس ٿي سگهي ٿو. ٻي ڳالهه ته زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ضروري شيون ۽ پاڻي وغيره هٿي پري پنڌ تان آندو ويندو هوندو. جيڪڏهن اهو بندر چوڙواري ڪُليل ساموندي ڪناري سان آباد هجي ها، ته ناممڪن ڳالهه ڪانه هئي. چوڙ سان لاڳاپيل سيئي بندر سمنڊ ڪان سورهن ڪان ٽيهن ميلن تائين وٿيرڪا ۽ درياهه جي ڪنار سان اڏيل هوندا آهن. ڪيٽي بندر انگريزن جي دور سان واسطو رکي ٿو سو ٻه سمنڊ ڪان ڏهه ٻارهن ميل ڪن پري آباد آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهو ڏکڻ اولهه واري چوماسي دوران ٻه ٽي ڀيرا ٻڏي تباهه ٿي ويو آهي. ديبل

چوڙ واري علائقي جو ڪو گمنام رواجي بندر ڪونه هوندو. منجهس ڪيٽريون پڪيون جڳيون ۽ ڪچا گهر هوندا ۽ ائين ڪونه هوندو جو جهازن جي مال چاڙهڻ ۽ لاهڻ وقت ماڻهو اچي لڏا لاهي وهندا هوندا. ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو ته جڏهن عربن هيءُ شهر فتح ڪيو ته اهو وڏو شهر هو ۽ سندس چوڌاري هڪ سگهارو قلعو اڏيل هو. ان شهر ۾ نهيل مندر ايڏو وڏو هو، جو گهيري هيٺ آيل شهر جي ماڻهن جي وڏي انگ هتي اچي پناهه ورتي هئي. مندر جي چوڌاري نهيل رهائش گاهن ۾ رهندڙ ”ست سو سهڻيون داسيون“ ٻه فاتحن جي هٿ اچي ويون هيون. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هن بيان کي وڌائي پيش ڪيو ويو آهي، پر هن حقيقت مان هڪ ڳالهه ڇٽي ضرور ٿئي ٿي ته مندر جي جڳهه گهٽي ويڪري هئي ۽ سندس پر گهور ٻه ڇگيءَ ريت (61) ڪئي ٿي وئي. اسان کي اهو ٻه ٻڌايو وڃي ٿو ته عراق کان هدايتن ملڻ کانپوءِ هن شهر کي عرب فوج جي حوالي ڪيو ويو، جن سنڌين جو ڏاڍيءَ بي درديءَ سان قتلام ڪيو. اهو انساني ڪوس پورا ٽي ڏينهن هليو. هن حقيقت مان اها ثابتي ملي ٿي ته هتي ماڻهن جي آبادي جهجهي هئي. بلاذُري جو بيان آهي ته، ”جڏهن محمد هي شهر فتح ڪيو ته انتظام سنڀالڻ لاءِ هتي چار هزار فوجي رهايائين، پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هيڏو وڏو ۽ مکيه شهر سمنڊ کان پري آباد هوندو. انهيءَ ڊپ کان ته متان ساموندي طوفان ان کي ٻوڙي ناس ڪري ڇڏي ۽ سنڌ سان ڏيساور جي واپار جي سهوليت واسطي درياهه جي ڪنار سان هوندو. ڇاڪاڻ ته ڏيهي تيار مال کي بندر تائين پهچائڻ ۽ ٻاهران آيل مال کي ملڪ جي منڊين تائين رسائڻ لاءِ، ان بندر جو درياهه جي ڪنهن وهڪري پر سان هجڻ ضروري هو. چوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي ڦاٽن جو هڪ ڄار پکڙيل هو. منهنجو ويچار آهي ته ديبل گهڻو ڪري سنڌوءَ جي بگهياڙ نالي ڦاٽ جي ساڄي ڪناري تي هو. هن ماڳ وٽ ايندڙ ۾ ملڪ ڏانهن ويندڙ مال کي ڪٽان ٻه پار ٽپائڻ جي گهڻو ڪري ضرورت ڪانه پوندي هئي. يا جيڪڏهن پوندي هوندي ته وڌ ۾ وڌ هڪ ڦاٽ اڪرڻو پوندو هوندو. چوڙ واري علائقي ۾ بگهياڙ جي الهندي ڪناري ڦٽل شهرن مان هڪ اهڙو ماڳ آهي، جيڪو قديم ماڳ ديبل ٿي سگهي ٿو. مذڪوره ٿاڪ ٺٽي نگر کان ڏکڻ- اولهه طرف ويهارو ميل

ڪن پري آهي، (ڏسو نقشو iii). ٿرڙ (ڪنڊر) لاءِ يقين سان چوڻ تہ اهو ديبل آهي، تنهن لاءِ ڪا تاريخي ثابتي موجود ڪانہ آهي. پر اهڙيون ڏيهي روايتون ضرور موجود آهن، تہ اهي قديم ماڳ اهڙي شهر سان واسطو رکن ٿا، جيڪو ڪڏهن پنهنجي اوج تي هو. منجهس واپاري ۽ وقت جي حڪومت جا اعليٰ عملدار رهندا هئا. سندس موجوده نالو ڪڪر بڪيرا Kakar Bukera آهي. هيءُ (ڪڪر بڪيرا) نالو ڪنهن قبيلي پنيان پيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتان جا رهاڪو وري هن ٿاڪ کان ديهہ Deh جي نالي سان بہ سڏيندا آهن. چاڪاڻ تہ هيءُ ماڳ ڪڪر بڪيرا ديهہ ۾ موجود آهي. چچ نامي ۾ اهو ذڪر ملي ٿو تہ هڪ بڪيرا ديهہ ۾ موجود آهي. چچ نامي ۾ اهو ذڪر ملي ٿو تہ هڪ سردار کي ديبل يا ديول جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو. سندس ذاتي خرچ پکي جي پورائي واسطي ديهہ بڪري Bakri بہ هنجي حوالي ڪئي وئي هئي (پ-7). هيءُ لفظ بڪيرا جي بگڙيل صورت ٿو ڀائنجي. معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ اُتاري ڪرڻ وارن اُتاري مهل سندس اصل شڪل بگاڙي ڇڏي آهي. ٻنهي لفظن کي جيڪڏهن فارسي ٻولي ۾ لکيو وڃي، جهڙيءَ ريت " بڪري ۽ بگيرا" تہ انهن جي لکڻ ۾ فرق ٿورو معلوم ٿيندو ۽ اها هڪ فطري ڳالهہ آهي تہ ان زماني ۾ گورنر جي خرچ لاءِ جيڪا ايراضي ڏني ئي هوندي، سا گورنري واري صدر مقام جي ويجهو هوندي. منهنجو هيءُ ويچار ڪو ڪچو ڦڪو ڪونہ ٿو لڳي. چاڪاڻ تہ بڪيرا ديول جي ويجهي وستي آهي ۽ پرسان جيڪو ٿَرڙ آهي، سو ديبل (62) آهي. هن قديم بندر جي سڃاڻ واسطي هِتان هُتان ميڙي چونڊي جيڪي ثابتيون گڏ ڪيون اٿم، سي بہ منهنجي هن ويچار سان سهمت آهن. ابن خردازبہ جو بيان (اليٽ - I-15) آهي تہ ديبل کان مهراڻ (سنڌو) جو ڇوڙ ٻن فرسنگن تي آهي "ٻئي پاسي وري مسعودي (اليٽ -I-24) جو بيان آهي تہ "ديبل شهر ۽ مهراڻ جي ڇوڙ جي وچ تي ٻن ڏينهن جي پنڌ جيترو فاصلو ٿيندو." ٻنهي ۾ موجود تضاد هن ريت سمجهائي سگهجي ٿو تہ پهرئين لکڻهار جو فرسنگن مان مطلب "ڏينهن" ڏيکارڻ هو. چاڪاڻ تہ جيڪو مٿي بيان ڪيو ويو آهي. تنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ ديبل سمونڊ کان ست يا اٺ ميل پري نہ هجڻ گهرجي. مسعودي پاڻ سنڌ ۾ آيو هو. ان ڪري هن ڏس ۾ وڌيڪ

اعتبار جوڳو ذريعو آهي. هو پاڻ ٻن ڏينهن جو سفر لکي ٿو. جنهن مان اسان کي سمجهڻ کپي تہ اهو درياهہ وسيلي ٻن ڏينهن جي سفر جيترو پري هو. مان سمجهان ٿو تہ اهو فاصلو ٽُلهي ليکي چاليهہ ميل هوندو. هن جُوءِ مان ڪوبہ ماڻهو پنڌ هلي ڪونہ سگهندو هو. چاڪاڻ تہ واٽ تي ڪيترا پيرا درياهي ڦاٽ ۽ ساموبڊي ڪاريون اڪرٽيون پونديون هيون. اهو پنڌ بُڪيرا پرسان ٿَرڙ لاءِ ٺهڪي اچي ٿو. چاڪاڻ تہ اهو ماڳ بگهياڙ چاڙهہ (63) وسيلي سمنڊ کان پنجٽيهن کان چاليهہ ميل ٿيندو. ٻي ڳالهہ تہ چچ نامي ۾ ديبل ۽ نيرون جا پراٽا پڊ ان جاءِ تي هئا، جتي هاڻي حيدرآباد موجود آهي. ان ٿاڪ جا ٿرڙ قبرستان جي چوڌاري 1763ع تائين بہ موجود هئا. غلام شاهہ ڪلهوڙي انهن کي صاف ڪرائي، اتي پنهنجي حڪمراني جي راڄڌانيءَ جو نئون قلعو اڏايو. اهو پوري يقين سان ڪونہ ٿو چئي تہ فرسنگ ۾ ڪيترا ميل فاصلو هوندو هو. سر ايچ اليٽ هن فاصلي کي گهٽ ۾ گهٽ اڍائي ۽ وڌ ۾ وڌ ٽن ميلن جيترو سمجهي ٿو. پر هن (جلد-1 ضميمو - I ص 400 جو حاشيہ) جن ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، تن مطابق فرسنگ جو گهٽ ۾ گهٽ فاصلو ٽي ميل سمجهڻ گهرجي، جيڪو وڌيڪ مناسب آهي. ڏٺو وڃي تہ مختلف دورن ۾ علائقي جي مختلف جاگرافيائي صورتحال مطابق اتان جي ماڻهن فرسنگ جي ماپ کي پئي بدلايو سدلايو آهي. جابلو علائقي ۾ فرسنگ جو ماپو ننڍو ۽ ميداني علائقي ۾ فرسنگ جو ماپو وڏو هوندو آهي. ايران ۾ فرسنگ چئن ميلن جيترو هوندو آهي، عراقي عربي جو فرسنگ بہ چئن ميلن جو هوندو هو. چچ نامي جو مصنف بہ شايد هن علائقي سان واسطو رکندڙ هو. پراڻي سمي ۾ پنڌ جو ماپو هڪ ڏينهن جي ڪيل سفر سان ڪٿيو ويندو هو. اهو طريقو منجهيل هوندو هو. ان ڪري فرسخ جو ماپو بہ پيو ڦرندو گهرندو هو. ميداني علائقي ۾ جتي سفر ۾ ڪابہ روڪ رنڊڪ ڪانہ هوندي هئي تہ اهو فاصلو ويهہ ميل ڪٿي سگهبو هو. ابن حوقل جو بيان آهي (اليٽ -I-3 ۽ نيرون جي بدران غلطي وچان تيز TIZ لکجي ويو آهي) تہ ديبل کان نيرون چئن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هن مان مطلب اهو ٿيندو تہ اهو سڌو مارڳ، جيڪو عام واٽهڙو يا سيلاني وٺي وڃي نيرون پهچندو هو. هاڻي بہ جيڪڏهن ڪڪر بڪيرا کان سڌو

حيدرآباد اچبو. تہ ٻنهي جي وچ ۾ فاصلو اسي ميلن کان وڌيڪ بيھندو. پر هن ٻنهي ماڳن جي وچ وارو رستو جيڪو عرب فوج اختيار ڪيو هو، سو هڪ سو ميل کان بہ وڌيڪ هوءِ ان کي اڳتي هلي کولي سمجهايو ويندو. چيو ويندو آهي تہ عرب لشڪر پيشقدمي ڪندي نيرون تائين پهچڻ ۾ ڇھ ڏينهن لڳايا هئا. ليکو ڪبو تہ هڪ ڏينهن جو سفر وچي سورنهن ميل بيھندو. لشڪر جي اڳتي وڌڻ جي اها سٺي رفتار آهي. ٻي ڳالھ اها بہ هئي تہ هو درياھ جي وهڪري سان پيشقدمي ڪري رهيا هئا ۽ دشمنن جي ملڪ ۾ سفر ڪري رهيا هئا، ان ڪري ڪين بچاءُ جو سٺاءُ بہ سٺو پيو هوندو ۽ ڪو اپاءُ ڪرڻو پوندو هوندو. ان ڪانسواءِ مختلف مؤرخن ڌار ڌار رستن سان فاصلي جو ذڪر ڪيو آهي، ان ناتي سان ماڳن سڃاڻڻ ۾ مَدد ملي ٿي.

انهن سڀني ڳالهين ڪارڻ مان پوريءَ پڪ سان چئي سگهان ٿو تہ ڪڪر بڪيرا ماڳ وٽ ئي پراڻي ديبل جا ٿَرَڙ آهن ۽ ڪابہ اهڙي شاهدي موجود ئي ڪانہ آهي، جنهن مان ثابت ٿي سگهي تہ ڪراچي، لاهري بندر يا ٺٽي وٽ سنڌ جو پراڻو ديبل بندر (64) هوندو هو. سر هينري اليٽ کي بہ صحيح پتو ڪونہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪراچي کان نيرون وارا ماڳ سڌي پنڌ سان بہ هڪ سو ڏھ ميل پري آهن. هيڏانهن وري پنجويھ فرسنگ پنڌ پنجهتر ميل جي برابر آهي. جيڪڏهن ڪيس هن حقيقت جي پوري ڄاڻ هجي ها، تہ هن جيڪا دعويٰ ڪئي آهي، تہ ڪراچي ديبل بندر آهي، تنهن تان هڪدم هٿ ڪڍي وڃي ها. جيتريقدر لاهِري بندر جو تعلق آهي، تہ ان لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ اهو ڪارين کي پار ڪرڻو پوي ٿو. ملڪ جي اندرين حصن مان هن بندر تائين مال پهچائڻ ايڏو سولو معلوم ڪونہ ٿو ٿئي. هن بندر جي تعمير ملڪ کان جدا هڪ ٻيٽ تي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ديبل جهڙو بندر جنهن جاءِ تي هجڻ گهرجي، هيءَ جاءِ ان بندر جوڳي ڪانہ آهي. هو درياھ جي ڪناري سان ۽ سمنڊ کان سورنهن ميل مٿي آهي. مسعودي جي بيان مطابق اهو سمنڊ کان ان بيان ڪيل فاصلي کان گهٽ ۾ گهٽ ٻيڻو پري هو پر جيڪڏهن اسان فرض ڪري بہ وٺون تہ ديبل لاهري بندر آهي، تہ پوءِ ديبل جو اهم ۽ مشهور معروف نالو هڪ تڇ جهڙي لاهڙي بندر ۾ آخر ڪيئن بدلجي ويو! ٺٽي لاءِ تہ ڪو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي تہ اهو ديبل آهي. اچرج جهڙي ڳالھ اها آهي تہ سمنڊ کان سندس فاصلي کي هميشہ نظر انداز ڪيو ويو آهي. ٻي ڳالھ تہ سنڌوءَ مان ڪِلي ٻيڙيون هاڪاري ڪو نہ سگهبيون آهن ۽ اهڙا ٻيڙا فقط سمنڊ ۾ سفر ڪري سگهندا آهن. هيءَ حقيقت بہ مشهور آهي تہ ديبل سامونڊي بندر هو ۽ اتي سمنڊ ۾ سفر ڪرڻ وارا ٻيڙا اچي بيهندا هئا. سمنڊ کان ٺٽو ديبل ۽ سمنڊ جي وچ واري فاصلي کان گهٽ ۾ گهٽ ٻيڻو پري آهي، تنهن ڪري ٺٽي کي ديبل سمجهڻ صحيح ڪونہ ٿيندو.

ان کان سواءِ ديبل هڪ واپاري بندر هو. ان جي پر سان (65) نڱامرا Nagamara قبيلي سان لاڳاپيل سامونڊي ڌاڙيلن جون وستيون بہ آباد هيون. انهن سامونڊي ڌاڙيلن خليفي جي رعيت کي ڦريو لٽيو ۽ باندي بڻائي پاڻ سان وٺي آيا (پ-8). جڏهن راجا ڏاهر کي انصاف ڪرڻ ۽ باندي بڻايل ماڻهن کي واپس ڪرڻ لاءِ لکيو ويو تہ هن انڪار ڪيو. اهو ئي سبب هو جو عربن سنڌ تي هلان ڪئي. (پ-9) پر حقيقت سان وڌيڪ ٺهڪندڙ ڳالھ هيءَ آهي تہ عربن کي سنڌ تي حملو اڳئي ڪرڻو هو. پر هن واقعي ڪري هن مقرر وقت کان پهريائين حملو ڪري وڌو هو. ڌاڙيلن واري مامري کان گهڻو عرصو اڳي، مڪران جي اوڀارينءَ سرحد تي مقرر ڪيل عرب فوجي سپھ سالار سنڌ جي اڳرائي ڪرڻ ڪانسواءِ سنڌ جي دنگ سان ڪؤنس ڪندا پئي آيا. حقيقت اها آهي تہ مسلمانن جي خليفي کي سنڌ خلاف شڪايت کان راجا ڏاهر کي عربن جي خلاف وڌيڪ شڪايتون هيون. ڇاڪاڻ تہ عربن ڪيڪانان (موجوده گنداوا) کان وٺي سيوهڻ تائين سنڌ جي دنگ سان رڻ ٻاري ڏنو هو ۽ اهي واقعا سنڌي ڌاڙيلن جي عربن تي حملي ڪرڻ جو سبب هئا. سنڌ تي حملي ڪرڻ جو اصلي ڪارڻ اهو هو تہ سنڌوءَ جي ماٿري وارو ٻي انتها سکيو

ستابو علائقو هو. سنڌ جي دولت سڄن عربن کي موهي وڌو هو. عربن جي طاقت ان وقت اڃا جهَل هئي. حملي جو اهو واقعو ڏاڍو مهلائتو هو. ڏاڙيلن جي انتقام وٺڻ لاءِ عربن جا پهريان حملا ناڪام ويا هئا. هر حملي ۾ عربن پنهنجو سپهه سالار ٿي ڪُهرايو. عربن کي ڪافرن هٿان جيڪي شڪستون نصيب ٿيون هيون، تن کان ڏاڍا شرمسار هئا ۽ بديل جي قتل جو به کين ڏاڍو ڏک هو. هي سنڌ خلاف ٻي فوجي مهم جو سپهه سالار هو. جنهنجي موت حجاج جي دل کي ڏوڙي رکيو هو. ان زماني ۾ حجاج بن يوسف خلافت جي اوڀارين علائقن جو امير هو. گهڻي وقت کان پوءِ هن وڏي فوج بڻائي سنڌ جي فتح لاءِ رواني ڪئي. لشڪر جي سپهه سالار کي سخت حڪم ڏنو هئائين ته ديبل جو وانگي به جڙرو نه ڇڏيو وڃي. سندس حڪم جي سختيءَ سان پوئواري ڪئي وئي. ديبل جي ماڻهن جو پورا ٽي ڏينهن قتل عام ٿيندو رهيو. مندر کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو. هن مندر جي نالي پٺيان بندر کي ديبل سڏيو ويندو هو. سارو شهر ڦري لٽي ناس ڪيو ويو. ان واقعي کانپوءِ ديبل هڪ کنڊر سمان وڃي رهيو هو. ايڏي وڏي تباهي کان پوءِ به وري هو پاڻ سنڀالي ويو ۽ ڪجهه نه ڪجهه اوج ماڻي ورتائين. انومان آهي ته عربن 710ع ۾ ديبل فتح ڪيو. (ڇاڪاڻ ته صحيح سال جو ڪنهن کي به پتو ڪونه آهي) ٻارهين صديءَ عيسويءَ جي پوئين چوٿائيءَ ۾ يعني عرب حملي کان اٽڪل پنج سو سال پوءِ جلال الدين خوارزم شاه سنڌ تي حملو ڪيو هو ۽ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي مان گذرندي ديبل کي فتح ڪري گهڻي دولت هٿ ڪئي هئائين (66). اها گهڻي دولت ڪيس ديبل جي ڦرلٽ مان هٿ آئي هوندي. ڇاڪاڻ ته ڇوڙ واري علائقي ۾ ديبل جي پرپاسي ڪيترا ڀريا ترِيا وڏا ۽ ننڍا ڳوٺ آباد هئا، جن جي خوشحالي ۽ دولت هن حملي آور کي ڦرلٽ لاءِ ضرور لالچايو هوندو. سن 1223ع ۾ چنگيز خان هن ساڳي بادشاهه جي پٺيان پيو. جنهن ڊوڙي اچي هن ڇوڙ واري علائقي ۾ سر بچاءَ ڪيو هو. (67) ديبل سان لاڳاپيل تاريخ جو هي آخري احوال آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مذڪوره ماڳ تيرهين صديءَ جي پهرين چوٿائي تائين به موجود هو. (68) هڪ صدي يا ڪجهه وڌيڪ پوءِ جڏهن ابن بطوطه کي 1333ع يا 1334ع ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ ڏسون ٿا، ته ان وقت ديبل موجود ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي يا سندس سفر نامي ۾ ديبل جو ذڪر نظر ڪونه ايندو. پر ان جي جاءِ تي لاهري نالي هڪ بندر اڀري آيو هو، جيڪو بگهياڙ ڦاٽ سان ويهه ميل هيٺ هو. امڪان هن ڳالهه جو آهي، ته بگهياڙ ڦاٽ ۾ واري پرجي وڃڻ ڪري سامونڊي ٻيڙا اوستائين پهچي نه سگهندا هوندا، تنهن ڪري ڦِٽي اجاڙ ٿي ويو (69).

عربن ديبل کي فتح ڪرڻ کان پوءِ، اڳتي وڌڻ واسطي هن ماڳ کي پنهنجو اهم مرڪز بڻايو. سندن فوجون هتان ئي اتر طرف پيشقدمي ڪرڻ لڳيون. ۽ ديبل کان پوءِ هنن نيرون تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. گهيري سان لاڳاپيل سامان ۽ منجنيقون به شامل هيون، جن مان ڪي تمام وڏيون هيون. جن کي سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه، سنڌ ساگر وسيلي ٻيڙين ۾ چاڙهي روانو ڪيو ويو. سنڌوءَ کي سنسڪرت ۾ سنڌ ساگر ۽ فارسيءَ ۾ سنڌو درياهه چيو ويندو آهي. ساگر سنسڪرت ۾ درياهه کي ۽ فارسيءَ ۾ سمنڊ کي چيو ويندو آهي. درياهه جو لفظ البيروني سنڌوءَ لاءِ ڪتب آندو آهي، هو سنڌوءَ جي وهڪري جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته: "اهو درياهه منصوره وٽان به درياهيءَ جي صورت ۾ وهندو آهي ۽ ٻن ٿاڪن وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. هڪ ڇاڙهه لوهاراڻي وٽان ۽ ٻي گهڻو اوڀر ڏس تي ڪڇ جي علائقي مان لنگهي، سنڌو ساگر وٽان سمنڊ ۾ پوندي آهي.

رشيدالدين جنهن پنهنجي تصنيف جامع التواريخ 1310ع ۾ لکي پوري ڪئي ۽ جنهن پنهنجي تصنيف جامع التواريخ 1310ع ۾ لکي پوري ڪئي ۽ جيڪا اليٽ (I-42-) موجب بيروني جي "انڊيا" جي فارسي شڪل آهي، تنهن جو بيان آهي ته "هن ماڳ (منصوره) وٽ هيءُ وهڪرو به درياهيءَ جي صورت ۾ وهندو آهي. هڪ ڇاڙهه لوهاراڻي جي ٿاڪ وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي، ٻي اوڀر ڏس تي ڪڇ ڏانهن وڃي ٿي، جنهن جو نالو سنڌ ساگر

آهي "سنڌ جو سمنڊ" (اليٽ- I-49). هيءُ ڪنهن وڏي وهڪري جو صحيح نالو معلوم ٿئي ٿو پر ڪنهن ماڳ جو نالو نہ آهي. ڇچ نامي ۾ ائين صدي عيسويءَ دوران اسان انهيءَ ساڳئي نالي واري وهڪري کي وهندو ڏسون ٿا. ان ڪري اسان کي معلوم ائين ٿئي ٿو تہ بيروني واري تصنيف ۾ غلطيون آهن. پر رشيد الدين جي لکت صحيح ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڏيان ڇڪائڻ جوڳي هڪ ٻي بہ ڳالهہ آهي تہ جيڪڏهن سنڌ- ساگر اوپر ڏس تي ويندڙ هڪ ڇاڙهہ هئي، جيڪا ڪڇ ملڪ جو دنگ ڏئي، ڪوري ڪاري رستي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي، تہ پوءِ عربن نيرون ڪوٽ تي گهيري ڪرڻ وارو گهربل سامان انهيءَ ڇاڙهہ سان ٻيڙين وسيلي ايڏو وڏو وڪڙ ڪري ڇو موڪليو هو؟ جڏهن تہ ملڪ دشمن هو ۽ رستو بہ اڻ ڏٺل هو. جيڪڏهن دشمن ان کي ناس ڪرڻ جا جتن ڪري ها تہ اسلامي لشڪر ان کي بچائي بہ ڪونہ سگهي ها. ڪنهن ڪرامت سان دشمن نہ ان کي پڪڙي سگهيو ۽ نہ وري ان کي تباهہ ڪري سگهيو. اهو رستو نيرون ڪوٽ کان گهڻو پري ۽ اعتبار جوڳو ئي ڪونہ آهي تہ ڪو ائين ٿيو هوندو ۽ نہ وري ان جو ائين هئڻ سمجهائي ۽ سمجهي سگهجي ٿو. اها ڳالهہ بہ سمجهڻ ۽ وسهڻ جوڳي ڪانہ آهي، تہ ڇوڙ جو ڪو ٻيو ڦاٽ جهازرانيءَ لائق ڪونہ هو. هن منجهيل مامري جو نبيرو هن ريت بہ ٿي سگهي ٿو تہ ان دور ۾ "سنڌ ساگرا" نالي سان سنڌ ۾ ٻہ وهڪرا موجود هئا. هن ويچار واسطي ڪي ٻيا بہ سبب آهن. جن جي آڌار تي ائين سوچي سگهجي ٿو ۽ ڪنهن انومان ڪرڻ کان وڌيڪ پورو يقين ٿئي ٿو. ائرين Arrian اسان کي ٻڌائي ٿو تہ سڪندر واري دور ۾ ڇوڙ واري مڪيہ علائقي ۾ سنڌوءَ جون ٻہ وڏيون ڇاڙهون سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪنديون هيون ۽ ٻنهي کي "سنڌو" سڏيو ويندو هو. جيڪڏهن اهو سچ آهي تہ ٻنهي جو نالو سنڌو هوندو. البيروني جي ڪتاب ۾ هن درياهہ جو سنسڪرت ٻوليءَ وارو نالو بہ محفوظ آهي. جيڪو "سنڌ ساگر" آهي ۽ انهيءَ نالي سان سنڌوءَ جي ٻنهي ڇاڙهن کي سڏي سگهجي ٿو. اها ڳالهہ بہ جڻ ممڪن ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي

تہ "سنڌو ساگر" درياهہ جي اپرنديءَ ڇاڙهہ جو نالو هو ڇاڪاڻ تہ اها الهنديءَ ڇاڙهہ کان گهڻو وڏي هئي، پر حقيقت اها آهي تہ "سنڌو ساگر" نالي سڏائڻ جو الهنديءَ ڇاڙهہ کي وڌيڪ حق هو. اسان مٿي ڏسي آيا آهيون تہ انهيءَ حقيقت کي ٽيڪي ڏيڻ لاءِ اسان وٽ سگهاريون شاهديون موجود آهن. جيڪي اسان جي هن ويچار کي هٿي ڏين ٿيون تہ گهارو ڦاٽ الهنديءَ ڇاڙهہ جو صفا هيٺيون حصو هو. جنهن سان پهريائين سڪندر ۽ ان کان پوءِ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا هاڪاري وڃي سمنڊ تائين پهتو هو. هن حقيقت ۾ ڪنهن بہ قسم جو شڪ بہ نہ ٿو ڪري سگهجي تہ ٽالمي هن کي "ساگاپا" جي نالي سان سڏيو آهي. ساگاپا گهڻو ڪري تہ ساگرا جي بگڙيل صورت آهي. اسان جا سڄاڻ محقق بنا ڪنهن بحث مباحثي جي هن حقيقت کي ڪُليءَ دل سان قبول ڪري وٺندا ۽ اهڙي قسم جي اعتبار ڪرڻ ۾ ڪا آهُڇي ڪانہ ٿيندي تہ ان الهنديءَ سڄيءَ ڇاڙهہ جو نالو بہ سنڌو ساگر هو (70). هي ڳالهہ تہ گهارو ڦاٽ سنڌو ساگر ڇاڙهہ جي پُڇڙي آهي، ان حقيقت جي خود ڇچ نامو بہ پنيرائي ڪري ٿو. ڇيو وڃي ٿو تہ عرب سپهہ سالار "حڪم ڪيو تہ منجنيقون ٻيڙين ۾ چاڙهي، نيرون روانيون ڪيون وڃن. هنن سنڌ ساگر نالي درياهہ ۾ ٻيڙيون (71) آٽي وڌيون". هي بيان اسان کي چٽيءَ ريت ٻڌائي ٿو تہ ديبل سنڌو ساگر جي ڪناري سان اڏيل ڪونہ هو. جيڪڏهن ديبل سنڌ ساگر جي ڪنار سان هجي ها، تہ ٻيڙيون اُتي تہ اڳ ۾ ئي موجود هجن ها (72) ۽ "آٽي وجهڻ" جا لفظ ڪتب ڪونہ آندا وڃن ها. ديبل جي ماڳن کي ڳولهي لهڻ واسطي جنهن لاءِ مون کي پورو ويساهہ آهي ۽ ان حقيقت کي ڪنهن حد تائين ثابت بہ ڪيو آهي، تہ اسان کي گهاري ۽ ٻگهياڙ جي ڪنارن پرسان ڪنهن امڪاني جُوءِ جي ڇونڊ ڪرڻي پوندي. امڪان آهي تہ ٻنهي مان هڪ ڦاٽ جي ڪنار سان ديبل جو شهر ضرور موجود هوندو. هن ڳالهہ جي بہ پوري پڪ آهي تہ پاٽيءَ جي جنهن وهڪري تي ديبل اڏيل ڪونہ هوندو سا سنڌ- ساگر واري ڇاڙهہ هوندي، ڇاڪاڻ تہ ڇوڙ جي ٻي درياهي ڇاڙهہ عرب فوج جي ٻيڙن

لاءِ اهڙي سولي ۽ سهنجي ڪانه هوندي، جهڙي نيرون پهچڻ لاءِ هي ڇاڙهه هوندي ۽ ملڪ جي اندرين حصن ڏانهن ۽ فوج جي تحفظ لاءِ منجنيقون ڪٽي وڃڻ واسطي هن وهڪري کان وڌيڪ بهتر عربن لاءِ بيو پاٽيءَ جو رستو ڪونه هو. جيڪڏهن هن حقيقت کي قبول ڪيو وڃي ته ديبل بگهياڙ جي ڪنار سان وسندڙ هو. ته پوءِ هن حقيقت کان به لنوائي ڪونه ٿو سگهجي ته گهارو به ته سنڌ ساگر جي پڇڙي (73) آهي.

هن نڪتي کي ثابت ڪرڻ واسطي اجا هڪ دلچسپ سوال کي نبيرڻو پوندو ته سنڌ تي عربن جي حملي دوران سنڌو ساگر پنهنجي پوري شڪل ۾ وهي رهيو هو. يا اهو دائمي وهڪرو هو. يا فقط ڇاڙهه جي رُت ۾ وهڻ لڳندو هو. يا پهرئين باب جي بيان جيان سندس وهڪري جو سلسلو ٽُٽي ڪجهه ڏکڻ ڏس تي آهلجي پيو هو. هتي اهڙين ڪي پڪين شاهدين موجود ڪو نه آهن جن مان اسان کي ڪو ڏڳ ملي وڃي. ان دور ۾ هن وهڪري کي ڪو لڳاتار سلسلو ڪونه رهيو هو. تنهن خيال جي ڪتان به پنيرائي ۽ ٽيڪو ڪونه ٿو ملي. ڪتي به اهڙو بيان ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو. هن وهڪري ۾ پاٽي ٿورو يا ماڳهن ڪونه هو. تاريخن ۾ اهڙا بيان ڪونه ملندا، ته سنڌ دشمن فوج ڇوڙ واري علائقي جي ڪهڙي ڦاٽ مان لنگهي ديبل تائين پهتي هئي. اسان ڏسون ٿا ته عرب لشڪر جي ڪنهن وهڪري ٽپڻ جي سلسلي ۾ هيءَ ڪتاب ماٺ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پر جتان هو ڪو وهڪرو پار ڪن ٿا، ته ڪير به ڪين سامهون روڪڻ ٽوڪڻ وارو ڪونه آهي. مؤرخن واسطي عرب لشڪر جي پيشقدميءَ جو شروعاتي نُڪتو ديبل آهي، پر "ارمائيل" جي سوڀ جو ذڪر تمام گهٽ ڏسڻ ۾ ايندو جيڪو لس بيلي ۾ هو. سندس دلچسپي هن ڳالهه ۾ به ڪانه آهي، ته عرب لشڪر جي اها ڏکي پيشقدمي شيراز جي وڏي شهر کان شروع ٿي سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ٻئي وڏي شهر وٽ ختم ٿي. جيڪڏهن سنڌوءَ جي سنڌ ساگر ڇاڙهه ان وقت تائين وهندي هجي ها، ۽ اڪرڻ جوڳي نه هجي ها، ته سنڌي اڳوات ئي اتان ٻيڙيون ڪيرائي ڪنهن ڏاهپ جو ثبوت ڏين ها، يا پار اُڪرڻ وقت عربن جي سامهون ضرور ٿين ها. ان جو لازمي نتيجو اهو ٿئي ها جو عربن جيڪو سنڌين سان پهرين مهاڏو اٽڪايو تنهن ۾ ضرور دير ٿئي ها، ۽ ڪتابن ۾ به ان جو ذڪر موجود هجي ها. ديبل جهڙي وڏي ۽ اهم شهر جو سنڌو ساگر جي ڪاپيءَ ڪنار سان موجود هجڻ دل کي ڪونه ٿو آٽڙي، ڇاڪاڻ ته ان ڇاڙهه جي وهڻ ڪري ڌرتي کان ڪتجي الڳ ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهن هن ديبل جي اڏجڻ مهل اهو وهڪرو وهندڙ ۽ جهازرانيءَ لائق هو ته هيءُ سمجهڻ ڪجهه مشڪل لڳي ٿو ته پوءِ هن جي ڪنڌيءَ کي ڇڏي بگهياڙ کي آخر ڪهڙي سبب ترجيح ڏني وئي، جڏهن ته سنڌ ساگر تي هجي ها ته سگهارين جاين ناهڻ لاءِ پٿر به ويجهو ملي ها، پر ان بدران بگهياڙ تي هجڻ ڪري ٻارهن ميلن تان پٿر آڻڻو پيو ٿي. انهن سڀني ڳالهين هوندي به حقيقت اسان جي ويچار خلاف وڃي ٿي ته ائينءَ صدي عيسويءَ ۾ سنڌو ساگر واري ڇاڙهه وهندي هئي. جيڪڏهن اها حقيقت ائين نه آهي، ته پوءِ چچ نامي ۾ ڪتب آندل نالو موجوده وهڪري "ڪلري" ڏانهن منسوب ڪيو ويو ٿو ڀانئجي. سنڌوءَ جو اهو ڦاٽ ٺٽي کان اتر ان ٽاڪ وٽان ڇڄندو هو جتان درياهه ڪجهه ويڪرو ٿي وڃي ٿو. ان ماڳ جي ڏکڻائي ڦاڪ پنجويهن ڏگرين جي متوازي ۽ ويڪرائي ڦاڪ اها پراڻي آهي، جيڪا سڪندر جي دور ۾ هئي. پاٽيءَ جو اهو وهڪرو جنهن لاءِ لکيل آهي ته ٻيڙيون آٽي سنڌو ساگرا ۾ وڌيون"، سو ٿي سگهي ٿو ته خان واهه Khanwah هجي (8) شايد اهو سنڌو ساگر جو پويون وهڪرو هو جيڪو الهندي کان منهن مٽائي ذکڻ ڏانهن وهڻ لڳو هو. اهو بگهياڙ سان ان ٽاڪ وٽ ملندو هو جنهن کي مان ديبل جا پراڻا پڊ سڏي رهيو آهيان.

اها حقيقت هاڻي ظاهر ٿي چڪي آهي، ته سنڌوءَ جي اولاهين ۽ اوڀارين يعني ٻئي ڇاڙهون سنڌو ساگر نالي سان سڏيون ويندڙيون هيون. نيرون تي گهيري ڪرڻ وارو سامان به سنڌو ساگر وسيلي موڪليو ويو سو به هاڻي اسان کي سمجهه ۾ اچي ويو آهي. عربن جن ٻيڙين تي منجنيقون رکرايون هيون، تن

تي مشتمل سڄو آرماڙ الهندي طرف واري سنڌو ساگر وسيلي مٿي ويو هو. ان سان گڏ مسلمان فوج بہ ساڄي ڪناري سان سفر ڪري رهي (74) هئي ۽ ٻيڙن تي رکيل سامان جي حفاظت بہ ڪري رهي هئي. هيءَ ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي تہ ان دور ۾ سنڌوءَ جو وهڪرو صدين تائين موجوده وهڪري کان گهڻو اوڀر طرف هو. جڏهن هو سنڌو ساگر وٽ پهتا تہ درياهہ جو رخ سر اوڀر طرف ٿي ويو ۽ ان ڪانپوءِ اتر طرف هلڻ لڳا ۽ آخر نيرون جي طرف هڪ جاءِ وٽ اچي پهتا هئا. ٻيڙن مان قلعي جي گهيري سان لاڳاپيل سامان لاٿو ويو ۽ فوج قلعي ڏانهن اڳتي وڌڻ لڳي. ديبل کان نيرون تائين فوج جيڪو ورن وڪڙن وارو پنڌ ڪيو، تنهن جو ڪل جوڙ هڪ سو ميل ٻيهي ٿو چچ نامي جي بيان مطابق اهو پنجويهہ فرسخ آهي، اها هڪ ڪافي ثابتي آهي تہ ديول جو ماڳ، منهنجي سڃاتل ٺاڪ ۽ ٺرڙ کان ٿورو پنڌ اولهہ ڏس تي ٻيهندو پر اهو لاهري بندر ڀرسان ڪونہ ٿو ٻيهي، جهڙيءَ ريت جنرل ڪننگهام جو ويچار آهي. هن ماڳ کان نيرون گهٽ ۾ گهٽ هڪ سو ويهہ ميل پري ٿيندو.

(9) نيرون ڪوٽ ان ماڳ تي موجود هوندو هو جتي هاڻي حيدرآباد جو قلعو اَڏيل آهي، جنهن جو بيان مان اڳي بہ ڪري آيو آهيان. چچ نامي جو بيان آهي تہ: "هتي گاهن سان سائي جوءِ آهي، جنهن کي بلهار سڏن ٿا ۽ علائقي جو نالو باروئي Barui آهي. مهراڻ جو پاڻي اجا ڪونہ پهتو آهي. لشڪر کي اڄ ڪري ڏاڍي تڪليف آئي. جيتريقدر منهنجي ڄاڻ جو تعلق آهي تہ بلهار ۽ باروئي واري ايراضي تہ موجود ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ٿي اچي ۽ هاڻي جيڪي علائقا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تن ۾ سڃاڻي بہ ڪانہ ٿي سگهجي. مهراڻ جي پاڻيءَ جو حوالو اسان کي فقط تڏهن سمجهہ ۾ اچي سگهندو جڏهن اسان سوچيون تہ چاڙهہ جي رُت ۾ مهراڻ منجهان واهہ کوٽي نيرون واريءَ جُوءِ ۾ پاڻي آندو ويندو هوندو. اهو وقت مَئي مهيني کان سيپٽمبر تائين ٿي سگهي ٿو. باقي سال جي ٻيءَ موسم ۾ اهي واهہ سڪل رهندا هئا. جيڪڏهن سنڌو پنهنجي پيٽ ۾ وهندو هوندو، تہ اهو گهٽ ۾ گهٽ سورهن ميل پري هوندو. ٿي سگهي ٿو تہ ان وقت هن کان بہ گهڻو پري اوڀر طرف هجي. نيرون تنهن زماني ۾ ڪو مکيہ ماڳ ڪونہ هوندو هو ۽ سندس قلعو بہ ايڏو مضبوط ڪونہ هو. ڀهريون تہ هن قلعي جا دروازا عربن لاءِ ڪونہ کوليا ويا هئا. پر پوءِ بنا ڪنهن مقابلي جي هنن آڻ مڃي. هيءُ ماڳ ديبل کان منصوره يا برهمڻ آباد ۽ اروڙ ڏانهن ويندڙ وڏي رستي تي هڪ مکيہ ٺاڪ هوندو هو. ادريسيءَ پنهنجي جاگرافي ٻارهينءَ عيسوي صديءَ ۾ لکي پوري ڪئي، سو لکي ٿو: "نيرون، ديبل ۽ منصوره جي وچ تي آهي. ماڻهو هن ماڳ ڏانهن وڃڻ لاءِ درياهہَ اُڪرندا آهن (اليٿ- I-78) - اليٽ جي تاريخ ۾ اهڙي راءِ جو اظهار ڪيو ويو، جنهن کي هن صاحب سمجهائڻ جي بہ ڪوشش ڪانہ ڪئي آهي، جنهن مان پڙهندڙ اهو محسوس ڪري وٺندو تہ سنڌو نيرون جي بلڪل ڀرسان وهندو هو. ائين سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ادريسي ابن حوقل جو اُتارو ڪيو آهي، ۽ نالن ڏيڻ مهل ڪانئس غلطيون ٿي ويون آهن. پر اهو صحيح ٻڌائي ٿو تہ منجباري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ديبل کان منصوره ويندو تہ کيس درياهہ اڪرڻو پوندو. چاڪاڻ تہ منصوره منجباريءَ کان ٻئي طرف آهي (اليٿ -I-37). اهڙي ريت ادريسيءَ جو ٻيو بيان بہ منجهيل آهي ۽ اليٽ جي ايڊيٽر ان تي ڪابہ ٽيڪا ٽپڻي ڪانہ ڪئي آهي. هو منصوره کان هيٺ سنڌوءَ جي وهڪري جي رخ بابت لکندي چوي ٿو: "مهراڻ هيٺ وهندو نيرون ڏانهن وڃي ٿو (اليٿ —I ص 78). پر ڏنو وڃي تہ ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاران ئي هن درياهہ اهو رُخ اختيار ڪيو آهي ۽ نيرون کان پندرهن يا سورهن ميل ويجهو وهڻ لڳو. ٿليليءَ واري ڦاٽ بابت چاڙهہ جي رت وارو هيءُ بيان جنرل ڪننگهام جي بيان کان مختلف ڪونہ آهي (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا ص- 279). چاڪاڻ تہ ان ڦاٽ جو منهن حيدرآباد کان ٻارهن ميل اتر طرف سنڌوءَ مان هوندو هو. سنڌوءَ درياهہ هيءُ رخ گذريل صديءَ ۾ اختيار ڪيو هو جنهن جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. جنرل ڪننگهام هيءُ بہ ذڪر ڪري ٿو تہ نيرون جي

پر پاسي ۾ هڪ ڍنڍ هوندي هئي، جنهن ۾ پاڻي بيٺو هوندو هو. محمد بن قاسم جا ڀيڙا اچي اتي بيٺا هئا. (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا-280). چچ نامي ۾ اهڙو ڪوبہ حوالو موجود ڪونہ آهي، تہ نيرون قلعي پرسان ڪا وڏي ڍنڍ موجود هئي، پر جيڪڏهن اتي ڍنڍ موجود هئي تہ پوءِ اهو سچو قصو: ”سارو لشڪر پاڻي نہ هجڻ ڪري اڄ سان سخت تڪليف ۾ ڇو هو؟ پوءِ اوهيڙي جي اهڙي اوڪ تي جو ڍنڍون ڍورا تليون ترايون پاڻيءَ سان ڀرجي تار ٿي ويون.“ هيءَ سڄي من گهڙت ڪهاڻي آهي.

سيوستان تي حملو

حقيقت اها آهي تہ عربن جو سيوستان تي حملو هن ڪتاب جي موضوع کان بلڪل ٻاهر آهي. پر هن ماڳ سان لاڳاپيل ڪي ڳالهيون اهڙيون بہ آهن، جيڪي سنڌو جي هيٺين وهڪري جي معلومات جي تقاضا ڪن ٿيون. انهيءَ مقصد لاءِ تہ جيئن سنڌوءَ جي الهندي طرف عرب فوج جي جنگي ڪارروائين جو پوريءَ ريت پتو پئجي سگهي، جن بابت چچ نامي ۾ وستار سان بيان ڪيو ويو آهي.

نيرون تي فوجي سرسي ڪانپوءِ عرب لشڪر سيوستان (سيوهڻ) ڏانهن وڌڻ لڳو. ڍاهن پنيان ڍاپا ڪندا، نيٺ اچي ان ٺاڪ تي پهتا، جنهن کي ”موج“ سڏيندا هئا. نيرون کان هن ماڳ جو پنڌ ٽيهہ فرسخ هو اهو بہ ٻڌايو وڃي ٿو تہ مذڪوره ٺاڪ سيوستان کان گهٽ پري ڪونہ هو. پر نيرون کان هڪ سو ويهہ ميل پري هو. پر ٻئي طرف اسان پوريءَ پڪ سان چئي سگهون ٿا تہ حيدرآباد کان سيوهڻ اسي ميل يا ٿورو پنڌ وڌيڪ آهي. هتي اسان هڪ بنيادي حقيقت ۾ چچنامي جي بيان ۾ گهٽ ويڇو ڏسون ٿا، جنهن ڪتاب اسان جي اعتبار کي لوڏي رکيو آهي ۽ هن ڪتاب تي اسان اکيون ٻوٽي اعتبار ڪندا هئاسون، سا ان جي پنهنجي سچائي ساک هوندي هئي. پر مان هن حقيقت کي پنهنجي نقطء نگاهہ سان هن ريت سمجهيو آهي، تہ عرب فوج جبلن وچان ويندڙ سڌو رستو اختيار ڪيو هو. هن قسم جو ذڪر اسان کي ڪاٿي بہ بيان ٿيل ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو. پر هن ڳالهہ مان اهڙي حقيقت ظاهر ٿي پوي ٿي تہ عرب سپهہ سالار، نيرون جي گورنر کي ٻَرَ جي ٻورائي طور پاڻ سان گڏ کنيو هو. هڪ عام ۽ سادي پيشقدميءَ جي نقطء نگاهہ کان هن کي پاڻ سان کڻڻ ايڏو ضروري ڪونہ هو پر جيئن تہ عرب سپهہ سالار کي نيرون کان سيوهڻ سڌو رستو اختيار ڪرڻو هو تنهن ڪري نيرون جي گورنر کي پاڻ سان کڻڻ ضروري سمجهيو ويو هو. نيرون کان سيوِستان تائين اهو

سڌو رستو هڪ سو ڏهه ميل هوءِ موج وارو ماڳ سيوستان کان ڪجهه ويجهو هو. ٽيهن فرسخن مان اسان ائين سمجهي رهيا آهيون ته عرب لشڪر وچ تي ست يا اٺ منزلون ڪيون هونديون. هيءَ ڊگهو پنڌ ڪنهن خاص حڪمت عملي سبب اختيار ڪيو ويو هو. سنڌ جي وڏيڪ ويڙهاڪ فوج ان وقت برهمڻ آباد ۾ گڏ هئي. يعني ان ٽڪنڊي جي چوٽيءَ ۾ جنهن جو هيٺيون پاسون نيرون کان سيوستان تائين هو جيڪڏهن عرب سپهه سالار درياهه وارو رستو اختيار ڪري ها، ته سندس پيشقدمي ڪندڙ فوج جو ساڄو طرف ۽ پٺيون پاسو سنڌين جي حملن کان آجا ڪونه رهن ها. چاڪاڻ ته ان وقت تائين راءِ ڏاهر جو ساري سنڌ تي پورو ضابطو هوءِ جتان به چاهن ها ته درياهه پار ڪري عرب فوج مٿان جهلون ڪن ها. هوڏانهن عرب فوج لاءِ سندن عرب حڪومت هيٺ رهندڙ علائقا هن علائقي کان گهڻو پري ڪونه هئا ۽ منجهن رابطو ڳنڍيل هو. حقيقت اها آهي ته پوئين صورتحال سنڌ لاءِ ڏاڍي خطرناڪ ثابت ٿئي ها، پر چچ نامي وسيلي اسان کي معلوم ٿيو آهي ته جڏهن عرب فوج اتر اولهه وارن لڪن معرفت سنڌ ۾ داخل ٿيندي رهي هئي، ته سنڌ وارن ڪيس عبرت ناڪ شڪست ٿي ڏني. جيڪڏهن سنڌي راجا ساڳي حڪمت عملي اختيار ڪري انهيءَ جاءِ کان ڦِري عربن مٿان حملو ڪري ها، ته سنڌ سان ايڏو هاڃو ڪونه ٿئي ها. ٻئي طرف کان عرب فوج جبل وارو گس اختيار ڪري اوپر طرف رهايل سنڌي فوج کان ٻيڻو پنڌ پري هلي وئي. ٽڪرين جي قطارن ڪري سندن ساڄي يا اوپر واري فوجي ٻانهين سنڌين جي حملي کان محفوظ ٿي وئي. نيرون کي فتح ڪري، پنهنجي فوج جي پٺئين پاسي کي دشمنن جي حملي کان بچائي ورتو هئائون. عرب فوج نيم مسلح هئي. ان ڪري جبلن مان سفر ڪين ڏکيو معلوم ڪونه پئي ٿيو. انهن علائقن ۾ ماڻهو به ڇڊا پاڊا رهندا هئا، تنهن ڪري انهن جابلو ماڻهن مان ڪنهن مزاحمت جو امڪان به گهٽ هو (75).

ڪتاب جو بيان آهي ته : ”عرب سپهه سالار سيوستان پهچي، قلعي ريگستان واري ڦاٽڪ جي سامهون پنهنجي فوجي واند هئين. چاڪاڻ ته جنگ شروع ڪرڻ واسطي هن کان وڏيڪ بهتر جڳهه ٻي ڪانه هئي. چوماسو چوٽ تي هو. ان زماني ۾ سنڌو جو اڙل نالي هڪ وهڪرو قلعي جي اتر طرفان وهي رهيو هو (76) چچ نامي جو بيان آهي ته: ”سيوِستان ان دور ۾ مهراڻ جي اولهه پاسي هو.“ پر اهو ڪونه ٿو چوي ته مذڪوره شهر مهراڻ جي ڪنار سان پري يا ويجهو اوڏو آباد هو. سيوستان تي حملي دوران هڪ ڀيرو به سنڌوءَ جو ذڪر ڪونه آيو آهي. امڪان اهو آهي ته ان زماني ۾ مذڪوره درياهه سندس موجوده دور واري وهڪري کان ڏهه يا ويهه ميل اوپر کان وهي رهيو هو. چاڪاڻ ته انهن ٻنهي فاصلن تي درياهه جا نهايت پراڻا پيٽ اڄ به ڏسڻ ۾ ايندا آهن. هن معاملي ۾ اڙل جو وهڪرو سيوهڻ کان ڏکڻ اوپر طرف ته گهٽ ميلن تائين هليو ويو هوندو. ان ڪري سڀ وهڪرا سنڌوءَ جي الهندي ڏس ڏانهن لڙڻ ڪري ميسارجي ويا آهن. هن حقيقت مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته اڙل جو وهڪرو ڪيڏو نه پراڻو آهي. هن الهندي ناري جي نالي مان قديم سمجهي سگهجي ٿو جنهن کي منڇر ڍنڍ مان نڪرڻ کان اڙل جي نالي پٺيان سڏيو ويندو آهي. الهندو نارو به سنڌوءَ جي هڪ قديم ڇاڙهه جو نالو آهي. قديم زماني کان وٺي سيوهڻ هن وهڪري جي پاڙيءَ تي دارومدار رکندو هو. سيوهڻ سنڌ جو ڪو اڪيلو پراڻو آباد شهر ڪونه آهي. پر اهڙا ٻيا الائي ڪيترائي شهر آباد هوندا، جيڪي اڄ مٽيءَ جي ڍيرن، ٽڪراٽي ۽ سروٽن جي ڍڳن سان سٿيا پيا آهن، جن جي نالن کان ڪير به واقف ڪونه آهي. سڪندر جي مؤرخن سنڌ جي جن پراڻن ۽ قديم شهرن جو پنهنجي لکتن ۾ ذڪر ڪيو آهي، تن مان فقط هڪ شهر کي پڪ سان سڃاڻي سگهجي ٿو، سو گهڻو ڪري سيوهڻ آهي، جنهن کي هنن سندبومان Sendomana ڪري لکيو آهي. امڪان آهي ته يونان وارن هن شهر کي ”سئنڌا وان“ Saindhavan سمجهيو ۽ لکيو هجي. شايد هو ان ڪري بچندو رهيو آهي، جو قديم دور کان وٺي سنڌوءَ جي اولهه ڪناري سان آباد هوءِ سندس اٿل واري پاڙيءَ جي پهچ ۾ تباهي کان پري هو. پوئين دور ۾ جڏهن سنڌوءَ جو وهڪرو شهر جي ايترو ويجهو آيو جو

سندس پٽين سان پر ڏئي ۽ اڙل ۽ لڪيءَ جي وارياسي پٽ ۾ ننڍين ٽڪرين جي ڪَڇَ ڏئي وهڻ لڳو. تڏهن به مذڪوره الهندي ناري وارو وهڪرو جاري هو. (77)

قلعي اندر ماڻهن ۾ ايڪو ۽ ٻڌي ڪانه رهي، ان ڪري سيوستان، هڪ هفتي تائين مس مقابلي جي سگهه ساري سگهيو. اتان جو گورنر قلعي جي اتر پار واري ڦاٽڪ مان لنگهي واهڙ (اڙل) اُڪري راتو واهه نڪري ٻڌيه ڏانهن هليو ويو. هن علائقي جو چچ نامي ۽ عرب جاگرافيدان جي ڪتاب ۾ گهڻو ذڪر آيو آهي. اهو پرڳڻو سنڌوءَ جي اولهه پاسي هو. سندس ڏاڪڻو دنگ سيوهڻ کان چاليهه ميل اتر طرف هو. چيو وڃي ٿو ته اهو علائقو منصوره کان پنجن ڏينهن جي پنڌ تي هوندو هو (78). چچ نامي راءِ سهاسي جي زماني واريون سنڌ جون حدون ٻڌايون آهن، جيڪو ڇهينءَ صديءَ جي وچ ڌاران سنڌ جو حڪمران هو. ان ڪتاب جو بيان آهي، ته هڪ صوبي ۾ سيوهڻ جو شهر ۽ پرپاسي واري جوءِ هئي. منجهس ٻڌيه جهنگل (79) ۽ مڪران جي دنگ تائين "دنجهان" Dunjhan جو جابلو علائقو به شامل هو. ستين صديءَ ۾ جڏهن چچ برهمڻ، راجا جي صورت ۾ سنڌ جي تخت ۽ بخت جو مالڪ بڻيو، ته هو سنڌو کي پارڪري اولهه طرف ويو ۽ اتر سنڌ جي صوبي ٻڌيه ڏانهن روانو ٿيو ۽ "ڪاڪراج" (10) نالي تخت گاهه کي وڃڻ فتح ڪيائين. ان ڪانپوءِ هو سيوستان وڌيو، اتي ڪاڪراج نالي هڪ گورنر رهندو هو، جنهن آزادي جو اعلان ڪيو هو. مٿس حملو ڪري ڪيس ڏن پرو بڻايو ويو. هن بيان مان بلڪل صاف آهي ته "ٻڌيه" جو صوبو سيوهڻ واري علائقي سان دنگئي ۽ اتر پاسي هو. جيڪڏهن چچ نامي جو وڌيڪ مطالعو ڪبوءِ سيوستان جي جنگي مهم تي ويچار ڪبو، ته چاڻ پوندي ته ٻڌيه جي مذڪوره صوبي ۾ الهندي ناري ۽ سيوهڻ کان اولهه جابلو علائقي جي وچ واري جوءِ به شامل هوندي هئي. اهو به چيو ويندو آهي ته جڏهن سيوهڻ جو گورنر ٻجهراءِ قلعي مان ڀڳو هو ته ٻڌيه جي گورنر ڏانهن هليو ويو هو. جنهن جي صوبي ۾ ڪنب جي ڪناري سان آباد سيسم Sisam نالي هڪ قلعو هو. ڪنب جي لفظ جي معنيٰ شايد ڍنڍ آهي. جهڙيءَ ريت منڇر ڍنڍ آهي. ٿي سگهي ٿو ته پاڻيءَ جي ڪا وڏي ڇر هجي ان جو ٻئي ماڳ جي ناتي سان به ذڪر ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته ان ماڳ کي سڃاڻي سگهجي. سيوهڻ جي فتح کان پوءِ عرب سپهه سالار سيوهڻ جي ڀڄي ويل گورنر ٻجهراءِ جو پيڇو ڪيو ۽ اڳتي وڌندو وڃي ڪنب جي ڪناري سان آباد نڌاڻ Nidhan جي ٽاڪ وٽ فوجي وانڍ هڻين. (11) سر هينري اليٽ وٽ جيڪو چچ نامي جو نسخو آهي، تنهن ۾ نلهان Nilhan جو لفظ لکيل آهي. عربي صورتخطيءَ ۾ ٻنهي لفظن ۾ ٿورو فرق آهي. جيڪڏهن هڪ نُڪتي کي ڦيري لکبو ته "نون" اکر مان "ب" ٿي ويندي ۽ منجهيل مسئلو نبرجي ويندو ۽ انهن لفظن مان ٻڌڻ يا ٻلهڻ ٺڄي ويندو. ڏسو ته "ٻلهڻ" لفظ مان اُتاري ڪرڻ وارن کهڙا ٻه جدا لفظ بنائي ورتا، جن جو هن جوءِ سان ڪو واسطو ئي ڪونه آهي. هيءُ نالو هن جوءِ جي هڪ ڳوٺ جو آهي، جيڪو منڇر ڍنڍ تي ۽ سيوهڻ کان ست ميل اولهه طرف آهي. منڇر ڍنڍ جي چوڌاري جيڪي به ڳوٺ موجود آهن، سي نهايت قديم آهن. انهن مان مسلمانن جو هڪ ڳوٺ به ان دور ۾ موجود ڪونه هوندو. الهندي ناري کان پار منڇر ڍنڍ جي الهندي پاسي، شاهه حسن نالي هڪ ڳوٺ آهي، جيڪو پهريائين ڪنهن سنڌي نالي سان هوندو، پر پوءِ ان کي بدلائي شاهه حسن جي نالي پٺيان سڏيو ويو. مونکي پڪ آهي ته اهوئي سيسم Sisam جو ماڳ آهي. ڪيترين صدين گذري وڃڻ ۽ مسلمانن جي اثر پوڻ ڪري، سيئي پراڻا نالا ڏيان جي پٺيءَ تان ميسارجي ويا ۽ مٿن نوان مسلمانڪا نالا پئجي ويا. اهي ماڳ جيڪي نلهان يا نڌاڻ جي ناتي سان سيسم طور سڃاتا ويا آهن، سي سيوستان جي فوجي مهم سان واسطو رکن ٿا ۽ چچ نامي جي ڏنل حوالن مطابق سڃاتا ويا آهن ۽ مان انهن لاءِ هن کان وڌيڪ ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهان. ٻڌيه جي صوبي وارو قلعو به سِوستان جي ويجهو هو. سِوستان جو ان وقت جو گورنر (80) ۽ ٻڌيه جو گورنر ٻئي اتي موجود هئا. سِوستان جي سوڀ کي وڌيڪ سگهاري ڪرڻ

لاءِ عرب سپهه سالار هن قلعي کي ڪٽڻ ضروري ڀانيو. سيسم ڏانهن پيشقدمي ڪرڻ واسطي سيوِستان کان اڏ واٽ تي ٻُلهڻ وٽ پهرين منزل لاءِ ڪيس ترسڻو پيو ۽ ان کان پوءِ منڇر ڍنڍ جي اولهه پاسي موجود قلعي ڏانهن وڌڻو پيو هو. ٻي منزل اولهه ناري کي پار ڪرڻ وقت اتي ڪئي هئي ۽ بعد ۾ وڃي هن ماڳ تي رسيو هو. (81) نڏاڻ Nidhan ۾ سيسم جي ماڳن جي صحيح سڃاڻجي وڃڻ کان پوءِ هيءَ ڳالهه نبيرڻ لاءِ رهجي وڃي ٿي ته الهندي ناري وارو وهڪرو "ٻڍيه" جي صوبي ۾ سيوِستان جي ايراضيءَ جي اولاهين دنگ تي وهندو هو.

عرب فوج جنهن وقت نڏاڻ ۾ وانڍ هنيو ويٺي هئي، ته سيسم جي جتن مٿن راتاهي هڻڻ جو نام ناهيو هو پر اهو جتن جي ڇڙوڇڙ ٿي وڃڻ ڪري سوپارو ڪونه ويو ۽ رات جي اونداهيءَ ۾ ڪاڏهون جو ڪاڏي وڃي نڪتا. اها عربن جي ڪرامت سمجهي وئي، تنهن ڪري ٻڍيه جي سردارن آڻ مڃي. پر عام ماڻهو مقابلي ڪرڻ لاءِ هو. سانده ٻه ڏينهن مقابلو هلندو رهيو ۽ ان کانپوءِ قلعو فتح ٿيو. هن جنگ ۾ بجهراءِ ۽ ٻيا ڪيترا راءَ ۽ راجوڙا قتل ٿي ويا. ٻيا جيڪي، سي سر بچاءَ ڪرڻ لاءِ ٻڍيه جي اترئين پاسي ڏانهن هليا ويا. ڪن سالوج Salog ۽ قندابيل (82) جي وچ تي هڪ قلعي پيتلور يا ڀهطلور Bhatlor ۾ وڃي پناهه ورتي ۽ اتان محمد بن قاسم ڏانهن خط لکي جئدان وٺڻ جي ڪوشش ڪيائون ۽ ڏانهس اهو به لکيو هئائون ته راجا ڏاهر جو ساٿڻ وير آهي. ان ڪري هنن سندن ڪيترا مائٽ ڪُهرائي ڇڏيا آهن. اهو ئي سبب هو جو هنن سندس اطاعت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هنن محمد بن قاسم ڏانهن غور ۽ رحم ڪرڻ لاءِ پيغام روانا ڪيا هئا ۽ هڪ هزار چاندي جا درهم ڏن ادا ڪرڻ جو به واعدو ڪيو هئائون ۽ ضمانت طور پنهنجا ماڻهو به سيوهڻ موڪليائون. سيسم جي فتح کانپوءِ سيوستان واري هلڪي ۽ ٿوري وقت لاءِ شروع ڪيل جنگي مهم کي ختم ڪيو ويو. عرب سپهه سالار اڃا اتيئي هو، جو ٽس عراق جي گورنر حجاج بن يوسف جو خط اچي پهتو ته هو موٽي نيرون وڃي ۽ اتان مهراڻ درياهه اڪرڻ جون تياريون ڪري. هن هڪدم سندس اهو حڪم مڃيو پر اهو واضح ڪونه آهي ته هو ڪٿان درياهه پار اڪريو هوندو.

سِوستان واري جنگي مهم ڇڱي خاصي دلچسپ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪڏهن ان مان ٻيو ڪجهه واضح ڪونه ٿو ٿئي، پر ايترو ضرور ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن ڪانپوءِ ڇا ٿيڻ وارو آهي. هن ماڳ وٽان ئي حملي جي اهم شروعات ٿئي ٿي. ٻيو ته عرب فوج رڳو هن جوان سال اڳواڻ (83) (12) جي فوجي لياقتن ۾ پنهنجي جوانمرديءَ جي آسري ڪونه هئا، پر اهو سندن ڀاڳ هو جو هنن سنڌ تي حملو ان وقت ڪيو. جڏهن ٻڌن ۽ برهمڻن وچ ۾ سنڌ ۾ ويڙهاند هلندڙ هئي. هڪ ڪمزور راجا سنڌ جي گاديءَ تي ويٺل هو. ڪروڌ ۽ هڪ ٻئي کان ٻچان وارو وايو منڊل، ڪارن ڪرن جيان سنڌ مٿان ڇانيو بيٺو هو. اسان چچ نامي ۾ شمنين جو ذڪر هنڌين ماڳين پڙهون ٿا. عربن انهن کي، شرمان Shramana جو لقب ڏنو. هن ڪري اڳي جيڪو ٻڌن جو سنياسي فرقو هوندو هو سو هاڻي راجوڙو ۾ راءِ سڏجڻ لڳو. نه ته اڳي دنيا سان سندن لهه لاڳاپو ڪونه هوندو هو وتندا هئا آڏوي تي تپسيائون ڪندا ۽ جوڳ پچائيندا. نيرون جو گورنر به هڪ شمني هو. عربن جڏهن، هن جوءِ ۾ پير پاتو ته هن سندن آڻ مڃڻ ۾ دير ڪانه ڪئي. سيوستان تي هلان ڪرڻ کان اڳ ۾ محمد بن قاسم موج (84) واري جوءِ ۾ ٿورو ترسيو هو. اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اتان جو راجوڙو به هڪ شمني، هو. هن شمني عربن جي دل جي گهراين سان آجيان ڪئي هئي. ۽ پنهنجي ٻُڌ برادريءَ سان گڏجي سيوستان جي گورنر وٽ لنگهي ويو. ۽ کين عربن آڏو آڻ مڃڻ جي صلاح ڏني هئائين. ڏانهنس خط ۾ اهيو به لکيو هئائين ته: "اسان ٻڌ، ناسِڪ آهيون اسان جو ڪم پوڄا پاٺ آهي. اسان جو ڌرم امن ۾ آشتي آهي. ان ڪري اهو اسان کي هتيا جي آگيا ڪونه ٿو ڏئي. تون هڪ اتاهين ڪوٽ اندر ٿو رهين. اسان کي پنهنجي جيوتيءَ ۽ مال مڏيءَ جو اونو آهي ته متان عرب اسان کان ڦري لٽي وڃن. جڏهن اتان جي گورنر، عرب سان مهاڏي اٽڪائڻ جو اعلان ڪيو. ته ٻڌ شمنين سندس ان

ڪم کي ندينديءَ ڪيس چيو هو: ”تون عربن سان جهيڙي، پورو پئجي ڪونہ سگهندين. تنهن جي هَٽُ وِٽين اسان پنهنجي جيوت ۽ مال مڏي ناس ڪانہ ڪنداسين“. جڏهن سيوستان جي گورنر سندن اها ڳالهہ قبول ڪانہ ڪئي، تہ هنن ڏني وائني سنڌ سان غداري ڪئي ۽ محمد بن قاسم ڏانهن خط لکيائون تہ: ”ماڻهن جو وڏو انگ جيڪو هارين نارين ڪڙمين ڪاسبين، واپارين وڙن ۽ هينينءَ جاتيءَ ٻڌل آهي، سو سيوستان جي گورنر سان سهمت ڪونهي. ڪيس تنهنجي سامهون ٽيڻ لاءِ ڪا سگهہ ۽ توسان مهاڏي اٽڪائڻ لاءِ ايڏي وڏي سينا (فوج) بہ هٿ ۾ ڪانہ آهي“ اهڙيءَ ريت هنن ٻڌن سيوهڻ جي قلعي تي گهيري کي وڏيڪ سخت ڪرڻ لاءِ عرب سپهہ سالار جي دل ٻڌرائي. ٻڌن جي اهڙيءَ غداريءَ سبب سيوهڻ جو قلعو فتح ٿي ويو. ٻڌيہ صوبي جو گورنر بہ ٻڌ شمني هو. هن پنهنجي علائقي جي ماڻهن کي، عربن خلاف مقابلي ڪرڻ کان روڪڻ واسطي نهن چوٽيءَ جو زور لاتو. پر جڏهن ڏٺائين تہ ماڻهو اڙجي بيهي رهيا آهن ۽ پنهنجي ڳالهہ تان هيٺ نہ ٿا لهن، تہ هو پاڻ ڏرتيءَ سان غداري ڪري محمد بن قاسم وٽ لنگهي ويو. جڏهن محمد بن قاسم سيسم جو قلعو فتح ڪيو، وري ڦُر لُٽ ڪئي ۽ وطن دوست ڌرين جو قتل عام ڪيو. باقي بچيل ماڻهن کي ان ڏوهہ ۾ اتان تڙي ڪڍيو ويو تہ اهي وطن دوست ڌُرين سان ٻِٽُ ۽ جهُٽ هئا. انهن راجوڙن مان هڪ ٽولو اهڙو بہ هو جيڪو ڌرتيءَ ڪارڻ عربن سان تہ جنگ ڪري رهيو هو پر راجا ڏاهر بہ ڪين تنگ ڪيو هو. نيٺ هنن بہ ويڙهاند کان تنگ ٿي حملي آور عربن جي اطاعت قبول ڪئي هئي.

اهڙين حقيقتن لکڻ وقت هيءَ تاريخ ڪي اهڙيون ڳالهيون لکڻ ڪانہ ٿي وساري، جن ۾ اسلامي جذبي جو رنگ هجي. سنڌ ۾ اسلام پکڙجڻ جي اڳڪٿي جو اظهار هن ڪتاب ۾ ورجائي پئي ڪيو آهي. ديبل جي ماڳن وٽ محمد بن قاسم کي ٻن ڌرين اهڙي اڳڪٿي ٻڌائي همت افزائي ڪئي هئي. ٻڌيہ صوبي جي ماڻهن جڏهن عربن سان مقابلي ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيو تہ ٻڌيہ جي سردار ڪين ٻڌايو تہ ٻڌ جي پڪشن تارن جي علم مان معلوم ڪيو آهي، تہ: ”هيءُ علائقو اسلامي، فوج هٿان ڪيئن بہ ڪري فتح ٿيندو.“ جڏهن هو غداري ڪري محمد بن قاسم وٽ پهتو تہ ڪيس بہ ساڳي ڳالهہ ٻڌايائين تہ: ”هتان جي ماڻهن توهان مٿان راتاهي هڻڻ جا ڏاڍا جتن ڪيا هئا، پر سوپارا ڪونہ ٿيا، جنهن مان هڪ ڪرامت اها ثابت ٿي آهي تہ اوهان سنڌ ضرور فتح ڪندا ۽ اهائي خدائي منشا آهي.“ وڌيڪ ڪيس هيءَ ڳالهہ بہ چوي ٿو: ”جيستائين منهنجو سوال آهي تہ مان تہ اوهان آڏو اڳي پيش پيو آهيان. منهنجي خواهش آهي تہ مان اوهان جو صلاحڪار بڻجان ۽ توهان جي دشمنن جي پاڙ پٽڻ ۾ اوهان جو رهبر ۽ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهان. مسلمانن جي خيالن ۾ اهڙي قسم جون ڳالهيون گهر ڪري ويهي رهيون هيون. معمولي فهم ۽ فراست وارو ماڻهو جيڪڏهن ٿورو بہ ويچار ڪندو تہ سگهاريون حڪمرانيون، مذهبي ڏڙا بندين ۽ گروهي دشمني ۾ تخت تاد جهيڙن ڪري تباهہ ٿي ويون ۽ اڳڪٿي ڪرڻ وارن ۽ نجوم جي علم جي ماهرن وٽان پڪ حاصل ڪرڻ تہ قدرت جي مرضي ڇا آهي؟ سا هڪ اجائي ڳالهہ آهي. ان سان گڏ اها بہ حقيقت آهي تہ بادشاهہ پنهنجي ملڪ جي حڪومت هلائڻ لائق ڪونہ هوندو آهي، سندس سوچ سطحي هوندي آهي ۽ پنهنجي ڌرتيءَ سان وفادار نہ رهندو آهي. اهي ئي بنيادي ڳالهيون آهن، جنهن ڪري ديس ڌارين جي حوالي ٿي ويندو آهي.

ڪيڪانان واري علائقي ڪانسواءِ، اولهہ سنڌ وارو سڄو حصو راجا ڏاهر جو ڏن پرو رهڻ بدران خلافت جي ماتحت ٿي ويو هو. ٿوري وقت ڪانپوءِ سستان ۾ عربن خلاف ناڪام بغاوت بہ منهن ڪڍيو هو. چندرام هالي، نالي هڪ ماڻهوان بغاوت جي اڳواڻي ڪئي هئي، پر ان بغاوت کي جهٽ ۾ چيپياٽيو ويو. اولهہ سنڌ واري حصي ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ هتان جي اڳئين حڪمران خلاف گهڻو تاءُ هو. محمد بن قاسم انهن حالتن مان فائدو ورتو. اتان سيوهڻ مان چار هزار جنگي جوڌا پنهنجيءَ فوج ۾ ڀرتي ڪيائين، جن سنڌو پار اُڪري راجا

(85) ڏاهر سان جنگ ۾ عرب فوج سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي حصو ورتو هو. هتان جي ماڻهن جا راجا ڏاهر سان ناتا سنا ڪونہ هئا، تنهن جي ٻي ثابتي جنهن کي عربن ڏهڪاءَ پکيڙي هٿي ڏني، سا هيءَ آهي تہ محمد بن قاسم پنهنجي فوج مان فقط ڇهہ سو گهوڙي سوارن جو هڪ جٿو الڳ ڪري بکر (بغرور) موڪليو هو. (13) جيڪو سنڌ جي وچولي ڀاڱي جي هيٺئين حصي ۾ آباد هو. سندس مقصد هو تہ جيئن الور مٿان نظر رکي سگهجي. ان زماني ۾ الور جي ماڳن پرسان درياهہ وهي رهيو هو. ڪيس ڏپ هو تہ مٿان راجا ڏاهر جو پٽ حملي آورن جي آمدرفت ۾ ڪا رنڊڪ وجهي.

عربن نيرون پهچي، هڪ قلعي بند شهر تي حملو ڪيو. ڇڇ نامو هن کي اشبهار ۽ بلاذري هن کي ”سمار“ سڏي ٿو. بلاذري هن لفظ کي ٽٻڪا ڪونہ ڏنا آهن. هن ماڳ کي سڃاڻڻ مشڪل آهي، پر ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ نيرون کان گهٽ وٽيرڪو ڪونہ هوءِ سنڌو جي بہ ويجهو هو. ڇاڪاڻ تہ عرب فوج اڳتي درياهہ ڏانهن وڌي رهي هئي ۽ هڪ منزل ڪري وڃي درياهہ جي ڪنار سان فوجي وانڍ هڻين هئون. هڪ هفتي جي گهيري ڪانپوءِ اشبهار جي قلعي واسين آڻ مڃي. اهڙيءَ ريت سنڌوءَ جي اولاهين ڪناري سان ڪنهن بہ قلعي واسين عربن سان مهاڏو ڪونہ اٽڪايو. هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اولهہ سنڌ وارو حصو هڪ سال (86) اندر فتح ڪيو ويو هو.

هاڻي اهو انومان ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، تہ عربن سنڌوءَ ڪهڙي ٽاڪ وٽان اڪريو هو. ڇڇ نامو هن ٽاڪ کي جهم Jaham قلعي جي سامهون ٻڌائي ٿو، جنهن کي ٻيٽ واري پرڳڻي جو مکيہ قلعو سمجهيو ويندو هو. مٿي بيان ڪيل جهم وارو قلعو درياهہ جي اوڀارين ڪنڌيءَ سان وسندڙ هو، جنهن کي مان سڃاڻي ڪونہ سگهيو آهيان. بلاذري جو بيان آهي تہ عرب ان جاءِ وٽان درياهہ اڪريا هئا، جتي هند جي قصہ علائقي جي راڄوڙي راسل جو ملڪ درياهہ سان اچي لڳو ٿي. قصہ ڪڇ جو عربي اُچار آهي. اهڙيءَ ريت جيئن عربن ڇڇ جو اچار ”صص“ Sassa ڪندا آهن. ڇڇ لفظ جو اکر ”ڇ“ عربن لاءِ اوپرو آهي ۽ اچاري ڪونہ سگهندا آهن. اسان کي ائين سمجهڻ نہ گهرجي تہ اهو ماڳ جتان عرب درياهہ اڪريا هئا، سو موجوده ڪڇ ملڪ جي حدن جي ويجهو هو. پراڻي دور ۾ ڪڇ جو ملڪ موجوده حدن کان گهڻو اتر ڏانهن وڌيل هو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو عمرڪوٽ تائين اڳتي پکڙيل هجي. اڳين صديءَ ڏاران ڪڇ جي راءِ جون فوجون بدين، ٻالهياري Balhiari ۽ رحمڪي (87) بازار ۾ بہ رهنديون هيون. ڇڇ نامي ۾ راسل کي راجا ڏاهر جي هڪ راڄوڙي طور بيان ڪيو ويو آهي. هيءُ ۽ سندس ڀاءُ ”موڪو پٽ وسايو“ ٻئي ڏرتيءَ جا غدار هئا. هنن جيان ٻيا بہ راڄ ڏوها ۽ ڏرتيءَ جا ويري هئا. محمد بن قاسم هنن ٻنهي ڀائرن کي ڪڇ ۽ سورٺ (ڪاٺياڙ) ڏيڻ جو دلاسو ڏنو هو. هن مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ درياهہ نيرون کان ڏکڻ اوڀر ڏس تي پار ڪيو هئائون. عرب لشڪر جي گهوڙن ۾ جذام (ڪوڙهہ) جي بيماري ڪاهي پئي هئي، جنهن ڪري سندن گهوڙن جو وڏو حصو مري چٽ ٿي ويو. عرب فوج ڪيترو وقت بيڪار ويٺي رهي ۽ ڪٿي بہ جنگي ڪارروائي ڪانہ ڪيائون. ان ڪانسواءِ هيءَ ڳالهہ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي تہ عرب فوج ۾ ڏڪار ڪاهي پيو هو. اسان کي شڪ پوي ٿو تہ راجا ڏاهر جي پنهنجي سستي، هيٺائي ۽ راڄوڙن جي ويساهہ گهاتي ڪري عربن جو پاڳ ڏينهون ڏينهن وڌندو پلئون ڀَلِ ٿيندو پئي ويو. جڏهن عرب جنگ ڪرڻ جهڙا ٿيا تہ هنن درياهہ اڪرڻ لاءِ ٻيڙين جي پل ٺاهي ۽ پار ٽپي اوير سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيا ۽ جهم سولائي سان ڪٿي ورتائون. ان ڪانپوءِ جِيوَر نالي هڪ ماڳ ڏانهن وڌڻ لڳا ۽ بعد ۾ پيشقدمي ڪري اچي راوڙ قلعي پرسان ڪيما ڪوڙيائون. حالتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ مذڪوره قلعو تہ دڏاواهہ Dadhawah يا وڏاواهہ Wadhawah جي ڪناري سان آباد هو. ان قلعي ٻاهران جنگ هلي رهي هئي. چيو وڃي ٿو تہ اها ڇهہ ڏينهن هلندي رهي ۽ راجا ڏاهر ان ۾ پنهنجي سر شريڪ ٿيندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن جهيڙيندي مارجي ويو ۽ سندس لشڪر ڀاڄ ڪئي. جنگ جي ميدان لاءِ چيو ويندو آهي، تہ اهو ڏڏا واهہ ۽ مهراڻ جي وچ تي هوءِ تاريخ نائين رمضان سنہ 93 هہ ۽ جُون 712ع هو.

انهن مان ڪابہ جڳهہ هاٽي سجاٽي ڪانہ ٿي سگهجي. ٿي سگهي ٿو تہ دڏاوا يا وڏاواه وانڍڻ واهہ Wandan Wah يا اپرندو نارو (قديم هاڪڙو) هجي. قديم دور ۾ هاڪڙي جي هڪ ننڍي حصي جو نالو وانڍڻ Wandan هوندو هو. راوڙ جو قلعو برهمڻ آباد کان گهٽ پري هوندو هو. وچ تي بہ مشهور قلعا ڀهرور ۽ دهليلا هوندا هئا. عربن مٿن واري واري سان گهيرو ڪيو. هر قلعي ۾ عربن جو بہ بہ مهينا مقابلو ڪيو ويو. اهڙا سگهارا قلعا هڪ ٻئي کان گهٽ پري ۽ برهمڻ آباد کان بہ گهٽ ڏور هوندا. عربن جي مقابلي واسطي برهمڻ آباد ۾ گهٽ لشڪر موجود هو. اهو ئي سبب آهي جو عرب گهيري سان لاڳاپيل سامان اوڏانهين ڪٽائي ويا هئا ۽ گهيرو بہ ڪيترا هفتا لڳاتار هليو هو. راوڙ جو قلعو برهمڻ آباد کان اسي ميلن کان وڌيڪ پري ڪونہ هوندو. ڪٿ ناهي تہ اپرندي ناري جي ڪناري سان اڏيل ۽ نيرون کان ستر ميل ڏکڻ اوڀر طرف هجي. چچ نامي جو بيان آهي تہ ان قلعي جي تعمير جي شروعات بہ چچ ڪئي ۽ نهرائي پورو ڏاهر ڪيو هو (پ-14) جيڪو گرمين وارا چار مهينا هتي حڪومت هلائيندو هو. هن علائقي جي آبهوا ڏاڍي سٺي هوندي هئي. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ گرمين وارا چار مهينا هو برهمڻ آباد ۾ ۽ باقي چار مهينا اروڙ ۾ گذاريندو هو. هن بيان مان سولائي سان انومان ڪري سگهجي ٿو تہ راوڙ هيٺ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ موجود هو جتي سمونڊ کان ايندڙ ٿڌڙي هير گرميءَ جي اثر کي ختم ڪري ڇڏيندي آهي. ان جي ڀيٽ ۾ اتر سنڌ ۽ وچولي ۾ سخت گرمي هوندي آهي.

ان ڪانپوءِ عربن جون فتحون سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي مان نڪري اڳتي اتر طرف هلنديون وڃن ٿيون ۽ ان جي نتيجي ۾ اسان کي بہ چچ نامي کان ڏار ٿيڻو پوي ٿو. هيءُ ڪتاب سنہ 715ع ۾ سليمان جي خلافت جي مسند تي ويهڻ ۽ محمد بن قاسم کي واپس گهرائڻ واري واقعي سان ختم ٿئي ٿو. ان وقت تائين هن نوجوان عرب سپهہ سالار ملتان (88) تائين سنڌ جو سڄو ملڪ فتح ڪري ورتو هو. بلاذري جي فتوح السند جو بيان عربن هٿان سنڌ فتح ڪرڻ کان وٺي، نائين صدي عيسوي تائين لڳاتار ڳنڍيو ٿو اچي. اهو عربن واسطي ڏاڍو ڏکيو زمانو هو. راجا ڏاهر جا پونيئر پنهنجي وڃايل راڄ لاءِ ڏينهن رات هٿ پير هڻي رهيا هئا. سنڌين جون عام بغاوتون مسلمانن جي ڏاڍ ۽ انياءِ ڪري ٿي رهيون هيون. سنڌ وارا عربن جي رعيت هئا، پر پوءِ بہ سنڌن ڦر لٽ ڪري پريشان هئا. انهن جي ملڪيتن ۾ سنڌن حريص نگاهون ڪتل هيون. عربن جا پنهنجو پاڻ ۾ جنگيون جهيڙا شروع ٿي ويا هئا. ان عرصي دوران سنڌ جي وچولي ڀاڱي ۾ عرب راڄڌاني المنصوره جو بنياد پيو هو. ان ڪانپوءِ ان دور جون تاريخون برهمڻ آباد جو ذڪر ڪونہ ٿيون ڪن. توڙي جو اهو شهر عربن جي (89) قلعي کان ست يا اٺ ميل مس پري هو. هڪ واقعي جو هتي بيان ڪرڻ لازمي ٿو سمجهان. جيڪو ان زماني ۾ چوڙ جي هيٺئين علائقي ۾ ٿيو هو. تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي تہ ان زماني ۾ جنيد (724-726ع) سنڌ جو گورنر مقرر ٿي آيو هو ۽ اچڻ سان جيئسيہ پُٽ راجا ڏاهر سان اچي بطيحة الشرقي Batihata-al-Sharqiya ۾ پاڻيءَ واري جنگ شروع ڪئي هئائين. بطيح Batiha لفظ جي معنيٰ "وسيع" آهي. عربي ٻوليءَ جا لساني ماهر هن لفظ جي معنيٰ پاڻيءَ جو وڏو يا وسيع وهڪرو ٻڌائن ٿا. مون کي تازي دور جي نقشي ۾ اولهہ عراق جي شط العرب ۾ اهڙي قسم جي نالي سان پاڻيءَ جي هڪ ڇَرَ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. موجوده مامري جي نسبت سان مان پڪ سان چئي سگهان ٿو تہ بطيحة الشرقي اوڀر ڏس تي ڪا ساموندي نار آهي. ڪنهن زماني ۾ ڪڇ جو رڻ سدائين سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺان اچي ويندو هو. اسان کي اها ڄاڻ ڪانہ آهي، تہ سال جي ڪهڙي موسم ۾ هيءَ جنگ وڙهي وئي هئي. ڇاڪاڻ تہ ڪڇ جي رڻ جو هي ڀاڱو انين صدي عيسوي تائين مستقل نموني سان سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو. امڪان آهي تہ ٻنهي ڌرين وچ ۾ هيءَ پاڻيءَ واري ويڙهہ جولاءِ يا آگسٽ ۾ ٿي هوندي. ٿي سگهي ٿو تہ سال جي ٻين مهينن ۾ رڻ وارو مذڪوره علائقو ان دور ۾ سڪل رهندو هجي. اسان تاريخن وسيلي پوري ڄاڻ رکون ٿا تہ اها جنگ ڪيئن ٿي هئي. جئسينہ ان زماني ۾ پنهنجون فوجون

ميڙي چونڊي ڪڇ ۾ ڪٽيون ڪري رهيو هو جيڪو تنهن زماني ۾ سنڌ جو حصو هو. سندس واضح مقصد سنڌوءَ واري علائقي تي هلان ڪرڻ جو هو. امڪان اهو آهي تہ جڏهن جئسينہ پنهنجي ساموندي فوج کي ڪڇ واري تڏهوڪي نار مان اڪاري سنڌوءَ جي علائقي ۾ عربن تي هلان لاءِ اچي رهيو هو تہ جنيد متس اوچتو حملو ڪيو هو. ان جنگ ۾ جئسينہ کي پڪڙي جنگي باندي بڻايو ويو ۽ بعد ۾ ڪيس قتل ڪيو ويو. سندس ڀاءُ چچ (جنهن تي پنهنجي ڏاڏي چچ جونالو هو جنهن برهمڻ خاندان جي بادشاهيءَ جو بڻياد رکيو هو) جنهن کي عرب صص Sassa جي نالي سان سڏيندا آهن، سو خليفي کي دانهن ڏيڻ واسطي عراق ڏانهن روانو ٿيو پر جنيد کيس صلح جي ڳالهين ڪرڻ واسطي رستي تان واپس گهرائي ورتو ۽ ڌوکي سان کيس قتل ڪري ڇڏيائين. اهڙيءَ ريت سنڌ ۾ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

باب پنجون

مشرقي جاگرافيدانن جا سنڌ جي وچولي ۽ لاڙ بابت رايا

سنڌ جي چوڙ بابت ڏنل مشرقي جاگرافيدانن جا دلچسپ احوال ديبل ۽ نيرون ڪوٽ جي سجاڻ جي باري ۾ اڳ ۾ ئي پيش ڪري چڪا آهيون، پر انهن ڪتابن ۾ بيان ٿيل کي غير اهم ماڳ ذڪر ڪرڻ کان رهجي ويا آهن. بهتر آهي تہ انهن جون بہ ڳالهيون ٿي وڃن. حقيقتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ اصطخري، ابن حوقل ۽ المسعودي ڏهين صديءَ ۾ ڪهي اچي سنڌ پهتا هئا، پر افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ هنن سنڌوءَ جي وهڪري يا ڦاٽن جو ٿورو ذڪر بہ ڪونہ ڪيو آهي. سندن نظر ۾ جاگرافيءَ جي معنيٰ ڪن خاص علائقن ۽ شهرن جي طبعي صورتحال ڏيڻ کان وڌيڪ ڪجهہ بہ ڪانہ هئي. وڏ ۾ وڏ تڪيلف ڪيائون تہ سفر سان لاڳاپيل راهون ۽ رَند، گس ۽ پيچرا ٻڌايائون تہ ڇيهہ ڪيائون. سندن لکتون نجيون آجيون ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿيون نظر اچن. ائين اچي ٿو تہ هڪڙن جڻ ٻين جو نقل ڪيو آهي ۽ پنهنجا مشاهدا ۽ رايا لکي ڪجهہ فرق ڏيکارڻ جا جتن ڪيا آهن. سندن پورهئي ۽ جاکوڙ کي ڪجهہ گهٽ اهميت ان ڪري بہ ڏني وئي آهي، جو انهن پنهنجن ڪتابن ۾ شهرن ۽ علائقن جا نالا غلط لکيا آهن، جن جي سجاڻ ٿي مشڪل آهي. اهو مونجهارو ان ڪري پيدا ٿي پيو جو ليکڪن انهن شهرن ۽ علائقن کي عربي صورتخطي ۾ تہ لکيو پر انهن پنهنجي لکڻ جي صحيح انداز ڏانهن ڏيان گهٽ ڏنو. اتاري ڪرڻ وارن تہ رهندو کِيس ڪري ڇڏيا ۽ اتي مان گهوٻاٽو اتاري ڇڏيائون. انهن ڳالهين ڪري نسخا اهڙا عجيب ٿي پيا آهن، جو نہ شهرن جا نالا سمجهہ ۾ اچن ٿا ۽ نہ وري علائقن جو ڪو پتو پوي ٿو. بس انڌي گهوڙي ڳالَ ۾، لفظن جا اکر اڻ ڇٽا ۽ اڻ پورا آهن.

تنهنڪري ڪوبہ لفظ پوريءَ ريت پڙهي ڪونہ ٿو سگهجي.

سفر دوران جدا رستن جو بيان ڪيو ويو آهي، تن ڪي ڏينهن جي سفر جي ماپي جي حساب سان بيان ڪيو ويو آهي، ڪڏهن ڪڏهن فرسنگن (فارسيءَ ۾ فرسخ) جو ماپو بہ ڪتب آندو ويو آهي. هاڻي، تڏوهڪي منجهيل فاصلي کي ڪو متعين فاصلو مقرر ڪرڻ هڪ اجائي ڳالهہ ٿيندي ۽ اڳوهڪن منجهيل فاصلن کي اڄ ڪلهہ جي مقرر ۽ معين فاصلن سان ڀيٽ ڏيڻ بہ مناسب ڪونہ ٿيندو. تہ اڳوڻن جاگرافي دانن هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين ڪيترو فاصلو ڪيو، تنهن ڪري اهو پتو پئجي ڪونہ ٿو سگهي، تہ ٻن شهرن جي وچ تي حقيقي يا حقيقت جي ويجهو مناسب فاصلو ڪيترو هو.

اصطخريءَ جي هيٺ ڏنل سفر واري رستي جي صورتحال پيش ڪجي ٿي، جنهن ۾ ڪيڄ مڪران ۽ لس ٻيلي ۽ ڪيڄ موجوده دور واريءَ سنڌ جي شهرن جا نالا ڏنا ويا آهن. ان ۾ ڪز Kiz جو اشارو ڪيڄ ڏانهن آهي. ارمابيل Armabil جو شهر لس ٻيلي جي پرسان (شايد ان ڪان بہ ٿي ميل اولهہ هوندو هو. ڪنبلي Kanbali جو ماڳ سون مياڻي وارن پڊن تي يا ويجهو ۽ منحاتار Manhatar شهر ڪراچيءَ جي پرسان ڪٿي موجود هو.

	شهرن جا نالا	اصطخري مطابق ڏينهن	موجوده رستن ۽ نقشن مطابق مقرر ميلن ۾ مفاصلو	هر هڪ ڏينهن جو سراسري طور ميلن ۾ سفر
(1)	ڪز کان ارمابيل	6 ڏينهن	230	38
(2)	ارمابيل کان ڪنبلي	2 ڏينهن	70	35
(3)	ڪنبلي کان منحاتار	2 ڏينهن	52	36
(4)	(90)	2 ڏينهن	46	23
(5)	منحاتار کان ديبل	4 ڏينهن	87	22
(6)	ديبل کان نيرون	2 ڏينهن	46	23
(7)	ديبل کان منصوره	3 ڏينهن	66	22
(8)	سندو ساڳ کان منجباري	7 ڏينهن	160	23

هتي ڏنو ويندو تہ پهريون منزلون تمام ڊگهيون آهن، تنهنڪري شڪ پوي ٿو تہ ڪٿي غلطي ٿي وئي آهي. منهنجو ويچار آهي تہ اصطخري طرفان ڪيڄ کان لس ٻيلي تائين ٻڌايل ڇهن ڏينهن جو سفر اڄ واري دور ۾ بہ تمام تيزيءَ سان ڪٽڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. طئي ڪيل سفر واسطي ملڪ جو مٿاڇرو ضرور ذهن ۾ رکبو آهي ۽ ان حساب سان منزل جي ڊيگهہ ڪي ڏٺو ويندو آهي. سفر ڪرڻ وارو علائقو ويران يا سڪيو سٽابو هوندو آهي، تہ سفر ڪرڻ جي رفتار ۾ بہ ان حساب سان فرق اچي ويندو آهي. اهڙيءَ ريت مختلف علائقن ۾ طئي ڪيل فاصلي جون منزلون بہ ڪڏهن ڊگهيون تہ ڪڏهن ننڍيون رهيون آهن. جيتريقدر سنڌ مان سفر ڪرڻ جو تعلق آهي، تہ مٿي ڏنل خاڪي مان اسان سولائيءَ سان سمجهي سگهنداسون، تہ منزلن جي ڊيگهہ ۾ هڪ جهڙائي موجود آهي. ان جو ظاهر سبب تہ اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سنڌوءَ جي ڪنار سان شهرن، واهڻ ۽ وستين جي گهڻائي هئي. ملڪ ۾ سڪر ۽ سٺائي هئي ۽ سيلاني کي پنهنجي مرضيءَ مطابق منزل ڪرڻ جي سهوليت حاصل هئي. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو تہ حالتون اهڙيون هيون جو سولائيءَ سان سفر ڪري وچٿري منزل ڪئي پئي وئي ۽ ڏهاڙي هڪ جيترا ڪلاڪ سفر ڪيو ٿي ويو.

مشرقي جاگرافيدانن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي نيرون ڪوٽ ۽ ديبل کان سواءِ فقط هڪ منحاتار شهر جو ذڪر ڪيو آهي. ادريسيءَ هن شهر کي منحابري Manhabari لکيو آهي. هن مامري ۾ هو پاڻ بہ منجهيل ٿو ڏسڻ ۾ اچي ۽ ان سان گڏ ٻين کي بہ منجهائي ڇڏيو اٿائين. جنرل ڪننگهام هن ماڳ کي ٺٽو ۽ انڊوسٿين جي راڄڌاني مين نگر Minnagar سمجهي ٿو (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا- ص 288). هو لکي ٿو تہ: ”سيني جاگرافيدانن هن شهر لاءِ لکيو آهي تہ اهو سنڌوءَ جي اولاهين ڪنار سان ۽ ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. ويچار ڪري ڏسجي تہ ٺٽي جا ماڳ وچي انهيءَ جاءِ تي بيهن ٿا. هي شهر سنڌو جي اولهہ پاسي ۽ لاهري بندر کان چاليهہ ميل پري يا ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ ديبل کان بلڪل ٿوري پنڌ تي آهي.“ هو صاحب ٿورو اڳتي اسان کي ٻڌائي ٿو

تہ: ”منحاباري، اسان مندابري Mandabari چو نہ پڙهون، جيڪو مند Mand قبيلي جو شهر هو. هن قبيلي جي نالي کي گهٽڻ ئي صورت خطين ۾ لکيو ويو آهي جهڙوڪ: مير Mer، ميد Med، مند Mand ۽ مند Mind مندباري Mandabari مين Min قبيلي جو شهر ٿي سگهي ٿو جنهن کي Minnagra مين نگر سڏيو ويندو آهي. جنرل ڪننگهام ڪن جاگرافيدانن جا حوالا بہ پيش ڪيا آهن، تہ هيءُ ماڳ مهراڻ جي اولاهينءَ ڪنڌي سان ۽ ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. اهو ساڳيو جاگرافي دان منحاباري کي ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي اولهہ طرف ٻڌائي ٿو. جنرل ڪننگهام ديبل جي جيڪا جاءِ ٻڌائي ٿو ان حساب سان جيڪڏهن ويچار ڪجي ٿو تہ: ”منحابري Manhabari جو ٺاڪ ٺٽي کان پورا اسي ميل پري اولهہ وڃي بيهندو. منحابريءَ جو نالو ڪتاب ۾ گهٽو آيو آهي، تنهنڪري ادريسيءَ کي منحاتار ۽ منجباري بابت ڪجهہ غلط فهمي ٿي وئي آهي، جن جي پڙهڻي ڪجهہ هڪ جهڙي بہ آهي. ٻي ڳالهہ اها بہ آهي تہ جنرل ڪننگهام فقط ادريسيءَ جو حوالو ڪتب آندو آهي، جيڪو ”منحابري“ کي ”مين گر“ سمجهڻ واري سندس اصول کي ڪي قدر هٽي بہ ڏئي ٿو جيڪي حقيقتون سندس قائم ڪيل اصول جي خلاف وڃن ٿيون، تن کي هو (سيوهڻ کان منحابري (هتي اسان کي منجباري پڙهڻ گهرجي) ٽن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هيءُ شهر هڪ ترائي ۾ آهي. چوڌاري باغ باغيچا اٿس. ڏاڍو سهڻو ۽ سکيو ستابو شهر آهي. چوڌس پاڻيءَ جا تلاءَ پيا ڏسبا. هن جاءِ کان فيرابوز Fira buz (مڪران) ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي آهي (هتي هن جاگرافيدان منجباري کان منحاتار سان منجهائي ڇڏيو آهي) منحاباري (هتي منحاتاڙ پڙهڻ کپي) کان ديبل ٻن ڏينهن جي فاصلي تي آهي. ديبل کان فيرابوز ويندڙ رستو منحاباري (منحاتاڙ) وٽان لنگهندو آهي“. هن ڳالهہ مان حقيقت صاف ظاهر آهي تہ منحابري جو ماڳ جيڪو سيوهڻ کان فقط ٽن ڏينهن يا چاهٺ ميلن جي پنڌ تي هو سو ٺٽو ٿي نہ ٿو سگهي، ڇو تہ اهو سيوهڻ کان هڪ سو چاليهن ميلن جي پنڌ تي واقع آهي. ساڳئي وقت اها منحابري جيڪا مهراڻ جي ڪنار سان واقع هئي، سا اها منحاباري ڪڏهن ڪانہ آهي، جيڪا ديبل کان چاليهہ ميل اولهہ طرف موجود هئي، پوءِ ديبل جو بندر پلي کهڙي بہ ٺاڪ ۽ ٿان تي هجي. اهڙيءَ ريت مين نگر جي ٺاڪ وارو قائم ڪيل ويچار بہ لڏي وڃي ٿو.

ابن حوقل وارو منهاتاڙ ڪراچيءَ جي اوسي پاسي ۽ مڪران ڏانهن ويندڙ رستي تي ٻن ڏينهن جي پنڌ تي واقع هو. جيڪڏهن هن لفظ جو اچار صحيح ۽ اصلي آهي ۽ ڪنهن ٻئي لفظ جي بگڙيل صورت نہ آهي، تہ پو منهاتاڙ سمنڊ جو ڪو ننڍو بندر هوندو. ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ تڙ لفظ جي معنيٰ اها جاءِ آهي، جنهن تي ٻيڙا اچي بيهندا هجن ۽ جنهن جاءِ تي اهو بندر ٺاهيو ويو هوندو. اهو اندر ڏرتيءَ تي هوندو. ڪنهن مناري جو ڪم ڏيندو هوندو. جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي منڍ ۾ ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ائين آهي تہ اهو سنڌ ۽ مڪران واري رستي کان گهٽو پري آهي. منهنجي خيال ۾ اها امڪاني جڳهہ وڃي لياريءَ وٽ بيهندي، جتي هاڻي سرڪاري باغ Government Garden آهن. جتان ڪراچيءَ کان حب نديءَ ويندڙ رستو لنگهندو آهي. ڪنهن زماني ۾ اهو رستو موڙو کائي، سون مياڻي لس ٻيلي کان ٿيندو مڪران ويندو هو. جيڪو هاڻي قديم زماني کان ڪجهہ مختلف ٿي ويو آهي.

منجباري اهڙي جڳهہ آهي، جنهن جي ٺاڪ جو تعين ڪري سگهجي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ ميل اڌ جو فرق ٿي وڃي. چيو ويندو آهي تہ اهو ماڳ مهراڻ (لوهاڻي وارو وهڪرو) جي الهندي پاسي، سيوهڻ کان ٽي ڏينهن ۽ نيرون کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. ابن حوقل چوي ٿو تہ منجابري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان هئي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ديبل کان منصوره ويندو تہ کيس درياهہ اڪرڻو پوندو. ڇاڪاڻ تہ منصوره، منجابري جي سامهون آهي. ان ڪري انومان اهو آهي تہ منجاباري جو ماڳ، شهداد پور کان اٺ ميل ڏکڻ-اوڀر ڏس تي ۽ لوهاڻي درياهہ جي الهندي ڪناري سان هو. جنهن وهڪري جو پراڻو پيٽ اڃا بہ چٽيءَ ريت ڏسي سگهجي ٿو. پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ

ڏهين صدي عيسويءَ ۾ هي وهڪرو وهي رهيو هو. ان دور جا جاگرافيدان منصوره ۽ منجابريءَ جو ذڪر ڪندي، جهڙي نموني سان بيان ڪري رهيا آهن، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مذڪوره وهڪرو تنهن دور ۾ وهي رهيو هو. هن ڪان اتر طرف مٿئين وهڪري لاءِ فقط اندازا لڳائي سگهجن ٿا ۽ سڪرنڊ جي اوسي پاسي جيڪي پراڻا پيٽ آهن، تن مان هن وهڪري جي پيٽ جي چونڊ ڪرڻي پوندي. اهي پراڻا پيٽ سڪرنڊ ڪان وٺي ويندي الور تائين اتر چڱيءَ ريت ڏسي سگهجن ٿا. جاگرافيدانن، مذڪوره هنڌ ڪان اتر پاسي هڪ شهر جي نالي جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪڏهن اسان ان شهر جي ٿاڪ جو صحيح اندازو لڳائڻ ۾ سوڀارا ٿينداسين، ته اسان کي پوري ريت پتو پئجي ويندو ته ان زماني ۾ سنڌو درياهه سنڌ جي هن ڀاڱي مان ڪٿان وهندو هو. اهو ماڳ ڪلري آهي. هن شهر کي انگريزي ۾ ڪڏهن ڪالري Kalari ۽ ڪڏهن ڪَلَرِي Kalari ڪري به لکيو ويو آهي. ڪن قديم جاگرافيدانن هن نالي جي هِجي بگاڙي غلط لکي آهي. سنڌ ۾ ڪَلَري ۽ ڪلري جا نالا تمام گهڻا آهن، پر هن مامري ۾ ڪلري Kalri نالو وڌيڪ مناسب آهي. هن ڳالهه لاءِ ادريسيءَ جو بيان آهي ته: ”ڪالري Kalari جو شهر مهراڻ جي اولاهين ڪنار سان، وڏي واپاري ڏيتي ليتيءَ وارو نهايت سهڻو ۽ قلعبند شهر آهي. هن ماڳ وٽان مهراڻ به درياهي جي صورت ۾ وهندو آهي. وڏو وهڪرو منصوره جي اوپر طرف ڪان ۽ نڪرندڙ وهڪرو اتر الهندو رخ اختيار ڪري ٿو. ان ڪان اتر موڙو کائي اولهه ڏانهن لڙي ٿو ۽ آخر ۾ ٻئي منصوره ڪان ٻارنهن ميل هيٺ وڃي پاڻ ۾ سنگم ڪن ٿا. مذڪوره شهر عام رستي ڪان ڪجهه وٿيرڪو هوندو هو پر پرپاسي جي آبادي ڪري منجهس گهڻو واپار هلندو هو ۽ اتي سدائين ماڻهن جا ميڙاڪا پيا ڏسبا هئا. منصوره ڪان هن ماڳ تائين ماڻهو ڀڄي ڊوڙي هڪ ڏينهن ۾ چاليهه ميل منزل هڻي پهچي ويندو هو. هتان شارو ساڻ (سيوهڻ) ٽن ڏينهن جو پنڌ هو (اليٽ- I- ص 79). هن بيان ۾ اسان کي ڪي غلط ڳالهيون به ڏسڻ ۾ اينديون ۽ معلوم اهو ٿيندو ته هتي سنڌو، ڏرتيءَ جي لاهه جي ابتڙ، ڏکڻ کان اتر ڏانهن وهندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. (14) هر دور جي مصنفن کان ڪڏهن اهڙيون غلطيون ٿي وينديون آهن. ڌرتي تي ڪي اهڙا خاص ٿاڪ هوندا آهن، جتي ڌرتيءَ جو لاهه به ابتڙ هوندو آهي. ٿي سگهي ٿو ته اتي درياهه جي وهڪري کي آڏو ڪا روڪ رنڊڪ هجي. جيڪڏهن سچ پچ ۾ غلط ڳالهه لکجي وئي هجي، ته ان کي درست ڪجي، ته درياهه جو وهڪرو فطري ۽ سمجهڻ جوڳو ٿي پوندو. پر اڳتي هلي مصنف جو بيان سندس خيال جي ابتڙ وڃي ٿو (پ-15) ۽ چوي ٿو ته درياهه ڪلريءَ ڪان سيوهڻ جو رخ اختيار ڪري ٿو. اصطخري ۽ ابن حوقل جو بيان آهي، ته منصوره جي چوڌاري خليج جو پاڻي ڦري آيو هو. هن مان چڱيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو ته راڄڌانيءَ جو شهر درياهه جي مکيه وهڪري تي نه، پر ان جي هڪ ڇاڙهه تي وسندڙ هو. ٻنهي مصنفن جا ڏنل نقشا به اهڙي حقيقت جي پٺڀرائي ڪن ٿا. (91) منصوره ۽ ڪلري جي وچ تي چاليهن ميلن جي وڏيءَ منزل جيترو پنڌ آهي. ادريسيءَ انهيءَ فاصلي کي ميلن بدران فرسنگن ۾ پيش ڪيو آهي. ان جو ترجمو فرينچ ۾ ڪيو ويو آهي، جنهن مان ڪي ٽڪرا انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري اليٽ پنهنجي تاريخ ۾ حوالي طور ڏنا آهن. هن صاحب هڪ فرسنگ ۾ چار ميل سمجهيا آهن، پر حقيقت اها آهي، ته ان زماني ۾ ڏهاڙي واري منزل جي حساب سان فاصلو ڪٿيو ويندو هو ۽ ادريسيءَ جي فرسنگ جو ماپو ننڍو هو. ان ۾ ٽي ميل هئا ۽ ڏهه فرسنگ ڏهاڙيءَ جي وڏي منزل سمجهي ويندي هئي. منصوره جي ماڳن (جن کي برهمڻ آباد به چيو ويندو آهي) کان اتر-اولهه ٽيهن ميلن ۽ سڪرنڊ ڪان ڏهه ميل اتر اوڀر ڪلريءَ جو هڪ شهر آهي. پر پاسي ۾ ڪاٿي قديم جاگرافيدانن جي قديم واپاري شهر جا ٿرڙ موجود هوندا. هن علائقي ۾ درياهه جا ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ ايندا. ڪن جو رخ اتر ڪان ڏکڻ ته ڪن جو اتر اولهه ڪان ڏکڻ- اوڀر پيو نظر ايندو. سمجهه ۾ ائين اچي ٿو سنڌوءَ جي موجوده وهڪري ڪان ويهارو ميل ڪن اوڀر ڏس تي ٿيندو. انهن پراڻن پيٽن جي ڪنارن سان سڄي زمين سروٽن ۽ ٺڪرين سان ڀري پئي

آهي. سيلاني جن سنڌ گهمي ڏٺي هوندي، سي هيءُ ماڳ ڏسي ضرور سمجهندا تہ اهي ٺاڪ ڪنهن قديم واپاري ۽ وڏي شهر جا آهن. تنهنڪري قوي امڪان ان ڳالهہ جو آهي تہ قديم جاگرافيدانن جنهن واپاري ۽ سهڻي شهر جو نالو ڪنيو آهي، سو ضرور هن علائقي ۾ آباد هوندو. ادريسي ڪلريءَ لاءِ چيو آهي تہ سيوهڻ کان ٽن ڏينهن جي پنڌ تي هو سو هن ماڳ لاءِ سندس بيان سهمت ڪونہ آهي. ان کان علاوه هي ماڳ ان جاءِ تي ڪونہ آهن، جن لاءِ چيو ويو آهي تہ منصوره کان ڏهاڙي جي وڏي منزل ۽ سيوهڻ کان ٽن ڏينهن جي فاصلي تي آهي. امڪان هن ڳالهہ جو آهي، تہ هتي ادريسيءَ سيوهڻ ۽ منجاباري جي وچ تي موجود فاصلي کي سيوهڻ ۽ ڪلريءَ جي فاصلي سان گڏائي وچڙائي ڇڏيو آهي. ابن حوقل جو بيان آهي تہ ڪلري مهراڻ جي الهندي ڪناري سان آباد هو. ادريسيءَ سندس نقل ڪيو آهي. پر حقيقت اها آهي تہ اهو ماڳ درياهہ جي اڀرندي پاسي هو. ابن حوقل ۽ اصطخري (92) جي ڏنل نقشن ۾ شهر کي درياهہ جي اڀرندي ڪناري ڏيکاريو ويو آهي. هن ماڳ جي ڀرسان ڪٿان سنڌوءَ جي ڪاڀي طرف هڪ ڇاڙهہ ڇڄندي هئي ۽ ڏکڻ اوڀر هلي، منصوره جو اوڀر ڏئي، ڏکڻ-اولهہ ڏانهن موڙو کائي، ٽي فرسنگ يا نَو ميل راڄڌاني کان هيٺ وڃي مکيہ وهڪري سان گڏبي هئي. راڄڌاني منصوره جا ڪنڊر ان ڇاڙهہ جي ڪنار سان ملن ٿا. باقي ڪلريءَ جا ٿرڙ منصوره جي ٺاڪ کان اتر- اولهہ طرف ملڻ جا امڪان آهن. ٻيو بہ هڪ خاص نڪتو آهي، جيڪو سنڌ جي هن وچولي ڀاڱي مان ڏهين صدي عيسويءَ دوران وهندڙ سنڌوءَ جي وهڪري سان لاڳاپيل آهي. منهنجي خيال ۾ هن باب ختم ٿيڻ کان اڳ ان جو بيان ٿيڻ گهرجي. ابن حوقل اسان کي ٻڌائي ٿو تہ: ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو منصوره کان ٻڏا ويندو تہ ڪيس مهراڻ جو ڪپ ڏئي، سدوسان Sadusan (سيوهڻ) جي شهر تائين وڃڻو پوندو. سندس بيان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ ابن حوقل جنهن زماني ۾ سنڌ ۾ موجود هو، تڏهن سنڌو سيوهڻ ڀرسان وهي رهيو هو. اسان کي سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ سندس وهڪرو بہ

ائين ئي هوندو. مونجهارو ان ڪري پيدا ٿئي ٿو تہ قديم مصنفن جي ڪتابن ۾ ڪو واضح ۽ صاف بيان موجود ڪونہ آهي، جنهن مان صحيح اندازو ڪري سگهجي تہ درياهہ ان دور ۾ ڪهڙن ماڳن وٽان وهي رهيو هو. هڪ اندازي موجب جڏهن هي جاگرافيدان سنڌ ۾ هو، تہ سنڌو سيوهڻ کان ڏهہ يا ٻارهن ميل اوڀر کان وهي رهيو هو. منصوره کان اولهہ سنڌ جي مشهور شهر سيوهڻ ڏانهن ويندڙ رستو بہ ان ڪري سنڌوءَ جي ڪنار سان هوندو هو ۽ وڃي اڙل جي منهن وٽ پهچندو هو. بعد ۾ اڙل جو وهڪرو وٺي سيوهڻ پهچبو هو. ڇڇ نامي ۾ سنڌوءَ جي گهٽڻ ڇاڙهن جا نالا موجود آهن، جن مان ڪجهہ هي آهن: اڙل، دڏا واهہ، ڪوتڪهہ (ڪوتل)، منهل، جلوالي ۽ ڀرتري (93). هنن سڀني مان رڳو اڙل موجود آهي باقي ٻيون ڇاڙهون سُڪي ويون آهن ۽ هاڻي ڪين سڃاڻي بہ ڪونہ سگهبو. ڪنهن بہ جاگرافيدان، منصوره ڀرسان وهندڙ ڇاڙهہ ڪانسواءِ ٻين کي ذڪر ڪرڻ لائق ڪونہ سمجهيو آهي. ابن حوقل ان علائقي جي رستي جو ذڪر متان ان ڪري بہ نہ ڪيو هجي، جو اهو اڙل جي ڪناري هوندو هو.

باب ڇهون

سنڌ تي مسلمانن جي ٻئي حملي کانپوءِ چوڙ وارو علائقو

عباسي خليفن جو اقتدار زوال پذير ٿيندو ويو ته سنڌن ڏيان رڳو بغداد تائين محدود رهجي ويو ۽ پئسو پنجڙ دربار جي ظاهري شان و شوڪت تي خرچ ڪندا هئا. ان جو لازمي نتيجو اهو ته سنڌن خلافت ۾ شامل ڏوراهان علائقا بغاوت ڪندا، آزاد ٿيندا ويا. اڳين پراڻي سنڌ عربن جي فتح کانپوءِ ٻن ڀاڱن، ملتان ۽ منصوره ۾ ورهائجي وئي. منصوره وارو علائقو گهڻو ڪري سنڌ جي موجوده حدن تي مشتمل هو. اهڙيءَ ريت عباسي خلافت طرفان منصوره جي مقرر ڪيل گورنر به آزاديءَ جو اعلان ڪيو. سنڌ جون اهڙيون حالتون يارهين صديءَ جي شروعاتي ڏهاڪن ۾ محمود غزنوي جي دور تائين هيون. غزنيءَ جي هن حڪمران ۽ سندس پونيئرن هتي جي ڪمزور عرب حڪومتن جو هميشه لاءِ انت آڻي ڇڏيو. ان کانپوءِ سنڌ جي وچولي واري عرب راڄڌاني منصوره، جيڪا سنڌوءَ جي هيٺين ڀاڱي جي ڪناري سان واقع هئي، سا پنهنجي اهميت وڃائي چڪي هئي ۽ سندس جاءِ بکر اچي والاري هئي. (پ-14) سنڌوءَ جي وهڪري مٽائڻ سان اروڙ ڦٽي ويو ڇاڪاڻ ته پاڻي نه ملڻ ڪارڻ ماڻهو سنڌ جي هن پراڻي راڄڌاني مان لڏي هليا ويا هئا. ٿي سگهي ٿو ته منصوره به ساڳئي سبب ڦٽي ناس ٿي ويو هجي. سنڌ ۾ دلوراءِ سان لاڳاپيل هڪ ڏند ڪٿا به مشهور آهي. سنڌ جي هن بادشاهه جي تاريخي ۽ ڏند ڪٿائي حيثيت حاصل آهي، تنهن ڪري اهڙيءَ روايت تي يقين ڪرڻ ڏکيو لڳي ٿو. ڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاران الور جو نالو ڪونه ٿو ٻڌجي. ان زماني ۾ ٽي عرب جاگرافيدان سنڌ آيا هئا. شروعاتي عرب گورنرن جي ڏينهن ۾ پراڻي برهمڻ آباد جو به ذڪر ڪونه ٿو ملي. معلوم ٿئي ٿو ته منصوره جو بنياد اٺين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاران رکيو ويو هو ۽ مذڪوره شهر گهڻو وقت قائم رهي ڪونه سگهيو ياقوت پنهنجي جاگرافي تيرهين صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ لکي پوري ڪئي هئي. سندس لکڻ مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته منصوره ڇڻ ته ان زماني ۾ به موجود هئي. ابوالفدا Ebu-L-Fida پنهنجي تصنيف چوڏهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ لکي پوري ڪئي. سندس بيان آهي ته مشرق جا، هن نالي وارا ٻيا ٽي شهر به ڦٽي ناس ٿي ويا هئا. جيڪڏهن ٻئي مصنف سچا آهن ته اهو انومان ڪري سگهجي ٿو ته تيرهين صدي جي وچ کان وٺي چوڏهين صديءَ جي شروعات ۾، سنڌوءَ جي وهڪري ۾ هڪ وڏي تبديلي آئي، جنهنڪري منصوره ڦٽي اجاڙ ٿي وئي.

سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو عربن جي مرڪز کان گهڻو پري هو ان جي ڪا خاص اهميت به ڪانه هئي، ان ڪري هن علائقي کي هڪ قسم جي آزادي به حاصل هوندي هئي. هن علائقي ۾ سومرن جو هڪ ڏيهي قبيلو آباد هوندو هو جنهن يارهين صديءَ ڌاران سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ پنهنجي هڪ آزاد رياست قائم ڪري ورتي هئي (15) ۽ پنهنجي سگهه سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي اوپر طرف قائم ڪري ورتي هئي. گهٽ وڌ ٽن صدين تائين سنڌن حڪومت مذڪوره علائقن جي حدن تائين قائم رهي. سومرا راجپوت ڦري سان لاڳاپو رکن ٿا. سنڌ ۾ رهندڙ سومرن جي وڏي انگ اسلام قبول ڪيو ۽ اسلامي جذبي کان متاثر ٿي، پاڻ کي عربن جي ڪُرَ مان سمجهندا آهن. هن قبيلي کهڙي دور ۾ اقتدار حاصل ڪيو ڪيترو وقت اقتدار ۾ رهيا ۽ ڪڏهن سنڌن زوال آيو تنهنجو پتو ڪونه ٿو پوي. سنڌن معاملي ۾ سنڌ جي تاريخ منجهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سر ايچ. اليٽ جو هنن بابت بيان آهي ته: ”هندستان جي مسلمانن جي تاريخ ۾ سڀني کان منجهيل سومرن جو دور آهي“. (هستورين- جلد-I- ضميمو- ص 483) ان ڪري اسان کي هن منجهيل مسئلي جو ڪٿان به اطمينان جوڳو حل ڪونه مليو آهي. مير معصوم بکري

پنهنجي لکيل سنڌ جي تاريخ (هن تاريخ- سنڌ سنه 1600ع ۾ لکي پوري ڪئي هئي) ۾ ٻڌائي ٿو ته: "سومرن سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي تي سلطان عبدالرشيد ولد محمود غزنوي جي دور ۾ اقتدار حاصل ڪري ورتو هو. هيءُ سلطان سنه 441هه يا 50-1049ع ۾ تخت تي ويٺو ۽ اڍائي سال کن حڪومت ڪئي. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي، ته هو هڪ ڪمزور ۽ آرام پسند حڪمران هو. سندس ڪمزوريءَ سبب وڳوڙي حالتون وڪوڙي ويون هيون ۽ سندس حڪومت جي ڏورانهن علائقن ۾ بغاوتون ٿيون. عام حالتن مان اهو امڪان ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مير معصوم جو بيان صحيح آهي. هن حقيقت جي پٺڀرائي ڪڇ جي ڏيهي تاريخ مان به ملي ٿي، جنهن کي مان سمجهان ٿو ته هن وقت تائين ڪنهن به اهميت ڪانه ڏني آهي. ڪرنل ٽاڊ، پنهنجي ڪتاب "ٽريولس ان ويسٽرن انڊيا" (ص 480) ۾ ڪڇ جي هڪ تاريخ "غملي" Ghumli جو ذڪر ڪيو آهي. مذڪوره تاريخ ۾ هي بيان آهي، ته جام انڙ سنه 1053ع ۾ تخت تي ويٺو. وڌيڪ اهو به ٻڌائي ٿو ته سمان ان دور ۾ مسلمان ٿيا هئا. هن تاريخ ۾ اسان کي پڻ هڪڙي ڳالهه هيءَ ڏسڻ ۾ ايندي ته هو سمن ۽ سومرن کي، منجهائي ۽ عمر کي انڙ ڪري مامري کي ڳڌائي وچڙائي ٿو ڇڏي. اسان کي پوري ڄاڻ آهي، ته سما قبيلي جو پهريون حڪمران جام انڙ آهي ۽ سمن اقتدار تي قبضو ٻارهين صدي عيسويءَ کان اڳي ڪونه ڪيو هو. تنهن ڪري انومان اهو آهي ته سمن جي قبيلي اسلام ان دور کان اڳ ۾ ڪونه قبوليو هوندو. مونکي هن ڳالهه جي پڪ آهي ته مؤرخ ان حقيقت کي قلمبند ڪيو آهي، جيڪا سنڌ ۽ پرپاسي واري ملڪ ۾ مشهور هوندي ۽ اهو سنه سال جنهن ۾ قبيلي جي سردار اوچتو حملو ڪري سنڌ جي اقتدار تي قبضو ڪيو هو. سو به اندازو ڪري لکيو هوندائين. ان مؤرخ جي تصنيف ۾ ڪيترن ٻين جاين تي به غلطيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي مصنف سنڌ جي هنن ٻنهي مکيه قبيلن جي تاريخ کان پوريءَ ريت باخبر ڪونه هو. محمد يوسف نالي ٻئي مصنف هن سال کي وري ڪنهن ٻئي تاريخي واقعي ڏانهن منسوب ڪيو آهي، جنهن کي اليٽ (جلد- I- ضميمو- ص 485) سومرن جي اقتدار جي شروعات وارو سال ٿو سمجهي. اسان جي هيءَ ئي ثابتي ڪافي آهي ته ان دور ۾ غزنوي سلطنت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، سنڌ جي هن لاڙ واري علائقي ضرور آزاديءَ جو اعلان ڪيو هوندو. سلطان عبدالرشيد جي تخت تي ويهڻ شرط ائين ڪونه ٿيو هوندو، پر هوريان هوريان حالتن جو جائزو ورتو ويو هوندو. ته آزاديءَ جي اعلان ڪرڻ مان ڪو وڏو ڇيهو ته ڪونه رسندو. ان ڪانپوءِ ائين ڪيو ويو هوندو. سلطان عبدالرشيد 1050ع ڌاري تخت سنڀاليو ۽ سومرن جي بغاوت ان جي تخت تي ويهڻ کان ٻه ٽي سال پوءِ ٿي سگهي ٿي. منهنجو انومان آهي ته سومرن 1053ع ۾ آزاديءَ جو اعلان ڪيو هوندو (پ-19). هڪ اندازي مطابق سومرن جي اقتدار ۾ اچڻ جو دور معلوم ٿي ويو. جيڪي تاريخون منهنجي نظر مان گذريون، تن مان سڀني کان وڌيڪ معصوم بکريءَ سومرن ۽ سمن جو ذڪر تفصيل سان ڪيو آهي. جڏهن اسان دهلي سلطنت ۽ سنڌ جي ڏيهي تاريخ جو مطالعو ڪريون ٿا ته سومرن جي شجري ۾ سالن جو وڏو فرق نظر اچي ٿو ۽ ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو ته مير معصوم جي تاريخ به اهڙين غلطين کان وانجهيل ڪونه آهي. مير معصوم سمن جي پهرئين حڪمران جي تخت نشينيءَ بابت مختلف واقعن جو ذڪر ضرور ڪيو آهي. پر ڪابه تاريخ ڪانه ڏني اٿائين. مگر خوش قسمتيءَ جي ڳالهه آهي جو هڪ ڌاريو ماڻهو هرڪيولس جي ٿنڀن واري ملڪ (مراقش) مان هلي ان دور ۾ سنڌ پهتو. (پ- 20) جڏهن انهن واقعن جو سلسلو اڃا جاري هيو ۽ انهن واقعن جو ان مؤرخ به ذڪر ڪيو آهي. هن جي تاريخي بيانن مان اسان کي معلوم ٿيندو ته هن مصنف مير معصوم کان وڌيڪ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ اسان سندس ئي ڏنل سال مان سومرن جي اقتدار جي خاتمي جي دور بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهون ٿا. سما خاندان جي سياسي سگهه حاصل ڪرڻ جو دور به اهو ساڳيو سمجهڻ گهرجي. مذڪوره مصنف سمن جي اقتدار جو سال 1333ع (94) ڏنو آهي. اهڙيءَ ريت سومرا خاندان جي

سنڌ تي حڪومت ڀ سو اسي سال ڪن رهي. هن گهراڻي جي حڪمرانن جي نالي جي باري ۾ مؤرخن ۾ اختلاف راءِ موجود آهي، پر هيءَ ڪا اهم ڳالهه ڪانه آهي. حقيقت ۾ اصل مسئلو اهو آهي، تہ هن گهراڻي جي حڪومت هلي ڪيترو وقت اهي؟ مرهيات مسٽر اي. ٿامس Mr. E. Thomas پنهنجي راءِ جو اظهار هن ريت ڪيو آهي، تہ هندستان جي هر حڪمران جي بادشاهيءَ کي سراسري طور سترهن سال (95) سمجهڻ گهرجي. جيڪڏهن اسان سومرن جي دور کي هن اصول جي ڪسوٽيءَ سان پرکي ڏسنداسون تہ سندن سورنهن يا سترهن بادشاهہ وجي ٻيهندا. مير معصوم سومرن بادشاهن جو انگ ٻارهن ٻڌائي ٿو. سندس ڏنل انگ موجب هر بادشاهہ جي حڪمرانيءَ جو سراسري دور وجي ٽيويهہ سال ٻيهندو. هتي اسان کي مير معصوم غلط ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻئي پاسي تحفة الڪرام هتان جي ڏيهي ماڻهوءَ جي لکيل تاريخ آهي، جيڪا هن ارڙهين صديءَ ۾ لکي پوري ڪئي هئي. هيءَ مؤرخ بہ سومرن بادشاهن جو تعداد ٻڌائيندي غلطي ڪري ٿو ۽ انگ سترهن ٻڌائي ٿو. ان سان گڏ هر هڪ بادشاهہ جي حڪمرانيءَ جي دور جو وچور ڏيندي، سومرن جي بادشاهيءَ جو ڪل دور ٽي سو ستر سال لکي ٿو. اهڙيءَ ريت هر بادشاهہ جي حڪمرانيءَ جو سراسري دور وجي ٻاويهہ سال ٿئي ٿو.

سومرن سلطانن جي راڄڌانيءَ جو پهريون شهر ”ٿري“ Thari هو. لاڙ ۾ هن ڪانسواءِ ٻيو ماڳ بہ آهي، جنهن جو نالو ٿري آهي. پر جنهن ٿريءَ ۾ سومرن جي راڄڌاني هئي، سا اُلهندي پراڻ جي ساڄي ڪناري آباد هئي. هن تاريخي شهر جا ٿرڙ محبت ديري ڪان ساڍا ڇهہ ميل اوپر ـ ڏکڻ اڄ بہ ڏسي سگهجن ٿا. انديا آفيس ۾ موجود تاريخ معصوميءَ جي نسخي ۾ سنڌي روايتن موجب ”ٿري شهر درياهہ جي ڪناري سان واقع هو“ ۽ اسان کي اهو پراڻ درياهہ سمجهڻ گهرجي. هن حقيقت مان هڪ ڳالهہ واضح ٿي وڃي ٿي، تہ سومرن جي شروعاتي دور ۾ سنڌوءَ جي هيءَ ڇاڙهہ اڃا وهي رهي هئي. ان ڪانپوءِ سومرن ٿريءَ کي ڇڏي اچي طور Tur وسايو ۽ ان شهر کي پنهنجي راڄڌاني بڻايو. سومرن جي هيءَ راڄڌاني مٽائڻ جا سبب معلوم ٿي ڪونہ سگهيا آهن، پر امڪان آهي تہ ان زماني ۾ پراڻ سڪي ويو هجي، جنهن جي نتيجي ۾ سومرن کي پنهنجا پراڻا ڪک ڇڏڻا پيا هجن. طُور شهر جا ٿرڙ ٺٽي ڪان اناويهہ ميل اوپر ۽ شاهہ ڪپور (96) ڳوٺ جي ڀرسان موجود آهن. تاريخ طاهري جو مصنف ڏيهي ماڻهو آهي، سو تعجب ڪائيندي چوي ٿو تہ: ”مان اڪيلي نہ پر ٻين بہ الائي ڪيترن ماڻهن هي ٿرڙ ڏٺا آهن. سچي ڳالهہ بہ اها آهي، تہ ساري سنڌ ۾ سومرن جي هن ٻيءَ راڄڌانيءَ جهڙو ٻيو سهڻو ۽ شاندار شهر ڪونہ هو جيڪو گنگري جي ڏاکڻي ڪنڌيءَ سان آباد هو. هن وهڪري جي مٿئين پاسي جا نشان معلوم ڪري ڪونہ ٿا سگهجن، پر سندس وهڪري جي رخ مان سهي ڪري سگهجي ٿو تہ اهو ”ريڻ“ ڦاٽ مان ڇڇي ڏار ٿيندو هو. تحفة الڪرام جو بيان آهي، تہ طور جو شهر علاؤالدين خلجي حملو ڪري تباهہ ڪري ڇڏيو هو. اها وسهڻ جوڳي حقيقت آهي. مذڪوره واقعو تيرهينءَ صديءَ جي پڇاڙي يا چوڏهين صديءَ جي اڳياڙيءَ سان واسطو رکي ٿو. سنڌ جي آزادي دهليءَ واسطي ڪُک جو ڪانُ معلوم ٿي رهي هئي. علاؤالدين سرڪش سومرن کي سيکت ڏيڻ واسطي مٿن حملو ضرور ڪيو هوندو. ٿورو وقت پوءِ ڪڇ ۽ لاڙ جي سَمن گڏجي سومرن کان ائين اقتدار کسي ورتو جيئن هنن ڪجهہ صديون اڳ پنهنجي پيش روئن کان ڦري ورتو هو. تاريخي واقعن مطابق سمن کي سنڌ جو راڄ سنہ 1333ع ۾ مليو.

معلوم ٿئي ٿو تہ سومرن جي حڪومت، سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۽ ان جي اوپر پاسي تائين محدود هئي. (16) ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو تہ سندن حڪومت جي اولاهين سرحد، سنڌوءَ جي موجوده وهڪري ۽ ڇوڙ واري علائقي تي مشتمل هئي.

سمن بادشاهن پنهنجي حڪومت کي سومرن وارين سرحدن کان گهڻو اڳتي وڌايو. هنن پهريون ڪم اهو ڪيو، جو پنهنجيءَ راڄڌاني کي تبديل ڪيائون. سمن جو نئون گادي وارو هنڌ سومرن جي راڄڌانيءَ کان پندرهن

ميل پري ان ماڳ کي بنايو ويو. جتان هڪ جابلو سلسلو ڏکڻ طرف ڪلري ۾ بگهياڙ ڦاٽ ڏانهن هلندو ٿو وڃي. سمن جي نئين راڄڌاني جو نالو ساموئي هو. ان وقت يا ان کان ٿورو پوءِ تغلق آباد نالي هڪ قلعو. جنهن کي هاڻي ڪلاڪوٽ Kala Kot سڏيندا آهن، تعمير ڪيو ويو. مذڪوره قلعو ساموئيءَ کان ڇهه ميل ڏکڻ طرف ساڳئي جابلو سلسلي تي اڏيو ويو. جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. پتو نہ آهي تہ اهو قلعو نئون اڏيو ويو هو يا سومرن کان فتح ڪيو ويو هو. تحفة الڪرام جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو تہ: ”علاؤالدين خلجيءَ طور تي حملو ڪري ان کي ناس ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ جڏهن سمن سومرن (17) کان سنڌ جي حڪومت جي واڳ ورتي، تہ هنن راجا ڪالا جي نالي پٺيان ٻڌايل قلعي ڪالاڪوٽ (18) کي سمن جي بادشاهہ تغلق جي نالي پٺيان تغلق آباد نالو ڏئي، اتي پنهنجي راڄڌاني قائم ڪئي. هي اسان کي وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ: ”ساموئي ۾ تغلق آباد جي اڏجڻ ڪانپوءِ وڌيڪ جڳهہ ڪانہ رهي، تنهنڪري (19) ٺٽي شهر جو بنياد رکيو ويو ۽ ان کي ئي سنڌ جي راڄڌاني بڻايو ويو. (97) هتان جا ڏيهي مؤرخ ٺٽي جو ذڪر ائين ڪندا آهن، ڄڻ تہ اهو شهر، بنياد رکجڻ کان اڳئي موجود هو ۽ هن کي ان نالي پٺيان سڏيندا آهن، جنهن نالي سان ڪنهن زماني ۾ ساري لاڙ واري علائقي کي سڏيو ويندو هو.

حقيقتن کان اڻ ڄاڻائي سبب اسان کي پتو ڪونہ ٿو پوي تہ سمن واري راڄڌاني جو بنياد ڪهڙي دور ۾ پيو هو. ان لاءِ اهو بهتر ٿيندو تہ اسان هن بابت ٻين تاريخن مان بہ ميڙا چُونڊي ڪري ڪي شاهديون ۽ ثابتيون هٿ ڪريون. سنہ 1334ع ۾ ابن بطوطہ لاهري بندر ڏانهن ويندي ضرور ساموئي ۽ ٺٽي وٽان ٽپيو هوندو، پر هو ٻنهي ماڳن جو ذڪر ڪونہ ٿو ڪري. اهي ٻئي شهر ان وقت ضرور موجود هوندا، پر ايڏا مشهور ڪونہ هئا، جو ڪنهن سيلانيءَ جو ڌيان ڇڪائي سگهن. پر هڪڙي ٻي ڳالهہ بہ آهي، جنهن لاءِ اسان کي ضرور سوچڻ گهرجي تہ ابن بطوطہ سنڌ ۾ فقط انهن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ ٿورو يا گهڻو وقت ترسيو آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي، جو سندس ڪتاب ۾ سنڌ جي فقط ڇئن شهرن جو ذڪر ملي ٿو. جيتريقدر مون کي ڄاڻ آهي تہ هندستان جي تاريخ ۾ 1347ع کان اڳ اسان کي ٺٽي جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي. (پ 22) برنيءَ جي تاريخ فيروز شاهيءَ ۾ پهريون ڀيرو ٺٽي جو ذڪر، گجرات ۾ طغي موچيءَ جي بغاوت دوران ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هيءَ ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ تاريخ جو مصنف ان ئي دور سان واسطو رکي ٿو ۽ پاڻ محمد شاهہ تغلق سان گڏجي سنڌ آيو هو ۽ ان جنگي مهم دوران اچي ٺٽي پر سان پهتو هو. سلطان محمد تغلق هليو تہ طغي موچيءَ کي مارڻ لاءِ هو پر قدرت جا عجيب رنگ ڏسو جو طغي بدران مري پاڻ ويو. ڏيهي مؤرخ محمد تغلق جي حملي، ٺٽي جي بنياد پوڻ ۽ سمن جو اقتدار هڪ ئي دور ۾ سمجهن ٿا. جيڪڏهن ساموئي شهر جي مرمت لاءِ ٿورو عرصو ڪٽيو وڃي، تہ سمن جي راڄڌاني جي اڏجڻ جو سال 1340ع ۽ 42-741هہ وڃي بيهندو. اهو خيال تہ ٺٽو ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي دور ۾ اڏيو ويو هو سو تاريخي طور تي غلط آهي. هي سلطان 866هہ يا 62-1461ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. تنهنڪري اهو تاريخي حقيقتن جي خلاف آهي.

ان زماني ۾ چوڙ جي الهندي ڀاڱي جي صورتحال هن ريت هوندي تہ ڪلري ڦاٽ وارو وهڪرو دائمي هوندو. نہ تہ ان جي ڪناري تي آباد شهر کي ڪڏهن بہ راڄڌاني ڪونہ بڻائن ها. اڳتي اسان ڏسنداسون تہ بہ صديون اڳ درياهہ جي پاڻيءَ جو وڏو حصو هن وهڪري مان گذرندو هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ جڏهن ٺٽي جو بنياد رکيو پئي ويو. تہ ان زماني ۾ هيءُ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو هو. هن وهڪري جي پراڻي پيٽ مان (جيڪو اجا بہ پر پاسي ڏسي سگهجي ٿو) معلوم ائين ٿئي ٿو تہ مذڪوره وهڪرو ٺٽي کان اٺن کان ٻارنهن ميل اتر اوپر طرف سنڌوءَ کان ڇڄي ڌار ٿيندو هو جتان بگهياڙ يا ديول وارو ڦاٽ ڏکڻ- اولهہ طرف ويندو هو. ان جي ساڄي ڪناري سان سنڌ جي نئين راڄڌاني هئي ۽ موجوده دور وارو پيٽ ئي وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو جنهن

ٺرڙ ۾ ٺاڪ کي مان ديبل سمجهي رهيو آهيان. ان کان ٿورو اوپر طرف. هن وهڪري سان ڪلرِيءَ جو پاٽي اچي ملندو هو. اهڙيءَ ريت ٺٽي جو بيضوي شڪل وارو علائقو ملڪ جي ٻيءَ ايراضيءَ کان ڇڄي ڌار ٿي ويندو. هن دور ۾ ديول ختم ٿي چڪو هو. ابن بطوطہ جي احوالن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ ان زماني ۾ چوڙ جي علائقي جو بندر لاهري هو. جيڪو بگهياڙ جي پڇڙي راهو Raho ڦاٽ جي ڪنڌيءَ سان آباد هو. البيروني اسان کي ٻڌائي ٿو تہ يارهين صديءَ جي شروعات ۾ هيءُ بندر موجود هو پر ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاران راهو Raho ڦاٽ ۾ لٽ ويهي ويو. ان ڪري سمنڊ جا جهاز اوڏانهن وڃي ڪونہ سگهندا هئا. اهو ئي سندس ڦٽڻ جو سبب هو. هن بندر کي لاهري Lahari ۽ لاهوري Lahori بہ سڏيو ويندو هو. ٻئي نالا ذري گهٽ هڪ جهڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سمجهڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ ڄڻ هڪ لفظ ٻئي جو بگاڙ آهي. پر حقيقت ائين ڪانہ آهي. البيروني هن کي لوهاراٽي سڏي ٿو. جنهن جو اچار ذري گهٽ ”لاهريءَ“ (20) جهڙو آهي. پنجاب جي پراڻي راڄڌاني جو نالو لوهاوار (Lohawar) هو. جنهن جي فقط البيروني کي خبر هئي. لوهاوارني يا لوهاراني جو هڪ عام ۽ مشهور نالو هو سو هن معاملي ڏانهن بہ اشارو آهي، تہ هن بندر جو پنجاب جي راڄڌانيءَ سان لاڳاپو هو. وقت گذرڻ کانپوءِ جيئن لوها وار لاهور ٿي ويو. تيئن بندر جو نالو بہ لوهاراني مان لاهوري ٿي ويو يا ائين ڪٿي سمجهجي تہ لاهري سنڌ ۽ پنجاب جو گڏيل بندر هو (پ-22) اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌو ۽ ان جون پرتي ڪنڌڙ شاخون. قدرت طرفان انسان ذات کي عطا ٿيل. تجارتي رستن جي شڪل ۾ نعمتون هيون ۽ هنن وسيلي ڄڻ ڏيساوري واپار هلندو رهندو هو. هن رستي کي تجارتي نقطہ نگاهہ کان اهميت فقط ٿي صديون اڳ ملي. اها حقيقت اسان کي ٻن انگريزن رچرڊ اسٽيل Richard Steele ۽ جان ڪروٿر John Crowther جي سفرنامي مان ملي آهي، جيڪي سنہ 1614ع ۾ اجمير کان اصفهان ويندي هتان گذريا هئا. انهن لکيو آهي تہ: ”لاهور. هندستان جي قديم واپاري ۽ سٺن شهرن مان هڪ آهي.

هن شهر جو پورچوگال سان سٺو واپار هلي ٿو. جڏهن امن امان هوندو آهي تہ سڄي هندستان جو واپار هن شهر سان ٿئي ٿو. پورچوگيز هتان مال جو واپار ڪري درياهہ رستي ٺٽي نِيندا آهن. ۽ اتان پوءِ هرمز ۽ ايران ڏانهن موڪليندا آهن، جيڪي واپاري ايران ۽ هندستان جي وچ ۾ پاڻ واپار ڪندا آهن، سي هنن کي مال جو ڀاڙو ڏيندا آهن. اهي واپاري ڪارن مرچن ۽ ٻين گرم مصالحن جو واپار هن درياهہ رستي ڪن ٿا. مذڪوره مصالحہ هندستان جي ڪن علائقن ۾ تمام گهڻا ٿيندا آهن. (98) اهڙيءَ ريت اسان کي هڪ جديد ذريعي معرفت، ڪنهن شڪ شبهي کان پاڪ لاهوري يا لوهاراني ماڳ جو صحيح ۽ اصل نالو مليو آهي. سنڌ کان ٻاهر اتر هندستان ۾ بہ اهو نالو مشهور هوندو هو. هن ماڳ جو اصلي نالو لاهري Lahari هو. ان بندر ۽ چوڙ واري علائقي ۾ لاهر Lahar نالي هڪ قبيلو هو. ڌنڌي جي نقطہ نگاهہ کان ٻيڙائت هئا ۽ سمونڊ ۾ ٻيڙا هاڪاريندا هئا. جڏهن حڪومت ڪمزور هوندي هئي تہ سامونڊي ڪناري سان ڌاڙا بہ هڻندا هئا. جڏهن ڪا سگهاري حڪومت ايندي هئي تہ ماٺ ٿي ويندا هئا. جن انگريزن پهريائين سنڌ ڏٺي هئي، تن هن شهر ۽ بندر کي ديول جو شهر ”The City of Diul“ سڏيو آهي. هنن پورچوگيزن کان ديول Dewal ۽ لاڙي بندر Larry bundar جا نالا ٻُڌا هئا، سندن دماغ تي اهو اثر ويٺل هو. هتي بہ اسان کي بندر جي اصلي نالي جي جهلڪ ملي ٿي، جيڪا اسان Larry bundar جي نالي ۾ محسوس ڪريون ٿا.

سومرن جيان سما بہ سنڌ ۾ جام آهن ۽ گهڻو ڪري مسلمان آهن. اهي اصل ۾ هندو راجپوت هئا. اقتدار جي ايوانن تائين پهچڻ کان اڳ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ ڪن صدين کان آباد هئا. اتر ۾ رهندڙ سمن جو ذڪر اسان کي چچ نامي ۾ بہ ملي ٿو. جيڪي راءِ چچ جي زماني ۾ ستينءَ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ ڪنڌياري پرڳڻي ۾ رهندا هئا ۽ اجا تائين اُتي رهندا اچن. جن سمن جو اسان ذڪر ڪري رهيا آهيون، تن جو واسطو ڪڇ سان هو. بعد ۾ هو چوڙ واري علائقي کي والاري ويٺا. اقتدار ۾ اچڻ کان اڳ، سندن تاريخ

سومرن جي تاريخ کان دلچسپ آهي. شروعاتي دور ۾ هو سنڌ ۾ سومرا شاهيءَ جا دوست ۽ ساٿي هئا. اقتدار ۾ اچڻ کان ٿورو اڳ، ساٽن مهاڏو اٽڪايائون ۽ ويڙهاند ۾ وڏي بهادري ڏيکاريائون. آخر ۾ سندن سوڀ ٿي. ٻي دلچسپ ڳالهه اها آهي، ته هن قبيلي جي بي شمار ماڻهن هڪ ئي وقت اسلام قبول ڪيو. تنهن حقيقت جو پتو ڪنهن کي به ڪونه آهي، پر سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪين اٿر اوچتو ٿيو ۽ بنا ڪنهن دير جي مسلمان ٿي ويا. تاريخن ۾ سومرن سردارن جا نالا هندن جهڙا آهن. سمن جي پهرئين بادشاهه يا ڄام جو نالو انڙ هو ۽ سندس پيءُ جو نالو بابوني Babuni هو (پ-23) جيڪي ظاهر ۾ هندو لڳن ٿا، پر ابن بطوطه اسان کي ٻڌائي ٿو ته اهي مسلمان هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته جڻ اهي تازو مسلمان ٿيا هئا. هن گهراڻي جي ٽئين سلطان تماچيءَ جي پٽ کي، جڏهن هو اجا ٻار هو يرغمال ڪري دهلي وٺي ويا هئا. وڏي عرصي ڪانپوءِ جڏهن ڪيس آجو ڪيو ويو ته خيرالدين جي مسلمانڪي نالي سان سنڌ پهتو. دهليءَ وارن کي اهو محسوس ٿيو ته سنڌ ۾ هندو مسلمان ٿيڻ شروع ٿيا آهن، (21) پر پوءِ به اصلوڪا هندو نالا رکندا اچن ٿا. هندستان جي راڄڌانيءَ ۾ هن ڳالهه کي برداشت نه ڪيو ويو هو ۽ سمجهيائون پئي ته اهو ڪم صحيح نه آهي. ڄام خيرالدين جا ٻه پٽ، (پ_24) جيڪي ڪانئس پوءِ هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويٺا، تن تي به هندو نالا، بابوني Babuni ۽ تماچي رکيل هئا. (پ-25) ان کان پوءِ هي گهراڻو ڪٽر مسلمان ٿي ويو.

ڄام خيرالدين (22) دهليءَ کان واپس ٿيو ته سندس دهليءَ بابت خيال نيڪ ۽ نيڪ هئا، ڇاڪاڻ ته اتان جي حڪمران کيس آجپو ۽ سنڌ جي حڪمراني واري ڏني هئي. ان زماني ۾ گجرات ۾ بغاوت ٿي هئي، (پ-26) جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. (پ-27) ڄام خيرالدين سلطان جي نافرماني ڪري موچي باغي طغيءَ کي پاڻ وٽ پناهه ڏني. سلطان ان باغيءَ جو پيڇو ڪندي اچي ٺٽي جي حدن ۾ پهتو. جتي هن وفات ڪئي. هن ڪانپوءِ سندس ڀائٽيو سلطان فيروز شاهه تخت تي ويٺو. دهليءَ جي فوج ڏاڍي مايوس هئي. سلطان جي چاچي سلطان محمد تغلق جي اتحادي نسلن سندس لشڪر ۾ ڦرلٽ جي ڌوم مچائي ڏني. هن سنڌ خلاف جنگي مهم تان هٿ ڪڍي، اتر طرف پوئتي هٽڻ شروع ڪيو. هي حال ڏسي ڄام خيرالدين دهلي لشڪر جي پٺيان حملو ڪيو ۽ سن ڳوٺ تائين ڪين ڪُٽيندو ويو. (پ-28) جيڪو ٺٽي کان هڪ سو ميل جي فاصلي تي آهي. جنگي مهم جي سخت ناڪاميءَ ۽ ڄام خيرالدين جي توهين آميز سلوڪ سلطان فيروز (23) جي دل کي گهڻو رنجائي وڌو هو. انن سالن ڪانپوءِ انتقام وٺڻ جي نيت سان هن سنڌ جي سمي سلطان مٿان حملو ڪيو. هن حملي ۾ به سلطان فيروز شڪست کاڌي. گجرات ڏانهن ويندي پاڻ ۽ سندس لشڪر ساڙيندڙ ڪڇ جي رڻ مان گذرندي ذري گهٽ تباهه ٿي ويو هو. ڇاڪاڻ ته اتي پاڻيءَ جو ڦڙو به ڪونه هو. پر سندس ڀاڳ ڀلا هئا، جو هو بچي ويا.

شمس سراج عفيف جي تاريخ فيروز شاهيءَ مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته سلطان فيروز شاهه واري ٻي جنگي مهم (62-1361ع) تائين سنڌ ۾ اسلام گهڻي ترقي ڪري چڪو هو. ان وقت تائين سما گهراڻي کي اقتدار ۾ آئي ٽيهه سال مس گذريا هئا. ان تاريخ مان اسان کي هيءَ حقيقت به معلوم ٿئي ٿي ته شاهي لشڪر چوڙ جي اوپارئين علائقي مان چار هزار ڳوڻاٽا پڪڙي قيد ڪري ورتا هئا، جيڪي سڀئي مسلمان هئا. سلطان پنهنجي لشڪر کي حڪم ڪيو ته انهن سنڌين کي جنگي باندي نه سمجهيو وڃي ۽ ساڻن ڀاجهارو سلوڪ روا رکيو وڃي. (اليٿ جلد III- ص 230-231). هن حقيقت مان اهو پتو پوي ٿو ته سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو گهڻو آباد هو ۽ سمن سلطانن وٽ پيداواري ذريعا تمام گهڻا هئا. ساڳي تاريخ مان اسان کي اها به معلومات ملي ٿي ته سنڌوءَ جي ايرنديءَ ڪنار سان اڪيچار ڳوٺ هئا. ان سان گڏ اهو به ٻڌايو وڃي ٿو ته شاهي لشڪر ڪيترن مهينن تائين اتي وانڍ هنيو ويٺو رهيو ۽ کين کاڌي خوراڪ جو ڪو به مسئلو درپيش ڪونه هو. مذڪوره تاريخ اسان کي اهو به ٻڌائي ٿي ته سمن جو لشڪر ويهن هزارن گهوڙيسوارن ۽

چاليهه هزار (99) پيادن تي مشتمل هو. مؤرخ اهي حقيقتون ان ڪري وڌائي پيش ڪيون آهن، ته جيئن سلطان فيروز شاهه جي شڪست جو جواز نڪري ۽ شرم ۽ ڀرم کي لڪائي سگهي. ۽ ٻيو انهيءَ ڪري به، ته فتح جي حالت ۾ سنڌس عظمت جو احساس به ٿئي. هڪ اهم سوال اهو به آهي ته جنهن طريقي سان سمن جي فوج، دهليءَ جي حملي آور لشڪر جي مڙسيءَ سان مزاحمت ڪئي، تنهن مان سمجهه ۾ ائين اچي ٿو ته سنڌي لشڪر جهجهو هو. هو ايڏا بهادر ۽ حوصلا مند هئا، جو کين شڪست ڏيڻ ڄڻ ممڪن ئي ڪونه هو. توڙي جو دهليءَ جي فوج بيشمار ۽ پوري ريت هٿيار بند هئي. پر انهن کي اها جرئت ۽ همت ئي ڪانه هئي، جو سنڌو پار ڪري ٺٽي تي حملو ڪري سگهن. شمس سراج عفيف شاهي دربار جو مؤرخ هو. هن جو ڪم فيروز شاهه جي ساراهه ڪرڻ هو پر کانئس سچ به لکجي ويو آهي. سنڌس بيان آهي ته: ”گهڻي جاچ پرک ۽ جاکوڙ کان پوءِ پتو پيو ته شاهي فوججو درياهه پار ڪرڻ ممڪن ئي ڪونه هو.“ هو وڌيڪ بيان ڪري ٿو. جيڪو اعتبار جوڳو ڪونه آهي، ”سلطان فيروز پنهنجي لشڪر جو وڏو حصو مٿي موڪليو جنهن بکر کان سنڌو اکري، ساڄو ڪنارو ورتي، هيٺ اچي ٺٽي تي حملو ڪيو. ٺٽي کان ٻاهران سنڌين سان سندن مقابلو ٿيو. جنهن ۾ دهليءَ جي لشڪر کي شڪست آئي. مؤرخ ان شڪست کي لڪائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جنهنڪري ڪل به اچي ٿي. پر سنڌس قلم مان سچ به نڪري نروار ٿي بيهي ٿو. هو جنگ جي صورت حال لکندي بيان ڪري ٿو ته: ”سلطان فيروز نهايت خبردار ماڻهو هو. ٺٽي جو قلعو (درياهه جي کاٻي ڪناري هنيل فوجي ڪئمپ وٽان) اکين جي آڏو هو. اتان درياهه گهڻو ويڪرو هو. ٻئي ڪناري سان جنگي ميدان چٽيءَ ريت نظر ڪونه ٿي آيو. تنهنڪري اهو پتو پئجي ڪونه ٿي سگهيو ته جنگ ڪيئن هلي رهي هئي. سلطان فيروز جون اکيون غيبي امداد لاءِ مٿي خدا طرف کڄيو ٿي ويون. هو سنڌوءَ درياهه جي ڪناري تي بيهي واجهائي رهيو ته جنگ جو نتيجو الائي ڇا ٿيندو. مٿان کيس الهام ٿيو ۽ هڪ

اعتماد جوڳو ماڻهو ٻيڙيءَ تي چاڙهي روانو ڪيائين ۽ کيس هدايت ڪيائين ته لشڪر کي جنگ ڪرڻ کان روڪي ۽ وٽس وٺي اچي. ڇاڪاڻ ته ٻنهي طرفن کان مسلمان وڙهي رهيا هئا. جيڪڏهن جنگ گهڻو وقت جاري رهي، ته ٻنهي طرفن کان الائي ڪيترا بي گناهه مسلمان ڪسي ويندا. (پ-29) ان ماڻهوءَ هدايتن موجب عمل ڪيو ۽ عماد الملڪ ۽ ظفر خان کي وڃي شاهي پيغام ڏنو. دهليءَ جو لشڪر جهڙي نموني بکر کان ڦري ٺٽي پهتو هو تهڙي ريت وري به هڪ سو ويهه ڪوهه مٿي وڃي بکر کان ڦري سلطان فيروز وٽ ٺٽي پهتو. ان کانپوءِ سلطان عماد الملڪ کي چيو ته: ”ٺٽي جا اهي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو بچي آخر ويندا ڪيڏانهن. ڀلي پوءِ نانگن جيان وڃي ڏرڙن ۾ لڪن. ٺٽي کي فتح ڪرڻ تائين منهنجو لشڪر هتي رهندو. اسان کي هتي وڏو شهر تعمير ڪرڻو پوندو“ (اليٽ III- 231-232). مون کي شڪ آهي ته سمن هٿان دهليءَ جي فوج جي شڪست کانپوءِ جيڪي لفظ سلطان فيروز جي واتان نڪتا آهن، سي سنڌس پنهنجا نه. پر جڙتو آهن ۽ مؤرخ پاڻ گهڙي ورتا آهن. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته دهليءَ جي شاهي فوج سمن جي سنڌي فوج هٿان لاڳيتا ٽي ڀيرا (24) شڪست کاڌي آهي. ان لاءِ ضروري ٿي پيو هو ته هُو دهليءَ مان وري ڪا تازي فوج گهرائي وٺي. ان وقت تائين شڪست جي ڳالهه جو ڳانگهو پائي وڌيڪ لشڪر پهچڻ جي اوسيڙيءَ ۾ لاڙ ۾ ماٺ ڪري ويهي رهيو. ان وقت سلطان فيروز جي پاڳن به ڀيڙو ڏنو ٺٽي ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا. (پ_31) چوڙ جي اوڀارئين حصي ۾ کاڌي خوراڪ جي ڪمي ڪانه هئي، پر درياهه جي الهندي ڪناري وارو علائقو تباهه ٿي ويو هو. ڏڪر ۽ اختلافن سلطان فيروز جي سوڀ لاءِ ڄڻ گس کولي وڌو هو. توڙي جو اڳ سنڌس سڀ جاکوڙون سجايون ڪونه ٿيون هيون. جڏهن سنڌ جي سمي سلطان، دهلي جي سلطان فيروز آڏو آڻ مڃي (پ-32) ته هو خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونه ٿي ماپيو. جام خيرالدين کي پاڻ سان گڏ دهلي وٺي ويو. ان جاءِ تي سنڌس ڀاءُ دهليءَ جي سلطان جي ڏن ڀرو جي حيثيت سان حڪومت هلائڻ لڳو.

سلطان فيروز شاھ جي زماني ۾ دهليءَ ۾ ڪجھ وڳوڙي وايو منڊل پيدا ٿي پيو هو. ان ڪانپوءِ سنڌس جاءِ نشين جي حڪومت دوران بہ دهليءَ جون سياسي حالتون ٺيڪ نہ رهيون. مٿان وري 1398ع ۾ تيمور لنگ دهلي تي حملو ڪيو. ان ڪري سمن کي دهليءَ کان آزاد رهڻ جو وجھ ملي ويو. هو سگھارا ۽ سياسي طور باشعور هئا. هنن سنڌ جي آزاديءَ جو ڀرپور فائدو ورتو. هن معاملي ۾ سما، سومرن کان وڌيڪ ڏاها هئا. تاريخ طاهريءَ جو مصنف لکي ٿو تہ: ساموئي ۽ تغلق آباد سميت ٻيا ڪيترائي شهر جيڪي اڄ بہ آباد آهن ۽ ڏينهون ڏينهن ترقي ڪري رهيا آهن، سي بہ سمن تعمير ڪرايا. اڳي جيڪي زمينون غير آباد پيون هيون، هنن جتن ڪري انهن کي بہ آباد ڪرايو. هاڻي گرانٽ جيتري زمين بہ غير آباد ڪانہ ٿي ڏسجي. هنن ٺٽي کي صوبن ۽ پرڳڻن ۾ ورهايو انهيءَ مقصد سان تہ جيئن ملڪ جو انتظام سهڻي نموني سان هلائي سگهجي. سندن ٺاهيل اها انتظامي جوڙجڪ اڃا تائين بحال آهي (اليٽ — I— ص 272).

سمن سلطانن هوريان هوريان ڪري سڄيءَ سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي. هيءُ گهراڻو ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي ڏينهن ۾ پوري اوج تي پهتو. هي بادشاھ سمي گهراڻي جي آخري حڪمران کان ٻئي نمبر تي هو. مير معصوم مطابق هي سمو سلطان 25 ربيع الاول 866ھ/3 ڊسمبر 1461ع تي تخت تي ويٺو ۽ پورا 48 سال حڪومت ڪيائين. مير معصوم سنڌس پيءُ جو نالو ڄام بابوني ٻڌائي ٿو (پ- 33). اهو هن گهراڻي جو ڏاڏاڻو نالو آهي. پهرئين بادشاھ جي پيءُ ۽ پنجين بادشاھ جو نالو بہ اهو ساڳيو هو. هتي اسان کي هڪ عجيب ڳالھ نظر اچي ٿي، تہ توڙي جو سمن کي مسلمان ٿئي ڪو زمانو گذري ويو هو پر پوءِ بہ هندڪا نالا رکندا ٿي آيا. هي اهو زمانو هو جڏهن سندن نئين ٽهي وارا اهڙن نالن رکڻ کان لهرائيندا هئا (پ- 34). ڄام نظام الدين جي مقبري تي هڪ لکت موجود آهي، جنهن ۾ سنڌس پيءُ جو نالو صدرالدين ڏيکاريو ويو آهي. (25) گهڻو ڪري تہ اهو اسلامي نالو سنڌس پيءُ جي اصلي نالي جو عرف آهي، جيڪو پٽ جي مقبري تي لکڻ لائق سمجهي تحرير ڪيو ويو آهي. مذڪوره لکت ۾ ڄام نندي جي وفات جي تاريخ ڏنل ڪانہ آهي، پر مقبري جي بنياد رکڻ جي تاريخ ڏني وئي آهي، جيڪا 915ھ/1509ع آهي.ا مڪان ان ڳالھ جو آهي تہ سنڌس وفات 914ھ ۾ ٿي هوندي. مير معصوم (26) جو بيان آهي تہ ڄام نندو 866ھ ۾ تخت تي ويٺو ۽ سنڌس حڪومت اٺيتاليھ سال هلي. منهنجي خيال ۾ سنڌس اهو بيان صحيح آهي (100).

هن سلطان جي حڪومت سنڌ جو هڪ سونهري دور هو. سمن ۽ سومرن بادشاهن مان فقط هن سمي سلطان جي نالي کي سنڌي اڃا تائين گهڻو ياد ڪندا آهن. اها ئي ثابتي آهي تہ هو سيني حڪمرانن مان هڪ بي مثال بادشاھ هو. هنن وصفن وارا حڪمران مشرق ۾ ورلي ٿيندا آهن، جيڪي ٻين ۾ سنائيءَ جو احساس پيدا ڪندا آهن ۽ جتي ضرورت هوندي آهي تہ پنهنجي نيڪ نامي سان ماڻهن جو اعتماد بحال ڪرائي وٺندا آهن. سنڌس وزير جو نالو دريا خان هو. هن شخص سنڌس خدمت ڏاڍي ڏاهپ ۽ نمڪ حلاليءَ سان ڪئي. دريا خان جي انتظامي صلاحيتن سبب ڄام نندي جي هنڌين ماڳين ڏاڪ ڄمي وئي هئي. بکر کان وٺي سمونڊ تائين سيئي سنڌي سمي سلطان جا فرمانبردار هئا. دهليءَ جي حڪمرانن کي پنهنجا ڏچا هئا، تنهنڪري هن ڏوراهين ملڪ ڏانهن ڏيان ڏئي ڪونہ سگهيا. ٿي سگهي ٿو تہ سمن سان مقابلي ۾ تغلق گهراڻي جيڪي سور سَنا هئا، سي ڪائنن اڃا ڪونہ وسريا هجن. ڄام نندي جي دور ۾ سنڌ پوريءَ ريت آزاد هئي. ايندڙ مصيبتن جو پاڇولو شايد سمن ۽ سنڌ مٿان جهرڪي رهيو هو ۽ ارغونن ان زماني ۾ سنڌ تي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا هئا.

ارغونن جي سردار ذوالنون بيگ کي، هرات جي سلطان حسين مرزا قنڌار جو گورنر مقرر ڪيو. اهو علائقو سڃو هو ۽ سنڌس ضرورتن جو پورائو ڪري

ڪونہ ٿي سگهيو. سندس حريص نظرن پنهنجي صوبي جي حدن کان اوپر طرف وڌائڻ تي مجبور ڪيو ۽ عمران amran جابلو سلسلو اُڪري، پشنگ، شال (ڪوئٽه) ۽ مستونگ کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ ملائي ڇڏيو. سندس پٽن شاهہ بيگ ۽ محمد بيگ بولان لڪ کان هيٺ لهي سوي Siwi کي فتح ڪري، پنهنجي حدن سان شامل ڪيو. سوي (سبي) تن ڏينهن جام نندي جي حڪومت ۾ شامل هئي. جنهن سپهہ سالار دريا خان جي ڪمان هيٺ هڪ سگهارو لشڪر اوڏانهن ڏياري موڪليو. ان زماني ۾ سندس لقب مبارڪ خان هو. سنڌ جو سپهہ سالار مبارڪ خان پيشقدمي ڪندو، بولان لڪ جي بي بي ناني جي ماڳن پرسان جلوگير Jalugir جي ٽاڪ وٽ اچي نڪتو. ٻنهي فوجن ۾ سخت مقابلو ٿيو جنهن ۾ ذوالنون جو پٽ محمد بيگ مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي زبردست شڪست ملي. اهو سنڌ جي سگهہ جو آخري سچو ڏيک هو. مبارڪ خان ارغونن کي اهڙي تہ سيڪٽ ڏني هئي، جو هنن کي جام نندي جي زندگيءَ (101) ۾ سنڌ ڏانهن ميريءَ نگاه سان اک کڻي ڏسڻ جي وري جرئت ئي ڪانہ ٿي.

ارغونن کي جلوگير Jalugir واري شڪست سنہ 1486ع (102) ۾ آئي هئي. جڏهن سنہ 1507ع ۾ شيباني خراسان تي حملو ڪيو تہ، امير ذوالنون ماروچاق Maruchak جي محاذ تي سندس مقابلو ڪندي مارجي ويو. سنہ 1504ع ۾ بابر هندوڪش پار ڪري اچي ڪابل ۾ پير پختا ڪيا هئا. تنهن ڪري امير ذوالنون جي وڏي پٽ شاهہ بيگ جو قنڌار ۾ رهڻ مشڪل نظر اچي رهيو هو. ان کان علاوه بابر قنڌار تي پنهنجي ملڪيت هجڻ جي دعويٰ بہ ڪئي هئي ۽ ڏکڻ طرف وڌڻ لڳو هو. شاهہ بيگ ڪجهہ پنهنجي هٿيارن جي زور تي ۽ ڪجهہ پنهنجي سياسي حڪمت عمليءَ جي آڌار تي، پاڻ کي ڪجهہ وقت لاءِ جمائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر بابر کيس امن آشتي سان رهڻ ڪونہ ڏنو. ان زماني ۾ هرات شاهہ اسماعيل جي قبضي ۾ هو. کيس ان مان بہ ڊپ هو. ٻن ڏاڍن دشمنن جي وچ ۾ رهڻ کيس ڏکيو لڳو. منجهس ڪنهن بہ هڪ سان

مقابلي ڪرڻ جي سگهہ ڪانہ هئي. هن پنهنجو ڀاڳ آزمائڻ لاءِ وري بہ سنڌ ڏانهن رخ ڪيو. تن ڏينهن ٺٽي جو سلطان جام نندو وفات ڪري ويو هو. سندس پٽ جام فيروز گاديءَ تي ويٺو هو. اخلاقي طور ڏاڍو ڪمزور هو. عيش عشرت ۾ ڪاهي پيو. سنڌ جي اڳئين حڪمران واريون چڱايون منجهس ڳولئي بہ ڪونہ ٿي لڌيون. سنڌ ۾ هنڌين ماڳين وڳوڙ شروع ٿي ويو هو. سندس درباري سردارن مان گهڻن ارغونن کي وڌيڪ پسند ٿي ڪيو. سنڌ جون سياسي حالتون شاهہ بيگ جي فائدي ۾ هيون. هن اڳتي وڌي ٻيهر سبيءَ تي قبضو ڪيو ۽ گنداوا پرسان فتح پور کي بہ پنهنجي نئين حڪومت ۾ شامل ڪيائين. پهريائين تہ هو ٿوريءَ آمدنيءَ ڪري پريشان ٿيو ڇاڪاڻ تہ سندس هن نئين علائقي ۾ پيداواري ذريعا تمام گهٽ هئا، پر ڏکڻ طرف هڪ سکيو ستابو ملڪ، سندس آڏو هو ۽ هو هڪ چالاڪ حملي آور جي حيثيت سان مٿس تکي تاڙ رکي رهيو هو. هن اڳتي وڌي چانڊڪا جي پرڳڻي تي اوچتو حملو ڪيو. ان کان پوءِ سيوهڻ پرسان باغبان ۽ ڳاها تي (103) هلان ڪئي. اهي ڏاڍا سکيا ستابا ۽ سون اپائيندڙ پرڳڻا هئا، جتان هن ڦر لٽ ڪري گهڻو مال غنيمت گڏ ڪيو. اهڙيءَ ريت هن پنهنجي فوج کي پڳهارون ادا ڪيون. ان کانپوءِ هن وڌيڪ سگهاري فوج گڏ ڪري، سنڌ تي سخت حملي ڪرڻ لاءِ ٺٽي ڏانهن پيش قدمي ڪرڻ جو سوچيو. هن 1519ع جي پڇاڙيءَ ڌاران سيوهڻ ۽ لکي جي جابلو علائقي ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. سندس ڪنهن بہ مزاحمت ڪانہ ڪئي. اهڙيءَ ريت پيشقدمي ڪندو اچي ٺٽي جي ويجهو پهتو. پر هتي پهچي هڪ قدرتي رنڊڪ ڪري روڪجي بيهي رهيو. جيڪڏهن سنڌي پنهنجي مڙسي ڪري ان قدرتي رنڊڪ جو فائدو وٺي، ڪجهہ جاکوڙين ها، تہ هو سنڌ جي راڄڌاني ٺٽي تائين پهچي ڪونہ سگهي ها ۽ سندس حملي جي مقصد کي ئي ڊانوانڊول ڪري ڇڏين ها. اها قدرتي رنڊڪ ڪلري ڦاٽ جو وهڪرو هو. مير معصوم جو بيان آهي تہ: "تن ڏينهن ۾ پاٽيءَ جو وڏو وهڪرو ٺٽي جي اتر کان گذرندو هو ۽ سندس پيٽ مان وهندو

هو“. نتيجي ۾ شاهه بيگ کي بہ ٽي ڏينهن اتي ترسڻو پيو ۽ سوچيندو رهيو تہ درياهہ ڪيئن ٽپجي. هڪ پڙهي ڏيڻ وارو درياهہ جي پتڻ کان ٽپي اتان اچي لانگهائو ٿيو. جتي هي فوجي وانڊ هنيون ويٺو هو. جيڪي ماڻهو پهري تي هئا، تن کيس پڪڙي ورتو. دڙڪا دهمان ڏئي کانئس پڇيائون تہ هن درياهہ ڪٿان پار ڪيو. تنهن تي هن ان پتڻ بابت ٻڌايو. جتان هو درياه اڪريو هو.“

هيءَ هڪ اطمينان بخش حقيقت آهي تہ اسان کي مقرر تاريخ تي درياهہ جي وهڪري جي خاص ماڳ جو پتو پئجي ويو آهي. سنہ 1519ع ۾ ڪلري ڦاٽ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو هو. پر اچرج ان تي ٿئي ٿو تہ مير معصوم ان وهڪري کي ”خان واه“ سڏي ٿو (پ۔ 35). ٿي سگهي ٿو تہ اهو ”کاناهہ“ Khanah هجي، جيڪو ڪلري ڦاٽ جي هيٺئين حصي جو نالو هو. جيڪڏهن اها غلطي نہ آهي، ۽ ان وهڪري جو صحيح نالو ”خان واه“ Khan Wah آهي، تہ پوءِ اسان کي سمجهڻ گهرجي تہ اهو گهاڙ واهہ هو ۽ ڪلري (قديم سنڌو ساگر) کي ملائڻ واسطي کوٽايو ويو هو. رسم ۽ رواج مطابق مذڪوره واهہ تي ان ماڻهوءَ جو نالو رکيو ويو. جنهن جي هدايتن هيٺ اهو واه کوٽايو ويو هو. درياهہ جي مکيہ وهڪري جو رخ موڙي پراڻي پيٽ ڏانهن آڻڻ يا ڪلري ڦاٽ جي منهن پرسان کوٽائي ڪري درياهہ جو نئون منهن بنائي ان جي پاڻي جو وڏو حصو ڪنهن پراڻي پيٽ ۾ وهائڻ ڪو ڏکيو ڪم ڪونہ آهي. جيڪڏهن هڪ ڀيرو اهڙو وهڪرو قائم ٿي ويو، تہ پوءِ اهو پاڻهن ڪنڌيون ڪائيندو پائيندو ويندو آهي ۽ نيٺ پاڻيءَ جو وڏو وهڪرو اتان گذرڻ لڳندو آهي. هن واه کوٽڻ جي ضرورت تڏهن پئي هوندي، جڏهن ڪلريءَ ۾ پاڻي گهٽجي ويو هوندو ۽ ساڪري جي اترئين ڀاڱي جي آبپاشي نظام کي قائم رکڻ ۽ سنڌ جي راڄڌاني ٺٽي جي رونق برقرار رکڻ لاءِ اهو طريقو اختيار ڪيو ويو هوندو. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ ٺٽي جي بچاءَ واسطي ان وهڪري جو موجود هجڻ بہ تمام ضروري هو. ڇاڪاڻ تہ اسان ڏسون ٿا تہ ارغون بہ هن وهڪري وٽ پهچي لاچار ٿي بيهي وڃن ٿا. ٻنهي

ڳالهين کي نظر ۾ رکجي ٿو تہ اهڙا عقلمنديءَ وارا ڪم فقط دريا خان جهڙو ڏاهو ماڻهوئي ڪري سگهيو ٿي. ان ڪري کوٽايل واهہ ۽ درياهہ جو پراڻو پيٽ، جنهن مان واهہ وارو پاڻي گذرڻ لڳو ۽ درياهہ معلوم ٿيڻ لڳو هو. تنهن سڄي وهڪري کي هن نئين نالي سان سڏيو ويو (104).

شاهہ بيگ جي ڪلري يا خان واهہ اڪرڻ وقت ڪابہ مزاحمت ڪانہ ڪئي وئي هئي. هو ان وهڪري يا ٺٽي جي وچ کان پيشقدمي ڪندو بہ ٽي ميل اڳتي هليو ويو. سنڌ جي فوج ٺٽي شهر جي ٻاهران سامهون ٿي. ڄام فيروز پاڻ قلعي اندر لڪي ويٺو. ان وقت جهونڙو جهونجهار دريا خان سنڌ جي فوج جو سپهہ سالار هو. هو پنهنجي ڌرتيءَ جي بچاءُ لاءِ هٿيار ٻڌي آيو. سما ڏاڍي بهادريءَ سان ۽ گهڻي وقت تائين وڙهندا رهيا، پر سوڀ نيٺ ارغونن جي ٿي. دريا خان سان گڏ ٻيا سمان بہ جنگي باندي بڻايا ويا ۽ کين جلد ئي قتل ڪيو ويو. ڄام فيروز جو منهن جنگ ڏانهن هو ۽ ”درياه اڪري“ Crossing the River يعني بگهياڙ پار ڪري پير آر Pir Ar ڏانهن هليو ويو. جيڪو ٺٽي کان تيرهن ميلن جي فاصلي تي (105) ڏکڻ ڏس تي آهي. ٺٽي واري مذڪوره جنگ 11 تاريخ محرم 926هہ/2 جنوري 1520ع تي لڳي، جنهن کانپوءِ شاهہ بيگ ارغون سنڌ جو حڪمران ٿيو. (پ۔36) پر کيس پاڻ تي پورو ويساهہ ڪونہ ٿي ويٺو تہ هو سڄي سنڌ تي حڪومت ڪري سگهندو يا نہ. تنهنڪري جڏهن ڄام فيروز وٽس اچي پيش پيو تہ هن لکي واري لنگهہ کان اتر ساري سنڌ پنهنجي قبضي ۾ رکي، باقي ٻيو حصو ڄام فيروز کي موٽائي ڏنائين. ان کانپوءِ شاهہ بيگ سيوهڻ کي فتح ڪيو. جنهن جا دروازا ڪنهن زماني ۾ هن لاءِ بند ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت ٺلٺيءَ تي بہ حملو ڪيائين. ان زماني ۾ ٺلٺي درياهہ جي ڪاٻي ڪناري سان آباد هئي. ڇاڪاڻ تہ حملي وقت شاهہ بيگ جي فوج کي درياهہ اڪرڻو پيو هو (106). ان وقت ڄام صلاح الدين، (پ۔37) جنهن ڄام نظام الدين جي وفات کانپوءِ تخت جي مامري تان ڄام فيروز سان جهيڙيو هو. سو نيٺ شڪست کائي گجرات ڏانهن هليو ويو. هن ڄام فيروز سان هڪ

هڪاٽي ڪرڻ لاءِ وري چوڙ واري علائقي ۾ لشڪر وٺي آيو. ڄام فيروز اهو حال ڏسي شاهه بيگ ارغون کان مدد گھري، جنهن پنهنجي پٽ شاهه حسين کي ارغونن تي مشتمل فوج ڏئي ٺٽي روانو ڪيو. جيڪو ٻه سال ڪابل ۾ بابر بادشاهه جي درٻار ۾ رهي، تازو موٽي اچي شال (ڪوئٽه) ۾ رهڻ لڳو هو. ڄام فيروز ۽ شاهه حسين جي گڏيل فوج ڄام صلاح تي ڪاهي وڃي حملو ڪيو. جيڪو جوڻ جي پرڳڻي ۾ ڪيما ڪوڙيو ويٺو هو. ان جنگ ۾ ڄام صلاح الدين ۽ سندس پٽ مارجي ويا (پ_38) ۽ سندس فوج گجرات ڏانهن هلي وئي. اتر سنڌ جا راڄوڙا ۽ عام ماڻهو فاتح ارغونن جي پيش پيا، جن جو مقابلي، توڙي امن وقت رعيت سان ڏاڍو سهڻو سلوڪ هوندو هو. شاهه بيگ ارغون وڳوڙي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ صدر مقام وڃي سکر Sakhar کي بڻايو ۽ بکر جي ٻيٽ تي موجود قلعي کي ڪجهه ويڪرو پراڻي راڄڌاني الور جو ٽرڙن (ڪنڊرن) مان پراڻو سامان ڪيرائي، بکر جي قلعي ۾ ڪتب آندو.

سنڌ جي فتح ڪرڻ وقت شاهه بيگ گجرات فتح ڪرڻ جو ٻه منصوبو بڻايو هو. ان زماني ۾ سلطان بهادر نالي هڪ بادشاهه گجرات تي حڪومت ڪري رهيو هو. گجرات جي فتح جي پيٺ ۾ هن سنڌ جي سوڀ کي تڇ سمان ٿي سمجهيو. ڇاڪاڻ ته گجرات تنهن دور ۾ وڏيڪ شاهوڪار ملڪ هو. هن ڄام فيروز سان ٻه اهڙو واعدو ڪيو هو ته جيڪڏهن هو گجرات فتح ڪرڻ ۾ سندس سهائتا ڪندو، ته فتح ڪانپوءِ سنڌ سندس حوالي ڪئي ويندي ۽ شاهه بيگ وڃي گجرات جا وڻ وسائيندو. اهڙو ارادو ڪري هو ڊسمبر جي 21 تاريخ 1521ع تي بکر مان هڪ وڏو لشڪر وٺي، لاڙ ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن چانڊڪا پرڳڻي ۾ پهتو، ته سندس مکيه اعليٰ عملدار مير فاضل ڪوڪلتاش بيمار ٿي پيو. تنهنڪري لاچار ٿي کيس سکر موٽڻو پيو. جتي آخر ڪوڪلتاش وفات ڪئي. شاهه بيگ سندس موت کي سٺو سوڻ ڪونه سمجهيو ۽ اڳ ڪٿي ڪرڻ لڳو ته هن جو موت ٻه جلد ٿيڻ وارو آهي. خير، ڪفن دفن جي رسمن بجا آڻڻ ڪانپوءِ هو پيشقدمي ڪندو لاڙ جي اگهم Agham واري (107) علائقي ۾ پهتو ۽ هتان ڄام فيروز ڏانهن سنيهو مُڪائين ته هو ساڻس گجرات ڏانهن گڏجي هلي، پر هو اتي بيمار ٿي پيو. گجرات ڏانهن پيشقدميءَ دوران کيس پنجاب ۾ بابر جي فتح جو پتو پيو. اهي احوال ٻڌي، کيس محسوس ٿيڻ لڳو ته جنهن بادشاهه کيس قنڌار مان ڀڄائي ڪڍي ڇڏيو هو، سو هاڻي هتي ٻه اچي پهتو آهي، سو ڪڏهن مون کان سنڌ ٻه ڇڏائيندو. هن قسم جي مايوسيءَ کيس سوداءَ ۽ ٻي بيماريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. هن آخر اگهم واري علائقي ۾ 22 شعبان 928هه يا 16 جولاءِ 1522ع (108) تي وفات ڪئي.

شاهه بيگ جي وفات جي خبر، ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ پهتي، جنهنڪري هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اها ڳالهه درگذر ڪرڻ جهڙي ٻه هئي، پر هن ٻي وقوف ڇا ڪيو جو پنهنجي خوشيءَ جي اظهار واسطي پير تي ٻه ڏئونڪو ڏياريو. ان ڪري شاهه بيگ جي پٽ ۽ تخت جي وارث شاهه حسين کي پاڻ هرتو وجهه ڏنائين، جنهن کيس ٺٽي جي حڪومت تان ٻي دخل ڪري، سڄيءَ سنڌ تي پاڻ حڪومت ڪرڻ لڳو ۽ سنڌ مان سمن جي بادشاهي هميشه لاءِ ختم ٿي وئي. سندس پيءُ شاهه بيگ جي گجرات جي فتح واري منصوبي بابت جيڪا حڪمت عملي هئي، تنهن تي شاهه حسين سنجيدگيءَ سان سوچڻ لڳو هو. جيڪڏهن هو گجرات تي حملي ڪرڻ دوران شڪست کائي ها ته سنڌ ۾ ٻه سندس مستقبل اونداهو بڻجي ها. گجرات جي فتح جي حالت ۾، جنهن جي اميد ڪجهه گهٽ هئي، اڳتي هلي سندس ٽڪر بابر سان ٿئي ها، جنهن جو هيءُ گهڻو ادب ۽ احترام ڪندو هو، جيڪو هاڻي اتر هندستان طرف پنهنجي جنگي مهم ۾ رڌل هو. پنهنجي پيءُ جي ڪفن دفن ۽ رسمن رواجن کان آجو ۽ واندو ٿي شاهه حسين ٺٽي تي حملي لاءِ پيشقدمي شروع ڪئي ۽ ڄام فيروز ڪڇ ڏانهن هليو ويو. سڄي ڄمار ۾ ڀهريون پيرو منجهس مڙسي سان مقابلي ڪرڻ جو اتساهه ۽ امنگ ڪرُ موڙي جاڳي پيو هو. تنهن زماني ۾ ڪڇ جو حڪمران سمون هو، تنهن سندس سهائتا ڪئي. ڄام فيروز اتان پنهنجي فوج گڏ ڪري موٽي سنڌ آيو. سندس مقابلو شاهه حسين جهڙي ماڻهوءَ سان

هو. جنهن سان مقابلو ڪري ڪٽڻ سولو ڪونه هو. سمن ۽ ارغونن جو آخري جهيڙو چاچڪن واري علائقي ۾ ٿيو هو. اهو چوڙ جو اوپاريون پرڳڻو هو. تمام سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ ارغونن جي سرسي ۽ سمن جي هار ٿي. ان کانپوءِ ڄام فيروز گجرات هليو ويو. اتي گجرات جي بادشاهه سلطان بهادر سان مٽي مائٽي ڪري اتي رهي پيو ۽ موٽي وطن جا وڻ وري ڪونه ڏٺائين. مير معصوم جي ڏنل قطعء تاريخ مطابق اها جنگ 1533ع ۾ لڳي، اهڙيءَ ريت سما گهراڻي جي حڪومت جو عرصو هڪ سو نوي سال سال بيهي ٿو (109).

هينئر شاهه حسين اتر کان ڏکڻ تائين ساريءَ سنڌ جو حڪمران بڻجي ويو. سو بابر کي دهليءَ تائين پهچڻ کان اڳئي پنهنجو شهنشاهه قبول ڪري چڪو هو. هن ٻئي ارغون بادشاهه کي سياسي تدبر ۽ بهادري پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان ورثي ۾ مليون هيون. هن چوٽيءَ ۾ واڌارو هن ريت به ڪري سگهجي ٿو ته ڏاڏي ۽ ڏهڪاءُ سندس نسل ۽ رت ۾ شامل هو. هن گجرات تي حملي ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو ۽ سنڌ جي وڳوڙي صورت حال کي ماٺي ڪرڻ ۽ اتر ڏانهن پيشقدمي ڪرڻ لاءِ جاکوڙڻ لڳو. هن سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪناري پنج ند تائين سڄي علائقي کي پيلي پينگ ڪري ڇڏيو. ان کانپوءِ بابر جي حڪم سان ملتان جي علائقي کي فتح ڪري بابر کي سوکڙي طور ڏئي ڇڏيائين. شاهه حسين جي هميشه اها ڪوشش هوندي هئي، ته جيئن بابر سان سندس تعلقات نهايت سٺا ۽ دوستاڻا رهندا اچن. هو ڪابل ۾ ٻه سال سندس دربار ۾ رهيو هو ۽ وٽائنس حڪمرانيءَ جو تجربو حاصل ڪيو هئائين. ان ڪري هن جي گهڻي عزت ڪندو هو پر سندس وڏي پٽ ۽ وارث همايون سان ڪانه پوندي هيس. جڏهن شاهه حسين هن مسئلي تي سوچي رهيو هو ته هو پنهنجي قسمت کي تيموري خاندان جي مستقبل سان واڳي رکي يا نه، تڏهن همايون دهليءَ جي تخت تي ٿوري وقت لاءِ مس ويٺو هو. ان زماني ۾ جڏهن همايون ۽ شير شاهه جي وچ ۾ سياسي ڇڪتاڻ اوج تي هئي، ته شاهه حسين ان وايو منڊل کي صحيح نموني سان سمجهڻ واسطي، چوري ڇپيءَ پنهنجو هڪ ماڻهو موڪليو هو. ان ماڻهوءَ وٽان جيڪا ڪيس ڄاڻ ملي، سا همايون جي فائدي ۾ ڪانه هئي. هن ڪيس ٻڌايو هو ته همايون آرام پسند، عيش عشرت جو ڪوڏيو، مرده دل ۽ بي پرواه هو. نئين فتح ڪيل ملڪ ۾ ائين ڪرڻ ڪونه ٿو جڳائي. سندس مخالف شيرشاه، اخلاقي طور هڪ طاقتور گروهه جو اڳواڻ هو. شاهه حسين اهڙيون خبرون ٻڌي، همايون جو سچو ماتحت ۽ حامي ڪونه رهيو، پر وچٽري حڪمت عملي اختيار ڪيائين. سنه 1541ع جي شروعات ۾ همايون اچي روهڙيءَ پهتو هو. شير شاهه کان هارايو هئائين. ٿڪل ۽ ٽُٽل هو. تنهن هوندي به ساڻس چڱو لشڪر ساڻ هو. کين آس هئي ته هو ڪڏهن نه ڪڏهن پنهنجو وڃايل تاج، تخت ۽ بخت ورائي وٺندو. پر مستقبل جي ڪاررواين لاءِ ڪنهن مستقل مرڪز جو هجڻ لازمي هو. هن پنهنجو اهڙو فوجي مرڪز سنڌ کي بنائڻ پئي گهريو. اها ڳالهه وري شاهه حسين کي مورئون ڪانه ٿي وڻي، تنهنڪري پڪو پهه ڪيو هئائين ته ڪيس ائين ڪرڻ ڪونه ڏيندو. همايون جي ڦرنڊڙ گهرنڊڙ طبيعت ڪري، پڪ ڪانه هئي ته ڪو هو پنهنجو وڃايل تخت ورائي وٺڻ ۾ سوڀارو ٿيندو. ان سان گڏ هن اهو ڪونه ٿي چاهيو ته هارايل شهنشاهه جي سهائتا ڪري دهليءَ جي موجوده مضبوط حڪمران کي ناراض ڪري. پر فرمانبرداريءَ ۾ ظاهر ظهور ته ڪا به ڪوتاهي ڪانه ٿي ڪيائين. همايون جا سفير جيڪي وٽس آيا ٿي، تن جي گهڻي آجيان ٿي ڪيائين، هن پنهنجي خزاني مان همايون ۽ سندس فوج جي خرچ واسطي روڪ رقم به ڏني. پر هلي وڃي ساڻس سندس درٻار ۾ ملڻ کان ڪيٻائي رهيو هو. ان سان گڏ بکر ۽ سيوهڻ جهڙن مضبوط قلعن جا دروازا همايون لاءِ بند هئا. توڙي جو سندس مرضي هئي ته اهي ٻئي قلعا سندس حوالي ڪيا وڃن. واقعن جي سلسلي ۾ همايون کي اتر سنڌ ۾ ماٺ ڪري ويٺو ڏسجي ٿو. سندس پائر به بيوفائي ڪري، ڏکئي وقت ۾ ڪيس اڪيلو ڇڏي وڃن ٿا. مهانگائي ۽ ڏڪار ڪيس (110) پاٽ شهر ڏانهن اسهڻ لاءِ مجبور ڪيو. سندس ڏک ۽ سور جڏهن چوٽ تي هئا، ته هو حميده بيگم جي محبت ۾ مبتلا

ٿي ساڻس شادي ڪري ٿو جيڪا بعد ۾ اڪبر بادشاهه جي ماءُ بڻي هئي. هن اوچتو حملو ڪري سيوهڻ کي فتح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر سوڀارو ڪونه ٿيو. هن مجبور ٿي قلعي تي گهيرو ڪيو. سندس ڪجهه لشڪر وبائي بيماريءَ ڪري مري ويو ته ڪجهه ڪيس ڇڏي هليو ويو. هو سيوهڻ کان روهڙي پهتو. شاهه حسين جي فوج به سندس ڪڍ لڳي آئي. پوءِ راڻي مالديوَ جي مدد جي آسري تي لڳي مارواڙ هليو ويو ٿو. اتان به ڪيس مقصد جو موتي هٿ ڪونه ٿو اچي. جيسلمير ۽ مالاڻي Mallani جي رڻ پٽ مان اڃ وِڳهي مرڻ تي هو پر هيءُ پاڻ ۽ سندس لشڪر ڀاڳن سان بچي وڃي ٿو. اسان مٿي بيان ڪيل واقعن جي وستار ۾ ڪونه ٿا وڃون، پر سلسلي جي سڳي کي اتان کان وٺي سوريون ٿا. جڏهن هو آگسٽ 1542ع ۾ عمرڪوٽ پهچي ٿو. سندس ڪڍ لشڪر فقيراڻي حالن ۾ ۽ تعداد ۾ صفا ٿورو آهي.

همايون جڏهن عمرڪوٽ پهچي ٿو ته سندس مُئل جسم ۾ ساهه پئجي وڃي ٿو. هو ان ماڻهوءَ سان ملي ٿو جيڪو نه رڳو سندس هڏڏوکي هو پر مهمان نواز به هو. سنڌ جي معاملي ۾ ساڻس سهائتا ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيٺو هو. سندس نالو راڻو پرساد هو ۽ مرتبي جي لحاظ کان سوڍن جو سردار هو. شاهه حسين سان وير هئس. هن سندس پيءُ کي قتل ڪيو هو ۽ پلاند ڪرڻ جي وَجهه جي ڳولا ۾ هو. هن پنهنجا ٻه هزار گهوڙي سوار همايون جي حوالي ڪيا ۽ سنڌي سميجن مان به پنج هزار ماڻهن جي ڪيس مدد ڏني. همايون بادشاهه اهڙي آڇ خوشيءَ سان قبول ڪئي. پر ٿوري وقت کان پوءِ همايون جي بي پرواهيءَ ۽ انتظامي صلاحيتن نه هجڻ سبب سندس ماڻهن ۾ چڙواڳي اچي وئي، تنهنڪري هن جا اتحادي ڪانئس الڳ ٿي ويا. جيڪڏهن پنهنجي اتحادين جي طاقت جو ڪنهن ڏاهپ سان استعمال ڪري ها ته سنڌ ارغونن کان فتح ڪري وٺي ها. عمرڪوٽ ۾ گهڻي دير ٿي وڃڻ ڪري شهنشاهه همايون پنهنجو ڪٽنب وڃي قلعي اندر رهايو هو جيڪي اتان جي راڻي هن مقصد واسطي خالي ڪرائي ڇڏيو هو. ان کان بعد راڻي جي صلاح سان چوڙ واري علائقي جي وچ واري جوءِ جوڻ ڏانهن پيشقدمي ڪئي، جيڪا عمرڪوٽ کان پنجهتر ميل ڏکڻ اولهه ۾ ٺٽي کان پنجاهه ميل اتر اوڀر هئي. ان کان چار ڏينهن پوءِ 15 آڪٽوبر 1542ع تي عمرڪوٽ قلعي ۾ حميده بيگم کي اڪبر ڄائو. (III)

ڪنهن زماني ۾ جوڻ، ريڻ ڦاٽ جي کاٻي ڪناري تي هڪ سائو ڍائو ۽ سڪيو ستابو علائقو هو. هن لاءِ مير معصوم جو بيان آهي ته: ”جوڻ جو شهر سنڌو درياهه (ڪيس لکڻ گهرجي ها ته سنڌوءَ جو هڪ ڦاٽ) جي ڪناري سان واقع ۽ سنڌ جي مکيه شهرن مان هڪ آهي. هن شهر جي چوڌاري باغ ئي باغ آهن، جيڏانهن نظر ڪر ته پاڻي جون واهيون پيون ڏسبيون ۽ ميوات به تمام گهڻي آهي.“ هيءُ هڪ اهڙي جوءِ هئي جتي باغ جهجها هئا ۽ همايون به ڪپ کوڙي ويهي قيمتي وقت وڃائڻ (112) پئي چاهيو. هي پهريون دفعو آهي، جو اسان کي ڪنهن تاريخي حوالي سان ريڻ ڦاٽ جو ذڪر ملي ٿو ۽ مير معصوم ان جي نالي کان واقف ڪونه آهي. حقيقت به اها آهي، ته سندس تاريخ جو اهم حصو چوڙ واري علائقي جي جاگرافي بابت ڪنهن به ذڪر کان خالي ملندو. ان زماني (1542ع) ۾ ۽ ويندي ارڙهينءَ صديءَ جي وچ تائين سنڌو ٽنڊي محمد خان کان ٽي يا چار ميل اوڀر کان وهندو هو. هن ماڳ کان پنج يا ست ميل اوڀر ڏکڻ ڏس تي سنڌوءَ مان ريڻ واري ڇاڙهه ڇڇي ڌار ٿيندي هئي ۽ چوڙ واري علائقي جو صفا اوڀر ڏئي وهندي هئي، جنهن ٽاڪ وٽان ريڻ سنڌوءَ کان ڇڇندي هئي، ته چوڙ واري علائقي جي شروعات اتان ئي ٿيندي هئي. هي وهڪرو موسمي هو يا دائمي، جنهن کي گهربل شاهدين ڪانسواءِ اسان کي پوريءَ ريت ثابت ڪرڻو پوندو، پر اسان وٽ ڪي اهڙا پڪا شاهد آهن، جن جي آڌار تي ڪنهن سچائي کي ثابت ڪري سگهجي ٿو. جڏهن شاهه حسين ارغون کي پتو پيو ته همايون اچي جوڻ ۾ پنهنجي فوجي وانڍ هڻي ۽ مورچه بندي ڪئي آهي، ته هن ريڻ جي وهڪري سان ساڍا پنج ميل مٿي ساڄي پاسي پنهنجي فوج جي وانڍ هڻي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن

همايون جي فوج جي چرپر تي گَڙي نظر رکي سگهجي، جتي شاهه حسين ارغون پنهنجي فوج جي وانڊ هئين هئي، تنهن ماڳ کي هن فتح باغ جو نالو ڏنو هو. يعني مستقبل ۾ ٿيندڙ فتح جي خوشيءَ ۾ هن ماڳ جو اهو نالو رکيو ويو هو. ڪي چون ٿا ته همايون جي اٽڪل بازيءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪي سياسي تدبيرون ڪري رهيو هو. تن مان ڪيس پورو يقين هو ته نيٺ سندس ئي سوڀ ٿيندي، تنهنڪري ان ٿاڪ جو نالو فتح باغ رکيو هئائين. اهو به چيو ويندو آهي، ته شاهه حسين ارغون هن ماڳ کي پنهنجي فوج جي وانڊ واسطي هن ڪري به چونڊيو هو ته جيئن همايون جي فوجي وانڊ ۽ سنڌو درياهه جي مکيه وهڪري جي وچ ۾ رابطو ڪٽيل هجي. چاڪاڻ جو ڪيس ڊپ هو ته متان هُو جهجهي انداز ۾ ٻيڙيون گڏ ڪري پنهنجو لشڪر ۽ سامان چاڙهي نٽي ڏانهن پيشقدمي ڪري. هن مذڪوره ماڳ تي فوج وهاري، راڄڌاني ڏانهن ويندڙ شاهي رستي کي ڄڻ بند ڪري ڇڏيو هو. هن حقيقت مان اهو ثابت ڪونه ٿو ٿئي ته آڪٽوبر جي مهيني ۾ جڏهن همايون اچي ريڻ جي ڪنار سان منزل ڪئي هئي ته ريڻ واري وهڪري ۾ پاڻي وهي رهيو هو يا نه. شاهه حسين نومبر مهيني ۾، ريڻ جي ساڄي ڪناري فتح باغ وٽ پنهنجي فوج وهاري هئي ۽ ان موسم ۾ پاڻي اڃا به لاٿ ۾ هوندو آهي. ڪيس ڊپ هو ته همايون ان جوءِ ۾ گهڻو وقت ترسي پوندو. اها به حقيقت هئي جو هو اتي پورا نَوَ مهينا ٽڪيو پيو هو. شاهه حسين جي فوج به ڪئمپ هٽي ڪپ کوڙي ويهي رهي، ته متان ڇهن مهينن ڪانپوءِ پاڻيءَ جي موسمي چاڙهه وقت ريڻ ۾ پاڻي وڌي اچي ۽ همايون سنڌوءَ جي مکيه وهڪري ڏانهن مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪري، ٻيا واقعا به هن مسئلي کي اڏگيدو ۽ اڻ نبيرو ڇڏي ٿا ڏين. اهو به چيو ويندو آهي ته شاهه حسين، همايون جي فوج تي بحري ۽ خشڪيءَ رستي دٻاءُ وجهڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر هن معاملي ۾ اهو ڪونه ٿو ٻڌايو وڃي، ته شاهه حسين سال جي ڪهڙيءَ موسم ۾ همايون جي لشڪر کي جوڻ واري جوءِ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو هو. پر امڪان اهو آهي ته جوڻ ۾ ترسڻ واري وقت جي آخري حصي ۾ هن ڪيس مجبور ڪيو هوندو ۽ ان وقت ريڻ ۾ گهڻو پاڻي هوندو.

اسان کي هن ڳالهه جو به پتو پوي ٿو ته همايون وهٽن جي گاهه پٽي گڏ ڪرڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو ريڻ جي اولهه پاسي ٻنوري پرڳڻي ڏانهن موڪليا هئا. شاهه حسين جا ماڻهو اوچتو وچي همايون جي گاهِين مٿان ڪڙڪيا. منجهائن پانجهر به ڪونه بچيو. جوڻ جي فوجي ڪئمپ جي ماڻهن رات جي وڳڙي ۾ ٻڌو ته ڪو ماڻهو پار اڪارڻ لاءِ ٻيڙي واري کي، ساڄي ڪناري کان سڏي رهيو آهي. هڪ ٻيڙائت کي ڏانهس موڪليو ويو. جڏهن سڏ ڪرڻ وارو ماڻهو پهتو ته ڏٺائون ته اهو بدقسمت فوجي جٿي جو نائب سپهه سالار هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٻنوري وارو واقعو همايون جي جوڻ ڇڏڻ کان ٿورو اڳ ٿيو هو. اسان کي خبر آهي ته همايون جوڻ واري جوءِ ڏهين جولاءِ تي ڇڏي هئي. ان حساب سان ٻنوري وارو واقعو جون مهيني کان اڳ ۾ نه سمجهڻ گهرجي، پر جيڪڏهن اهو مئي مهيني ۾ ٿيو هجي ها، ته به اهو ثابت نه ٿو ڪري سگهجي ته ”ريڻ“ هڪ دائمي وهڪرو هو. چاڪاڻ ته ان مهيني ۾ موسم جي چاڙهه سبب ريڻ ۾ جام پاڻي اچي ويندو هو. ريڻ جي دائمي وهڪري هجڻ جي فائدي ۾ هي حقيقتون پيش ڪري سگهجن ٿيون ته چوڙ وارو سڄو اوڀاريون علائقو هن وهڪري جي پاڻيءَ تي دارومدار رکندو هو. جيتري عرصي تائين ريڻ وهندو رهيو آهي، ته ان تي آباد ٿيندڙ علائقو شادابيءَ ۽ خوشحاليءَ ڪري ڏاڍو مشهور رهيو. تحفة الڪرام جي بيان موجب مذڪوره پرڳڻو چاچڪ ذات جي ماڻهن ۽ چاچڪ ڳوٺ ڪري ”چاچڪان“ سڏيو ويندو هو. همايون جڏهن پهريون ڀيرو سنڌ آيو هو ته شاهه حسين ڪيس خط ۾ لکيو هو ته هن لاءِ بکر بدران چاچڪان ۾ رهڻ وڌيڪ سنو ٿيندو. اهو به ذڪر ڪيو هئائين، ته چاچڪان جو پرڳڻو وڌيڪ سرسبز ۽ آباد آهي ۽ منجهس اناج گهڻو پيدا ٿيندو آهي. جيڪڏهن ريڻ وارو وهڪرو موسمي هجي ها ۽ رڳو چاڙهه جي رُت ۾ وهي ها، ته ايترو سرسبز ۽ آباد نه هجي ها. امڪان هن ڳالهه جو نظر اچي ٿو ته جيڪڏهن ريڻ دائمي وهڪرو ڪونه هو، ته گهٽ ۾ گهٽ سال ۾ نَوَ يا ڏهه مهينا ته ضرور وهندو

هوندو.

همايون جوڻ ۾ نَو مهينا گذاريا. سڄو عرصو شاهه حسين کيس ڏيڇاريندو ۽ دٻاءُ رکندو رهيو. راڻي پرساد جي سهائتا سان همايون شاهه حسين تي هڪ ڀيو ڀرپور حملو ڪري سگهي ها، پر هن اهو سونهري موقعو ٻه هٿان وڃائي ڇڏيو. همايون پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ گهڻو سست هو. سندس لشڪر ڇڙواڳ هو ۽ سندس منزل ۽ مقصد ڏانهن ويندڙ هر راهه کي تباهه ڪرڻ لاءِ سندرا ٻڌي بيٺو هو. ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تان پاڻ ۾ وڙهي ڍانگو ڍانگ ٿي پوندا هئا ۽ لالچ ۾ اچي کيس ڇڏي دشمن جي فوج ۾ وڃي شامل ٿيندا هئا. هندن جي سهائتا سان همايون جي سوڀ يقيني هئي. اهڙن واهرو هندن کان سندس مسلمان فوجي کُليءَ طور نفرت ڪري رهيا هئا. همايون جي هڪ عملدار، راڻي پرساد جي بي عزتي ڪئي، جنهن ڪري هُو همايون کي تنهن وقت ئي ڇڏي عمرڪوٽ هليو ويو. سنڌي فوجي جيڪي راڻي پرساد شاهه حسين سان وڙهڻ لاءِ همايون کي گڏي ڏنا هئا، سي به سندن اهي حال ڏسي هوريان هوريان ڇڏيندا ويا. ٻنوري واريءَ جوءِ ۾ گاهِيُن جو قتل عام به فوجي عملدارن جي ڇڪتاڻ سبب ٿيو هو. ان موقعي تي تردي بيگ ڄنگهه ڄنگهه تي چاڙهي چپ ڪيو ويٺو رهيو هو. سردارن ۽ نوابن کي امتيازي نگاهن سان ڏسندو هو ۽ وڏيڪ نفاق پيدا ڪرڻ جا جتن ڪري رهيو هو. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته هن دل سان همايون جي مدد ڪانه ٿي ڪئي. همايون جا پاڳ ڀلا هئا، جو هن ڏچي واري دور ۾ بيرم خان جهڙا سچار ۽ ڏاها ماڻهو به هن سان گڏ هئا. هن شاهه حسين سان ڳالهه ٻولهه وسيلي پُر امن ماحول پيدا ڪرڻ ۾ شال ۽ قنڌار ڏانهن سلامتي سان نڪري وڃڻ واسطي سنڌ مان همايون لاءِ رستو گهريو. شاهه حسين عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪري سندس اها گهُر پوري ڪئي. ڇاڪاڻ ته هن سمجهيو پئي ته اڏول ۽ خطرناڪ دشمن کي زوري هڪالي ڪيڻ هاجيڪار هو. هن بيرم خان جي اهڙيءَ رٿ کي هڪدم قبول ڪيو ۽ همايون جي موجودگي ڪري جيڪو سنڌ کي خطرو هو تنهن کان به کيس نجات ملي

وئي. هن اناج، نقد رقم، باربرداريءَ جو سامان به همايون کي مهيا ڪري ڏنو. ان کان سواءِ (114) جوڻ وٽان ريڻ کي اڪرڻ واسطي هڪ پل به جوڙائي وئي. شهنشاهه همايون هن پل تان ڏهين جولاءِ 1543ع تي پار اڪريو هو. سنڌو درياهه جو مکيه وهڪرو اڃا به پار ڪرڻو هو. اڪرڻ واري جاءِ "جوڻ" کان ٻارنهن تيرهن ميل اتر اولهه طرف هئي. هاڻي اتي هر شيءِ سڪل ڏسڻ ۾ ايندي. درياهه جو اهو وهڪرو هاڻي سورهن ميل اولهه هليو ويو آهي. همايون جي دور واري وهڪري جو پراڻو پيٽ گهڻو لتيل ڏسڻ ۾ ايندو. پار اڪرڻ واري اها جاءِ تاريخي حوالن جي ڏنل ڏسن پتن مان ڳولي لڌي اٿم. جوهر ۽ گلبدن بيگم، ٻنهي سنڌو واري رستي جو ذڪر ڪندي، بيان ڪيو آهي ته شهنشاهه هلندو وڃي (115) روڻاءِ Ronai نالي هڪ ڳوٺ ۾ پهتو جتي شاهه حسين طرفان موڪليل هر شيءِ سندس انتظار ڪري رهي هئي. هاڻي انهيءَ نالي سان ڪو به ڳوٺ موجود ڪونه آهي. پر گوني پرڳڻي ۾ روشنائي نالي هڪ ڳوٺ سو آهي، جيڪو درياهه جي پراڻي پيٽ جي ساڄي ڪناري آباد آهي. ان ڳوٺ ويجهو پراڻا ٿرڙ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. شڪ نه آهي ته گلبدن وارو روڻاءِ Ronai ڳوٺ اهو هجي. ٿي سگهي ٿو ته هن لفظ جي وچ وارو حصو اتاري ڪرڻ واري کان لکڻ وسري ويو هجي. امڪان اهو به آهي ته متان ان معزز عورت کان لکڻ ۾ غلطي ٿي هجي، پر هن ٿاڪ سڃاڻڻ ۾ ڪا به غلطي ڪانه ٿي آهي. ان لاءِ ٻيون شاهديون به ڏئي سگهجن ٿيون. تاريخ طاهري يا بيگلار نامي ۾ هڪ حوالو موجود آهي. مصنف جو ارغونن سان رويو دوستاڻو نه آهي، سو شاهه حسين ارغون جي وفات بابت لکندي بيان ڪري ٿو ته: "سنڌين جي بادشاهه ان جاءِ ويجهو وفات ڪئي هئي، جتان همايون بادشاهه درياهه پار ڪيو هو. هتي هن حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، ته جنهن جاءِ تي شاهه حسين وفات ڪئي هئي، ان ٿاڪ جي ڀرسان ڪٿان همايون درياهه پار ڪيو هو. هن ارغون بادشاهه جنهن ڳوٺ ۾ وفات ڪئي هئي، تنهن جو نالو آري پوٽا Aaripota (هن ڳوٺ کي ڪن تاريخن ۾ غلطيءَ وچان علي پوٽا Ali Pota به

لکيو آهي) آهي، جيڪو اڃا بہ موجود آهي ۽ روشنائي ڳوٺ پرسان ٿرڙ کان پوٽا بہ ميل کن پري ٿيندو. ڪنهن زماني ۾ آري پوتا ڳوٺ درياھ جي ڪنار سان هوندو هو. حقيقت اها آهي تہ شاھ حسين ڪنهن ٿاڪ تي نہ، پر ٻيڙيءَ تي وفات ڪئي هئي. تنهنڪري هاڻي پڪ سان چئي سگھجي ٿو تہ اها ڪهڙي جاءِ هئي، جتان شهنشاھ همايون قنڌار ويندي درياھ پار اڪريو هو. هيءَ حقيقت ان ڪري دلچسپ آهي، تہ هڪ تاريخي واقعو هن ماڳ سان لاڳاپيل آهي. ان ڪري اسان ملڪ جي هن حصي مان (116) 1543ع واري دور ۾ سنڌوءَ جي وهڪري جو سولائيءَ سان تعين ڪري سگھون ٿا.

هتي هاڻي اسان همايون کان موڪلايون ٿا، جيڪو سيوهڻ کان ٿيندو، اتر سرحد صوبي ڏانهن هليو ويو ۽ وري موٽي سنڌ ڏانهن ڪونہ آيو. شاھ حسين سنہ 1555ع تائين سنڌ تي هڪ آزاد حڪمران جي حيثيت ۾ حڪومت ڪندو رهيو ۽ پنهنجي حياتيءَ جي پوئين دور ۾ مٿس فالج جو حملو ٿيو. ان ڪانپوءِ گندين عادتن ۾ بہ ڪاهي پيو. سندس حڪومت اڳئين جيان مضبوط نہ رهي ۽ گھڻ ذات وارن جي ور چڙهي وئي، جيڪي سندس گهٽا لاڏلا هئا. 5 فيبروري 1555ع تي وفات ڪيائين. هن ڪُل ٽيھ سال حڪومت ڪئي. هن جي وفات سان ارغون گهراڻي جو دور پورو ٿيو. جيڪو فقط ٻن بادشاهن تي مشتمل هو.

شاھ حسين جو ڪو وارث وهي ڪونہ هو. کيس فقط هڪ پٽ ڄائو هو، جيڪو ٻالجتيءَ ۾ مري ويو هو. هن پنهنجي ڌيءَ مرزا ڪامران کي ڏني هئي. انهيءَ مقصد سان تہ هن ڪانپوءِ هو اچي سنڌ جو راڄ سنڀاليندو، پر سندس اها آس پوري ڪانہ ٿي. ڇاڪاڻ تہ مرزا ڪامران کي انڌو ڪيو ويو هو. کيس نابين ڪري حڪومت ڪرڻ کان روڪڻ هڪ ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ وارو ڪم هو، پر ان ڪري سنڌ جو پلو ٿي ويو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي حڪمراني سندس شاهاڻي شان کان ڇڻ ننيڙي هئي. جيڪڏهن نئون حڪمران پنهنجي بادشاهت جي سرحدن کي وڌائڻ لاءِ سنڌ جي ذريعن کي ڪتب آڻي ها، تہ سنڌي ڏچي ۾ پئجي وڃن ها، پر هن حالت ۾ بہ سنڌ کو چڱو ڏينهن ڪونہ ڏٺو هو. شاھ حسين جي حڪمرانيءَ دوران، سياسي طور سنڌ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل هئي. سيوهڻ کان بکر تائين سڄي اتر سنڌ، مير فاضل ڪوڪلتاش جي پٽ محمود ڪوڪلتاش جي حڪمرانيءَ ۾ شامل هئي. باقي ڏکڻ سنڌ وارو ڀاڱو شاھ حسين پنهنجي هٿ هيٺ رکيو هو. هن ڪانپوءِ لاڙ جي با اثر شخصيت ترخان قبيلي جو سردار مرزا عيسيٰ ترخان هو. شاھ بيگ جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو هو تہ هي ساڻس گڏ هو. شاھ حسين جي وفات کان اڳ ۾ ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ ٺهي هلڻ جو خفيہ عهدنامون ڪيوهو. سندس وفات ڪانپوءِ سنڌ کي ٻہ حصا ڪيائون. جهڙيءَ ريت شاھ بيگ ۽ ڄام فيروز وقت ٻنهي جي حد "لکي" مقرر ٿيل هئي، تهڙيءَ ريت هنن بہ ائين ڪيو. اها ورهاست مرزا عيسيٰ جي مرضيءَ مطابق ٿي هئي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن پاڻ کي ڪنهن خاص نازڪ موقعي تي شاھ حسين جو وارث سڏائي سگھي. محمود ڪوڪلتاش سندس مخالف تہ ضرور هو، پر ڪليءَ دل وارو ماڻهو هو. ننڍپڻ کان وٺي پنهنجي بهادريءَ ۽ اٽل ارادن ڪري مشهور هو. خفيہ عهدنامي موجب سيوهڻ، سلطان محمود ڪوڪلتاش جي ملڪيت هو، پر هو ڪوشش جي باوجود بہ سيوهڻ تي قابض ٿي ڪونہ سگھيو. ملڪ جي نئين ورهاست ۽ وراثت مان هتان جي عملدارن کي تہ گهڻو ئي فائدو پيو. خير، ترخان سردار هن ملڪ تي اڳئي قابض هو، تنهن ڪري محمود ڪوڪلتاش کي سيوستان کان اتر طرف ملڪ جو حصو مليو، جنهن تي ناراض ٿي هو پنهنجي فوجي سگھہ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

ٻئي پاسي کان بہ مرزا عيسيٰ ترخان هو، ساڳئي اٽل ارادي سان پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪرڻ لڳو. ۽ سڄي سنڌ مٿان سياسي برتري حاصل ڪرڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سيوستان جي سردارن جي پيدا ڪيل غير يقيني صورتحال تي قابض ٿي، هن علائقي کي لاڙ جي حڪومت سان ملائي ڇڏيو.

تنهن ڪانپوءِ هو وڏي سنڌو درياهه جي ڪابي ڪناري ويندي بکر تائين، سلطان محمود جي حدن ۾ ڪاهي ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ ٻه جنگيون لڳيون، جن مان ڪوبه ڪڙتيل ڪونه نڪتو پر اوچتو اهڙو واقعو ٿيو، جنهن ڪري ڪيس ٺٽي ڏانهن اُٻهرو وڃڻو پيو، جنهنجو قصو سنڌ ۽ ٻاهرين ملڪن سان لاڳاپن جي ناتي سان تاريخ ۾ هڪ اهم جڳهه والاري ٿو.

باب ستون

چوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيز

شاهه حسين جي مرڻ ڪانپوءِ مرزا عيسيٰ ترخان، وڏي ڪٽڪ سان ڪاهي سلطان محمود ڪوڪلتاش جي طاقت ۽ مخالفت بنا دير ختم ڪرڻ ٿي چاهي. ان معاملي ڪي منهن ڏيڻ واسطي هن پنهنجو لشڪر ناڪافي سمجهيو. ان زماني ۾ هڪ ٻاهرين طاقت هئي، جيڪا هندستان جي الهندي ساموندي ڪناري سان پنهنجي سگهه سان ڌاڪ ڄمائي چڪي هئي. انهن جي سهائتا سان محمود ڪوڪلتاش جي اتر سنڌ واري علائقي ڪي فتح ڪري ٺٽي سان ملائڻ سولي ڳالهه معلوم ٿي رهي هئي. ان ارادي سان مرزا عيسيٰ ترخان پنهنجي هڪ سفارت باسين Bassein موڪلي هئي، جيڪو ان زماني ۾ پورچوگيز حڪومت جي اترئين صوبي جي راڄڌاني هو. هن سفارت مرزا عيسيٰ ترخان واسطي ڪانئس فوجي امداد جي گهر ڪئي هئي، جنهن جو خرچ پکو مرزا عيسيٰ پنهنجي سر تي ڪنيو هو. ان جي بدلي مرزا ڪين سنڌ ۾ واپاري رعايتن ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. مرزا جي اهڙي آڇ پورچوگيزن ڪي سندس مدد ڪرڻ لاءِ هرڪائي وڌو. هتان جا ڏيهي مورخ لاڙ جي هن غير معمولي واقعي ڪي تيچ سمان سمجهي، ذڪر ڪرڻ ڪان لنوائي ويندا آهن. مير معصوم هن واقعي ڪي پنهنجي هيڏي ساري تاريخ ۾ فقط هڪ ٻن سٽن جيتري جڳهه مس ڏني آهي. تاريخ طاهري ۾ هن اهم واقعي ڪي ڪجهه تفصيل سان بيان ڪيو آهي، پر ايترو تفصيل سان ڪونه ڏنو ويو آهي، جيتري اهميت وارو هي واقعو آهي. هيءَ حقيقت هڪ ڪتاب، ”دي هسٽري آف دي ڊسڪوري ائنڊ ڪانڪُئيسٽ آف انڊيا باءِ دي پورچوگيز“ تان ورتي وئي آهي. هيءُ ڪتاب مانيل ڊي فاريا سوز (Manuelde Faria Souzal) لکيو ۽

انجو ترجمو ڪئپٽن جان اسٽيونس John Stevens (لنڊن_ 1695) ڪيو هو. مذڪوره ڪتاب ۾ هن واقعي تي واضح نموني سان روشني وڌي وئي آهي. ائنٽونيو بئرٽو Antonio Barreto بازائم Bazaim واپس پهتو. هن ڏٺو ته سنڌ جي بادشاهه طرفان موڪليل سفارت گورنر سان ملاقات ڪري رهي هئي. هو هڪ ظالم بادشاهه جي خلاف اسان کان مدد جو طالب هو. اسان به هن بادشاهه سان دوستي پئي چاهي. اسان سندس دشمن خلاف مدد ڪري ڪيس خريد ڪرڻ تي گهريو. اسان پيڊرو بئريٽو رولم Pedro Barreto Rolim جي مهنداري ۾ ست سو فوجي اٺاويهن جهازن ۾ سوار ڪري روانا ڪيا. اهو جنگي ٻيڙو خير سان وڃي ٺٽي پهتو جتي سنڌ جي بادشاهه جي دربار هئي. شهزادو جيڪو ٺٽي (117) ۾ موجود هو. تنهن بئريٽو سان ملاقات ڪري، سندس پهچڻ جو اطلاع پنهنجي پيءُ ڏانهن موڪليو. سندس پيءُ ان وقت ٺٽي کان ٻاهر هو. تنهن نياپو ڏياري موڪليو ته پورچوگيزن جي ڪمانڊر کي ٿوري انتظار ڪرڻ لاءِ چيو وڃي. بئريٽو انتظار ڪيو. ٿوري وقت ڪانپوءِ ڪيس پتو پيو ته بادشاهه ڪيس ٻڌائڻ ڪانسواءِ پنهنجي دشمن سان صلح ڪري ڇڏيو آهي. تنهنڪري هن شهزادي کان وڃڻ جي اجازت گهري ۽ واعدي ڪيل خرچ پڪي جي به گهر ڪئي، جنهن بابت سنڌ جو سفير باسين جي گورنر سان ڏيڻ جو واعدو ڪري آيو هو. شهزادي خرچ پکو ٿورو ڏيڻ پئي چاهيو جنهن تي بئريٽو پنهنجا ماڻهو جهازن مان هيٺ لاهي، شهر ۾ ڪاهي پيو. ڪاوڙ ۾ اچي هن اٺ هزار ماڻهو قتل ڪرايا. شهر کي باهه ڏياري، جنهن ۾ ٻن ملين جي ملهه جيترو ته رڳو سون سڙي رک ٿي ويو. پوءِ هن پنهنجي ٻيڙن تي ايترو قيمتي سامان لڏيو جنهن جو مثال ايشيا ۾ ڪٿي به ملي ڪونه سگهندو. (27) هن ڪارروائيءَ ۾ پورچوگيزن جو هڪڙو ماڻهو به ڪونه مئو. هو ٺٽي ۽ ساموندي ڪناري جي وچ تي، سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنڌين سان، اٺ ڏينهن سانده ڦر لٽ ڪندو رهيو. بنديل (118) Bandel جي بندرگاهه ۾ مزاحمت ڪئي وئي، پر نيٺ اهو فتح ڪري ان کي پوري ريت ناس ڪري ڇڏيائين. گاسپر ڊي مونٽيرويو Gaspar de Monteroyo، هڪ بهادر فوجي سپاهي هو. جيڪو اتفاق سان وڃي هڪ جهنگ ۾ نڪتو. اتي رهندڙ ماڻهن ڪيس اڳتي وڃڻ کان روڪيو ۽ چيائونس ايڏانهن هڪ ڪوراڙ بلا آهي، جيڪا هڪ گابڻ ڳڙڪائي وئي آهي. هن اهڙي بلا ڏسڻ پئي گهري. ٿورو اڳتي وڌيو ته ڪيس ان بلا جو مٿو ڏسڻ ۾ آيو. جيڪو تمام وڏو هو. هو ان بلا کي پورو ڏسي ڪونه پئي سگهيو. سو ويجهو اچي بلا کي تلوار سان ڇهيائين. بلا تلوار جو ڇهاءُ محسوس ڪري مٿو مٿي کنيو ته هن وجهه وٺي اهڙي ته نازڪ هنڌ تي تلوار جو وار ڪيس، جو اها ٿورو وقت ڪانپوءِ مري وئي. ماپ ڪئي وئي ته اها ٽيهه فوٽ ڊگهي ۽ ٿُلهي هئي (119) اهڙيءَ ريت بئريٽو ماڻهن ۽ بلا جي مٿان سرسي ماڻي واپس چائول Chaul پهتو" (جلد II ص 184_185).

مٿي بيان ڪيل حقيقت مان پتو پوي ٿو ته ٺٽي کي 1555ع ۾ باهه ڏئي ساڙيو ويو هو. مٿين حقيقت ان ماڻهو جي بيان ڪيل آهي، جنهن جون همدرديون پورچوگيزن سان هيون. هاڻي اسان هڪ مصنف فرينچ جيسٽ French Jesit جو حوالو ڏينداسون. پورچوگيزن سان سندس همدردي ڪجهه گهٽ هئي. هن اسان کي معلومات ڏني آهي، جيڪا فاريا سوزا ماڳهين لکي ئي ڪانه آهي، ته پورچوگيزن طرفان سنڌ تي ڪيل حملي جو آخري نتيجو ڇا نڪتو هو. مان هينئين حوالو هن ڪتاب "هسٽائر ديس ڊيسڪوورٽيس ايٽ ڪانڪيٽس ديس پورچوگئيز ڊانس لي نوويائو مانڊي پار لي پيري جوزيف فرينڪوئس لافيتان دي لا ڪئمپئني دي جيزز پئرس 1733.

Histoire des decouvertes et conquetes des portugais dans le Nouveau Mande par le Pere Joseph Francois Lafitan de la Campagnie De Jesus Paris 1733.

احوال هن ريت آهي ته: ”جڏهن گورنر جنرل باسين ۾ موجود هو ته سنڌ جي بادشاهه وٽان موڪليل هڪ سفارت ساڻس ملاقات ڪئي، جنهن کي غلطيءَ وچان ڏل سنڌي DulCindi (پ_39) جو بادشاهه سڏيو ويندو آهي. ديو Diu (120) جي بادشاهه پنهنجي پاڙيسري حڪمران خلاف ڪانئس مدد پئي چاهي. جنگ جو خرچ سنڌ جي بادشاهه پنهنجي ذمي ڪنيو هو. ان سان گڏ اهو به واعدو ڪيو هئائين، ته هُو پورچوگيز واپارين سان سنڌ ۾ گهٽيون رعايتون ڪندو. اهڙيءَ ريت گورنر Pierre Barreltto Rolin، پيري بئريٽو رولن کي فوج جو اڳواڻ بڻائي ڪيس اٺاويهن جهازن جو جنگي آرماڙ ڏئي، سنڌ جي حڪمران ڏانهن روانو ڪيو. انهن جهازن ۾ خشڪيءَ جي فوج سان واسطو رکندڙ ست سو فوجي سوار هئا. (121) ان وچ ۾ ڇا ٿيو جو سنڌ جي بادشاهه ۽ سندس دشمن جي وچ ۾ ناهه ٿي ويو. هن پيري بئريٽو کي ڊوڪي ڏيڻ ۽ بيوقوف بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جنگ جي خرچ پري ڏيڻ واري موضوع تي ڳالهائڻ لاءِ جڻ تيار ئي ڪونه هو. (28). پيري بئريٽو ڏئي اڻ ڏئي ڪري سور پي ويو. توڙي جو ڪيس ڪانئر هجڻ جا مهڻا به ڏنا ويا. جڏهن واپسيءَ جي خرچ لاءِ لاچار ٿيو ته ڪيس حملي ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڳس ڪونه هو. پهريون هنن مسجد تي، پوءِ ٺٽي تي حملو ڪيو. هن جا ماڻهو غضبناڪ حالت ۾ شهر کي ڦريندا لٽيندا رهيا. هن گگدام جانورن تي به ڪهل ڪانه ڪئي. چيو وڃي ٿو ته پورچوگيزن جي حملي ۾ اٺ هزار ماڻهو ماريا ويا. سندن کي ٿورا ماڻهو زخمي ٿيا. سون جيڪو باهه ۾ سڙي رک ٿي ويو، تنهن جو ملهه ٻن ملين کان به وڌيڪ هيو. ڦر لٽ ڪري جيڪو قيمتي مال هٿ ڪيو هئائون، ان جو ته ڪو ڪاٿو ئي ڪونه هو. واپسيءَ واري سفر ۾ سمنڊ ۾ پهچڻ تائين ڦرلٽ مچائيندا، قتل عام ڪندا ڊاڍ ۽ ڌهڪاءُ پکيڙيندا ويا. واپسي وارو سفر ڏاڍو ڏکيو هو. پر پورچوگيزن جو فوجي اڳواڻ ڏاهو ماڻهو هو. جيڪو سيني آپدائن تي سوپارو ٿي وڃي پار پهتو. درياهه جي چوڙوٽ برادبل Baradel جي بندر تائين ڪوبه ماڻهو سندن ڦهر کان بچي ڪونه سگهيو. هي بندر پورچوگيزن قلعي تي ڏاڪڻيون رکي فتح ڪيو. هتان جي ماڻهن سان به ساڳي ڪار ڪئي، جيڪا هنن ٻين علائقن جي ماڻهن سان ڪئي هئي. وچ سمنڊ ۾ پهتا ته بي گناهه قتل ٿيل ماڻهن جي پلاند وٺڻ لاءِ قدرت طرفان موڪليل طوفان سندن انتظار ۾ هو جنهنڪري ڦريل لٽيل سارو سامان ڪين سمنڊ جي حوالي ڪرڻو پيو. وڏي مشڪلات سان سر بچائي اچي چائول Chaul پهتا. (جلد II ص 536_536) اها ڳالهه ته جڏهن پورچوگيز ٺٽي پهتا، ته مرزا عيسيٰ اتي موجود هو، صحيح نظر ڪانه ٿي اچي. هن معاملي ۾ فاريا سوزا جو بيان وزندار آهي، ڇاڪاڻ ته اهو هتان جي مؤرخن جي بيانن سان ٺهڪي اچي ٿو ته جنهن وقت پورچوگيز ٺٽي پهتا هئا، ان وقت مرزا عيسيٰ بکر واري علائقي ۾ موجود هو. سندس غير حاضريءَ ۾ راڄڌاني ٺٽي ۾ سندس پٽ جان بابا هو. مرزا عيسيٰ ته پورچوگيزن جو منهن به ڪونه ڏٺو هو. اهي حقيقتون پوئين مصنف جي خلاف وڃن ٿيون. جيڪڏهن بئريٽو مناسب وقت مرزا عيسيٰ جو اوسيئڙو ڪري ها ته هو واعدو ڪيل خرچ ضرور پري ڏئي ها. تنهنڪري اهو سمجهڻ نه گهرجي ته سندس سفير، باسين ۾ گورنر سان، جيڪو معاملو طئي ڪيو هو، تنهن جي نباهڻ کان هو گوٽ ناٽ ڪري رهيو هو. اها ڳالهه سوچڻ کان ئي ٻاهر آهي ته پيءُ جي موڪل کان سواءِ ننڍو مرزا طئي ڪيل خرچ ڪيئن ادا ڪري ٿي سگهيو. سندن اهو بيان حقيقت جي خلاف آهي ته پورچوگيزن جي پهچڻ کان اڳ مرزا عيسيٰ پنهنجي دشمن سان ناهه ڪري ڇڏيو هو. هتان جون ڏيهي تاريخون لکن ٿيون ۽ هن حقيقت تي سندن اتفاق راءِ به آهي ته ٺٽي جي ڦرلٽ ۽ ماڻهن جي قتل عام جو ٻڌي، مرزا عيسيٰ جيڪو اتر سنڌ ۾ جنگي مهم تي هو تنهن کي اڌ ۾ ڇڏي، ٺٽي ڏانهن پويان پير ڪيا هئائين. اهم ڳالهه اها آهي ته ان جنگ ۾ سندس فتح يقيني به هئي. هن سوال تي مذڪوره تاريخون وڌيڪ اعتماد جوڳيون سمجهڻ گهرجن. ڇاڪاڻ ته انهن تاريخن جي مصنفن کي ان وقت چوڙ واري علائقي ۾ پورچوگيزن جي ڦهري ڪارروائين جي سببن جو ڪو

پتو ڪونہ هو. ڪين اهو بہ پتو ڪونہ هو تہ مرزا عيسيٰ ۽ سندس يورپي اتحادين جي وچ ۾ ڦيٽارو پئجي ويو آهي. پورچوگيزن جيڪا چوڙ واري علائقي ۾ تباهي مچائي، تنهن کي انهن اهميت ڪانہ ڏني، رڳو بہ ٽي لفظ لکي ٽڪڙو اڳتي نڪري ويا آهن. جيڪڏهن پورچوگيزن جي لکتن ۾ اهي حقيقتون قلمبند ٿيل نہ هجن ها، تہ پوئين دور وارا ماڻهو اهڙين گنڀير ڳالهين ٻڌڻ کان رهجي وڃن ها. سچي ڳالهہ گهڻو ڪري اها آهي تہ مرزا عيسيٰ مدد وٺڻ جي ڳالهين وقت جيڪي واعدا پورچوگيزن سان ڪيا هئا، سي هڪدم پورا ڪرڻ جي لائق ڪونہ هئا. ٻئي طرف جيڪڏهن مرزا کي پورچوگيزن جي ڏاڍ مڙسيءَ ۽ سيني زوري جي سڄي خبر هجي ها ۽ ڪيس اها بہ پوريءَ ريت ڄاڻ هجي ها، تہ اهي يورپي سمنڊ ۾ قزاقي بہ ڪندا رهندا آهن، تہ هوند پنهنجي راڄڌانيءَ وارو سڪيو ستابو سدا شاهوڪار شهر، جنهن کي بچاءَ لاءِ ڪو قلعو بہ ڪونہ هو ائين نڌڻڪو (122) ڇڏي ڪونہ ڏئي ها، جنهن جي دولت کي ڏسي هوهر ڪجي پون ۽ پاڻ پنهنجي فوج سميت ٺٽي کان پورا ٽي سو ميل پري هجي ها. ترخان نامي ٿورن لفظن ۾ هڪ سچائي بيان ڪئي آهي. لکي ٿو: ”(بکر ۾) اها خبر پهتي تہ فرنگي جيڪي مرزا عيسيٰ جا واهرو ٿي لاهري بندر کان اچي رهيا هئا، تن جو ٺٽي شهر کي غير محفوظ ڏٺو تہ ويري ٻڻجي ان کي ڦرڻ لٽڻ لڳي ويا ۽ ڪيس باهہ ڏئي ساڙي ڇڏيائون ۽ رهواسين کي باندي بڻايائون. (اليٽ I ص 324). هن مسئلي جو آخري فيصلو هن ريت ڪري سگهجي ٿو تہ ٺٽي ۽ چوڙ جي الهندي علائقي کي ڦرڻ لٽڻ باهہ ڏئي ساڙڻ ۽ قتل عام جا حيلا بهانا اجايا آهن. اهي ڌاريا ظالم ۽ قاتل ماڻهو هئا. (28-A) اهي ڦهري ڪارروايون لوڀ لالچ ڏاڍ ۽ ڪنورتا جي ڪري هيون. ڪين وجهہ ان ڪري بہ مليو جو چوڙ جي علائقي وارا ماڻهو بي هٿيار ۽ بي پهچ هئا.

مرزا عيسيٰ ترخان جي حياتيءَ جو باقي حصو سلطان محمود سان ڪٺونس ڪندي گذريو. سندس پيچي بہ اڏول ۽ ارڏو مڙس هو ۽ ساٽس واهہ جون چوٽون ڪائيندو آيو. مرزا آخري وقت تائين ننهن چوٽيءَ جا زور لاتا، پر اتي سنڌ جو علائقو ٺٽي سان ملائي سڄيءَ سنڌ تي ترخان حڪومت قائم ڪرڻ ۾ سوڀارو ڪونہ ٿيو. هن سنہ 1552ع جي پڇاڙيءَ يا 1566ع جي اڳياڙيءَ ۾ وفات ڪئي. سندس حڪومت ڏهہ يارهن سال هلي. سندس وڏو ۽ پڳدار پٽ عبدالباقي بہ چريو هو. هن پنج سال حڪومت ڪئي، پر ان عرصي دوران هن پنهنجي پاءُ جان بابا کي قتل ڪرايو ۽ پنهنجي ماٽيجي ماءُ کي بکون ڏئي ڇيچلائي ماريو ۽ ٻيون الائي ڪيتريون ظلم ۽ انياءِ جون وارتائون ڪري نيٺ 1571ع ۾ وفات ڪري ويو. پائينده محمد (123) نالي ڪيس هڪ پٽ هو سو بہ چريو هو جنهن جو پٽ جاني بيگ هن جو جانشين ٿيو.

سنہ 1574ع ۾ محمود ڪوڪلتاش وفات ڪئي. ڪيس ڪوبہ وارث ڪونہ هو. شهنشاهہ اڪبر پنهنجو عملدار موڪلي، بکر جي اتر سنڌ واري علائقي تي قبضو ڪيو. بعد ۾ اهڙي حڪمت عملي اختيار ڪيائين، جو ساري سنڌ سندس شهنشاهت ۾ شامل ٿي وئي.

باب انون

سنہ 1591-92ع ۾ شاهي لشڪر جو چوڙ واري هينئين علائقي ۾ اچڻ

سنڌ جا حڪمران ڪڏهن هيٺا تہ ڪڏهن سگهارا رهيا آهن. جڏهن سگهارا هوندا هئا، تہ سنڌ آجپو حاصل ڪري وٺندي هئي ۽ جڏهن هيٺا هوندا هئا، تہ دهليءَ جي ڏن پروتي ويندي هئي ۽ امن امان بحال ٿي ويندو هو. جڏهن وري منجهن گهرو ڏچو گهر ڪري ويندو هو ۽ هيڇ ۽ لالچ ڪاهي پوندي هئي، تہ سنڌ جو وچولو سورن ۾ اچي ويندو هو. ترخان گهراڻي مان مرزا جاني بيگ پهريون ماڻهو هو، جنهن دهلي شهنشاهت کان منهن موڙي، سنڌ جي آزاد حيثيت برقرار رکڻ لاءِ هٿ پير هنيا هئا ۽ تخت تي ويهڻ کان سترهن سال پوءِ هن بکر جي گورنر سان مهاڏو اٽڪايو هو. پر هن عقل کان ڪم وٺي اڪبر بادشاهہ جي آڻ مڃي هئي. شهنشاهہ اڪبر جي اها روايت هوندي هئي تہ جڏهن ڪوبہ سندس اطاعت قبول ڪندو هو، تہ هو ساڻس ڏاڍا وڙ ڪندو هو. مرزا جاني بيگ مهل تي سندس آڻ مڃي، راڄ ٻوهيءَ واري ٺُهمت کان بچي ويو هو. حالتن کان مجبور ٿي هن دهليءَ جي اطاعت ۽ فرمانبرداري قبول ڪئي هئي. پر آزاديءَ جي اتساهہ بہ سندس ڏيان تان لاهي ڇڏي هئائين يا سندس ٻاهريون ڏيک ويک اهڙي قسم جو هو. چيو ويندو آهي تہ جڏهن اڪبر بادشاهہ ٿوري وقت لاءِ صدر مقام لاهور کي بنايو هو تہ سندس ٻين ماتحت حڪمرانن اچي هن جو سلام ڀريو هو. پر مرزا جاني بيگ سندس سلام ڀرڻ لاءِ وٽس هلي ڪونہ ويو. هن ائين ڪري ڄڻ اڪبر بادشاهہ جي توهين ۽ سندس خلاف بغاوت ڪئي هئي. شهنشاهہ هن وقت تائين ٺٽي جي حڪمرانن جون مڪاريون ۽ ڍونگ ڏسي چڪو هو. هن مرزا جاني بيگ جي گستاخانہ رويي کي هميشہ واسطي ختم ڪرڻ لاءِ سوچيو. انهيءَ مقصد سان مرزا عبدالرحيم خان خانان کي 1591ع ۾ فوج ڏئي بکر روانو ڪيو ويو. اينڌڙ گرم موسم هن اتي گذاري، سيپٽمبر مهيني ۾ پيش قدمي ڪري، ترخان حڪومت جي اترين سرحد واري مشهور قلعي سيوهڻ تي گهيرو ڪيو. ان وقت مرزا جاني بيگ پنهنجي فوج وٺي سيوهڻ کان اٽڪل پنجهتر ميل هيٺ نصرپور ۾ اچي منزل ڪئي.

هيءَ جنگي مهم ان ڪري دلچسپ آهي، ڇاڪاڻ تہ سندس تعلق ان وهڪري سان آهي، جيڪو صدين کان سڪي چڪو آهي، جنهن جو هاڻي پڪيءَ ريت پتو بہ لڳائي ڪونہ ٿو سگهجي. سنہ 1591ع واري دور ۾ درياهہ سيوهڻ پرسان وهندو هو (124). درياهہ هن شهر کان اٺ ڏهہ ميل اڳتي هلي موجوده دور واري وهڪري کان وڏيڪ اڀرندو رخ اختيار ڪندو هو. مذڪوره وهڪرو سڪرنڊ جي ڀرسان (پر پڪ نہ آهي تہ اولهہ يا اوڀر کان) وهندو هو. ان کان ساڳيءَ ريت ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ ڪري نصرپور ڏانهن منهن ڪندو هو، جيڪو سنڌوءَ جي هاڻوڪي وهڪري کان چوڏهن ميل اوڀر طرف هو. سڪرنڊ ۽ نصرپور جي وچ تي سنڌوءَ جي هن وهڪري کي سانگڙا يا سنڪرا بہ لکي ڇڏيندا آهن، جنهنڪري هي نالو چوڙ واري ڏاکڻين (125) پرڳڻي جي نالي "ساڪري" سان گڏائي منجهائي ڇڏيو اٿن. مرزا جاني بيگ پهريائين نصرپور ۾ ويهي سندس مقابلو ڪرڻ پئي گهريو. پر پوءِ ڄاتائين تہ اهو ماڳ بچاءَ لاءِ مناسب ڪونہ هو. ان ڪانپوءِ هو ڏهہ ميل مٿي وڃي درياهہ جي ڪاٻي ڪنڌيءَ سان وسندڙ هڪ ڳوٺ ٻُهيڙي Buhiri يا ٻوهيڙي Bohiri ڀرسان منزل ۽ مورچہ بندي ڪئي. ڪن نسخن ۾ اتاري ڪرڻ وارن جي غلطيءَ سبب هي لفظ روهڙي Rohiri ۽ لوهري Lohiri بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هتي ڪيس بچاءُ لاءِ مناسب ماڳ ڏسڻ ۾ آيو، جتي درياهہ کي تمام گهڻا وڪڙ هئا ۽ زمين جو اڀيٽ جهڙو هڪ ٽڪرو ٻڌجي پيو هو. هن، اڀيٽ جي ڳچيءَ وٽ سگهاري

۽ هٿياربند فوج وهاري ڇڏي. ٻين طرفن کان ڇوڏاري يا ته درياهه هو يا وري واريءَ جا ڍَها هئا. ترخان نامه جي لکڻ موجب ته جنهن ماڻهوءَ واريءَ جي ڍَهن تي لت ٿي رکي ته هو اندر ڳچيءَ تائين هليو ٿي ويو. (29) هيءُ ماڳ جاني بيگ واسطي نه فقط سنو بچاءُ هو، پر اهڙو هنڌ به هو، جتي سولائيءَ سان بي شمار ٻيڙيون لنگر هڻي ٿي سگهيون. کلئي ميدان تي هو شاهي فوجن سان وڙهي نه سگهي ها. درياهه تي سندس ضابطو هو. کاڌي خوراڪ جي هر شيءِ کيس سولائي سان ملي ٿي سگهي ۽ سنڌ جي هيٺئين علائقي سان سندس رابطو قائم هو. شاهي لشڪر جو معاملو ڪجهه مختلف هو. حالتون سندن خلاف هيون، پر اهي هنن پاڻ ڪونه بڻايون هيون.

جڏهن مرزا عبدالرحيم کي سڌس پئي ته جاني بيگ اڳتي وڌي اچي نصرپور پهتو آهي ته، هو سيوهڻ جو گهيرو ڦٽو ڪري درياهه اڪري لاڙ جي فوجن سان مقابلي لاءِ اڳتي روانو ٿيو (126). هن سان گڏ پنجويهن ٻيڙين تي مشتمل جنگي آرماڙ هو (127). جڏهن هو مشهور ڳوٺ پٽ شاهه کان ٽي ميل اوپر يا اتر اوپر طرف پهتو ته کيس پتو پيو ته جاني بيگ مٿس حملي ڪرڻ لاءِ دريا سان اڳتي وڌي رهيو آهي. ان ڪري هو ٿورو اڳتي سرڪي ان ماڳ وٽ پهتو، جتي هڪ وڏي پٽ سبب درياهه ڪجهه سوڙهو ٿي ويو هو ۽ خان خانان مذڪوره پٽ تي وڃي لڏو لاٿو. هو درياهه جي ڪنڌيءَ سان ٿورو بند ڏئي حملي ڪرڻ لاءِ پنهنجي توبن کي مناسب هنڌ تي بيهاري، جاني بيگ جو گٽ جهلي بيهي رهيو. ان وقت سندس جنگي آرماڙ ڪجهه مٿي درياهه ۾ پڻ بيٺو هو.

جاني بيگ جي جنگي ٻيڙي جي ڪمان نهايت سجاڻ عملدار ڪري رهيا هئا. جن مان مکيه خسرو خان چرڪس هو. هن اهڙو بندوبست اڳئي ڪري ڇڏيو هو ته شاهي فوج تي پرڀات مهل خشڪي ۽ پاڻي ٻنهي پاسن کان هڪ ئي وقت ٻپاري جُلهه ڪئي وڃي. طبقات اڪبري جي بيان موجب، هن مقصد خاطر خسرو خان چرڪس (30) سج لهڻ سان جنگي آرماڙ ساڻ ڪري روانو ٿيو. سندس جنگي ٻيڙو هڪ هزار غورابن تي مشتمل هو. (هتي واڌاءَ کان ڪم ورتو ويو آهي). ان سان گڏ ٻين سون ٻيڙين ۾ تيرانداز، توبون ۽ توبچي وهاريل هئا. جيڪڏهن هن جنگي منصوبي تي چڱيءَ ريت ۽ نمڪ حلاليءَ سان عمل ڪيو وڃي ها، ته شاهي فوج واسطي ڏچو پيدا ڪري وجهي ها. اتفاق سان جاني بيگ جي مکيه عملدارن ۾ هڪ ٻئي خلاف ڪينو ۽ ساڙ ڪاهي پيو. جنهن خسرو خان چرڪس جي حڪمت عمليءَ جي ڏائي مُڄ ڏار ڪري ڇڏي. ڪن سببن ڪري جاني بيگ جي مکيه عملدارن جي خسرو خان سان ڪانه پوندي هئي. هن وقت کين اهڙو سونهري وجهه مليو هو، جو کيس پنهنجي منصوبي ۾ ناڪام ڪري شڪست ڏياري بدنام ڪن. جڏهن ڏينهن ٿيو ۽ ڏنائين ته شاهي فوج جي وانڍ پرسان پهچي چڪو آهي ته هن پنهنجي ٻيڙن تي سڙهه چاڙهڻ جو حڪم ڪيو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن خشڪيءَ سان ايندڙ فوج کي پنهنجي جاءِ وقوع جو پتو ڏئي سگهي. پر افسوس جو سٿاءُ مطابق ايندڙ خشڪي فوج اڃا مقرر جاءِ تي ڪانه پهتي هئي. خشڪيءَ رستي ايندڙ فوج جو هو گهڻو وقت انتظار ڪندو رهيو. پهريون هن اها هڪ اتفاقي ڳالهه سمجهي، پر پوءِ حقيقت کي پروڙي ورتائين. ان هوندي به هو حالتن مان مايوس ڪونه ٿيو هو. حالتون ظاهر ظهور سندس خلاف ڏسڻ ۾ اچي رهيون هيون. هن سوچيو ته ڇا به ٿي پوي، پر اڪيلي سر ئي پاڻيءَ جي جنگ شروع ڪرڻي پوندي. جڏهن هو اتاهين پٽ تي پهتو، جنهن تي خان خانان جو لشڪر وانڍ هنيون ويٺو هو، ته هن شاهي فوج مٿان توبن جا منهن کولي ڇڏيا. سندس ارادو هو ته ڪيئن به ڪري اتان لنگهي، مٿي درياهه ۾ بيٺل شاهي جنگي آرماڙ تي وڃي حملو ڪري. هتي خان خانان جي توبخاني به جوابي ڪارروائي شروع ڪئي، جيڪا خسرو خان جي حملي کان وڌيڪ طاقتور هئي. شاهي فوج کي هڪ اهم سهوليت اها به ملي وئي هئي جو سندن توبخاني سان مٿانهين تي هو ۽ خسرو خان جو هيٺ درياهه جي پيٽ ۾ پاڻيءَ جي مٿاڇري تي هو، پر پوءِ سانجهيءَ تائين ٻنهي پاسن کان توبون باهه جا اُلا

اوڳاڇينديون رهيون. ڪٽڻ هارائڻ جي نِڇوندي ڪانہ ٿي سگهي. رات جي پيٽ ۾ خان خانان، پنهنجي فوج جي هڪڙي حصي کي پار ٽپي درياهہ جي ڀَر تي موجود پٽ تي مورچہ بند ٿيڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن خسرو خان تي ٻنهي پارن کان توبخانو ڪارروائي ڪري سگهجي. ان رات جاني بيگ جي فوج شاهي لشڪر مٿان راتاهي هڻڻ جي ڪوشش ڪئي. سندن خيال هو تہ شاهي فوج بي پرواهہ ٿي آرام سان سمهي پئي هوندي، پر اهي سندن خيال جي ابتڙ هوشيار ۽ خبردار ويٺا هئا. جوابي ڪارروائي ڪري سندن حملي کي ناڪام ڪيو ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو خسرو خان حملو ڪيو. سندس توبن جا منهن اڳئين ڏينهن واري جاءِ ڏانهن ڪليل هئا. انهيءَ طرف سان گڏ، ٻئي پار کان بہ خسروءَ خان جي ٻيڙي تي گولاباري شروع ڪري ڏني، جنهن جو ڪيس وهم گمان ئي ڪونہ هو. شاهي توبخاني ۾ ڪي اناڙي توبچي بہ هئا، جن گولاباري ڪري ٻئي پار بيٺل پنهنجي فوج کي مارڻ شروع ڪيو. جڏهن ڪين پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو تہ خسرو خان جي پاسي جو سخت نقصان ٿيڻ لڳو. ستن اٺن ڪلاڪن جي سخت مقابلي ڪانپوءِ خسرو خان کي پوئتي هٽڻو پيو. هن ڪارروائي ۾ خسرو خان جا بہ سو ماڻهو مئا ۽ ڪيترائي زخمي ٿيا. هن جا ست ٻيڙا شاهي فوج پڪڙي ورتا ۽ ڪيترائي ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيا. هو ڏاڍو ڏاهپ سان واپس هٽيو. لشڪر جي پٺ وارو پاسو هن پاڻ سنڀاليو هو. پيڇو ڪندڙ شاهي فوج ڪيس پڪڙي بہ ورتو. پر خان خانان جي آرماڙ جي بارود ڦاٽڻ ڪري ماڻهو وائڙا ٿي ويا، جنهنڪري ڪيس ڀڄي نڪرڻ جو موقعو ملي ويو (128). طبقات اڪبري جي بيان مطابق ٻئي جنگ وارو ڏينهن تاريخ 3 نومبر 1591ع هو (129).

ٻئي ڏينهن تي خان خانان ڏکڻ طرف پيشقدمي شروع ڪئي ۽ ٻوهيڙي ڳوٺ وٽ منزل ڪري مورچہ بندي ڪئي. هيءُ ٻن مهينن تائين هن ماڳ جو گهيرو ۽ مورچہ بندي ڪندو رهيو. پر آنڌارِيءَ سندس ڪئي تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. هن ماڳ وٽ سنڌين گوريلا جنگ واري حڪمت عملي اختيار ڪري، شاهي لشڪر کي گهڻو پريشان ڪيو ۽ کاڌي خوراڪ واري ڪابہ شيءِ وٽن پهچي ڪانہ پئي سگهي. تنهنڪري توقع کان وڌيڪ حالتون خراب ٿي ويون هيون. دهليءَ وارن ڏارين خلاف لاڙ جا للهنگ مڙس جاني بيگ سان ٻٽ تي سر ڏڙ جي بازي لڳائي رهيا هئا. مزاحمت ڏاڍي سخت ٿي وئي هئي. خود اڪبر بادشاهہ مايوس ۽ پريشان هو. طبقات اڪبريءَ مطابق جڏهن شاهي لشڪر ٻوهيڙي ۾ مقيم هو تہ شهنشاهہ پهريائين ڏيڍ لک رپيہ پوءِ لک روپيا موڪليا. ان ڪانپوءِ هڪ لک مڻ اناج روانو ڪيو. ڪيترين ئي وڏيون توبون (بدايوني انهن جو انگ هڪ سو ٻڏايو آهي) ۽ فوج موڪلي ڏني. راجا راءِ سنگهہ جيڪو چار هزاري منصبدار هو، تنهن کي بہ وڌيڪ فوج ڏيئي جيسلمير رستي خان خانان جي امداد لاءِ روانو ڪيو ويو هو (130). خان خانان حالتن کان تنگ ٿي، ٻوهيڙي Buhiri تان گهيرو پٽيو ۽ ٻيون حڪمت عمليون اختيار ڪرڻ لڳو. هن پنهنجي فوج کي ٽن حصن ۾ ورهايو. هڪ حصي کي سيوهڻ جي قلعي تي گهيري ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. لشڪر جي ٻئي حصي کي ساڻ ڪري خان خانان پاڻ فتح باغ يا جوڻ واري پرڳڻي ڏانهن هليو ويو.

خان خانان جي هن حڪمت عملي اختيار ڪرڻ مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ دهليءَ جو شاهي لشڪر تمام گهڻو هو. نہ تہ لشڪر کي ائين پاڱن ۾ ورهاست ڪري دشمن علائقن ڏانهن موڪلي ڏيڻ چريائيءَ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ هو. سندن وڏ ۾ وڏ ڪوشش اها هئي، تہ ڪيئن بہ ڪري مرزا جاني بيگ کي ان جڳهہ کان ٻاهر ڪڍيو وڃي. جتي شاهي فوج جو پهچڻ ممڪن ئي ڪونہ هو. لاڙ جي فوج اهڙي جڳهہ هٿ ڪري ورتي هئي، جيڪا بچاءَ جي نقطء نظر کان جيتڻ جوڳي ڪانہ هئي. جيڪڏهن هڪ پيرو اهي ڪلئي ميدان تي نڪري اچن ها، تہ شاهي فوج سولائيءَ سان کين جيتي سگهي ها. خان خانان جو نقطء نظر بلڪل صحيح هو پر ڪانئس هڪ غلطي ٿي وئي تہ هن سيوهڻ ڏانهن تمام ٿوري فوج موڪلي. سيوهڻ ڏانهن موڪليل شاهي فوج مذڪوره قلعي جي فتح لاءِ گهٽي هئي، پر ڪن اوچتين ضرورتن

ڪي منهن ڏيڻ واسطي سندن انگ ٿورو معلوم ٿي رهيو هو. شاهي فوج قلعي تي وچي گهيرو ڪيو. ٿورن ڏينهن ڪانپوءِ سيوهڻ جي سردارن جاني بيگ ڏانهن لکي موڪليو تہ جيڪڏهن هو سيوهڻ جلدي ۾ نہ پهتو تہ قلعو اَوس فتح ٿي ويندو. هتي شاهي فوج جي ٻٽايل ٺڳي واري ترڪيب ڪامياب ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڪيس خبر هئي تہ سيوهڻ ڏانهن موڪليل فوج انگ ۾ ٿوري هئي. ان ڪري هن سيوهڻ ڏانهن وڃڻ جو سوچيو. جنهن فوجي اهميت واري ماڳ تي مورچہ بند ٿيو وينو هو اتان نڪري، درياهہ اڪري اتر طرف پيشقدمي شروع ڪئي. شاهہ ڳڙهہ ۾ رهندڙ شاهي فوج تہ چاهيو ئي اهو پئي تہ رڳو جاني بيگ ان اپيٽ مان نڪري. اها طوفاني رفتار سان اچي ٻوهيڙي Buhiri ۾ پهتي ۽ جاني بيگ جي بنايل انهن حفاظتي اپائن کي ڊاهي ڪناڪيڙا ڪري ڇڏيائون، جنهن ڪري شاهي لشڪر سندن اوڏو اچڻ کان قاصر هو. اهو اپيٽ فوجي بچاءُ جي نقطہ نظر کان ايڏو اهم هو جو فقط ٿورن ڪلاڪن جي ٿوريءَ محنت ڪانپوءِ وري بہ بچاءَ جي لائق بڻائي، جاني بيگ کي چڱي ريت منهن ڏئي سگهجي پيو. شاهي فوج سيوهڻ ڏانهن اسهڻ بدران مرزا جاني بيگ جي خالي ڪيل اهم اپيٽ تي ڪپ کوڙي ويهي رهي. سيوهڻ ۾ وڙهندڙ شاهي فوج جي حالت نازڪ بڻجي وئي هئي. خان خانان ان زماني ۾ فتح باغ يا جوڻ واري پرڳڻي ۾ هو. ڪيس اهي بہ خبرون پهتيون تہ جاني بيگ اڳتي وڌي وڃي سيوهڻ تي حملو ڪيو آهي، تنهن ڪري هن شاهي فوج جي مدد واسطي پنهنجي فوج مان هڪ حصو سيوهڻ روانو ڪيو. طبقات اڪبري جو بيان آهي، تہ اها فوج ٻن ڏينهن ۾ اسي ڪوهہ پنڌ ڪري سيوهڻ پهتي. مير معصوم پاڻ سيوهڻ ۾ وڙهندڙ شاهي فوج سان گڏ هو. سو ٻڌائي ٿو تہ خان خانان طرفان موڪليل فوج، سيوهڻ ۾ وڙهندڙ فوج سان لڪيءَ وٽ ملي هئي. ڇاڪاڻ تہ اها سيوهڻ جو گهيرو ڇڏي، جاني بيگ سان منهن ڏيڻ لاءِ اچي رهي هئي. جيڪڏهن مذڪوره فوج فتح باغ کان هلي هوندي تہ سيوهڻ تائين فاصلو وچي هڪ سو ڪوه بيهندو. جيڪڏهن فوج نيم هٿياربند ۽ سواري سني آهي، تہ ايتري پنڌ ڪرڻ جو امڪان آهي. منهنجو اندازو آهي تہ ان فوج درياهہ جو ساڄو پاسو وٺي ڪوٽڙيءَ وٽان سڌو اتر رخ ڪيو هوندو. اهڙيءَ ريت هو مرزا جاني بيگ کان ڪيترا ميل پور وچوٽ تي ڪاٻي طرف گڏوگڏ سفر ڪري رهيا هئا (131). هن فوجي دستي پهچڻ ڪانپوءِ شاهي لشڪر جو انگ ٻہ هزار ٿي ويو هو. هوڏانهن مرزا جاني بيگ سان پنج هزار (132) سورهيہ ساڻ هئا. شاهي فوج اهو ضروري سمجهيو تہ اها هڪدم ۽ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي، مرزا جاني بيگ سان وڃي مقابلو ڪري. ڇاڪاڻ تہ ڪين ڊاءُ هو تہ متان قلعي واري فوج ٻاهر نڪري سندن پٺيان اچي حملو ڪري. ٽڪرين پرسان لنگهندي لڪيءَ واري گهٽَ مان بہ حملي جو ڪين ڊپ هو. اهڙيءَ ريت شاهي لشڪر ٻارنهن چوڏهن ميل ڏکڻ اوڀر سفر ڪري، جاني بيگ جي وڃي سامهون ٿيو. جنگ جي شروعات منجهند جو ٿي. سنڌين اڳتي وڌي وڃي شاهي فوج تي حملو ڪيو. ان ڪانپوءِ عام ويڙهہ شروع ٿي وئي. مقابلو تمام سخت هو. ٿورن ڪلاڪن جي سخت جنگ ڪانپوءِ سنڌ جي فوج پوئتي هٽڻ لڳي. سڀ تاريخون هن ڳالهہ تي متفق آهن، تہ مرزا جاني بيگ آخري وقت تائين مقابلو ڪندو رهيو ۽ پنهنجي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندو رهيو. سندس ڪوشش اها پئي رهي تہ جنگ وري گڏائي وڃهي. اهو حال ڏسي سندس ماڻهو ڪيس جنگي ميدان مان زوريءَ ڪڍي ويا ۽ تڪا تڪا وڃي درياهہ جي ڪناري پهتا، جتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اُنڙپور هليا ويا، جيڪا جنگي ميدان کان چاليهہ ميل پري هئي. (133).

ڪنهن بہ مؤرخ اهو ڪونہ ٻڌايو آهي، تہ جنهن جاءِ تي جنگ لڳي هئي، تنهن ماڳ جو نالو ڇا هيو. مير معصوم جي تاريخي حوالن مان صحيح اندازو لڳائي سگهنداسون، تہ اها جنگ کهڙي ٿاڪ وٽ لڳي هئي. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ مرزا جاني بيگ ٻيڙين جي آرماڙ سان گڏ سيوهڻ طرف پيشقدمي ڪري رهيو هو. هن مان اسان اهو سولائيءَ سان سمجهي سگهون ٿا تہ هو درياهہ جي ڪناري سان ويجهو ئي سفر ڪري رهيو هو ۽ هن لاءِ اهو مناسب

ءِ سولو رستو هو. ڏنو وڃي ته هن علائقي مان ٽي صديون اڳ سنڌو درياهه، هاڻوڪي وهڪري کان ٽي يا چار ميل ڪن جاين تان اچا به وڌيڪ اوپر طرف وهندو هو. مير معصوم جي تاريخ مان هيءَ حقيقت به معلوم ٿيندي ته جنگ جو اهو ميدان سيوهڻ کان چوويهه ميل پري هو ۽ سڪرنڊ کان ست يا اٺ ميل اتر يا اتر اولهه هوندو. وري اسان کي اهو به پتو پوي ٿو ته مذڪوره جنگي ميدان کان انڙپور جو ماڳ ويهه ڪوهه يا چاليهه ميل پري هو ۽ ان ڳوٺ جي پرسان هو جيڪو مٽاري Matari شهر کان چار ميل اتر ۾ آهي. سيوهڻ ۾ انڙپور وارن ڏنل فاصلن مطابق اهو سڪرنڊ پرڳڻي جي فتح پور ڳوٺ کان ٿورو اتر هو (134).

هتي پهچي مرزا جاني بيگ جي فوج جي حالت ڏاڍي خراب ٿي وئي. شاهي فوج کيس چوڌاري وڪوڙي وئي هئي. هو به مڙسيءَ سان مقابلو ڪندو رهيو. گهيرو ايترو تنگ ڪيو ويو جو کاڌي خوراڪ جي ڪا شئي وٽس پهچي ئي ڪانه ٿي سگهي. تنهنڪري سندس لشڪر ۾ کاڌي خوراڪ جي اڻاٺ ٿي وئي. کيس پيش پوڻ ڪانسواءِ ڪو ٻيو رستو ڪونه هو پر هن پيش پوڻ کان اڳ ٺٽي کي ساڙي رک ڪري ڇڏڻ جو حڪم جاري ڪيو. هن ائين ڇو ڪيو؟ تنهن جو سبب معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي. هو هاڻي خان خانان جي رحم ۽ ڪرم تي هو. هن گرمين ختم ٿيڻ تائين ٺٽي ڏانهن ورڻ جي موڪل ورتي، جيڪي هاڻي شروع ٿي چڪيون هيون. هي مئي 1592ع جو زمانو هو ۽ سڪرنڊ جي پر ۾ جنگ اپريل مهيني ۾ شروع ٿي هوندي.

خان خانان پنهنجو لشڪر اچي سن ڳوٺ جي پرسان رهايو. بعد ۾ ان ڳوٺ کان پنج ڇهه ميل اتر اولهه وڃي فوجي واند هئين. ٽيون دفعو فوجي منزل ان ماڳ تي وڃي ڪيائين، جيڪو انڙپور کان ٽيهه ميل اتر اولهه طرف هو. سرءُ جي رُت ۾ خان خانان ڏکڻ، فتح باغ روانو ٿيو جيڪو سنڌوءَ جي ريڻ واري ڦاٽ سان واقع هو. ان کانپوءِ مرزا جاني بيگ اتي شخصي طور اچي سندس آڏو آڻ مڃي هئي. خان خانان جو لشڪر اتي موجود هو جو هن سمنڊ ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. بعد ۾ جاني بيگ کي ساڻ ڪري چوڙ وارو علائقو لنگهي، لاهري بندر پهتو. اتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي منهوڙي به ويا هئا. موٽ تي هاڪاريندي طوفان گهليو هو. ان وقت شاهي دربار مان حڪم پهتو ته مرزا جاني بيگ کي شهنشاهه اڪبر جي روبرو پيش ڪيو وڃي. ان زماني ۾ شاهي تخت لاهور ۾ هو. شهنشاهه هن سان ڏاڍو نرميءَ سان پيش آيو. اڪبر بادشاهه جي عادت هوندي هئي، ته جڏهن ڪو باغي حڪمران پيش پوندو هو ته ساڻس کُليءَ دل سان پيش ايندو هو. کيس ٺٽي جو حڪمران مقرر ڪيو ويو، پر هن کي اوڏانهين وڃڻ جي اجازت ڪانه هئي. اڪبر کيس سدائين دربار ۾ موجود رهڻ لاءِ چيو هو ۽ کيس ڏاڍو پائيندو هو. مرزا جاني بيگ جو علم ادب سان تمام گهڻو چاهه هو. مذهبي نقطء نگاهه کان هو لچڪيدار طبيعت جو مالڪ هو ۽ شهنشاهه طرفان هلايل دين الاهي جي اصولن کي قبول ڪري اڪبر بادشاهه جي ويجهو اچي ويو هو جنهن جي اصولن کي سندس دور جي مؤرخ بدايونيءَ ڪاوڙ ۾ اچي گهڻو گهٽ وڌ ڳالهايو آهي. هن نئين مذهب ۾ داخل ٿيڻ واسطي اعتدال پسند طبيعت جو هجڻ لازمي ڪونه هوندو هو. مرزا جاني بيگ گهڻو شراب پيئڻ شروع ڪيو هو. سنه 1599ع ۾ شهنشاهه جڏهن برهانپور ۾ هو ته مرزا گهڻو چڪو چاڙهي، نشي جي حالت ۾ وفات ڪري ويو (135).

باب نائون

موجوده دور ۾ سنڌ جو لاڙ وارو پاڱو

سنڌ جي آزاديءَ لاءِ هلندڙ ڪوششون 1591-92ع واري جنگي مهم تائين ختم ٿي ويون. سنڌ جي لاڙ وارو پاڱو ۽ اتر سنڌ جيان ملتان صوبي جي سرڪار ٺٽي جي ويو. مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ کي گورنر مقرر ڪيو ويو. هن شهنشاهه اڪبر جون قنڌار ۾ خاص خدمتون سرانجام ڏينديءَ سنه 1627ع ۾ وفات ڪئي. چيو ويندو آهي ته خسرو خان چرڪس جي پٽ ڪيس ذاتي دشمنيءَ سبب زهر ڏئي ماريو هو. ان کان پوءِ هڪ سو ڏهن سالن تائين دهلي سرڪار طرفان ٺٽي تي گورنر مقرر ٿيندا آيا. ان کانپوءِ سنڌ جي قبيلي مان هڪ ماڻهوءَ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. جنهن پنهنجي ليکي هڪ ڏچو پيدا ڪري وڌو هو. اهو قبيلو سنڌ ۾ گهڻي وقت کان وٺي آباد هو.

ڪلهوڙن جو قبيلو پنهنجي نسل جو سلسلو وڃي ميان اوڍاڻيءَ سان ملائيندو آهي، جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته هو حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جي چاچي حضرت عباس جي اولاد مان هو. ان ڪري هن قبيلي کي عباسي ڪري سڏيو ويندو آهي (136). ميان اوڍاڻي جي پنجين پيڙهيءَ مان پيدا ٿيل نسل مڪران کان سنڌ لڏي آيو. سندن سردار گورٽل Gorthal (شايد گنهوَر Ghawar هجي) هو. پهريائين هن قبيلي سيوهڻ واري علائقي مان گوجر قبيلي کي بي دخل ڪري، پاڻ اچي ان علائقي تي قبضو ڪيو. هتي ڪلهوڙن ڪاهرا ٻيلي Kahira Bela نالي پنهنجي هڪ راڄڌانيءَ جو پايو وڌو (137). گورٽل جي وفات کانپوءِ سندس پٽن ۾ اچي ڦيٽاڙو پيو. انهن مان سندس هڪ پٽ جنهن جو نالو جوڻو هو، سو ڪاوڙجي پنهنجي لهه لاڳاپي وارا ماڻهو ساڻ ڪري سنڌ جي اپرندي حصي ڏانهن هليو ويو. جتي اوڍيجا قبيلي جي ماڻهن سندس آڌرڀاءُ ڪيو ۽ پوءِ (138) گمبٽ واري علائقي ۾ وڃي آباد ٿيو. بعد ۾ جوڻي، ڏيري پلهه Dhera Palla جي ڌيءُ سان شادي ڪئي (پ42) جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته هو ڏيپل گهانگهري Depal Ghanghro جي علائقي جو آزاد حڪمران هو. مذڪوره علائقو شهدادپور (139) پرڳڻي جي اوپارئين پاڱي ۾ هو. هن شاديءَ مان ڪيس جيڪو اولاد ٿيو تنهن کي ڪلهوڙا سڏيو ويندو آهي. هيءُ گهراڻو سنڌ جي تاريخ ۾ گهڻو مشهور آهي. جوڻي 200هه (1203ـ4ع) ۾ وفات ڪئي. هن تاريخ مان هڪ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ڪلهوڙن جا ابا ڏاڏا ٻارهين صديءَ عيسويءَ جي وچ ڌاران اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا. محمد پٽ جوڻو اتر سنڌ هليو ويو. جتي هن خيرپور واري علائقي ۾ جوڻا ٻيلا نالي هڪ شهر اڏايو. وفات کانپوءِ ڪيس گمبٽ ۾ دفن ڪيو ويو. هن کانپوءِ ويندي سورهينءَ صديءَ تائين ڪلهوڙن جو ذڪر ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ان زماني ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي (31) وقت جي حڪومت خلاف بغاوتون ڪري، ڪجهه مشهور ٿيو. هن پنهنجي پوئلڳن ۽ ڪلهوڙن کي ساڻ ڪري چانڊڪا پرڳڻي مان چانڊين کي بي دخل ڪري، سندن زمينن تي دنگو ڪيو. اهڙين ڪاررواين ۾ ٻيا قبيلا به اچي ساڻس شريڪ ٿيا. ڪلهوڙن ۾ پاسي جي علائقي ۾ گهڻو ڏاڍ ۽ ڌهڪاءُ پکيڙيو هو. آدم شاهه ڪلهوڙي پنهنجن کي ورسائڻ واسطي ٻين ذاتين سان انياءِ ڪيا هئا، تنهنڪري ماڻهو وقت جي حڪومت وٽ دانهين ويا. حالتن تي ضابطي رکڻ لاءِ ملتان مان فوج موڪلي وئي، جنهن اچي ڪلهوڙن کي سزائون ڏنيون ۽ آدم شاه کي جنگي باندي بڻائي ملتان نيو ويو. جتي ڪيس قتل ڪيو ويو. هڪ مريد سندس لاش آڻي سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي دفن ڪيو (پ ـ43) جتي سندس قبو پري کان ئي پيو ڏسڻ ۾ ايندو آهي، پر مغل حڪومت جيئن ئي ڪمزور ٿي، تيئن هنن وري پنهنجون ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون. هنن ڏاڍ ۽ ڦر لٽ سان گڏ زراعت کي به همٿايو. اهي پهريان ماڻهو هئا، جن لاڙڪاڻي واري علائقي ۾ گهاڙ نالي

هڪ واھہ کوٽايو ۽ هو لاقانونيت ۽ آپيشاهي پکيڙيندا ويا. تن علائقن ۾ پاڻي جو ڏاڍو ڪاراٽتو استعمال ڪندا ويا. سندن اهڙن ڪارنامن مان ائين محسوس ٿي رهيو هو ته ڪيٿ ڪيڙي ملڪ کي سائو ۽ شاداب بڻائي زوريءَ هٿ ڪيل زمينن جو جڻ هڪڙو جواز پيدا ڪري رهيا هئا. پر هو ائين ڪري به زمينن جي اصلي مالڪن کي راضي ڪري ڪونه سگهيا. رهندو منجهن ويچا ۽ وٿيون پئجي ويون. هنن بکر ۽ ملتان وڃي ڪلهوڙن خلاف دانهيو. حڪومت ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي فوج موڪلي هنن خلاف سخت ڪارروائي به ڪندي هئي ۽ هڪ ڀيرو مقابلو ڪندي, سندن سپهہ سالار شاهہ علي به مارجي ويو پر نتيجو اهو ساڳيو هوندو هو. جڏهن سرڪاري فوجون واپس ٿينديون هيون ته ڪلهوڙا به تلوارون ڪڍي ٻاهر نڪرندا هئا ۽ ٻئي پاسي ڪان پوڪي راهيءَ جي ڏنڌي سان لڳي ويندا هئا. شاهہ علي جو پٽ نصير محمد سنہ 58_1657ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. هن ۾ سندس پيءُ ڪان وڌيڪ خوبيون هيون. مغل فوج مٿس حملو ڪيو. ڪيس جنگي باندي بڻائي دهلي وٺي ويا. جتان هو ڀڄي نڪتو ۽ سنڌ پهچي, پنهنجي پراڻي ڏنڌي ۾ مشغول ٿي ويو ۽ پنهنجي طاقت کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪري, منظم نموني سان اڳتي وڌڻ لڳو. آدم شاهہ جڏهن چانڊڪي تي قبضو ڪيو هو ته ڪاهر Kahira جي ڪلهوڙن اچي هنن اترادي پاڻرن سان هٿ ونڊايو هو. ان زماني ۾ ناري جو الهندو پاسو گهڻو تڻو هن قبيلي جي قبضي هيٺ هو. ڪلهوڙن جي ڦهري ڪارروايئن ڪان گهڻو متاثر پنهور قبيلو ٿيو هو جيڪو اڃا به سندن ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جو شڪار هو. هيءُ ذات پرمار راجپوت جي ڦريءَ مان آهي. پر هو هن واقعي ڪان گهڻو اڳ مسلمان ٿي چڪا هئا. چانڊڪا ۽ سيوستان جي الهندي پاسي جي وچ واري علائقي تي هن قبيلي جو قبضو هو ۽ صفا الهندي ٽاڪرو علائقي سان دنگئي خطي تي به سندن هلندي پڄندي هئي. پنهورن جي مذڪوره علائقي جي صفا وچ تي ڪلهوڙن پنهنجي راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو جنهن جو نالو ڳڙهي Garhi هو (140) جيڪو اڳ ۾ پنهورن جي راڄڌانيءَ جو ٽاڪ هو. هن پنهنجي آمدني وڌائڻ واسطي هن سيوستان جي گورنر ڪان (141) لاڪاڻ جو پرڳڻو ٺيڪي تي ورتي, پاڻ ان تي آبادي ۽ ڊِل بندي ڪئي. آدم شاهہ ڪان وٺي هن وقت تائين هن گهراڻي فقط هيءُ هڪ قانوني ڪم ڪيو نه ته هو هميشه جائز يا ناجائز ڪم, جيڪو چاهيندا هئا, پنهنجي مرضيءَ سان زوري ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙي ريت ڪلهوڙن جو گهراڻو دولت ميڙيندو ۽ طاقت وڌائيندو رهيو ۽ آخر اهو وقت به آيو جو هو سڄي سنڌ جا حڪمران بڻجي ويا.

نصير محمد وڏي عمر ۾ وفات ڪئي. هن ڪان پوءِ سندس پٽ دين محمد گاديءَ تي ويٺو. هن جي ڏينهن ۾ ڏاڍ ڏهڪاءَ ۽ ڦرلٽ پنهنجي چوٽيءَ تي پهتي هئي. پنهور پنهنجي وڃايل زمين واپس وٺڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳا. پر هنن کين شڪستون ڏنيون, جنهن ڪري رهندو به وڏي ڏڇي ۾ پئجي ويا, جنهن منظم نموني سان ڪلهوڙا اڳتي وڌي رهيا هئا, تنهن دهلي دربار کي به ڪاوڙائي وڌو هو. ڪلهوڙن کي ختم ڪرڻ جا واضح احڪام ڏئي شيخ جهان کي دهليءَ طرفان روانو ڪيو ويو. شاهي احڪام پورا ڪرڻ لاءِ هي اعليٰ عملدار, بکر جي گورنر کي ساڻ ڪري اڳتي وڌيو. دين محمد لب درياهہ پرڳڻي جي (142) ڳيريلي ٽاڪ وٽ اچي سندن مقابلو ڪيو جنهن ۾ شيخ جهان خان مارجي ويو. شاهي دربار جي اهڙي توهين, سهڻ ڪان ٻاهر هئي. ان زماني ۾ شهنشاهہ بهادر شاهہ جو وڏو پٽ معزالدين ملتان جو گورنر هو سو پنهنجي سر ڪلهوڙن تي ڪاهي آيو. دين محمد عقلمندي جو مظاهرو ڪندي آڻ مڃڻ جو سوچي, پنهنجي پاءُ کي شهزادي ڏانهن روانو ڪيو جنهن بيوقوفي ڪري سندس ڳالهہ قبول ڪئي ۽ پوئتي ورڻ لڳو. ڪلهوڙن جي هڪڙي ٻئي ننڍڙي سپهہ سالار سمجهيو ته شهزادو معزالدين ڪلهوڙن جي سگهہ ڏسي ڊڄي ويو آهي, تنهنڪري هن پنهنجو لشڪر وٺي وڃي ماٿيلي ۽ اُچ تي حملو ڪيو. ڪلهوڙن جون اهي ڳالهيون ڏسي شهزادي جون اکيون کلي ويون ۽ ڪيس

باغين سان رعايت ڪرڻ جي غلطيءَ جو احساس ٿيو. هن پنتي موٽي اچي ڪلهوڙن جي علائقن تي حملو ڪيو. ڪلهوڙن جي راڄڌاني ڳڙهي ۾ ٻين مکيہ شهرن کي ڦري لٽي ناس ڪري ڇڏيائون. دين محمد ڀڄي ويو پر پوءِ معافيءَ ڏيڻ جي شرط تي اچي پيش پيو. سندس پاءُ يار محمد شاهي فوج جي هڪ جٿي تي وڃي حملو ڪيو ۽ کين سخت شڪست ڏنائين ۽ قتل عام ڪيائين. شهزادي، دين محمد کي جنگي باندي بڻايو ۽ آخر ۾ کيس قتل ڪيو ويو.

يار محمد قلات ۾ وڃي سياسي پناهہ ورتي هئي. بعد ۾ شاهي دربار آڏو پيش پيو. ان زماني ۾ مغل اوج جو سج لڙي چڪو هو. ان ڪري باغين سان صلح ڪري وقت ٽپائي رهيا هئا. يار محمد کي معاف ڪري ديره جات جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ کيس خدايار خان جو لقب ڏنو ويو هو(143). هن قانوني ۽ سياسي اختيار حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ پهريون ڪم اهو ڪيو جو خدا آباد نالي ڪلهوڙن جي ٽين راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو جيڪا سيوهڻ کان سترهن ميل اتر اولهہ طرف هئي. ان کان سواءِ کيس سِوِيءَ جي گورنري ۽ اتر سنڌ ۾ روپاهہ جو پرڳڻو بہ مليو. ڪلهوڙا گهراڻي مان ان وقت بغاوت وارو جنون ختم ٿي چڪو هو. هيءُ پنهنجي قوم جو ارڙهن سالن تائين لٺ سردار رهيو ۽ 1719ع ۾ وفات ڪيائين. ان وقت دهلي جو اعليٰ عملدار ۽ معزز انسان هو. هن ڪانپوءِ نور محمد سندس گاديءَ تي وينو. ان زماني دهليءَ جو مغل فرمانروا محمد شاهہ هو جنهن کيس سندس پيءُ يار محمد وارا ساڳيا خطاب ۽ القاب ڏنا. هن دائود پوٽن سان جنگيون ڪيون ۽ سنڌ ۽ ملتان جي وچ تي موجود علائقا فتح ڪيا ۽ قلات جي بروهين کي بہ پيرا شڪست ڏني. سنہ 1736ع ۾ بکر جو قلعو سندس حوالي ڪيو ويو. ٻئي سال کيس ٺٽي جو گورنر مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت سڄي سنڌ سندس حڪمرانيءَ هيٺ اچي وئي. هيءُ شاهہ حسين جي موت کان (1555ع) پوءِ پهريون ماڻهو هو جنهن ساري سنڌ تي پنهنجو راڄ قائم ڪيو سنہ 1737ع ۾ هن جي وجود سان سنڌ ۾ ڪلهوڙا دور شروع ٿيو.

نور محمد کي حڪومت ڪئي اڃا سال مس گذريو هوندو جو نادر شاهہ هندستان تي حملو ڪيو ۽ ٽڪو ٽڪو ڏوڪيندو سنہ 1739ع جي شروع ۾ ئي وڃي دهليءَ نڪتو هو. ان ڪانپوءِ هن ۽ محمد شاهہ جي وچ ۾ ان ئي سال اندر هڪ صلح نامون ٿيو هو جنهن ۾ شهنشاهہ محمد شاهہ سنڌ جو وڏو حصو نادر شاهہ جي حوالي ڪيو هو. هيٺ ڏنل ٽڪرو فريزر (Frazer) جي لکيل ڪتاب، "لائيف آف نادر شاهہ" مان کنيو ويو آهي.

"مان نادر شاهہ کي، اٽڪ درياهہ، سنڌو درياهہ ۽ سنڪرا (ساڱرا) درياهہ جي اولهہ پاسي وارا علائقا، جهڙوڪ پشاور ۽ ان جي پرپاسي وارو علائقو ڪابل، غزني ۽ پناڻن جي رهڻ وارا جابلو علائقا، هزاره جات وارا لڪ، بکر جو قلعو سکر، خدا آباد ۽ ٻيا علائقا لڪ، بلوچن ۽ جوکين جي رهڻ واريون ايراضيون ٺٽي جو صوبو رام قلعو تربين Terbin جو ڳوٺ، چوڙ (جوڙ)، سما والي (سماوتي) ۽ ڪيترا Ketra وارا شهر ٺٽي جا ماتحت علائقا شهر، ڳوٺ، واهڻ، زمينون، قلعا، بندر ۽ اهي شهر ڏنا، جتي سنڌو درياهہ جو پاڻي پهچي ٿو. ۽ اهي لڪ ۽ ايراضيون بہ جتي مذڪوره درياهہ جو پاڻي رسي ٿو. سانڪره وهڪري جو اوسو پاسو ويندي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين. مطلب تہ اٽڪ درياهہ، سنڌو درياهہ ۽ سانڪره جي وهڪري جو اولهہ پاسي وارو سارو علائقو هن بادشاهہ جي ملڪيت سمجهيا ويندا. لاهري بندر جو قلعو ۽ شهر ۽ اهي علائقا جيڪي اٽڪ درياهہ، سنڌو درياهہ ۽ سانڪره وهڪري جي اوپر پاسي آهن، سي اڳئين جيان هندستان جي شهنشاهہ جي ملڪيت رهندا.

شاهہ جهان آباد ۾ لکيو ويو. تاريخ 4 محرم 1152هہ/2 اپريل 1739ع.

صلح جي عهدنامي مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ ساڱرا وارو وهڪرو سنڌو درياهہ جي هڪ ڇاڙهہ هو. هن مان هيءَ حقيقت واضح ٿئي ٿي تہ ڇوڙ

واري علائقي جي وچئين ڀاڱي ۾ 1591–92ع کان وٺي 1739ع تائين، يعني ڏيڍ صديءَ جي عرصي دوران وڏيون تبديليون اچي چڪيون هيون. ان زماني ۾ سنڌوءَ جو مکيه وهڪرو سانگرا جي پيٽ مان وهندو هو. درياهه ڪڇهه الهندي ڏانهن کسڪي، وڃي هالا جي اولهه ۾ وهڻ شروع ڪيو هو. ان کان مذڪوره شهر جو ڏکڻ ڏئي اڀرندو رخ ڪري گهلو Ghalu جي پيٽ مان وهي، نصرپور وٽان گذرندو هو. گهوٽاٽي ڳوٺ ۽ نصرپور جي وچ تي سنڌو ائين وهندو رهندو هو. ان کان اٺويهه سال پوءِ درياهه اوچتو الهندي رخ اختيار ڪيو ۽ نصرپور کان پنهنجو صدين وارو وهڪرو ڇڏي، گهڻو اولهه ڏانهن هليو ويو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ان دور ۾ سانگري وارو وهڪرو اڃا به وهي رهيو هو. ان جي ذڪر جو ڪارڻ هتي اهو آهي ته مغل شهنشاهه طرفان ايران جي بادشاهه کي ڏنل علائقن مان ڪڇهه حصو سانگري وهڪري ۽ سنڌوءَ درياهه جي وچ تي پڻ موجود هو. ڪنهن به ڏيهي مؤرخ ائين ڪڏهن ڪونه لکيو آهي، ته هن وهڪري کي نصرپور کان هيٺ به ساڱرا جي نالي سان سڏيو ويندو هو. صلح جي عهد نامي ۾ هن وهڪري کي ويندي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين، ساڱرا جو نالو ڏنو ويو آهي. ان جو سبب مان اوهان کي سمجهايان ٿو. صلح جي عهدنامي مطابق علائقن جي جهڙي نموني سان حد بندي ڪئي وئي آهي، ته جيئن ان نقطء نظر سان لاڙ ۾ ريڻ وارو وهڪرو ۽ ٻنهي ملڪن جو دنگ مقرر ڪرڻ لاءِ مناسب هو. پر صلح نامي ۾ جوڻ ۽ ان جي ماتحت علائقي جو به ذڪر موجود آهي، جيڪو عهدنامي مطابق ايران جي بادشاهه کي مليو هو، جيڪو ريڻ جي اوڀر پاسي هو. جيڪڏهن انهن جو ذڪر واضح طريقي سان نه ڪيو وڃي ها، ته سمجهيو وڃي ها ته اهي مغل سلطنت سان شامل آهن. اهڙو مثال اسان کي سماوتي جي ذڪر مان به ملي ٿو. مذڪوره علائقو نصرپور جو محال هو ۽ هاڻي محبت ديري وارو پرڳڻو به ان ۾ شامل آهي. اهو علائقو به ريڻ جي اڀرندي طرف آهي. ڪيٽڙا Ketra جو ماڳ آءٌ سڃاڻي ڪونه سگهيو آهيان، ۽ هيءَ ۽ تربين Terbin ڳوٺ جو نالو ٻئي، اچار ۾ بگڙيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪي سڃاڻپ کان پري آهن. رام قلعو شايد ڪراچيءَ وارو رام باغ آهي، جنهن جو بنياد صلح نامي کان چوڏهن سال اڳ ۾ رکيو ويو هو. سنڌ جو اهڙو سياسي ورهاڱو نور محمد ڪلهوڙي کي ڏاڍو ڏکيو لڳو. سندس سياسي شعور کيس ڄڻ سئين چوٽيءَ ڪيرائي وڌو هو. هن نادر شاهه جي ارادن جي مخالفت ڪري ۽ کيس شهنشاهه نه مڃي، غلطي ڪئي هئي. پر هن، اهڙيءَ غلطي کي محسوس ڪرڻ ۾ دير ڪانه ڪئي هئي. نادر شاهه اڃا ڪابل ۾ هو جو کيس نور محمد جي بغاوت ڪرڻ جو پتو پيو. ڪابل کان نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران، سنه 1739ع ۾ نڪتو ۽ ڦرين فيبروريءَ تي اچي لاڙڪاڻي پهتو. اتي کيس معلوم ٿيو ته ميان نور محمد پنهنجو خزانو ڪٽي عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو آهي. نادر شاهه شهدادپور واري رستي سان هراول دستي ميان نور محمد کي شڪست ڏئي، گرفتار ڪري ورتو. جيڪو ان وقت پنهنجو خزانو ڪاٽي پوري لشڪر وٽي ڪيڏانهن وڃي رهيو هو. چيو وڃي ٿو ته اهو ڪروڙ روپين جي لڳ ڀڳ هو (پ–44). نادر شاهه اهو خزانو ڪوٽائي ٻاهر ڪڍايو. ميان نور محمد کي معاف ڪيائين، پر سنڌ جو اهو علائقو جيڪو مغل شهنشاهه طرفان عهدنامي مطابق کيس مليو هو ۽ جيڪو ڪنهن زماني ۾ ميان نور محمد جي حڪمراني هيٺ هو سو سندس گهر جي باوجود ميان کي ڏيڻ کان انڪار ڪيائين. ان زماني ۾ ڪلهوڙن کي سنڌ جو فقط وچولو ۽ لاڙ وارو حصو ڏنو ويو. سنڌ جو اتر اولهه وارو ڀاڱو قلات جي خان جي حوالي ڪيو ويو هو ۽ اتريون پاسو داؤد پوٽن کي ڏنو ويو هو. ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ مان سنڌ جو وڏو حصو نڪري ويو هو. ان کان سواءِ ڪائنئن جهجهو خزانو به کسيو ويو ۽ ساليانو ويهه لک روپيا ڏن ڀرڻو پيو هون.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي اپت وارو حصو ايران جي هٿ اچي ويو. مٿان ساليانو ڏن جو ڳاٽي ڀڳو بار، تنهن هن بدنصيب ملڪ جي هٽي چيلهه ڀڃي ڪري وڌي (32) سنڌ، جيئن ته گهڻو عرصو دهليءَ جي غلام رهي، تنهنڪري مٿانس گهڻو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ رهيو. وڏا محصول مڙهي زوري وصول ڪيا ويندا

هئا. سنڌ جو سياسي ڪعبو هاڻي ايران بڻيو هو. قنڌار ۽ بولان جو لڪ اتان جي حڪمران جي هٿ هيٺ هئا، جن جا محصولن جي گهر ۽ اوڳاڙ وارا طريقا دهلي وارن کان ڪجهه نرم هئا. ڪلهوڙا هنن کي خراج تيستائين ادا ڪونه ڪندا هئا، جيستائين اوڳاڙ لاءِ فوجي دستا ڪونه ايندا هئا. محصول جي اوڳاڙ جا فوجي طريقا ڦرلٽ، مار ڌاڙ ۽ شهر ساڙي رک ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هوندا هئا. خراج نه ڏيڻ جي غلطي حڪمران ڪندا هئا ۽ ڏاڍ جي چڪيءَ ۾ پيسندا هاري ناري ۽ پورهيت هئا. پوري صديءَ تائين سنڌ سان اهڙي جُٽ ٿيندي رهي. ڪڏهن سنڌ کي خراج ڏيڻ کان ڍر ڏني ويندي هئي. ڪڏهن وري ان کي ڏيڻ تي سخت مجبور ڪيو ويندو هو. ڪڏهن سنڌي مزاحمت به ڪندا هئا. ڪڏهن مٿن حملا به ٿيندا هئا. آخرڪار سندن پونئير شاهه شجاع جڏهن ڪمزور ٿيو ۽ ڪلهوڙن جي گادي نشينن ٽالپرن کان ڏن وٺي ڪونه پئي سگهيو، ته انگريز سرڪار ان ڳالهه کي نئون ڪيو. سنه 1839ع ۾ انگريز سرڪار، نادر شاهه جي گادي نشينن جي پونير کي خراج ڏيڻ واسطي ٽالپرن کي مجبور ڪيو ۽ چيو ته ڪيس باقي رهتِ اناويهه لک روپيا ڏئي، ليڪو سئون ڪن. اهڙيءَ ريت خراج جي رقم جي ادائگي پوري ٿي.

سنه 1747ع ۾ نادر شاهه کي قتل ڪيو ويو. احمد شاهه ابدالي جيڪو سندس سپهه سالار هو، تنهن افغانستان تي پنهنجو راڄ قائم ڪيو. اهڙيءَ ريت سنڌ، ايران جي ماتحتيءَ مان نڪري، افغانستان جي ڏن پرو ٿي. ٿورو وقت ته احمد شاهه ابدالي پنهنجي مامرن کي نبيرڻ ۾ مشغول رهيو ۽ سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونه سگهيو. ميان نور محمد کي وجهه ملي ويو، جنهن کيس ڏن ڏيڻ ۾ دير ڪئي. جڏهن احمد شاهه ابدالي ڏن وٺڻ لاءِ سنڌ تي ڪاهي آيو، (33) ته ميان نور محمد جيسلمير ڏانهن نڪري ويو ۽ اتي وفات ڪيائين. ميان نور محمد جي وفات ڪانپوءِ سندس وڏي پٽ ميان مرادياب سندس گادي سنڀالي. پر ٽن سالن جي حڪمرانيءَ ڪانپوءِ کيس

تخت تان لاهي غلام شاهه راڄ سنڀاليو. پوءِ سندس ڀاءُ عطر خان، احمد يار خان ۽ هن جي وچ ۾ تخت جي سوال تان اچي مامرو متو، جيڪو سالن تائين هلندو رهيو. اهو ڦيٽاڙو هلندو رهيو، نيٺ احمد شاهه ابداليءَ 1761ع ۾ غلام شاهه کي سنڌ جي حڪمران طور قبولي هن منجهيل مامري کي نبيري ڇڏيو. (پ_45)

ميان غلام شاهه ڪلهوڙا گهراڻي ۾ سڀني کان وڏيڪ سگهارو حڪمران هو. هي پنهنجي خاندان ۽ قبيلي مان هوشيار ۽ داناءُ ماڻهو هو. هن اڳرائي ڪري ٻين ملڪن تي به حملا ڪيا. سنڌ ۾ هن لاءِ ڪو مامرو منجهيل ڪونه هو ۽ نه ئي وري ڪيس ڪنهن کي نيچو نوائڻو هو. سندس ارادو هو ته هو بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪائي، سنڌ جي آزادي جو اعلان ڪري، هن پنهنجي طاقت کي وڌيڪ مستحڪم ڪرڻ لاءِ ڪڇ تي به پيرا ڪاهيو. هن پهريون حملو 1763ع ۾ جهارا تي ڪيو، جنهن ۾ هن جي سرسي ٿي. ٻئي حملي دوران، هو اڳتي وڌندو وڃي ڪڇ جي راڄڌاني ڀرسان پهتو ۽ راءِ کي مجبور ڪيائين ته لکپت ۽ بستا جا بندر سندس حوالي ڪري. غلام شاهه جي اصلي نيت اها هئي ته هيءُ ملڪ فتح ڪري سنڌ سان ملائي ڇڏي. ڪڇ جا رهواسي راجپوت هئا. (پ_46) هنن پنهنجي ڌرتيءَ جو بچاءُ سرترين تي رکي ڪيو هو. جڏهن حالتون نازڪ موڙ تي پهچنديون آهن، ته راجپوتي رت تي هڪ وحشت طاري ٿي ويندي آهي. غلام شاهه ان فتح تي به ڏاڍو مگن هو. هيءَ سوڀ کيس ڏاڍي مهانگي پئي هئي، جنهن لاءِ هن پنهنجا اڪيچار ڪونڌر ڪهايا هئا. مذڪوره جنگ ۾ سنڌ جو هيءُ حڪمران ڪڇ جي ڪنهن ٿوري ڀاڱي تي سوڀ حاصل ڪري سگهيو هو. هن جي دور سان واڳيل جيڪي دلچسپ واقعا آهن، تن ۾ سنڌو درياهه جي وهڪري جي تبديلي نمايان آهي، جيڪا 1758_59ع ۾ آئي ۽ ٻيو واقعو حيدرآباد قلعي جي اڏاوت آهي. مذڪوره قلعي

جو بنياد 1768ع ۾ رکيو ويو.

اڳين صديءَ دوران درياهي وهڪرن ۾ جيڪي تبديليون آيون، انهن سيني مان وڏيڪ سنڌ اندر ۽ سنڌو درياهہ جي وهڪري ۾ آيون آهن. درياهہ جو مکيہ وهڪرو تہ پنهنجو اصلي پيٽ ڇڏي، پورو هڪ سو ميل پنهنجو رخ مٽائي ويو. ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ان کان بہ گهٽو هجي. ساڳي وقت ريڻ وارو وهڪرو بہ سڪي ويو، جيڪو سنڌوءَ جي هاٽوڪي وهڪري کان پورا ستر ميل پري هو. اهو چئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ ريڻ واري وهڪري کان مٿان ۽ اوپر طرف ڪو ٻيو وهڪرو بہ موجود هو يا نہ. جيڪڏهن اهو هوندو بہ تہ، اهو بہ ريڻ جيان سڪي ويو هوندو، جنهن جو ڇوڙ جي اوپر واري علائقي جي کيتيءَ تي ناڪاري اثر پيو هوندو. ان جو سبب اهو هو تہ سنڌو درياهہ پنجويهہ ڊگريون ۽ چاليهہ فوٽ ڊگهائي ۽ اٺهٺ ڊگريون ۽ ايڪٽيهہ فوٽ ويڪرائي ڦاڪ وٽان هڪدم وڪڙ ڪري، اولهہ ڏانهن وهڻ لڳو ۽ ڏکڻ اوپر ڏانهن وهندڙ اڳيون وهڪرو بند ٿي ويو. مونکي پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ رخ بدلائڻ کان اڳ ۾ نصرپور واري وهڪري ۾ ٿورن سالن تائين پاڻي هوريان هوريان گهٽبو ويو ۽ نيٺ بند ٿي ويو. هن حقيقت مان معلوم ٿيندو، تہ سنڌو جو اولهہ وارو وهڪرو آهستي آهستي پنهنجو رخ تبديل ڪري رهيو هو. هن وهڪري بابت ڪئپٽن ايف برٽن F. Burton کي جيڪي حقيقتون مليون، سي مٿين حقيقت سان هڪجهڙائي رکن ٿيون، جن کي هو پاڻ، ڪا کهاڻي تصور ڪري ٿو. هو صاحب پنهنجي ڪتاب، "هسٽري آف سنڌ" ۾ لکي ٿو تہ: "سنڌي ماڻهو درياهن جي وهڪرن مٽائڻ جي مامري ۾ ڪي هٺ جون هٽي، پنهنجين ڳالهين کي وڃي اوجهڙ ۾ هٽندا آهن ۽ ٻين مشرقي ماڻهن جيان ڪا ڏند ڪٿائي ڳالهہ ملائي، تيليءَ مان ٿنڀ ٺاهي ڇڏيندا آهن. درياهي وهڪري جي تبديليءَ جي موضوع تي جڏهن حيدرآباد جي هڪ جهونڙي کان پڇيم، تڏهن وراڻيائين تہ سندس پيءُ جي ڏينهن ۾ فوجي ڪئمپ ڪوٽڙيءَ جي سامهون درياهہ لانگها ٿي ويندو هو." ڪئپٽن برٽن کي هيءَ ڄاڻ سنہ 1884ع ۾ ملي. ان ليکي سان ان جهونڙي جو پيءُ ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ جي حقيقتن کان ضرور واقف هوندو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان زماني ۾ نصرپور وارو وهڪرو هوريان هوريان سڪي رهيو هو ۽ اولهہ واري نئين وهڪري ۾ هوريان هوريان پاڻي وڌي رهيو هو. ان ڪري امڪان آهي، تہ ڪنهن موسم ۾ درياهہ لانگها ٿي ويندو هوندو ۽ پوڙهي جي بيان ڪيل حقيقت بلڪل صحيح آهي. ڪئپٽن برٽن جو هيءُ لکڻ تہ "هتان جا ڏيهي ماڻهو ڪجهہ هٺ جون بہ هٽي وٺندا آهن" صحيح ڪونہ ٿو لڳي.

هن وڏي تبديليءَ، سنڌو درياهہ کي، اولاهين ٽڪرائتي علائقي جي دنگ سان موجود لٺاسي خطي ۾ آڻي ٻيهاريو آهي. سندس ڇڏيل ۽ موجوده وهڪري جي وچ ۾ ستر ميلن جي وٿي آهي. ان وقت کان وٺي موجوده دور تائين درياهہ ڪنارو ڪائيندو پائيندو وڃي ٽڪرين جي بلڪل ڪڇ ۾ پيو آهي. اهڙيءَ ريت سيوهڻ کان ٺٽي تائين درياهہ کي اولهہ ڏانهن سرڪڻ لاءِ ڪا جاءِ ئي ڪانہ آهي.

ريڻ وهڪري جي سڪي وڃڻ ڪري، سندس پاڻيءَ تي آباد ٿيندڙ علائقي کي ڏاڍو هاڃو رسيو. پر ڦليلي ڦاٽ جي پاڻي ان برپٽ واري جُوءِ کي سائو ستابو ڪري ڪجهہ پورائو ڪيو. هيءَ ڇاڙهہ حيدرآباد کان ڏهہ ميل اتر سنڌوءَ مان ڇڄندي هئي ۽ گنجي ٽڪر جي اوڀارين ڪڇ ڏئي، سنڌوءَ جو پراڻو پيٽ اکري، وڃي ريڻ واري ڇڏيل وهڪري ۾ پوندي هئي ۽ ڪيترن ميلن جي پنڌ تائين ان جي پراڻي پيٽ مان بہ وهندي هئي، جنهن ماڳ وٽان ڦليلي ڦاٽ درياهہ جي مکيہ وهڪري کان ڇڄي ڌار ٿئي ٿو اتان ئي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جي شروعات سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ هي وهڪرو درياهہ کان ڇڄڻ کانپوءِ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين وري ڪٿي بہ سنڌوءَ سان ڪونہ ملندو آهي. وچ تي ڪٿي ڪيس گونيءَ جي نالي بہ سڏيو

ويندو آهي. سندس صورت آبپاشيءَ جي هڪ وڏي واهه جهڙي هوندي آهي. سڪندر اعظم جي جنگي مهم سان لاڳاپيل تاريخ جي شارحن ۽ محققن جي خيال مطابق، ان دور جو پٽالا شهر انهن ماڳن تي هو جتي هاڻي حيدرآباد آهي، ڇاڪاڻ ته اها ڇوڙ واري ٽڪنڊي جي شروعاتي نڪتي وٽ موجود آهي. ڪين اهو وهم ۽ گمان به ڪونه آهي، ته ڇوڙ جي ٽڪنڊي جو هي سِرو فقط اڳئين صديءَ جي ڳالهه آهي. هن حقيقت کي به وساري ڇڏين ٿا ته سڪندر جنهن اوڀارئين وهڪري سان هاڪاري ويو هو سو به درياهه جيڏو وڏو وهڪرو هو. پر ان جي جاءِ تي ڦليلي، درياهه جي هڪ ننڍڙي ڇاڙهه آهي (144).

فقط ڦليليءَ جي هتان وهڻ ڪري غلام شاهه ڪلهوڙي کي حيدرآباد جي قلعي اڏڻ جو خيال آيو هو. هن کان اڳ ۾ سن 1759ع ـ60 ۾ ڪاٽوٽ جو شهر اڏيو هو پر درياهه جي ٻوڏ جي خطري سبب ان شهر کي به ڇڏيو ويو. هن 1762ـ 63ع ۾ (145) شاهه پور جو بنياد رکيو هو. کيس اهو خيال هوندو هو ته راڄڌاني اهڙي جاءِ تي قائم ڪئي وڃي، جتي درياهه جي ٻوڏ کان بچاءُ هجي. سندس پاءُ مراد ياب خان، مرادآباد نالي هڪ راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو هو پر درياهه ان کي ٻوڙي پائي ڪٽي ويو هو. ان ڪري کيس ڊپ ٿي بيٺو. هن سوچيو ته راڄڌاني کنهن محفوظ ماڳ تي هجڻ گهرجي. مذڪوره مرادآباد جو شهر نصرپور پرسان هو جيڪو 1652ـ57ع واري ٻوڏ ۾ لڙهي ويو. مراد ياب خان ۽ سندس ٻن پٽن ٻيڙيءَ ۾ چڙهي نڪري جان بچائي هئي. بعد ۾ اتر، سڪرنڊ جي پرڳڻي ۾ وڃي نئين راڄڌانيءَ جو بنياد رکيو هئائين، جنهن جو نالو هن احمد آباد رکيو هو. امڪان اهو آهي ته هيءَ ٻوڏ هن علائقي ۾ وڏين درياهي تبديلن ڪري آئي، يا ٿي سگهي ٿو ته هن وڏيءَ ٻوڏ ڪري مذڪوره درياهي تبديليون اچي ويون هيون. خير حقيقت ڇا به هجي، پر اهڙو علائقو موجود ئي ڪونه هو، جيڪو راڄڌانيءَ لاءِ موزون هجي ۽ راڄڌاني ٻوڏ جي تباهه ڪارين کان به محفوظ هجي ۽ سندس ڪڇ مان ڦليليءَ به تازو وهڻ شروع ڪيو هو.

تنهنڪري جيڪڏهن هتي راڄڌاني تعمير ڪئي پئي وئي، ته سيئي گهربل شرط ۽ سهوليتون پوريون ٿي رهيون هيون. انهيءَ ڪري هن ڪلهوڙي حڪمران نيرون جي ٽڙ تي سنڌ جي راڄڌانيءَ اڏڻ جو فيصلو ڪيو جنهن کي نيرون ڪافري به سڏيو ويندو هو. نيرون وارو پراڻو قلعو ناس ٿي چڪو هو، پٽيون ڊهي پٽڙن جا ڍير بڻجي ويون هيون، پر وارو پوٺو به پيرن جو قبرستان ٿي ويو هو. مسلمانن جي عقيدي مطابق اهو ڇوٽڪاري ۾ خدا جي رحمتن نازل ٿيڻ وارو ماڳ بڻجي ويو هو. غلام شاهه هر شيءِ کي ٻهارائي صاف ڪرايو. نيرون جي ياد سان واڳيل نه ڪو پٿر ڇڏيائين ۽ نه وري ڪنهن پير بزرگ جي قبر جي ڪا نشاني ڇڏيائين. سڀ ميڙائي پڌر پالها ڪري، ان وسيع ۽ ويڪريءَ ايراضيءَ تي حيدرآبا جو قلعو جوڙايائين. هي ڪلهوڙا خاندان جي وڏين اڏاوتن مان هڪ هئي، جنهن جو سنه 1768ع ۾ بنياد رکيو ويو هو. هن قلعي ۾ غلام شاهه 1770ع کان رهڻ شروع ڪيو. قلعي جي تعمير ڪانپوءِ هيءُ حڪمران ٿورو وقت زنده رهيو. سنه 1772ع واري سال ۾ هڪ ڏينهن هن تي اڌ رنگ حملو ڪيو ۽ ٻئي ڏينهن هن، هيءُ فاني جهان ڇڏيو. سندس وفات بابت عام خيال اهو هو ته هن پيرن فقيرن جون قبرون ڊاهي قلعو جوڙايو هو تن جي پٽن پاراتن ڪري مري ويو.

غلام شاهه ڪلهوڙا گهراڻي جو سڀ کان آخري سگهارو حڪمران هو. منجهس پنهنجي ڪلهوڙا گهراڻي وارين ڏاڍيون اڙ ٻنگايون هيون. کيس ڪلور ڪرڻ کان ڪونه ڪيپائيندو هو. پر سگهارو حڪمران هو. ملڪ ۾ چوڌس امن امان هو. اهو جڻ ماڻهن کي هن ڳالهه ڏانهن ويچار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو هو ته ڏاڍ ۽ ظلم ڪرڻ فقط هن جو حق آهي. سندس وفات ڪرڻ سان ئي سنڌ ڏولاون ۽ ڏوجهرن ۾ اچي وئي. هن ڪانپوءِ سندس پٽ سرفراز گاديءَ تي وينو هن پنهنجي پيءُ جي گس سان هلي ڪڇ تي حملو ڪيو. هن حملي مان سندس مقصد ڦرلٽ ڪرڻ هو. سندس پلا پاڳ هئا، جو ڪڇ ۾ سندس سرسي ٿي. هن اتان واپس ورنديئي، انهن ماڻهن کي مارائڻ شروع

ڪيو جن مان ڪيس تخت جي دعويداريءَ جو خدشو هو. سندس پيءُ بہ ائين ئي ڪيو هو. ان ڪري ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪمرانيءَ ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي پئي. ڪلهوڙن جيان بلوچ قبيلا اولاهين سرحد کان لڏپلاڻ ڪري اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا، پر اهي ڪلهوڙن کان تمام گهڻو پوءِ آيا هئا. هي بہ ڪلهوڙن جيان پهريائين اچي وچوليءَ سنڌ جي ڏاکڻين پاڱي ۾ وينا هئا ۽ گمبٽ جي اوسي پاسي بہ وچي لڏا لاٿائون. جتي جوڻو ڪلهوڙو پنهنجا اجها اڏي، سنڌين سان رشتا ناتا جوڙي وچي وينو هو. چيو ويندو آهي تہ ٽالپر شروعاتي زماني ۾ ڏاڍا غريب مالوند ۽ ايل پنهوار هئا. هو هوريان هوريان مٿي اڀري سنڌ جا حڪمران بڻيا. سنڌ ۾ سندن پهريون برک ۽ نامور سردار مير شهداد خان هو، جنهن شهدادپور جو شهر اڏايو. سندس پٽ مير بهرام خان ميان نور محمد ڪلهوڙي جو وزيراعظم هو. غلام شاهہ جي ڏينهن ۾ ساڳئي عهدي تي بحال رهيو. ٿوري وقت لاءِ هن کيس ان عهدي تان لاهي ڇڏيو، جنهن جو سبب معلوم ڪونہ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ کيس منجهس بيوفائي جو شڪ هجي. ميان سرفراز تہ پنهنجي پيءُ کان بہ ٻہ وکون اڳتي نڪري ويو. هن مير بهرام ۽ سندس پٽ مير صوبدار کي قتل ڪرائي ڇڏيو. ٿوري وقت کانپوءِ سنڌ جا راڄوڙا ۽ لٽ سردار ميان سرفراز کان ناراض ٿي ويا ۽ تخت تان لاهي ڇڏيائونس. بعد ۾ سندس جانشين سان بہ ساڳي ويڌن ٿي. ميان غلام شاهہ جي ڀاءُ ميان غلام نبيءَ کي پڳ ٻڌرايائون. ان زماني ۾ مير بهرام خان جو ٻيو پٽ مير بجار حج ڪري سنڌ موٽي آيو هو هن پنهنجي ڀاءُ جي قتل جي پلاند وٺڻ لاءِ پنهنجي بلوچ برادري کي ڪنو ڪيو. زمينون گهمندي غلام نبي سندس منهن پئجي ويو ۽ ان کي اتي ئي قتل ڪري وڌائين. (پ_47) ميان عبدالنبي ڀڄي وڃي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهہ ورتي، جتي هن تخت جي ٽن دعويدارن کي قتل ڪري ڇڏيو (پ_48). مير بجار اڳتي وڌي وڃي حيدرآباد جو گهيرو ڪيو، پر سمجهايائين تہ هيءُ قلعو فتح ڪرڻ جهڙو نہ آهي، تنهن ڪري ساڻس ڳالهيون ڪيائين ۽ چيائينس تہ هو تيستائين ڪيس سنڌ جو حاڪم تسليم نہ ڪندو جيستائين هو ڪيس سنڌ جو وزيراعظم مقرر نہ ڪندو. مير بجار هن خون پياڪ ظالم سان ڳالهيون ڪري صلح تہ ڪيو پر پنهنجي حياتي داؤ تي لڳائي ڇڏيائين. (34) عبدالنبي پنهنجو ڪينو لڪائيندو رهيو. ان کانپوءِ هن جوڌپور جي راجا کان ٻہ شخص آڻايا. اهي ماڻهو درخواست ڏيڻ جي بهاني مير بجار جي ويجهو آيا ۽ اوچتو خنجر ڏڙڪائي ڏنائونس پ_49). ميان عبدالنبي بلوچن جي پلاند کان ڊڄي قلات هليو ويو. قلات جي حڪمران ساڻس هڪ لشڪر موڪلي ڏنو جنهن کي ٽالپرن شڪست ڏئي، پوئتي ڀڄائي ڇڏيو. تنهن کانپوءِ هو ڀڄي جوڌپور جي راجا ڏانهن هليو ويو. راجا بہ کيس لشڪر جي امداد ڏئي، سنڌ روانو ڪيو. هن وري بہ شڪست کاڌي. آخر ۾ هو قنڌار هليو ويو. ان زماني ۾ مير بجار خان قتل ٿي ويو هو. سندس جاءِ تي سندس پٽ عبدالله ۽ پائٽيو فتح علي سنڌ جو راڄ سنڀالي رهيا هئا. هاڻي هنن سردارن جي ڀڄڻ جو وارو هو. تيمور شاهہ افغان ميان عبدالنبي کي تخت وٺي ڏيڻ لاءِ سنہ 1781_82ع) ۾ پنهنجي هڪ مکيہ فوجي سالار مدد خان کي سنڌ روانو ڪيو. (35) ٽالپر سردار ان وقت تائين سنڌ ۾ پنهنجي سياسي سگهہ ڄمائي ڪونہ سگهيا هئا. جڏهن افغانن جي لشڪر جو ايندو ٻڌائون، تہ ٽر ڏانهن نڪري هليا ويا. (پ_51) مدد خان هڪ ظالم ماڻهو هو سنڌ جا ماڻهو سندس ظلمن کي اڃا تائين ياد ڪندا آهن. اتر کان وٺي ڏکڻ تائين جنهن علائقي مان گذريو شهر، ڳوٺ، وسنديون، واهڻ، وانڊيون، ڦريندو لٽيندو، باهيون ڏيندو ساڙيندو رک ڪندو ماڻهو ماريندو، سڄو ملڪ پيليندو پڙ پانگ ڪندو ويو. پٺيان رک جي ڍيرن ۽ ماڻهن جي لاشن کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ رهيو. وحشي پٺاڻن تيستائين، ماٺ نہ ڪئي، جيستائين رت ۽ تباهيءَ مان ڍءُ نہ ٿيو. ميان عبدالنبيءَ کي گاديءَ تي وهاري تيمور شاهہ جو لشڪر واپس موٽيو تہ پٺيان ڏڪار ۽ وبائي مريءَ منهن ڪڍيو. مدد خان پٺاڻ سنڌ جي هنن بدنصيب ماڻهن مٿان الاهي آپدا بڻجي اچي لٿو. تنهنجو لازمي نتيجو هو. تخت جي دعويدار ڌرين مان ڪنهن سان

ٻه سنڌن واسطو ڪونه هو. ايلفن اسٽون پنهنجي ڪتاب، ”اڪائونٽ آف ڪابل“ ۾ لکي ٿو ته: ”ان موقعي تي جيڪي تباهيون ٿيون، تن مان سنڌ اڃا تائين (1815ع) پاڻ پري ڪانه ٿي سگهي آهي.

مير عبدالله ٽالپر کي ڪو تجربو ڪونه هو. (36) ڏڪا ڏاڍا ڪائي نيٺ سنڌ موٽي آيو (پ_ 52) ۽ اچي ميان عبدالنبيءَ جي پيش پيو جنهن ٿوري وقت ڪانپوءِ ڪيس مارائي ڇڏيو. ٽالپر وري سياسي سگهه حاصل ڪري ويا. هنن مير فتح عليءَ خان جي اڳواڻيءَ ۾ ميان عبدالنبيءَ تي حملو ڪري، ڪيس ڊوڙائي ڪڍي ڇڏيو. هن وري وڃي قنڌار مان مدد حاصل ڪئي. سنڌين سان ظلم ته پٺاڻن جي هن فوج ٻه ڪيو ۽ ڏاڍ ڪيو. اصلي وڙ وڄائي ڇڏيا. پر مدد خان واري لشڪر ڪان ڪجهه گهٽ، عبدالنبيءَ کي سخت شڪست ملي. ان ڪانپوءِ هيءُ سنڌ ائين ڇڏي ويو جو وري موٽي ڪونه آيو. اهڙي ريت سنڌ ۾ ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪمراني پوري ٿي. ڪابل جي حڪمران زمان شاهه ميرن جي حڪومت کي سنه 1793ع ۾ تسليم ڪيو. حقيقت ۾ ميرن جي راڄ جي شروعات سنه 1783ع ۾ ٿي هئي، پر ڪلهوڙا پنهنجي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ رڌل رهيا. نيٺ هلي هلي مايوس ٿي ويهي ويا. اهڙين وگوڙي حالتن ڪري، سنڌ جون اقتصادي حالتون ڊانوان ڊول ٿي ويون ۽ ٽالپر سردارن جي دور ۾ سنڌ جون حالتون وري سڌرڻ لڳيون. ڪلهوڙا سنه 1737ع کان 1783ع تائين ڇائيتاليهه سال سنڌ جا حاڪم رهيا. ان جي جانشين گهراڻي سنڌ کي سري، وچولي ۽ لاڙ جي ٽن سرڪارين ۾ ورهايو ۽ سٺ سالن تائين حڪومت ڪئي. سنڌن تعلق هتان جي ڏيهي گهراڻي سان هو. سنڌن سنڌ تي راڄ 1843ع ۾ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان ختم ٿيو.

ضميمو - الف

سنڌوءَ جو لوٽي ٻاري وارو ڇوڙ

ڪئپٽن مئڪمرڊوءِ سر اليگزينڊر برنس، سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۽ ڪڇ تي لکندي لوٽي ٻاري نئن تي ٻه پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. اتفاق اهڙو ٿيو جو سنڌن لکڻين جو پتو مونکي گهڻو دير سان پيو تنهنڪري انهن جا حوالا هن ڪتاب ۾ ڏئي ڪونه سگهيس. ڪئپٽن مئڪمرڊو جو رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ ’دي رِورڊ انڊس‘ جي عنوان سان هڪ مقالو ڇپيو هو. هو صاحب جلد 1_ص 40 تي لکي ٿو ”قديم دور جي لوٽي ٻاري Lonibare نديءَ کي لکپت ندي ٻه سڏيو ويندو هو تنهن کي هاٽي لوٽي ٻاري نالي سڏيو ويندو آهي، سا ڳالهه حقيقت کان ٻاهر سمجهڻ گهرجي. ٻئي هنڌ وري سندس بيان (مان ان جي حوالي ڏيڻ کان قاصر آهيان) آهي ته ڪوري وهڪرو هاٽي سنڌوءَ جو صفا اوڀارين ڇوڙ تي ويو آهي. هي نالو مٿس ان ڪري پيو آهي، جو اهو وهڪرو ڪنهن راس جي چوڏاري ڦيرو ڏئي وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو يا ڪڇ جي ڏکڻ اولهه واري حصي جي شڪل صورت ڪجهه اهڙي آهي، ان ڪري مٿس ان نسبت سان نالو پيو آهي. هن صاحب کي پورو يقين آهي ته ٽالمي جنهن وهڪري کي لوٽي ٻاري سڏي ٿو سا موجوده دور جي ڪوري يا لکپت ندي آهي. مئڪمرڊو جو بيان آهي ته ”ٻارا“ Bara هندستاني لفظ آهي، جنهنجي معنيٰ آهي اهو لنگهه يا رستو جيڪو سمنڊ ڏانهن ويندو هجي. هن لفظ جي معنيٰ ڪجهه مختلف آهي. سنڌ ۾ هيءُ لفظ ”ٻاري“ جي اُچار سان ٻوليو ويندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ٽڪرو“، پاڱو“، ’حصو‘ وغيره. زمين کي سولائيءَ سان پاٽيءَ ڏيڻ واسطي چوڏاري ٻنو ڏئي، هڪ چوراس يا چوڪنڊي ٻاري بنائي ويندي آهي. جيتري قدر لوٽي

نديءَ جو ڪڇ جي رڻ مان وهڪري جو سوال آهي، ته ويچار ڪري مان جنهن نتيجي تي پهتو آهيان، برنس جو به ان نڪتي تي ساڳيو ويچار آهي، جنهن لاءِ مون کي بي انتها خوشي ٿئي ٿي. هن نديءَ جي پاٽيءَ بابت لکندي هو چوي ٿو ته مان هن خيال جو آهيان ته سندس پاٽيءَ جو امڪاني رخ سنڌوءَ ڏانهن هو جيڪو ڪڇ وارو رڻ اڪري، اچي سنڌوءَ ۾ پوندو هو. بعد ۾ گڏيل پاٽيءَ جو اهو وهڪرو لکپت وٽان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته، ”اسان، جن نقشن مان ڪن نقشن ۾ ٻڙيون ڏئي لوٽي نديءَ جي وهڪري جا گس ڏيکاريا آهن، جن جو ذڪر آءٌ مٿي پڻ ڪري آيو آهيان، پر موجوده دور ۾ انهيءَ وهڪري جي ناتي سان اسان کي ڪوبه پراٽو پيٽ ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو. مان ذاتي مشاهدي ڪانپوءِ پنهنجي مذڪوره راءِ جو اظهار ڪري رهيو آهيان.

(مماير‌س آن دي ايسٽرن برانچ آف دي رِور انڊس ائنڊ رَن Runn، رايل- ايشياٽڪ سوسائٽي- ٽرانزيڪشن- iii- ص 573).

ضميمو – ب

ماموئي فقيرن جون اڳڪٿيون

ماموئي فقيرن جو پورو احوال، برٽن جي ڪتاب ”سنڌ“ جي چوٿين باب ۾ ڏنل آهي. مذڪوره ڪتاب ۾ انهن مشهور فقيرن کي ساموئي ڪري لکيو ويو آهي ۽ ڪين سما گهراڻي جي پهرين راڄڌاني ساموئي سان لاڳاپيل ڏيکاريو ويو آهي. ماموئي (هن لفظ جي معنيٰ آدم خور CanniGals يا اهي ماڻهو جيڪي ڳجهه ڳالهائين) فقيرن کي هفت تن (جڏهن انهن مشهور معروف اڳڪٿيون ڪيون هيون، تڏهن اهي بنا سرن جي رڳو ڌڙ هئا) به چيو ويندو آهي. انهن اڳڪٿين سان لاڳاپيل سنڌي قلمي نسخي جو نقل به مون وٽ موجود آهي. چيو ويندو آهي ته اصلي نسخي ۾ ’معما‘ Muima جو لفظ موجود هو پر اڻ پڙهيل ماڻهن ان کي ڦيرائي ماموئي ڪري ڇڏيو آهي. معمه لفظ جي معنيٰ ڳجهه يا راز آهي، جيڪو ظاهر ۾ سمجهه ۾ نه اچي. اهي اڳڪٿي وارا بيت هڪ اندازي مطابق چوڏهين صديءَ جي اڳياڙيءَ ۾ چيا ويا آهن، پر سنڌين وٽ اهميت اڃا سوڌو ڪانه گهٽي آهي. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته ماموئي فقيرن ڏانهن منسوب ڪيل بيت جيڪي سنڌ ۾ عام مشهور آهن، تن مان ڪي هاڻي اصلي ڪونه رهيا آهن. اهڙيون ڇٽيون ثابتيون پڻ ملن ٿيون. مثال طور سومرن چوڏهين صديءَ ۾ فاتحن سمن کي ڊيڄارڻ ڌمڪائڻ ڪارڻ انهن بيتن کي ڪتب آندو. ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن ٽالپرن هٿان ڪلهوڙن هار کاڌي ته ساڳين اڳڪٿي جهڙن بيتن مان ٽالپرن کي ڊيڄارڻ ۽ هيسائڻ لڳا. اهڙيءَ ريت ٽالپر به اڳڪٿيءَ وارن بيتن جوڙڻ ۾ پنهنجي ليکي ماهر هئا. ساڳئي نموني جڏهن اسان اڳڪٿي وارن بيتن ۾ ”ڪلهوڙن کان بادشاهي کسجڻ“ جا ٻول پڙهون ٿا ته وري اتي اهو به لکيل ملي ٿو ته ”اتر کان

گھوڙا ايندا ۽ ٽالپرن جي راڄ کي ختم ڪري ڇڏيندا“ تہ اسان کي اندازي لڳائڻ ۾ ڪا بہ ڏکيائي ڪانہ ٿي ٿئي تہ اهي کهڙي دور ۾ چيا ويا آهن ۽ انهن جي ٺاهڻ وارا ڪير ٿي سگهن ٿا. برٿن عقلمنديءَ جو مظاهرو ڪندي، جن بيتن کي قديم ۽ اصلي سمجهيو تن کي پنهنجي ڪتاب ۾ جاءِ ڏني اٿائين ۽ ٻين کي رد ڪري ڇڏيو اٿائين. ائين سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ سندس رد ڪيل بيت ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکن ٿا، جن بيتن کي قديم ۽ اصلي سمجهيو ويندو آهي، تن تي سنڌ وارا اکيون ٻوٽي اعتبار ڪندا آهن ۽ انهن کي تنقيد کان بالاتر سمجهندا آهن. مون انهن مان هڪ بيت کي حوالي طور هن ڪتاب ۾ ڪتب آندو آهي. ٻيا بيت بہ سنڌوءَ يا ان جي ڇاڙهن جي حوالي سان اهميت وارا آهن. مذڪوره ساموئي فقيرن جو پهريون بيت اروڙ ۽ هاڪڙي جي وهڪري سان واسطو رکي ٿو.

هاڪ وهندو هاڪڙو، ٻجندي ٻنڌ اروڙ،

ٻهہ، مڇي ۽ لوڙهہ سمي ويندا سوڪڙي.

ٻهہ، ٻيڻ يا ڪنول ٻوٽي جي پاڙ هوندي آهي ۽ پاڻيءَ جي ڇرن ۽ ڍنڍن ۾ ٿيندو آهي. لوڙهہ بہ هڪ پاڻيءَ جي ٻوٽي جي ڳنڍ نموني پاڙ آهي. اهو ٻوٽو بہ پاڻي جي ڍورن ڍنڍن ۾ ٿيندو آهي. جيڪڏهن انهن کي چڱيءَ ريت تيار ڪبو تہ ساءَ سواد وارو طعام بڻجي پوندو ۽ سنڌي ان کي ڏاڍي شوق سان کائيندا آهن، جنهنڪري سڪر سٽائي جي علامت سمجهيو ويندو آهي. انهن کي جيڪڏهن اٽيو سٽيو کائيندي ڏيکاريو وڃي تہ سمجهيو ويندو آهي تہ ملڪ ۾ ڏڪر ۽ ڏولائو ڪاهي پيو آهي. غريب غربو ماني بدران تڏهن کائيندو آهي، جڏهن اناج جو ڏڪار هوندو آهي. تنهنڪري هن بيت جو پويون پاڱو ڪجهہ منجهيل آهي. سندس مطلب ٻئو بہ ٿي سگهي ٿو تہ سما اڃا بہ ترقي ڪندا، ٻهہ مڇي لوڙهہ جهڙي سني خوراڪ کين نصيب ٿيندي. ان ڪانسواءِ بيت جي هن حصي جي هيءَ معنيٰ ٿي سگهي ٿي تہ سما ايڏا تہ مسڪين ٿي ويندا، جو ٻهہ مڇي ۽ لوڙهہ جي گهٽ قسم جي کاڌي کي خدا جي نعمت يا سوڪڙي سمجهي کائيندا. وري ٻئي پاسي کان جيڪڏهن نظر ڪري ڏسجي ٿي تہ اها پڪ ڪانہ ٿي پوي تہ ٻنڌ جي معنيٰ ”پل“ آهي يا ”ٻنڌو“، جنهن ڏانهن ٻچڻ جو اشارو ڪيو ويو آهي. لفظ اصل ۾ ”ٻنڌ“ Bandhi آهي ۽ جنس مونث جي صورت ۾ بيان ڪيو ويو آهي. سنڌ ۾ هن لفظ کي اڃا سوڌو ”پل“ جي معنيٰ ۾ ڪتب آندو وڃي ٿو. ان سان گڏ هلڪي سلڪي ”بند“ جي مفهوم ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو. (1) بند جو لفظ مذڪر آهي. انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ هن لفظ جو هم معنيٰ لفظ Dyke ۽ Dam ٿي سگهي ٿو. خير اها ”ٻنڌ“ هئي يا ”بند“ هو، تنهن کي اسان ڇڏي ٿا ڏيون، پر ڳالهہ اها آهي تہ اهو هيو ڪهڙي ماڳ وٽ؟ جيڪڏهن اهو ٻجي ها تہ، تباهي مچائي ها، يا سنڌ جي ترقي ۽ تعمير جو سبب بڻجي ها، سو پتو پئجي ڪونہ ٿو سگهي. ڇو تہ اڳڪٿيءَ واري بيت جي معنيٰ ٻٽي ٿئي ٿي. اروڙ جو شهر تہ هن اڳڪٿي وارن بيتن ٺاهڻ کان ٿي چار صديون اڳ تباهہ ٿي چڪو هو. چاڪاڻ تہ اتان درياهہ پنهنجو وهڪرو مٽائي چڪو هو. جيڪڏهن سنڌ جي قديم راڄڌاني اروڙ جي چوڌاري بند ٻڌو ويو هوندو، تہ ان جو مقصد اهو هوندو تہ متان درياهہ پراٽي وهڪري ڏانهن موٽي نہ وڃي، جيڪو بکر واري وهڪري پر سان ۽ اروڙ جي ويجهو هو. ٿي سگهي ٿو تہ ان بيت جو ان وڏيءَ اٿل ڏانهن اشارو هجي، جيڪي اڳتي هلي اچي اروڙ واري پراٽي پيٽ ۾ پيو هو ۽ اهو وهندو ناري يا هاڪڙي ۾ اچي ڪڙڪيو هو ۽ هيٺ لاڙ ۾ ڏاڍو هاڃو ڪيو هئائين (ساڳئي وقت فائدي وارو بہ هو.) (2) برٿن جو چوڻ آهي تہ ان بيت مطابق اڳڪٿي پوري ڪانہ ٿي. هو بيت جي پهرين سٽ ”هاڪ وهندو هاڪڙو، ٻجندي ٻنڌ اروڙ“ جنهن جي معنيٰ آهي تہ ”هاڪڙو هڪ دائمي درياهہ طور هميشہ وهندو رهندو.“ ، ”ٻجندي ٻنڌ اروڙ“ ۾ ڪجهہ ڦير گهير ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ اصل لفظن بدران رڳو وهندو ”Shall Flow“ جي لفظن تي زور ڏئي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت

هاڪڙي جي حيثيت فقط موسمي درياهه واري هئي ۽ جڏهن سنڌوءَ جي پاڻي ۾ چاڙهه ايندو هو ته هي وهڪرو به وهڻ شروع ڪندو هو. هن نقطء نگاهه کان پهرئين بيت واري ڪيل اڳڪٿي پوري ٿي وڃي ٿي.

ٻئي بيت ۾ چوڙ پر سان بگهاڙ ڦاٽ بابت اڳڪٿي ڪئي وئي آهي، جنهن کي قديم زماني ۾ آر Ar سڏيو ويندو هو. نٿي کان تيرهن ميل ڏکڻ ۾ اولهه ان وهڪري جي ڪناري سان پير آر جي درگاهه آهي؟

بيت هن ريت آهي:

وسي وسي آر، جڏهن وڃي ڦٽندو،
ٻاروچاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو.

هن بيت جي پوئين سٽ ٻاروچاڻو ٻار، پنجين درمين وڪبو“ مان پتو پوي ٿو ته هن اڳڪٿيءَ واري بيت جو قديم دور سان واسطو ڪونه آهي، ڇاڪاڻ ته هتي اسان ”بلوچ“ جو لفظ ڏسون ٿا. تاريخن مان اسان کي معلوم ٿيندو ته چوڏهين صديءَ ۾ ”بلوچ“ لفظ کي اهميت ڪانه هوندي هئي. هن بيت ۾ بلوچ جي زوال جي اڳڪٿي ڪئي وئي آهي ۽ ان سان گڏ سندس زوال جي تمنا به ڏيکاري وئي آهي. تنهنڪري سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته هيءُ بيتُ پوئين دور سان واسطو رکي ٿو.

هيٺ ڏنل بيت جو گهاڙيٽو اهڙو آهي، جو اسان کي پڙهڻ سان ئي پتو پوي ٿو ته ان جو واسطو ڪنهن پراڻي دور سان هوندو.

اچي ويهجا ماڙهوا، ننگر جي آڏار.
پراڻنا پرار، نوان اڏج م نجهرا.

ٻئي بيت جي پڙهڻي وري هن جي ابتڙ آهي، جنهن ۾ نصيحت ڪئي وئي آهي ته ننگر ۾ نه وهوءِ پراڻ پريان وڃي پنهنجا اجها اڏيو. ”ننگر جي آڏار جم ويهجاه ماڙهوا، پُراڻئان پرار، نوان اڏجان نجهرا.“ مان سمجهان ٿو ته مٿي ڏنل بيت وڌيڪ صحيح آهي. اهو جڻ سمن ڏانهن پيغام هو ته چوڙ جو اوڀاريون ڪنارو ڇڏي، اولاهين ڪڙ سان وڃي آباد ٿين. سنڌي ٻوليءَ جو لفظ ننگر اصل لفظ نگر جو بگاڙ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي شهر ۽ هن لفظ جو نٿي ڏانهن اشارو آهي. ڪنهن زماني ۾ اهو عظيم شهرن مان هڪ هو. هاڻي ته زبون حال آهي، پر پوءِ به ماڻهو هن کي اجا تائين نگر نٺو سڏيندا آهن. هيءَ اڳڪٿي صحيح ۽ اصلي آهي، جنهنجو واسطو چوڏهين صديءَ سان آهي. ٻين بيتن ۾ سمن جي زوال جو ذڪر ڪيل آهي. سنڌ ۾ ٻيون به الائي ڪيتريون اڳڪٿيون هنڌين ماڳين ٻڌڻ ۾ اينديون آهن. سنڌي انهن کي ٻڌي ڏاڍا خوش ٿيندا آهن. پر انهن جو واسطو ڪجهه پوئين دور سان هوندو آهي. هي به سموات دور Samwat era جي پنجابي ٻوليءَ ۾ هڪ اڳڪٿي آهي، جيڪا برٽن جي حاشيه نمبر 388 تي ڏسي سگهجي ٿي.

سنه ”97“ ۾ (پارسي ايران وارا) ايندا
سکر بکر ۾ روهڙيءَ کي والاري ويندا
اهي نيرون ڪوٽ کي به فتح ڪندا
ان ڪانپوءِ مهديءَ جي فوج ظاهر ٿيندي

ضميمو ”ج“

قديم دور ۾ سنڌ مان سنڌوءَ جو وهڪرو

گذريل اڌ صديءَ جي سروي مطابق، سنڌو اٺٽيهه ڊگريون ويڪرائي ڦاڪ ۾ ستر ڊگريون ۽ پنجٽيهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ وٽ پنج ند جي سنگم کان پوءِ ڏکڻ اولهه رخ ۾ ٽي سو ميل يڪو (درياهي ماپ) وهي اچي چوويهه ڊگريون ۽ چاونجاهه فوٽ ويڪرائي ۽ سترهٺ ڊگريون ۽ ٽيونجاهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ جي ماڳ وٽ رسي ٿو. هن وڏي سفر جا ٻه سو پندرهن ميل سنڌ جي حدن اندر ڪري ٿو. مٿي بيان ڪيل آخري ماڳ وٽان سنڌو وري سر ڏکڻ جو رخ ڪري، انهيءَ ساڳئي رخ ۾ سٺ ميل ڪن وهي چوويهه ڊگريون ۽ ويهه فوٽ ويڪرائي ۽ سترهٺ ڊگريون ۽ پنجونجاهه فوٽ ڊگهائي ڦاڪ واري ٺاڪ وٽ اچي پهچي ٿو جيڪي لڪي جي ٽڪرين جو اوڀاريون پاسو ۽ پٻگي نوڙهي جي چوٽيءَ جي سامهون آهي. هتي هڪ صدي ڪان وٺي الهندي ڏانهن سرڪڻ واري سفر سنڌوءَ کي آٽي جابلو علائقي ڪوهستان جي آخري حد تائين پهچايو آهي. ڏکڻ سنڌ ۾ هي جابلو علائقو ڪجهه اڳتي نڪري آيو آهي، تنهنڪري سنڌو هڪ سو اسي ميل جو وڏو وڪڙ ڪري نٽي پهچي ٿو. سنڌوءَ ۾ اهڙي قسم جو ساڳيو وڪڙ چوڙ واري علائقي ۾ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اهو ساڳيو وڪڙ منجهس سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين رهندو اچي ٿو. اهڙيءَ ريت پٻگي نوڙهي ڪان وٺي سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين سنڌوءَ جو هيءُ وڪڙ بہ سو سٺ ميل ڊگهو آهي، جنهن جي شڪل ونگ يا ڪمان Arc جهڙي آهي. سامهون وارو پاسو هڪ سو سٺ ميل وچ واري گهرائي پنجاهه ميل ڪن ٿيندي. ويچارڻ سان سنڌ مان سنڌوءَ جو وهڪرو انگريزي اکر ”S“ جهڙو ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌوءَ جا پراڻا پيٽ جيڪي سنڌوءَ جا سمنڊ تائين پراڻا وهڪرا آهن، سي بہ لڳ ڀڳ ائين نظر ايندا. سنڌوءَ جي وهڪري جي ناتي سان ”S“ اکر جو هيٺيون پاڱو وڏيڪ چٽو ڏسڻ ۾ ايندو. جيڪو اوڀر ڏس تي ڪجهہ وڌيڪ نڪتل آهي. ان زماني ۾ سنڌو موجوده وهڪري ڪان وڌيڪ اوڀر ڏانهن لڙيل هو. چاڪاڻ تہ ڪيس روڪڻ لاءِ ايڏانهن ڪا ٽڪري وغيره ڪانہ هئي، ۽ نہ وري ڪا ساڪري سان گڏيل پڪي ڌرتي هئي. ان جي پيٽ ۾ موجوده وهڪري جي اولهہ ۾ جابلو علائقو آهي، جنهن ڪان اڳتي هو سرڪي ئي ڪونہ ٿو سگهي. هاڪڙي درياهہ جو وهڪرو بہ بلڪل ائين هو تہ سنڌوءَ جيان اولهہ ڏکڻ وارو عام وهڪرو اختيار ڪندو هو. خيرپور وارين ٽڪرين تائين سندس رخ ساڳيو رهندو هو. ان ڪان پنجاهہ ميل سر ڏکڻ وهڻ شروع ڪندو هو. سندس اهو وهڪرو سيوهڻ (3) جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون واري ماڳ تائين رهندو هو. هتي پهچي سندس رخ هڪ سو ميل تائين ڏکڻ اوڀر ٿي ويندو هو. اتان ڪان پوءِ ڏکڻ اولهہ وهڻ شروع ڪندو هو ۽ ڪوري ڪاريءَ سان هڪ سو ويهہ ميل سفر ڪري، سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو. ڏسڻ ۾ اهو ايندو تہ تہ هاڪڙو درياهہ بہ سنڌ ۾ پهچڻ ڪان پوءِ انگريزي اکر ايس ”S“ جهڙي شڪل اختيار ڪري ويندو هو. سندس وڪڙ وراٽا بہ بلڪل سنڌوءَ جي وڪڙن جهڙا ڏسڻ ۾ ايندا. هاڪڙي جي وهڪري جي خاصيت بہ ظاهر ظهور نظر اچي رهي هئي. سندس عام وهڪري ۾ جيڪي وڪڙ آهن، تن جو ڪارڻ واريءَ جون ڀٽون آهن، پر سنڌوءَ جي وهڪري ۾ وڪڙن جو ظاهري سبب ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. جيڪڏهن سنڌو، ڏکڻ اولهہ وارو عام رخ اختيار ڪري ها، تہ سندس منهن سڌو جوهيءَ ڏانهن هجي ها، جيڪو سيوهڻ ڪان چوويهہ ميل اتر اولهہ طرف واقع آهي. تنهن ڪانپوءِ ”ساڪري گڏيل پڪي مٽي“ ۽ ٽڪريون ڦيرو ڏياري ان کي اچي منڇر ڍنڍ ۾ ڇڏين ها، پوءِ اڙل وسيلي سيوهڻ جو اتر ڏئي دولت پور جو رخ ڪري ها ۽ اتان ڏکڻ طرف سمنڊ ڏانهن لم ڏيڻ بدران ڏکڻ اوڀر ڏانهن ڊوڙ ڪري ها. ويچارڻ گهرجي تہ ستاويهہ ڊگريون پوروچوٽ گذرڻ ڪان هڪدم پوءِ درياهہ هڪ عام فطري، ڏکڻ-اولهہ وارو رخ ڇڏي سر ڏکڻ ڇو وهي پيو؟ ساڳي ويڪرائي ڦاڪ جي آمهون سامهون ائين هاڪڙي جي وهڪري

جيان ٿيو. جڏهن تہ هاڪڙي وارو وهڪرو هن ڪان گهڻو پري اوڀر طرف آهي. اها ڳالهہ منهنجي سمجهہ ڪان مٿيري آهي. درياهہ هميشہ پيا پنهنجا پيٽ بدلائيندا آهن. ڪي درياهہ هڪ سو ميل جي فاصلي تائين ڪڏهن هيڏي تہ ڪڏهن هوڏي پيا ايندا ويندا آهن. انهن جون چاڙهون ٻہ ٻن ٽن ميلن ڪان ٻارهن ميلن تائين پيون ڦرنديون گهرنديون آهن. سندن وهڪري جي رخ ڪي گهڻو مٿان ڪپرن ڪاڻ ۽ پاڻ مان سمجهي وٺبو آهي، تہ سندس آر ۽ جار ڪيڏانهن آهي. مٿي اسان اها ڳالهہ سمجهائي آيا آهيون، تہ هر دور ۾ درياهہ جو وهڪرو انگريزي اکر ايس "S" جهڙو رهيو آهي. ان جو سبب اهو آهي تہ قديم زماني ڪان وٺي هتان جي مقامي جاگرافي ڪجهہ اهڙي رهي آهي، جنهنجو مثال پٽالا وارو قديم ماڳ پڻ آهي. ان ڪري اهو امڪان ئي نظر ڪونہ ٿو اچي جو قديم زماني ۾ بہ موجوده دور جيان سنڌو، حيدرآباد وٽان لنگهندو هجي ۽ هيٺ وڃي گهاري ۽ سنڌ ساگر جي پيٽن مان وهندو هجي. جيڪڏهن پٽيالا حيدرآباد هجي ها، تہ سڪندراعظم جي زماني ۾ سندس صفا اولاهيون منهن، چوڙواري علائقي جي انتهائي اولاهين دنگ سان نہ هجي ها، پر ان ڪان گهڻو اوڀر طرف هجي ها جهڙيءَ ريت هاڻي آهي.

جيتريقدر سنڌوءَ جو صدين ڪان الهندي پاسي سرڪڻ جو سوال آهي تہ اهو بہ هرويرو لڳاتار ڪونہ رهيو آهي. جيڪڏهن اسان ڪي سندس موجوده وهڪري ڪان اوڀر طرف ڪيئي پراڻا پيٽ نظر اچن ٿا تہ اهڙيءَ ريت ڪيترائي ڇڏيل پيٽ هن جي الهندي طرف بہ آهن (4) ان جو وڏو مثال "سنڌ-ڍورو" آهي، جيڪو سرحد پرسان ڪشمور ۾ ان سان گڏوگڏ هلندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهڙيءَ ريت ائين وسهڻ تہ سڪندر اعظم جنهن سنڌوءَ ڪي پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، تنهن جو سڄو سارو وهڪرو موجوده وهڪري جي فقط اوڀر طرف ڪان وهندو هوندو، سو ممڪن ڪونہ آهي. جيڪڏهن ڪير ڪٽي ائين سمجهندو بہ تہ ان جا مناسب ۽ معقول سبب آهن. اسان سندس جنگي مهم جا احوال پڙهيا آهن. ڪتابن ۾ ڏنل حوالا گهڻا ملن ٿا، پر اهي منجهيل آهن. جاگرافيائي صورتحال بہ تفصيل سان ڪونہ ڏني وئي آهي. انهن سڀني ڳالهين ڪي نظر ۾ رکي، جيڪڏهن سنڌو ماٿريءَ جو نقشو تيار ڪبو تہ ممڪن ئي ڪونہ ٿيندو. هڪ اهم حقيقت ٻي بہ آهي تہ هنن سنڌو ماٿريءَ جي ٻئي گم ٿي ويل درياهہ جو ڪو حوالو ئي ڪونہ ڏنو آهي، جيڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ٿي اچي. توڙي جو سندن جنگي ڪارروايون هن درياهہ جي ڪنڌين ڪنارن سان بہ جاري هيون ۽ تنهن زماني ۾ مذڪوره درياهہ پنهنجي اوج تي هو. جيڪڏهن هن وهڪري جي ثابتي ڳولڻ جا جتن ڪبا، تہ مائو سيڪئنس جي احوالن ۾ هن جا ڪجهہ اهڃاڻ ملي ويندا. سڪندر اعظم ڪي ٻڌايو ويو هو تہ هن بادشاهہ جو ملڪ سڄي هندستان (37) ۾ وڏيڪ سڪيو ستابو ۽ شاهوڪار آهي" (5) ۽ يونانين اهو ملڪ اکين سان وڃي ڏٺو هو. اهو علائقو اسان جي سڃاڻ موجب اروڙ جي اوسي پاسي ڪاٿي هو. مان هن خيال جو آهيان تہ اهو علائقو اڃا بہ ڪجهہ اتر طرف هو. موجوده بهاولپور علائقي جو ڏکڻ اولهہ وارو سارو حصو ۽ سنڌوءَ جي اوڀر طرف وارو موجوده سنڌ جو گهڻو ڀاڱو ان علائقي ۾ شامل هو. هن علائقي جي اترئين ڀاڱي ۽ سرحد ڪان پنجٽيهہ ميل اتر "مائو" نالي هڪ قديم ماڳ آهي.

ڪئٽ ناهي تہ ان قديم شهر جو مائوسيڪئنس سان ڪو لاڳاپو هجي. هن (مائوسيڪئنس) لفظ جي پڇاڙي يوناني طرز جي آهي، جنهنجي اسان ڪي پوري پڪ آهي. اهڙي پڇاڙي اسان آسيڪئنس ۽ پورٽيڪئنس جي پڇاڙين ۾ بہ ڏسون ٿا، اهي سڀئي نالا هڪ ئي ماڻهوءَ جا آهن، پتو نہ آهي تہ غلطي الائي ائرين Ariuan ڪئي آهي يا ڊايوڊورس Diodorus ڪئي آهي. انهن ٽنهي لفظن جي معنيٰ آهي قبيلي جو سردار يا مائوسيڪا، آسيڪا يا پروٽڪا جو ملڪ (6) لئسن وشنو پراڻ Vishnu Puran ۾ بہ ذڪر ملندو. ڪئٽ ناهي تہ اهو قبيلو اچي سنڌوءَ جي ڪنڌين سان آباد ٿيو هجي. مائو ۽ مائوسيڪئنس جو

پاڻ ۾ ناتو آهي يا نہ. پر جيڪڏهن آهي تہ ڪيترو آهي. تنهنجي اسانکي جاڻ ڪانہ آهي. مگر ان کان وڌيڪ امڪان جوڳي حقيقت اها آهي تہ بهاولپور وارو علائقو اروڙ جي جابلو خطي کان وڌيڪ زرخيز ۽ آباد آهي ۽ اروڙ واري ايراضي تہ جبلن ۽ پٿن سان پيري پئي آهي. اسان سمجهون ٿا تہ سڪندراعظم جي دور وارو سر سبز ۽ شاهوڪار علائقو بهاولپور وارو هو. چاڪاڻ تہ ان دور جي تاريخن ۾ هيءَ حقيقت موجود آهي. تہ اهو سائو ڍائو علائقو ٻن وڏن درياهن جي وچ تي موجود هو. هن علائقي جي زمين اڄ بہ پلي آهي. پاڻي گهٽ هجڻ ڪري ماڻهو ايڪڙ ٻيڪڙ رهن ٿا. پوکي راهہ بہ ڇڊي پاڊي ٿئي ٿي. سنڌوءَ جي چاڙهہ جو پاڻي هاڻي هن علائقي جا پاسا پٽ اچي پسائيندو آهي، جنهن سان پنج ند جو پاڻي پڻ اچي ملندو آهي. پر قديم زماني ۾ ائين ڪونہ هو. پنجاب جي درياهن جو گهڻو پاڻي هن گم ٿي ويل درياهہ "Lost River" کي پر تي ڪندو هو. پوريءَ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ مائو جو قديم شهر سنڌوءَ جي ڪنار سان وسندڙ هو. ان کان ڏکڻ اولهہ طرف ٽيهہ ميل سِوراءِ Seorae ۽ ان کان انٽيهہ ميل هيٺ، سنڌ ۾ ماٿيلي جو شهر هوندو هو (7) اهي ٽئي شهر هڪ سِڌَ ۾ آهن ۽ انهن کان سنڌوءَ جو موجوده وهڪرو ٻارهن کان پندرهن ميل پوروچوٽ تي هلندو ڏسڻ ۾ ايندو.

جيڪڏهن سنڌو ٻاويهہ صديون اڳي مائو ۽ ماٿيلي جي ماڳن پرسان وهندو هوندو. تہ اها ڪا اڻ ٽيڻي ڳالهہ بہ ڪانہ آهي. پر اهڙين ڳالهين کي ثابت ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. قوي امڪان اهو آهي تہ اهو وهڪرو اروڙ وٽان گذرندو هوندو. نقشن جي مطالعي مان بہ اسان کي ائين معلوم ٿئي ٿو. ڪن نقشن مان اسان کي ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ٽڪرين ۾ موجود وِٿيون ايتريون ڪشاديون ڪونہ آهن. جو سنڌوءَ جي سڄي وهڪري جو پاڻي اتان گذري سگهي. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ درياهہ اروڙ جي ويڪرائي ڦاڪ وٽ پهچي، هڪ کان وڌيڪ چاڙهن ۾ ورهائجي ڪيترين ئي ٽڪرين جي وٿين مان گذرندو هوندو. اروڙ واري وٽي، سنڌوءَ جي وڏي وهڪري جي پيٽ ۾ تمام سوڙهي ڏسجي ٿي. سنڌ جي پراڻي راڄڌاني پرسان تہ پاڻيءَ جو اهو لنگهہ اٺويهہ سو فوٽ مس ٿيندو. پر وهڪري جو گهڻو دارومدار اونهائي تي بہ هوندو آهي. پيپل لٽ مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ اهو لنگهہ تانگهو آهي. تہ پوءِ اعتراض لاءِ مناسب جواب نهي ڪونہ ٿو سگهي. پر جيڪڏهن ٽڪرين جو ترو لٽ واري مٿاڇري کان گهڻو هيٺ آهي. تہ پوءِ سنڌوءَ جو موجوده پاڻي کان گهٽ وهڪرو هتان گذري سگهي ٿو. سڪندر جي دور جا مؤرخ اهو ڪونہ ٿا ٻڌائن تہ پتالا کان مٿان سنڌو چاڙهن ۾ ورهائجي ويندو هو ۽ اهو موضوع زير بحث بہ ڪونہ آهي. اهڙي ساڳي ماٺ اسان جاگرافي سان لاڳاپيل اهم نڪتن لاءِ پڻ ڏسون ٿا. ۽ نہ وري پوئين دور مان لاڳاپيل اهڙا واقعا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جنهن مان هيءَ حقيقت ثابت ڪري سگهجي تہ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو اروڙ واري وٽيءَ مان گذرندو هو. چيو وڃي ٿو ۽ امڪان بہ اهو آهي تہ سنڌو مان هڪ چاڙهہ الهندي طرف ڦٽندي هئي. ان جو نہ رڳو امڪان آهي. پر حقيقت بہ آهي تہ سنڌوءَ جي اها اولاهين چاڙهہ برابر وهندي هئي، پر افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ سندس ذڪر نہ قديم تاريخن ۾ ملي ٿو ۽ نہ پوئين دور جي ڪنهن ڪتاب ۾ اهڙو ڪو احوال ڏنل آهي. اها ناممڪن ڳالهہ تہ ڪانہ آهي. اڄ انهيءَ اولاهين چاڙهہ کي ڏسي سگهجي ٿو جيڪا "الهندي ناري" جي نالي سان جاتي سڃاتي وڃي ٿي. هيءَ تمام قديم چاڙهہ آهي. اهو بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ مذڪوره ننڍو وهڪرو اٺين صدي عيسوي جي شروعات ۾ بہ موجود هو. اها ننڍي چاڙهہ روهڙيءَ کان پنجيتاليهہ ميل ڏکڻ اولهہ کان درياهہ مان ڇڄندي هئي. اتر سنڌ جي هن علائقي ۾ سنڌو اولهہ ڪناري سان گذريل ٽيهن سالن کان گهٽي ڪاڏ ڪندو رهيو آهي. پنجتيهہ سال اڳ جڏهن لاڙڪاڻي واري علائقي جي سروي ڪئي وئي هئي، تہ الهندي ناري جو منهن روهڙي کان اناويهہ ميل پري اولهہ ڏکڻ طرف هو. قديم دور ۾ سندس منهن اڃا بہ وڌيڪ اتر

طرف هوندو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڪنهن زماني ۾ اروڙ کان ٿورو هيٺ يا ٿورو مٿان هجي. جيڪڏهن ان جو منهن اروڙ کان مٿان هو تہ پوءِ اهو ڪنهن زماني ۾ اتان وهندو هوندو، جتان هاڻي روهڙيءَ پرسان سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو مٿي رهيو آهي. ان کانپوءِ ٿورا ميل ڏکڻ، پوءِ اوپر ۽ بعد ۾ لاڙڪاڻي علائقي جو رخ ڪندو هو. امڪان اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سڪندر جي زماني ۾ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو اروڙ وٽان مٿيندو هوءِ اروڙ کان مٿان منجهائنس هڪ ڇاڙهہ ڇڄندي هئي، جيڪا روهڙي ۽ بکر جو وچ ڏئي، اولهہ ڏس تي وهندي هئي. ان ڇاڙهہ جي پيٽ مان هاڻي سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو وهندو آهي. هن ڇاڙهہ جي قدامت جو وڏو ثبوت سيوهڻ جو پراڻو شهر آهي، جيڪو سندس ڪنڌيءَ سان آباد هو. سيئي تبصري نگار هن ڳالهہ تي متفق آهن، تہ سنديمان Sindeioman جو شهر سيوهڻ آهي. جڏهن هن شهر کي سڪندر فتح ڪيو هو تہ ان وقت بہ تمام پراڻو هو. هاڻي اسان کي پڪ ٿي وئي تہ سنڌو قديم زماني کان وٺي سيوهڻ جو اوڀاريون پاسو ڏئي پئي وڙهو آهي. ڇاڪاڻ تہ ان جا مختلف پراڻا پيٽ هن شهر کان ڏهہ ميل، ويهہ ميل ۽ ٽيهہ ميل پري ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان زماني ۾ جڏهن درياهہ هن شهر کان ايترو پري هو ۽ هيءُ شهر هڪ سڪئي ستابي علائقي جو صدر مقام بہ هو. تہ ان حالت ۾ شهر جا ماڻهو پنهنجي استعمال واسطي پاڻي ڪٿان آڻيندا هوندا؟ سوچڻ جي ڳالهہ اها آهي تہ ان علائقي جي آبادي ۽ خوشحالي ڪيئن ٿي هئي، جنهن جي ”ڪيترن شهرن سڪندر جي آڏو آڻ مڃي هئي“ (8) جڏهن تہ ان دور ۾ سنڌوءَ جو امڪاني وهڪرو هن علائقي کان گهڻو پري اوڀر کان وهندو هو. هنن سيني سوالن جو صحيح جواب اهو آهي، تہ ان زماني ۾ الهندو نارو وهندو هو. هن وهڪري بابت سڪندر جي مؤرخن تہ هڪ حرف بہ ڪونہ لکيو آهي، تنهنڪري اسان اهو سوچڻ تي مجبور آهيون تہ ان دور ۾ سنڌو سنديمان جي ڀرسان وهندو هوندو. هنن حقيقتن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ سڪندر، راجا سانبس جي ملڪ ۾

خشڪيءَ رستي ڏکڻ ڏانهن پيشقدمي ڪري، اچي داخل ٿيو ۽ سندس راڄڌانيءَ جو نالو سنديمان هو. قلعي جا دروازا کولي سڪندر جي آڻ مڃي وئي هئي. هتي ڦهچندي کيس مائو سيڪئنس جي بغاوت جي ڄاڻ پئي. تنهنڪري موٽي کيس وري اتر طرف وڃڻو پيو. هو بغاوت کي چڱيءَ پر منهن ڏئي، وري ڏکڻ هڪ شهر ڏانهن روانو ٿيو. جيڪو درياهہ جي ڪناري سان واقع هو ۽ راجا سامبس جي حڪمرانيءَ جي حدن اندر هو. پر سنديمان نہ هو. هن شهر وارن ڦهريائين، سڪندر جي آڻ مڃي هئي، پر پوءِ بغاوت ڪئي هئائون، امڪان آهي تہ اهو شهر سنديمان کان اوپر يا ڏکڻ اوپر طرف ۽ هن علائقي کان سواءِ ڪنهن ٻئي علائقي ۾ هو. پر سامبس جي ملڪ جي حدن اندر هوندو. سڪندر اتان کان گذري هڪ نهايت مضبوط قلعو فتح ڪري، پوءِ سنديمان پهتو هو. مذڪوره قلعو يونانين سرنگهون هڻي ڪٽيو هو ۽ اهو ثابت ڪيو هئائون تہ ڪين ڪابہ طاقت روڪي ڪانہ ٿي سگهي. قوي امڪان اهو آهي ۽ ائرين جو بيان بہ ڪجهہ ائين آهي، تہ سڪندر اهو مضبوط قلعو سنديمان جي آڻ مڃڻ کان پوءِ سرنگهون هڻي فتح ڪيو. قلعي اندر رهندڙ فوج تمام ڪمزور هئي. سڪندر سان پنهنجو ٿورو لشڪر گڏ هو. هن قتل عام جي ڪري ايترو ڏڄي ويا هئا، جو سندس لشڪر جي اچڻ جو ٻڌي نڪري هليا ويا. هنن حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو شهر سنديمان کان پري هو. ٻيو تہ ان جي اتر ڏس ۾ ڪونہ هو.

سامبس جي ملڪ ۽ پٽالا جي وچ تي موجوده سنڌوءَ جي وهڪري جو احوال سڪندر جي مؤرخن ڪونہ ڏنو آهي، تنهنڪري مان تڪو تڪو اڳتي نڪري ٿو وڃان تہ جيئن ڏسون تہ پوئين دور جي مصنفن هن موضوع تي ڇا لکيو آهي. اسان کي سنڌوءَ بابت تاريخي حوالا هڪ هزار جي وڏي وٿيءَ کان پوءِ ملن ٿا. سڪندر جي زماني ۾ سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ قبائلي راڄ جو طريقو موجود هو. جيڪو هاڻي ختم ٿي ويو هو ۽ ان جي جاءِ تي هڪ

حڪمران جي بادشاهي هئي. ان دور ۾ سنڌ جون حدون موجوده سنڌ جي حدن جيتريون هيون. ڪن اڻ ڇتين تاريخي حقيقتن تي جيڪڏهن ويساهه ڪبو ته معلوم ٿيندو ته ڪنهن زماني ۾ سنڌ جون اتريون سرحدون ڪشمير سان ملنديون هيون. ”تاريخ هندوسند“، جنهن جا گهڻا حوالا هن ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن. ان جو ليکڪ، هن ملڪ کي هندو سنڌ سڏي ٿو. چيو ويندو آهي ته هن ملڪ جي راڄڌاني النور هڪ وڏو شهر هو ۽ درياهه جي ڪناري تي آباد هو. جنهن کي سيحون مهراڻ سڏيو ويندو هو. هيءَ تاريخ، سنڌ جو ذڪر ستين صدي عيسويءَ جي اڳياڙيءَ کان وٺي شروع ڪري ٿي، جنهن زماني ۾ راءِ سهرس پٽ راءِ سهراسي سنڌ جو حڪمران هو. هن معرفت اسان کي اٽڪل 632ع جي ٿوري گهڻي معلومات به ملي ٿي، جنهن مان اسان کي راڄڌانيءَ جي هيٺئين پاسي درياهه جي وهڪري جو اڻ سڌو اشارو ملي ٿو. ان زماني ڇچ نالي هڪ برهمڻ سنڌ جو حڪمران هو. هو پنهنجي راڄڌاني مان نڪري درياهه جي ساڄي طرف موجود ٻڏيه علائقي ڏانهن لشڪر سميت پيش قدمي ڪري رهيو هو ڇاڪاڻ ته اتان جي حڪمران هن خلاف بغاوت جو اعلان ڪيو هو. هن سمن ۽ الور جي دنگ تي هڪ ماڳ داهيات Dahiayat وٽان درياهه اڪريو هو. هن قسم جي نالي مان ”دهات“ نالي هڪ ماڳ جي سڃاڻپ ٿئي ٿي، جيڪو ڪنڊياري پرڳڻي جي اتر ۾ ۽ سمن جي علائقي ۾ موجود آهي. هن ماڳ کان هيٺ ۾ مٿي درياهه جو پراڻو پيٽ چٽو بينو آهي، جيڪو اتر کان ڏکڻ ويندو ڏسجي ٿو ۽ اسان کي هتي 632ع واري درياهه جا واضح نشان ملي وڃن ٿا. مذڪوره ماڳ اروڙ کان سٺ ميل کن هيٺ ٿيندو. چوٿيهه سال کن اڳ اسان هن علائقي جي سروي ڪئي هئي ۽ پتو پيو ته موجوده وهڪرو ان پراڻي پيٽ کان سترهن ميل پري آهي. يعني ٻارهن سو اناويهن سالن ۾ مذڪوره فاصلو طئي ڪري سگهيو آهي، ته ان ليکي سان سندس اولهه ڏانهن سرڪڻ جي رفتار ٽيويهه گز في سال آهي، جيڪا پنجهتر سال في ميل بيهي ٿي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ٻارهن صدين ۾ درياهه ۾ اولهه ڏانهن ڪا تڪڙي تبديلي ڪانه آئي آهي ۽ سرڪڻ جي سندس رفتار ڏاڍي سست رهي آهي ۽ اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ان عرصي دوران اهڙي ڪا وڏي اٿل به ڪانه آئي ٿي پانئجي ۽ نه وري اهڙو ڪو ڏاڍو ڏرتيءَ جو ڏوڏو ئي آيو آهي، جنهن ڪان متاثر ٿي درياهه تڪڙو اولهه ڏانهن هليو ويو هجي ۽ نه وري درياهه اوير پاسي ئي وهڪرو مٽايو آهي، پر زير بحث دور ۾ درياهه جي صفا اترئين پاڱي ۾ وڏيون تبديليون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. سنڌجي قديم راڄڌاني اروڙ به ان ڪري تباهه ٿي وئي، جو درياهه ان کي ڇڏي ساڍا چار ميل اولهه هليو ويو. اهڙن اهم واقعن ڪري ڪي قصا ۽ ڪهاڻيون ٺڄي وينديون آهن. اهڙيءَ ريت هن ڏکوئيندڙ وارتا تي به دلوراءِ ۽ سيف الملوڪ جو قصو ٺاهيو ۽ اها به ڪرامت گهڙي ڏيکاري وئي ته درياهه روهڙيءَ پرسان ٽڪريون چيري وهي نڪتو هو. ساڳئي واقعي تي ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ East Wick اهڙو قصو رايل ايشياٽڪ سوسائٽي بمبئي شاخ جي جرنل ۾ ڇپرايو هو جيڪو جلد –I– ص 203 تي ڏسي سگهجي ٿو. سندس مقالي جو عنوان ”ڊراءِ ليوز“ آهي. هن صاحب اهو سمجهيو هو ته هن خواجه خضر واري آستان تي ٿهيل مسجد ۾ لڳل ڪتبي مان، درياهه جي رخ ڦيرائڻ جي تاريخ معلوم ڪري ورتي آهي. ڪتبي تي لکيل تاريخ قبول ڪجي ته واقعي قديم دور سان واسطو رکي ٿي. مسلمان فن سان لاڳاپيل هيءَ لکت هندستان ۾ تمام قديم آهي، جيڪا 341هه يا 952ع جو سنه ڏيکاري ٿي، پر ڳالهه اها آهي ته جيڪا هن لکت جي معنيٰ ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ ڪيئي آهي، سا برابر ڪانه آهي. هن صاحب بيت جي مٿئين اڌ جو ترجمو هن ريت ڪيو آهي:

جڏهن هيءَ درگاهه تعمير ڪئي وئي، معلوم هجڻ گهرجي ته خواجه خضر جي پاڻي اڇي ان جي چوڌاري گهيرو ڪيو.

هن لکت مان ملندڙ تاريخ کي ايسٽ وڪ صاحب، درياهه جي تبديلي جي تاريخ سمجهي ورتي. فارسيءَ جي منهنجي هڪ عالم دوست مذڪوره بيت جي معنيٰ هن ريت ڪئي آهي:

”جڏهن هيءَ درگاهه عالي تيار ڪئي وئي، جنهن کي خضر جو پاڙي هميشہ گهيرو ڪيو بيٺو هوندو آهي.“

اهڙيءَ ريت اسان کي هن لکت مان هيءَ ثابتي ملي ٿي تہ سنڌوءَ يا ان جي چاڙهہ جو پاڙي 341هہ يا 952ع ڌاران بکر وٽان گذرندو هو. اهو وهڪرو ان وقت کان ڪيترو اڳي ان جاءِ تان مٽيندو هو، تنهن حقيقت حال جو پتو پئجي ڪونہ سگهيو آهي. جيڪڏهن مذڪوره ڪتبي جي لکت ”خضر جي پاڙي“ جو اشارو سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ڏانهن آهي تہ اهو 341هہ يا 952ع کان ڏهاڪو سال کن اڳ هن ماڳ وٽان وهڻ شروع ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ تہ عرب جاگرافيدان اصطخري ۽ ابن حوقل ان ڏهاڪي دوران سنڌ ۾ موجود هئا ۽ ٻنهي جا پنهنجن ڪتابن ۾ بيان آهن. هو نقشن ۾ بہ ڏيکارين ٿا تہ سنڌو تنهن زماني ۾ اروڙ پرسان لنگهندو هو. بکر جو ٻنهي ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. سر ايچ اليٽ پنهنجي پهرئين جلد ۾ انهن تاريخن جا ٽڪرا ترجمو ڪري اقتباس طور ڏنا آهن، جنهن ۾ چيو ويو آهي تہ ”اروڙ پرسان مهراڻ وهندو هو“ جيڪڏهن درياهہ هن شهر کان چار ميل بہ پري وهندو هوندو، تہ بہ سندس بيان سچو آهي. ڇاڪاڻ تہ درياهہ جو چار ميل شهر کان پري وهڻ بہ ويجهو سمجهيو ويندو آهي. پر هتي ”ويجهو“ جو لفظ ڪتب آندو ويو آهي، جنهن جو مطلب اهو آهي تہ اروڙ مهراڻ جي ڪناري تي آباد هو. ادريسيءَ بہ انهن ئي مصنفن وٽان معلومات حاصل ڪئي هوندي، تنهن جو بيان آهي تہ ”اروڙ مهراڻ جي ڪناري تي وسندڙ هو، جيڪو سندس اولهہ پاسي کان وهندو هو“.

اهڙيءَ ريت سيني شاهدين ۽ ثابتين تي غور ڪري هن نتيجي تي پهچجي ٿو تہ درياهہ اروڙ ڇڏي بکر وارو پاسو 950ع ڌاران ورتو هوندو، يا ان کان هڪ يا ٻہ سال اڳ. ان تبديليءَ جو سبب ڇا هيو؟ تنهن لاءِ ڪجهہ بہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. منهنجو انومان آهي تہ درياهہ جي ڪا چاڙهہ بکر ۽ روهڙيءَ وارين ٽڪرين وچان اڳ ۾ ئي وهندي هئي پر ڪنهن وڏيءَ اٿل جي موقعي تي مکيہ وهڪري بہ اروڙ کي ڇڏي، ايڏانهن جو رخ ڪيو هجي.

جيتريقدر اتر سنڌ جي هيٺئين پاڱي ۾ درياهہ جي وهڪري جو تعلق آهي، تہ ڪنڌياري ۽ نوشهري جي اوپر طرف هن درياهہ جا ڪيترائي قديم وهڪرا نظر اچن ٿا، جيڪي خيرپور جي وارياسي علائقي مان ايندا ڏسبا آهن. انهن سيني پراڻن پيٽن جو رخ سر ڏکڻ آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهي وهڪرا جڏهن ستاويهن ڊگرين جي برابر اچن ٿا، تہ ڏکڻ اوپر ڏانهن رخ ڪن ٿا. يعني جڏهن سيوهڻ جي ويڪرائي ڦاڪ جي سامهون اچن ٿا، تہ انهن وهڪرن جو ڏکڻ اوپر ڏانهن لاڙو وڌيڪ چٽو ٿي وڃي ٿو. سڪرنڊ جي اوسي پاسي وارو سارو علائقو اهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جتي درياهہ جا پراڻا پيٽ جاڏي ڪاڏي ويندا پيا ڏسڻ ۾ ايندا ۽ ڌرتيءَ جو مٿاڇرو درياهہ جي پراڻن پيٽن سان چچريل پيو ڏسبو. اتي ماڻهو پهچي وائڙو ٿيو وڃي ۽ سمجهي ڪونہ ٿو سگهجي تہ ڪهڙو وهڪرو ڪهڙي دور ۾ وهندو هوندو!. ان ماڳ کان ڏکڻ اوپر طرف لوهاڻو وهڪرو ڪيترن ميلن تائين وڌيڪ چٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

عرب جاگرافيدانن جي ڪتابن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ ائين صدي عيسويءَ ۾ سنڌوءَ جو پاڙي ان پيٽ مان وهندو هو. ان کانپوءِ ڏهين صديءَ جي جاگرافيدانن جي تصنيفن مان پتو پوي ٿو تہ ان صديءَ جي وچ ڌاران بہ سنڌوءَ جو پاڙي ان پيٽ مان وهي رهيو هو. قوي امڪان اهو آهي، تہ ان وهڪري جي سڪي وڃڻ ڪري منصوره تباهہ ٿي ويو هوندو. مذڪوره وهڪرو توڙي جو ڇهہ يا ست ميل هن شهر کان پري وهندو هو پر سندس دارومدار هن وهڪري جي پاڙيءَ تي هو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان وهڪري جي سُڪي وڃڻ جو واقعو تيرهين صدي عيسوي جي پڇاڙي يا چوڏهين صدي جي اڳياڙي ۾ ٿيو. امڪان اهو آهي تہ: ”منصوره تباہ رڳو درياهي چاڙهہ جي سڪي وڃڻ ڪري ٿي هئي ۽ مزڪوره چاڙهہ بہ ان ڪري سڪي وئي هئي جو مکيہ وهڪرو پنهنجو ماڳ مٽائي اولهہ پاسي هليو ويو هو.

درياهہ جي هن چاڙهہ جو عرب جاگرافيدانن بہ ذڪر ڪيو آهي، جيڪا

سڪرنڊ کان ڏهه ميل اوپر ڪلري جي ماڳ وٽان مکيه وهڪري مان ڇڄندي هئي ۽ منصوره جو اوپر پاسو ڏئي، ڏهه ميل ڏکڻ اولهه وهي، لوهاڻي سان وڃي ملندي هئي. ان ڇاڙهه جي ڪل ڊيگهه پنجاهه ميل کن هئي. هيءَ اڪيلي درياهي ڇاڙهه آهي، جنهن جو عرب جاگرافيدانن ذڪر ڪيو آهي. هنن پنهنجن نقشن ۾ سنڌو درياهه کي سِڌو ليڪو ڏئي ڏيکاريو آهي. جڏهن ته هڪ ننڍيءَ ليڪ جو اڌ گول جهڙو دائرو ڪڍي ٻنهي پاسن کان وڏيءَ ليڪ سان ملائي، ان ڇاڙهه جي نشان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پرسان هڪڙي ٻي به ڇاڙهه هوندي هئي. چچ نامي ۾ سندس نالو ”جلوالي“ ڄاڻايل آهي ۽ ان ۾ لکيل آهي ته اها ڇاڙهه برهمڻ آباد شهر جي پرسان اوپر کان وهندي هئي. مذڪوره ننڍڙو وهڪرو سنڌوءَ مان وهندو هو يا هاڪڙي مان، تنهن لاءِ ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي (44) منصوره پرسان وهندڙ ڇاڙهه کي عرب جاگرافيدانن ڪوبه نالو ڪونه ڏنو آهي. امڪان آهي ته انجو نالو جلوالي هجي. جلوالي، جرواريءَ جي پراڻي شڪل صورت آهي. خدا نه پلائي ته مان هڪ ڏيهي تاريخ ۾ ”جرواريءَ واه“ جو نالو پڙهيو آهي، جيڪو هن جُوءِ ۾ هوندو هو. موجوده دور ۾ به جڏهن پاڻيءَ ۾ چاڙهه ايندو آهي، ته اهو واهه وهڻ لڳندو آهي. ٻيو منصوره جي ٿرڙ پرسان ڄراڙيءَ نالي هڪ ڳوٺ به آباد آهي. منصوره جي ماڳن کان ٽي يا چار ميل ڏکڻ طرف، اسان ان وهڪري جي اترئين ڀاڱي تي اچي ٻيهنداسين، جيڪو اتان ڏکڻ-اوپر طرف رخ ڪري ٿو. هن صورتحال مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ ماڳ ڪڏهن قديم ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو هو. مذڪوره ٺاڪ سمنڊ واري پاسي کان هڪ سو پنجاهه ميل پري ۽ سمنڊ جي سطح کان ٻياسي فوٽ مٿي آهي. (9) مذڪوره ماڳ ان هنڌ کان پنجاهه ميل کن اتر آهي، جنهن کي آءُ ”پٽالا“ ڏانهن منسوب ڪريان ٿو. جيڪو سڪندر جي دور ۾ ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو هو. منصوره ۽ ٺٽي جي ويڪرائي ڦاڪ جي وچ تي اسي يا نوي ميلن جي اندر. ان دور جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جي سري کي جاچڻ جي جاکوڙ ڪئي وڃي. نقشن ۾ يا ڌرتيءَ تي ان سري کي ڳولڻ جا جتن ڪيا ويندا، ته اميد آهي ته اهو ماڳ ملي پوندو. نيل درياهه جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو به هزار سال اڳ (10) ميمفس Memphis وٽ هو، جيڪو هاڻي قاهره کان هيٺ بطن البقره Batun-Al-Baqara وٽ موجود آهي. معلوم ٿئي ٿو ته ڌرتي ايتري عرصي دوران فقط ساڍا سترهن ميل سمنڊ ڏي سرڪي آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي جو سرو سمنڊ ڏانهن تمام تيزيءَ سان وڌيو آهي ۽ اها هڪ خاص ڳالهه محسوس ٿئي ٿي. نه ته عام طور تي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار نيل جي مقابلي ۾ تمام گهٽ آهي. اها به هڪ حقيقت آهي ۽ لاڙ واري علائقي جي پاڻي جي مطالعي مان به پتو پوي ٿو ته ڇوڙ واري ٽڪنڊي کي جوڙيندڙ وهڪرا سڪي ويا آهن. اڳينءَ صديءَ جي وچ ڌاران لاڙ جي علائقي اندر سنڌوءَ جي وهڪري ۾ تمام وڏي تبديلي آئي. ان ڪانسواءِ درياهه اولهه پاسي ڏانهن سرڪڻ ۽ ڪاڏ ڪري درياهه جو وهڪرو وڌيڪ سڌو ٿي ويو. اها هڪ فطري ڳالهه آهي، ته درياهه هڪ خاص ماڳ ۽ وڪڙ وٽان ڇاڙهه ڇڏيندو آهي ۽ انهن ڇاڙهن يا ڦاٽن کي نظر ۾ رکي، ڇوڙ جي ٽڪنڊي جي سري جو تعين ڪيو ويندو آهي. جيتريقدر سنڌوءَ جو تعلق آهي ته ان جي هيٺئين ڀاڱي جي وهڪري ۾ ڪو خاص وڪڙ ڪونه آهي. تنهنڪري ڇوڙ واري وڏي ڇاڙهه اسان کي ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي. تنهنڪري هاڻي اهو چئي ڪونه ٿو سگهجي ته سنڌوءَ ۾ هڪ کان وڌيڪ به ڪي ڇوڙ آهن. هن درياهه جا هاڻي فقط ٻه ڦاٽ ساتا Sata ۽ اوچتو Ochto آهن، جيڪي سمنڊ ۽ ٺٽي جي وچ تي درياهه کان ڌار ٿيندا آهن. انهن مان ساتا، سترهن ارڙهن سال ٿيندا ته سڪي ويو. ان جو سبب اهو هو ته اوچتو جي منهن کي ڪاٽي ڪرائي موڪرو ڪرايو ويو هو ۽ نتيجي ۾ درياهه جو سارو پاڻي ان منجهان گذرڻ لڳو هو. ڇوڙ وارو هيءُ ٽڪنڊو تمام ننڍڙو هو، جنهن جو تري وارو پاسو پندرهن يا سورهن ميل ۽ ڊگهائي ٽيهه ميل کن هئي. هي حالتون تيستائين ڪونه بدلبيون، جيستائين سنڌو ڪنهن به فطري سبب کان لاڙ وارو پنهنجو موجوده وهڪرو بدلائي، اوپر ڏانهن

سرڪي وڃي ۽ هڪڙو ڦاٽ ڏڪڻ-اولهه ڏانهن ڇڏي ۽ ٻيو ڪڇ جي رڻ ڏانهن موڪلي ته پوءِ سچو پچو سنڌوءَ جي چوڙ وارو ڏڪندو ٻڌجي پوندو. سنڌوءَ جي وهڪري جي ماضيءَ جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته اهڙيون فطري حالتون ڪڏهن پيدا ٿينديون آهن، پر ٿينديون ضرور آهن.

ضميمو - د

لسٻيلي مان سفر ۽ غلطيءَ جي تصحيح

هن ڪتاب جي صفحي 44 تي ڏينهن جي سفر جو وچور ڏنو ويو آهي. ان سان گڏ ڪن قديم ماڳن جو به ذڪر ڪيو ويو آهي، تن ڪي هتي ڪرنل هالڊڪ (Colonel Holdick) جي فراهم ڪيل چارٽ جي روشنيءَ ۾ جاچي پرکي ڏسون ٿا. مذڪوره ڪرنل صاحب يونائيٽڊ سروس انسٽيٽيوشن آف انڊيا ۾ ”رٽريٽ فرام انڊيا“ تي گذريل جون ۾ هڪ ليڪچر ڏنو هو جيڪو ڏاڍو دلچسپ هو. هن مهرباني ڪري پنهنجي ليڪچر جو هڪ نقل مون ڏانهن به موڪليو هو. ڪرنل هالڊڪ، راس مونزي Cape Monge جي اولهه پاسي سامونڊي ڪناري جي اڳتي وڌڻ کي معلوم ڪري ورتو آهي يا ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته هن پورالي نديءَ جي چوڙ واري ايراضيءَ کي ايترو سمنڊ ڏانهن وڌيل ڏسون ٿا، جنهن جو اسان کي وهم گمان به ڪونه هو. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته سون مياڻي وارو علائقو سڪندر واري دور کان ويهه ميل اڳتي سمنڊ ڏانهن وڌيل آهي. جيڪڏهن سندس سجاڻ موجب خيرڪوٽ، وچواري دور جو ڪمبلي Kambli ماڳ آهي، ته مذڪوره وڌيل علائقو ويهن ميلن کان به گهٽو ٿي ويندو. ڏهين صديءَ جي وچ ڌاران ڪمبلي سمنڊ کان فقط ٻه ميل پري هو ۽ خيرڪوٽ ۽ سمنڊ جي وچ تي پنجويهن ميلن جي وٿي آهي. پورالي نديءَ جو سمنڊ ڏانهن اڳتي وڌڻ نيرڪوس جي هاڪارڻ واري احوالن ۾ هن وقت تائين اڻ ڇتو رهيو آهي. ساموندي ڪناري سان هن جيڪا ٻيڙن ٻيهارڻ جي جاءِ ڳولي لڌي هئي، سا پوراليءَ ندي لٽ وجهي، پوري اتاهين ڪري، سمنڊ واري اها اڳين جُوءِ ختم ڪري ڇڏي آهي. هاڻي اهو ماڳ پوئتي ڌرتي ڳولي لهي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت قديم دور ۾ سفر دوران جيڪي تڪليفون ٿينديون هيون، تن بابت به هتي يڪ سمجهاڻيون ۽ وضاحتون ڏئي

سگھجن ٿيون ۽ ڪمبلي Kambali جو ماڳ اسان کي پوئتي اتر طرف ڳولڻو پوندو يعني ارمائيل کان ستر ميل بدران پنجاھہ ميل پري ڳولڻ کپي. ڪرنل هالڊڪ جي خيال مطابق جيڪڏهن واقعي خيرڪوٽ ئي ڪمبلي آهي تہ ارمائيل جي ماڳن کان ان کي فقط چاليهارو ميل کن اتر جاچڻ گهرجي. ٻنهي معاملن ۾ ”ٻن ڏينهن جي سفر“ وارو بيان حقيقت سان ٺهڪي اچي ٿو. جيتريقدر ڪمبليءَ جي سڃاڻپ جو تعلق آهي، تہ ڪرنل هالڊڪ ان جي سڃاڻ جا ڪي واضح سبب ڪونہ ڏنا آهن. ان مامري ۾ جيڪڏهن ساڻس اختلاف راءِ رکون تہ اسان پنهنجي نقطء نظر مطابق ڪيس قائل ڪري مڃائي سگهون ٿا. سفرنامي مطابق مون کي ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ڪمبلي کي خيرڪوٽ جي ماڳ کان گهڻو اوپر طرف هجڻ گهرجي، جيڪو خود بہ لياري کان اتر اولهہ طرف آهي، (ڪرنل هالڊڪ اهو ڪونہ ٿو ٻڌائي تہ ڪيترو پري آهي.) منهنجي خيال مطابق ڪمبلي کي بہ لياريءَ کان گهڻو اوپر طرف هجڻ کپي. مان سمجهان ٿو تہ مذڪوره ماڳ لياري کان گهٽ ۾ گهٽ ڏھہ ميل ڏکڻ اوپر ۽ شيخ راڄ Shaykh Raj ڳوٺ کان پنج ميل ڏکڻ ۾ اوپر طرف آهي. ان حساب سان سرونڊيا Sirondha (سونڌا؟) نالي هڪ ترائيءَ تي اچي بيهبو. ڪرنل هالڊڪ اهو بہ چوي ٿو تہ اهو ماڳ ڪنهن زماني ۾ ساموںڊي بندر هو. اسان ڪمبلي کي هن طريقي سان ان ڪري ڳوليون ٿا، جو سفرنامي جي لکت آهي تہ ڪمبلي ديبل کان چئن ڏينهن جي پنڌ تي واقع هو. ڪيس ان ٿاڪ تي رکڻ سان ديبل کان ان جو پنڌ نوي ميل ٿي وڃي ٿو. اهڙيءَ ريت هر منزل جو سراسري پنڌ ٽيويهہ ميل وڃي بيهي ٿو. جيڪڏهن اهو منهنجي ٻڌايل ماڳ جي اوسي پاسي هوندو تہ پورالي نديءَ جي موجوده وهڪري کان چار يا پنج ميل خشڪ علائقي ۾ هجڻ ڪري ڪيس ندي جي پرسان يا ان جي ڇاڙھ جي ڪناري سان واقع هجڻ گهرجي. ڪرنل هالڊڪ پورالي نديءَ جو هڪ پراڻو پيٽ ڳولي لڌو آهي، جيڪو مذڪوره ندي جي موجوده وهڪري کان چار ميل کن اوپر تي آهي. مٿي بيان ڪيل منهنجي خيال خلاف هڪ وڏو اعتراض جڙڻ تہ پاڻ هُرتو ختم ٿي ويو. هاڻي ڪمبلي جي ڳولا ڪجي، ان جا ڪي اهڃاڻ ڪنهن اوسي پاسي ضرور موجود هوندا. ابن حوقل جو بيان آهي تہ هيءُ شهر راڄڌاني ارمائيل جهڙو يا ان کان ٻئي نمبر تي ضرور هو. هو چوي ٿو تہ: ”ارمائيل قنبلي مدينتان ڪبيرتان“ يعني ارمائيل ۽ ڪمبلي ٻئي وڏا شهر آهن (11) ارمائيل موجوده ٻيلي جي صورت ۾ اڄ بہ موجود آهي، پر هن ٻئي نمبر وڏي شهر جا ٽرڙ بہ ڳولي لهي سگهجن ٿا. هن شهر کي سڃاڻڻ لاءِ مان جيڪي سبب، نشان ۽ پتا ڏنا آهن، تن کان وڌيڪ ڪرنل هالڊڪ وٽ موجود هجڻ کپن. جيڪڏهن وٽس اهڙا سبب، نشان ۽ پتا آهن، تہ هن شهر کي سڃاڻڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪانہ ٿيندي. مان ان ڳالهہ ۾ هن حقيقت جو واڌارو ڪندو هلان، تہ ڪمبلي جو شهر عربن جي حملي دوران اٺين صديءَ جي شروع ۾ موجود هو. مان سمجهان ٿو ۽ مون کي پوري پڪ بہ آهي تہ هن شهر بابت بلاذري جو حوالو بہ موجود آهي، مڪران جو گورنر هارون، محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ آيو هو ۽ پيشقدمي ڪندي رستي ۾ مري ويو ۽ دفن بہ ڪنبلي ۾ ڪيو ويو ۽ ڪتاب ۾ بقنبل جا لفظ موجود آهن. ايم. ريناڊ M. Reinaud جي مرتب ڪيل فتوح السنڌ جي نسخي ۾ هن لفظ کي ڪو نقطو وغيره ڏنل ڪونہ آهي. جيڪڏهن اسان پاڻ هن لفظ جي اکرن کي نقطا ڏينداسين، تہ قنبل يا قمبل جو لفظ ٺهجي ويندو.

اها ڳالهہ پڻ ضروري آهي تہ اسان ”منحتار“ Manhtar جي ٻئي بہ ڪنهن امڪاني ماڳ جي ڳولا ڪريون، جيڪو ڪمبلي ۽ گهاري سان سفر جي ناتي سان سڄهائتو ٿي بيهي ٿو. چاڪاڻ تہ تن ڏينهن گهارو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري ٽڪنڊي علائقي ۾ موجود هو ۽ ديبل ڏانهن ويندڙ رستو اتان مٿيندو هو (12) انهي ڪري منزل جو پنڌ ممڪن حد تائين گهٽائي سگهبو هو. انهيءَ مقصد سان جيڪڏهن اسان لياري يا ڪراچي کي منحتار سمجهڻ بدران، اهو سوچيون تہ ”منحتار“، ڪراچيءَ کان ويهہ ميل اتر اوپر وسندڙ هڪ ماڳ

هو تہ غلط ڪونہ ٿيندو. ان حساب سان اهو قديم رستو ڪراچيءَ کان ٽيهہ ميل اتر حب ندي پار ڪري، اولهہ هلندو ۽ سون مياڻيءَ ڏانهن ويندڙ موجوده رستي کان پندرهن يا ويهہ ميل اتر کان لنگهندو هو. اهڙيءَ ريت صفحي 66 تي ڏنل انگن اکرن کي هن ريت صحيح ڪري سگهجي ٿو:

ارمائيل کان ڪنبلي ۾ ڏينهن جو سفر	46 ميل
ڪنبلي کان منحتار ۾ ڏينهن جو سفر	48 ميل
منحتار کان ديول ۾ ڏينهن جو سفر	45 ميل

امڪان اهو آهي تہ ڪمبليءَ کان اوپر طرف هڪ منزل ۾ ٽيهہ يا ٻٽيهہ ميل سفر ڪيو ويندو هو. ان جو سبب اهو هوندو هو، جو اهو علائقو خشڪ هو ۽ پاڻيءَ جي سخت اڻاٺ هوندي هئي، تنهنڪري منحتار واريون منزلون ننڍيون هونديون هيون.

ضميمو ھ

پورالي نديءَ ڏانهن پيشقدمي

مٿي بيان ڪيل تقرير ۾ ٿورو اڳتي هلي ڪرنل هالڊڪ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ يوناني فوج پورالي ندي Arabus، ”ٻيلي کان گهٽو ڏکڻ کان ڪونہ اڪري هئي“. ڪرنل هالڊڪ مطابق هنن اهو رستو اختيار ڪيو هو جنهن جي پهرين منزل پورالي ندي جو ڪنارو هو. پر هن معاملي ۾ منهنجو خيال آهي تہ اها ڳالهہ هروڀرو صحيح بہ ڪانہ آهي. سڪندر جي فوجي وانڍ آرابيٽاءَ Arabitae جي اوپارئين دنگ ۽ ملير نئن جي ڪناري سان هئي، جهڙيءَ ريت هن ڪتاب جي صفحي 17 تي آهي ۽ اتان کان پنجن ڏينهن ۾ هڪ سؤ ميل فاصلو طئي ڪري ويا هئا. ڪرنل هالڊڪ چوي ٿو تہ انهيءَ مان ڪجهہ فاصلو تہ تمام ڏکيو بہ هوندو، پر سارو سفر تہ اهنجو ۽ اولو ڪونہ هوندو.“ ڪرنل هالڊڪ اسان کي اهو بہ ٻڌائي ٿو تہ سفر ايڏو ڪو خاص ڏکيو ڪونہ هو. هو وڌيڪ چوي ٿو تہ: سڪندر جو سنڌ سان واپسيءَ جو سفر ڪجهہ اڻ چٽو آهي، جيڪو هن پوراليءَ نديءَ ڏانهن پنڌ ڪيو سو بہ بحث جوڳو ۽ اهم ڪونہ آهي. ڌيان رکڻ جوڳي هيءَ حقيقت بہ آهي تہ هن ڪتاب جي ٻئي باب جي موضوع جي ناتي سان مذڪوره پنجن ڏينهن واري سفر کي ٿوري گهٽي اهميت تہ ضرور آهي. جيڪڏهن آرابيٽاءِ جي علائقي مان هر ڏينهن جو سراسري سفر ويهہ ميل ٿي سگهي ٿو تہ هن کان اڳ ”پٽالا“ کان ڪيل نوَن ڏينهن وارو سفر گهٽو گهٽ چو ٻڌايو ويو آهي؟ انهيءَ حساب سان پٽالا جو ماڳ منهنجي تجويز کان ستر ميل اتر يا اتر–اوپر موجود هجڻ گهرجي. تنهنڪري بهتر اهو آهي تہ اصول اهڙا ٺاهيا وڃن، جيڪي سڪندر جي پيشقدميءَ کي وڌيڪ پيچيده نہ بڻائي ڇڏين. هنن هڪ ڏينهن ۾ ويهن ميلن جي تيز رفتاريءَ سان سفر ڪيو هو يا نہ، هن سوال تي غور ڪرڻ وقت بہ

ٿي حقيقتون اسان جي سامهون اچن ٿيون. پهرين ڳالهہ اها آهي تہ واپسيءَ واري سفر ۾ لشڪر تمام گهڻو هو. ان کي گهٽائڻ لاءِ ڪيئي ترڪيبون ڪيون ويون هيون. ان نقطہ نگاهہ کان ڪراٽيرس Craterus کي فوج ڏئي الڳ روانو ڪيو ويو هو. ڪن فوجين کي نيرڪوس جي جنگي ٻيڙي سان گڏي موڪليو ويو هو. لشڪر جو وڏو حصو ملڪي انتظام رکڻ لاءِ پوئتي بہ رهايو ويو هو. ان ڪانپوءِ ڊاڪٽر ٿرل وال Dr. Thirl Wall (هسٽرِي آف گريس) ٻڌائي ٿو سڪندر سان پنجاهہ هزار لشڪر هو. ڊراءِ سين (جنهن جو حوالو لئسن بہ ڏنو آهي) مطابق اسي هزار هو. ٻي ڳالهہ تہ اهو سارو لشڪر هڪ ئي ٽولي ۾ پيشقدمي ڪري رهيو هو. جيڪو گهڻن ٽولن ۾ ورهايل ڪونہ هو. هن جاءِ تي اسان کي ائرين جو بيان مناسب لڳي ٿو جيڪو چوي ٿو تہ: سڪندر پٽالا مان پورالي ندي Arabius ڏانهن پيشقدمي شروع ڪئي هئي. اسان کي هيءَ ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ ڪيترن موقعن تي لشڪر کي ٽولن ۾ ورهائي الڳ روانو ڪيو ويو هو. ٽين ڳالهہ تہ اسان کي نہ ائرين نہ وري ڪئنٽس ڪرٽس ئي تيز رفتاري بابت ڪو هلڪو بہ اشارو ڏئي ٿو. تيز رفتاريءَ جو ڪو سبب ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. ڇاڪاڻ تہ ان علائقي ۾ سڪندر جي مقابلي واسطي ڪا سخت قسم جي هاڪار سامهون ڪانہ هئي. فقط ايتري ڳالهہ هئي، جيڪا عام جهنگلي ماڻهوءَ مان اميد ڪئي ويندي آهي. اهي سيئي ڳالهيون ڌيان ۾ رکي، هن نتيجي تي پهچجي ٿو تہ سڪندر جي تيز رفتاريءَ وارو ڏند ڪٿائي خيال بلڪل غلط آهي. جيڪڏهن سڪندر کي ڪا ڏکيائي منهن ۾ هئي تہ ان کي منهن ڏيڻ جا ٻيا بہ الاهي سارا رستا هئا. ڪرنل هالڊڪ اسان جي سهائتا هن ريت ڪري ٿو۽ ٻڌائي ٿو تہ تنهن زماني ۾ پورالي نديءَ جو وهڪرو موجوده وهڪري کان گهڻو اوپر طرف هوندو. حقيقت بہ اها آهي تہ اوپر ڏس تي سندس ڪيترائي پراڻا پيٽ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪڏهن باير جي وضع ڪيل قانون Bear's Law ۾ سچائي آهي تہ اهو بلڪل ائين آهي جيئن اسان سمجهون ٿا. ان ڪانسواءِ ٻي ڳالهہ اها بہ آهي تہ

اسان کي ائرين ۽ ڪئنٽس ڪرٽس جا ڏنل احوال هڪ وقت پڙهڻ کپن. اچرج جهڙي ڳالهہ اها آهي تہ ڪئنٽس ڪرٽس اپرندي آرابيٽاءِ ۽ ائرين الهندي آرابيٽاءَ جو ذڪر ڪري ٿو. ڪئنٽس ڪرٽس جو بيان آهي تہ هتان جي رهواسين سوچي ويچاري سڪندر آڏو آڻ مڃي هئي. سڪندر پٽالا کان هن ماڳ تائين پهچڻ ۾ نَوَ ڏينهن ورتا هئا. گهڻو ڪري سڪندر پنهنجي فوجي وانڊ ملير نئن جي ڪناري سان هنئين هوندي. آگسٽ مهيني ۾ هن نئن ۾ تمام گهڻو پاڻي هوندو آهي. ڪراچي ڪئنٽومينٽ کان سندس فوجي وانڊ جو رخ، ست يا اٺ ميل اتر–اوپر هوندو. ڪئنٽس ڪرٽس جو بيان آهي تہ ان ماڳ تان منزل ڪٽي پنجين ڏينهن ان وهڪري تي پهتو. جنهن کي ڏيهي ماڻهو آرابس Arabius (پورالي) چوندا هئا. سڪندر هڪ بربٽ علائقي مان گذريو هو. جنهن ۾ نالي ماتر بہ پاڻي ڪونہ هو۽ اتان لنگهي اوريٽاءِ قبيلي جي ملڪ ۾ اچي پهتو هو. هي ظاهر ظهور اهو علائقو آهي، جنهن جو ائرين بہ ذڪر ڪيو آهي. سندس بيان آهي تہ سڪندر اتان رات جي وڳڙي ۾ سفر ڪري اوچتو وڃي اوريٽاءِ قبيلي مٿان حملو ڪيو هو. هن مسئلي تي ڪئنٽس ڪرٽس اسان کي وڌيڪ ڪجهہ بہ ڪونہ ٿو ٻڌائي.

يوناني پورالي ندي تي ڪهڙي ماڳ وٽان پهتا هئا؟ تنهنجو پورو پتو ڪونہ آهي. ڪرنل هالڊڪ جي ڏنل اشارن ۽ اهڃاڻن ۽ منهنجن انومانن مطابق، هن نديءَ جو تڏهوڪو وهڪرو سندس موجوده وهڪري کان پنج ميل اوپر طرف هو. (طبعي حالتن هيٺ جيڪڏهن ممڪن آهي تہ اجا بہ وڌيڪ اوپر ٿي سگهي ٿو. هن کان وڌيڪ مون کي ٻي ڪا بہ خبر ڪانہ آهي) هن نديءَ جي ڇوڙ کي مان لياري جي ويڪرائي ڦاڪ کان اتر اوپر رکندس. سڪندر جو لشڪر پورالي نديءَ جي ٽاڪ تي پهتو هو منهنجي خيال موجب اهو لياري کان ڏهہ ميل اوپر اتر ۽ سون مياڻيءَ کان ويهہ ميل اتر يا اتر–اتر اوپر هو ملير نئن تي هنيل وانڊ کان هيءُ ماڳ پنجهٺ ميل پري ٿيندو۽ هيءَ منزل سراسر ساڍن ٻارهن ميلن جي هئي. هيءَ هڪ سني رفتار آهي، توڙي جو مٿي ڏنل

رفتار جي انگن اکرن کان گهٽ گهٽ آهي، پر سمجهڻ ائين گهرجي ته رفتار جا مذڪوره انگ اکر وڌائي پيش ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن اهو به ڪٿي سمجهجي ته تڏهڪي لشڪر جو انگ جديد لشڪر جي انگ جيترو آهي، ته به رفتار تمام گهٽي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان ڪانپوءِ هيءُ سوال سامهون اچي ٿو ته ڇا واقعي سڪندر انهيءَ ماڳ وٽان ئي اڪريو هو. پر ائرين جي احوال مان پتو پوي ٿو ته سڪندر هي وهڪرو اڳ ماڳ وٽان پار ڪونه ڪيو هو. سندس بيان آهي ته: ”سڪندر پورالي نديءَ ڏانهن پيشقدمي ڪئي ۽ اتان فوج جا مکيه عملدار ساڻ ڪري، ڪاٻي طرف سمنڊ ڏانهن ڪيئن ۽ چو ويو؟ سڪندر هن ماڳ وٽان جيڪو اتر اولهه طرف هو اولهه-اولهه — ڏکڻ روانو ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته سڪندر جي مرضي اها هئي ته سمنڊ جي ڪناري سان ويجهو سفر ڪندو رهي. انهيءَ لاءِ ته جيئن ڪناري پرسان کُوهه کوٽي ساموندي فوج لاءِ پيئڻ جوڳي پاڻيءَ جو بندوبست به ڪندو هلي. ان ڪانسواءِ اوريٽاءِ جي رهاڪن تي حملي ڪرڻ جو ارادو هئس. جيڪڏهن هن پورالي ندي پار ڪانه ڪئي، ته هن پهرين منزل ڪناري جي ڪهڙي ٿاڪ وٽ ڪئي هئي؟ هن حقيقت کي آخر ڪهڙيءَ طرح سمجهائجي؟ پيشقدمي جو هڪ اصول هوندو آهي، جنهن تحت سڪندر کي ساموندي ڪناري سان سفر ڪرڻو نه هو. ڇا هن وقت به وٽس ائين ڪرڻ جو جواز هو؟ سڪندر ان ڪري اهو ڪيو جو اوريٽاءِ واري علائقي ۾ جنگ جو خطرو هو. هن نڪتي تي ڪيئنٽس ڪرٽس ماٺ آهي. پر ائرين چوي ٿو ته (هو آريٽاءِ جي ماڻهن جو پهريون پيرو ذڪر ڪري ٿو) اهي آزاد ماڻهو پورالي نديءَ جي پرسان رهندا هيا. سمجهيائون پئي ته وٽن سڪندر سان سامهون ٿيڻ جي سگهه نه آهي. پر پوءِ به سندن آڻ ڪونه ٿي مڃيائون. جڏهن سڪندر ويجهو پهتو ته برپٽ ڏانهن نڪري هليا ويا. ان ”رڻ پٽ“ مان سندس مقصد اترين جابلو علائقو سمجهڻ کپي. اسان سولائي سان سمجهي سگهون ٿا ته وچ تي جبل هجڻ جي ڪري اولهه وارو آرابيٽاءِ قبيلو اڏو اڌ ۽ الڳ ٿي ويو هو. ان ڪري پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪري نه سگهيا. ته حملہ آور جي سامهون ٽجي يا آڻ مڃجي. تنهنڪري هر ڪنهن پنهنجي لاءِ جدا جدا گس اختيار ڪيو هو. اهڙي قسم جي ڀڄڻ کي سڪندر هميشه بغاوت سمجهندو هيو. سڪندر جڏهن پورالي نديءَ وٽ پهتو ۽ سڄي صورتحال جي ڪيس جاڻ پئي ته هو سندن پيڇو ڪندي اتر ڏانهن وڌي ويو. ٽيهن ميلن جي پنڌ ڪرڻ ڪانپوءِ محسوس ٿيو ته جيڪڏهن هو اجا به اڳتي ويو ته ڪنهن وڏي ڏڇي ۾ ڦاسي پوندو. تنهنڪري هو واپس موٽي آيو هو. اوريٽاءِ جي قبيلي وارن ماڻهن کي ساموندي علائقي جي پرسان کوهن کوٽڻ لاءِ مجبور ڪيو هئائين. سندن ٿورو پيڇو ضرور ڪيو هئائين، پر ڪين سوگهي جهلڻ ۾ سوڀارو ڪونه ٿيو هو. ان ناڪامي کي نظر ۾ رکي، ڪن مؤرخن ان واقعي کي ڪا اهميت ڪانه ڏني آهي، پر ائرين ان واقعي کي بيان ڪيو آهي، تنهنڪري ان ننڍڙي واقعي ۾ به پنهنجي نقطء نگاهه کان وڏي اهميت آهي.

آرابيٽاءِ جي ذڪر کان هڪدم پوءِ ائرين ندي پار ڪرڻ جو ذڪر ڪري ٿو. ۽ ٻڌائي ٿو ته سڪندر هن وهڪري کي اڪرڻ ڪانپوءِ اوريٽاءِ تي حملو ڪيو هو. هتي ائرين جو بيان ڪجهه منجهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان مان سمجهي سگهجي ٿو ته هن پنهنجي ڪتاب جو مواد مختلف ذريعن تان ڪنيو آهي. انهن مؤرخن کي ملڪي جاگرافي جي جاڻ ڪانه هئي، ته ڪٿي مذڪوره جنگي واقعا رونما ٿيا. تاريخي واقعن ۾ سلسلي پيدا ڪرڻ واسطي ڪتاب ۾ موجود غلطين کي جيڪڏهن نيڪ ڪبو ته ڪا آپوچي ڪانه آهي. صحيح سلسلو هن ريت هجڻ گهرجي: پهريون سڪندر پيشقدمي ڪندو اچي پورالي نديءَ جي چوڙ وٽ پهتو هو. اتي ڪيس خبر پئي ته آرابيٽاءِ قبيلي جا ماڻهو سندس اچڻ جو هاواڻو ٻڌي، پنهنجو ملڪ ڇڏي ڀڄي هليا ويا آهن. هن لشڪر وٺي سندن پيڇو ڪيو. ۽ پورالي ندي جو ڪنارو ڏيئي ٽيهه ميل اتر نڪري ويو. پر ڪيس انهن جو ڪاٽي به دئو ڪونه پيو. تنهن ڪري ناڪام ٿي واپس موٽيو. بعد ۾ هو ندي پار ڪري، ڪاٻي طرف سمنڊ ڏانهن روانو ٿيو. هن

پورالي ندي جي اولهہ پاسي وارو رڻ پٽ Desert رات جي وڳڙي ۾ سفر ڪري پار ڪيو. اهڙي ريت ڪرنل هالڊڪ طرفان ڏيکاريل نديءَ پار ڪرڻ وارو ماڳ، يا پورالي ندي جي اولهہ پاسي واري علائقي ۾ جيڪي واقعا رونما ٿيا هيا، انهن کي نظر ۾ رکي سڪندر جي واپس پهچڻ جي احوال کي ڪنهن نقطءِ نگاهہ کان صحيح سمجهيو ويو آهي. هن معاملي جي ڪري پورالي ندي ڏانهن سفر ڪرڻ وقت هر منزل ۾ وڏيڪ فاصلي ڏيکارڻ ڪري، جيڪو مسئلو پيدا ٿيو سو جڙ تہ لوڙ پاٽي تي ويو. منهنجو خيال آهي تہ سڪندر واري دور ۾ هيءَ ندي موجوده وهڪري کان اوپر وهندي هئي. اسان کي صحيح معلوم ائين ٿئي ٿو تہ مذڪوره تاريخي واقعا هن ندي جي اولهہ پاسي ٿيا هيا. اسان اها حقيقت بہ سولائي سان سمجهائي سگهنداسين تہ رڻ پٽ Desert جنهن جو حوالو مٿي اچي چڪو آهي، سو هن وهڪري جي ساڄي ڪناري سان هو پر اهو علائقو اڄ ايترو برپٽ ۽ بيابان ڪونہ رهيو آهي.

نيرڪوس جو اليگزينڊر هيونِ کان پورالي نديءَ جي چوڙ تائين هاڪارڻ

انهيءَ اهم معلومات ملڻ ڪانپوءِ، تہ سڪندر جي دور ڪانپوءِ سون مياٽي واري جوءِ سمنڊ ڏانهن گهٽو اڳتي وڌي ويئي آهي. ۽ ان ڪري نيرڪوس جي ٻيڙن هاڪارڻ وارو سوال جيڪو اڳي اڻ نبريل رهجي ويو هو سو هاٽي چڱيءَ ريت سمجهائڻ جهڙو ٿي پيو آهي. سندس هاڪارڻ جي شروعاتي مرحلي بابت خاص ڳالهہ اها آهي، تہ جڏهن اسان سندس سفر جي صحت جو انومان ڪريون ٿا، تہ چرڪي وڃون ٿا. ان جو واضح سبب اهو آهي تہ تاريخ ۾ ڏنل جايون هاٽوڪي سامونڊي ڪناري سان سجاٽي ئي ڪونہ ٿيون سگهجن. ڪرنل هالڊڪ پنهنجي طرفان هن موضوع تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر منهنجو خيال آهي تہ اندازن ڪرڻ ۾ جن وڌائن کان ڪم ورتو ويو آهي، تنهن کي هيءَ صاحب مناسب سبب ڏيئي صحيح ڪري ڪونہ ٿو سگهي. نيرڪوس چهہ ڏينهن هاڪاري، اچي پورالي ندي جي چوڙ وٽ پهتو. مان ان احوال کي هتي ورجائڻ چاهيان ٿو. مونکي پڪ آهي تہ اليگزينڊر هيون Alexander Heaven وارو ماڳ ڪراچي جي اپسمنڊ ۾ موجود هو پر ان جاءِ تي نہ، جتي هاٽي ڪراچي بندر آهي. هيءَ ڳالهہ ڪروڪالا واري ماڳ سڃاڻڻ تي مدار رکي ٿي. جيئن تہ ڪروڪالا ۽ ڪڪرالا جا لفظ ذري گهٽ هڪجهڙا آهن ۽ سندن اچارن ۾ هڪ واضح هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. تنهنڪري ڪرنل هالڊڪ اهڙي هڪجهڙائي کي گهٽ اهميت ڏيئي رهيو آهي. هو لکي ٿو تہ: اها ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهہ بہ ڪانهي جو ان واريا سي ٻيٽ جو نالو ڪڪرالا Kakrala هجي ۽ يونانين ان کي ڦيرائي ڪروڪالا ٻڌائي ڇڏيو هجي. منهنجي خيال ۾ هن سڃاڻ ماٿهوءَ لاڙ واري علائقي ۾ ڪڪرالا Kakrala جي معنيٰ "زمين جي پڇاڙي" Lands End" ڳولهي لڌي هجي. مان سمجهان ٿو تہ اها ڏکي ۽ پيچيده معنيٰ آهي، جنهن کان ڪي ٿورا ماڻهو واقف

هوندا، پر عام سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڪرو لفظ جي معنيٰ ننڍي پٿري آهي. ڪڪرالو ان جي صفت آهي، جنهنجي معنيٰ آهي پٿرالو يا ڪڪري وارو. جيڪڏهن اهو سمنڊ اندر ٻيٽ هوندو ته ان جو اهو نالو سونهين ٿو. جيڪڏهن اهو ڇوڙ واري علائقي ۾ آهي، ته رهندو به مناسب آهي. بگهاڙ قاٽ جي ڏکڻ ۾ به اهڙو ڪڪرالو علائقو آهي، پر ڪروڪالا ته ماڳهين الڳ شيءِ آهي. سر ايچ. اليٽ هن کي کارڪ Kharak جو ساموندي قزاق قبيلو ٿو سمجهي. اپسمنڊ Karachi Bay کي ڪڪرالا نه، پر ساگند Sangda چيو ويندو هو. هن ڳالهه جي پڪ آهي ته ڪروڪالا وارو ٻيٽ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ موجود ڪونه هو. خير اهو ڪٿي به هو پر درياهه جي ويجهي ڇوڙ کان اٺ ميل پري هو. جيڪڏهن ڪرنل هالڊڪ پنهنجي سوچ ۾ صحيح آهي ته مان ڇوڙ واري علائقي جي سمنڊ ڏانهن وڌڻ جي رفتار جو اندازو گهٽ لڳايو آهي نه ته اهو فاصلو منهنجي ڏنل ماپ کان گهٽو وڌيڪ هجي ها. ساموندي ڪناري بابت ناهيل چارٽ تي جيڪڏهن نظر وجهبي، ته سنڌوءَ جي ڇوڙ کان وٺي ڪروڪالا تائين ڪناري سان سمنڊ جي پاڻيءَ جي ماپ ٻائيتاليهن کان انيتاليهه فوٽ ٿيندي. مان سمجهان ٿو ته جيستائين هن حقيقت خلاف پڪي شاهدي ڪانه ٿي ملي، تيستائين مان هن خيال جو آهيان ته اليگزينڊر هيون وارو تاريخي ماڳ ڪراچي جي اپسمنڊ Karachi Bay ۾ ڪاٿي موجود هو. سورنهن آنا صحيح ٿاڪ ته نه ٿو ٻڌائي سگهجي، پر مونکي معلوم ائين ٿئي ٿو ته اهو آبزرويٽري آئيلينڊ Observatory Island جي اوسي پاسي ڪٿي هو. ان ڏانهن هڪ سوڙهي ڪاريءَ وسيلي لنگهي وڃي سگهبو هو. اهو ٻڌايو وڃي ٿو ته نيرڪوس جي زماني کان صديون پوءِ ساموندي ٻيڙن جو هتي بندر هوندو هو. ائرين حالتن سان لاڳاپيل هڪ تاريخي شاهدي ڏني آهي، ۽ ان جي آڌار تي ٿوري عقل وارو ماڻهو به اندازو لڳائي سگهندو ته نيرڪوس ڏيهي ماڻهن جي حملي کان ٻچي پنهنجي فوجي وانڍ جي چوڌاري پٿرن جي پٽ ڏياري هئي. اهي پٿر ڪٿان آندا ويا هئا، جيتريقدر مونکي ياد پوي ٿو ته مان ته ڪچن گهرن، بنا پٿرن ۽ درياهه لٺَ ۽ ساموندي واري بابت ئي ڪتابن ۾ پڙهيو آهي. موجوده دور جي نئين نيرڪوس کي پٿرن لاءِ ڪا ڏکيائي ڏسڻي ڪانه پوندي، ڇو ته اهي ۾ پاسي ۾ عام جام آهن، پر ريل بند وڇائڻ ۽ بندر جي اڏاوت واسطي ٽن چئن ميلن جي فاصلي تان آندا ويندا آهن. (13) هيءُ نڪتو ڪو خاص اهم به ڪونه آهي. نيرڪوس آبزرويٽري آئيلينڊ وٽان سفر شروع ڪيو هوندو. ۽ ڇهه استاڊيا هاڪاري، ٿي سگهي ٿو ته ڇهه يا ست ميل ڪري، اچي هڪ وارياسي ڪناري پرسان پهتا هوندا. تاريخي بيان موجب اهو وارياسو ڪنارو ڏرتيءَ جو حصو هو. ان ڪناري ويجهو ئي رڻ پٽ جهڙو هڪ ٻيٽ هو، جنهن کي ڊوماءِ Domy ٿي سڏيائون ۽ ان کي اوٽ بڻائي هنن پنهنجا جهاز بيهاريا هئا. ڪرنل هالڊڪ ان ڊوماءِ ٻيٽ کي منهوڙو سمجهي ٿو ۽ ٻين عالمن جو به ساڳيو رايو آهي. ڏنو وڃي ته منهوڙي جو ٻيٽ اڄ به ڌرتيءَ کان پنج ميل پري آهي، پر ان زماني ۾ هن کان به گهڻو پري هوندو. ان ڪانسواءِ اهو به ٻڌايو وڃي ٿو ته ويهه استاڊيا هاڪارڻ ڪانپوءِ ٻيڙائت وڃي مٺي پاڻيءَ تي پهتا هئا.

هي بيان ئي گهڻو آهي، جنهن مان سمجهي سگهجي ٿو ته ڊوماءِ ٻيٽ منهوڙو ٿي ڪونه ٿو سگهي. مان ڊوماءِ Domae ٻيٽ کي ڪراچيءَ جي شهر کان سَرِ اولهه سمجهان ٿو، يا ٿي سگهي ٿو ته اهو گهڻو اتر طرف هجي. اهو چوڻ مشڪل آهي، ته ان زماني ۾ اتر طرف سمنڊ جي پاڻي جو چاڙهه وڌ ۾ وڌ ڪيستائين پهچي سگهندو هوندو. هن ماڳ وٽان مٺو پاڻي ايترو پري آهي، جيترو ڪتابن مان ذڪر ڪيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. آبزرويٽري آئيلينڊ کان اهو ڇهه ميل ڪن پري ٿيندو. اسان جو قياس آهي ته فاصلو تمام ٿورو هوندو ۽ منزل جي فاصلي جو اندازو به بلڪل صحيح هو. ڊوماءِ جي ٻيٽ کان اهو فاصلو ٽي سو استاڊيا هو. رات ٽيڻ تائين اهو فاصلو طئي ڪيو ويو هو ۽ سندس جنگي ٻيڙي سارنگ Sarang نالي هڪ ٿاڪ وٽ اچي لنگر هنيا هئا. راس مونزي جو ڪو به ذڪر موجود ڪونه آهي. ٿي سگهي ٿو ته هاڪارڻ ويل هن راس جي چوڌاري ڦيرو به ڪاٽيو هجي. سارنگ Sarang جو مذڪوره ماڳ ڪٿي هو؟

سو فقط سفر جي فاصلي جي ماپ کان هڪ اندازي مطابق ٻڌائي سگهجي ٿو. امڪان اهو نظر اچي ٿو تہ نيرڪوس جي آرماڙ حب نديءَ جي ڇوڙ وٽ رات گذاري هئي. ڊوماءِ جي ٻيٽ کان وٺي هن ماڳ تائين, سامونڊي ڪناري سان پنڌ اٽڪل چوويهہ ميل ٿي سگهي ٿو, جيڪو تي سؤ اسٽاڊيا جي لڳ ڀڳ وڃي بيهي ٿو. تاريخ جو بيان آهي تہ جتي ٻيڙا لنگر انداز ٿيا هئا, اهو ڪليو سامونڊي علائقو هو ۽ منجهس حب ندي جو ڇوڙ يا ڪا کاري وغيره ڪانہ هئي. هن حالت ۾ اسان سارنگ جي ماڳ کان چار پنج ميل اڳتي اتر سمجهون ٿا. حب نديءَ جي ويجهي هجڻ جي فائدي ۾ هيءُ بيان آهي تہ منو پاٽي اتان اٺ اسٽاڊيا (منو ميل) پري هو. هن حقيقت مان اهو انومان ڪري سگهجي ٿو تہ ان نديءَ جي پيٽ جي پر پاسي ۾ ڪٿي ڍنڍ موجود هئي. ڇاڪاڻ تہ حب جابلو ۽ موسمي ندي آهي, جيڪا رڳو مينهوڳيءَ ۾ وهندي آهي, پر ٻي ڳالهہ اها بہ آهي تہ هتي اسان کي ڪنهن ندي يا نئن جو ڪو بہ ذڪر نہ ٿو ملي, تہ پوءِ هو ضرور ڪنهن بندر تي پهتا هوندا. ۽ اتي بندر جا نشان ضرور آهن, جيڪو گذريل صديءَ ۾ حب جي ڇوڙ لتجي وڃڻ جي ڪري ڦٽي ناس ٿي ويو هو. ان جو نالو سارنگ جي نالي سان هڪجهڙائي ڪونہ ٿو رکي. اتي نيرڪوس جي ٻيڙن اچي لنگر هنيا هئا. اسان کي هن ريت سمجهڻ گهرجي تہ ”4“ جي بدران اصلي اکر ”K“ هو. ۽ اصلي لفظ Kapaya هوندو, جيڪو ڪارڪ Kharak جو نعم البدل لفظ آهي ۽ اهو حب جي بندر جو نالو هو. اهو هڪ امڪان آهي, پر ڪا پڪي ثابت ٿيل حقيقت ڪانهي, جنهن جي مڃائڻ واسطي ڪا ڳت ڏيئي بيهي رهجي. پڪ سان ايتري ڳالهہ ضرور چئي سگهجي ٿي تہ نيرڪوس وارو سارنگ ماڳ, يا تہ حب نديءَ جي ڇوڙ وٽ هو يا ٿورو پنڌ مٿي اتر طرف واقع هو. ٻنهي حالتن ۾ فاصلي جو اندازو ذري گهٽ صحيح وڃي ٿو بيهي. ۽ هڪ ماڳ جي نقطہ نظر موجب تہ سورنهن آنا صحيح محسوس ٿئي ٿو. هتي پهچي تاريخي بيان ڪجهہ اڻ چٽو ٿي وڃي ٿو, سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ اصلي نسخي تان اتاري ڪرڻ وقت بہ ٿي سٽون لکڻ کان رهجي ويون آهن. يا خود مصنف لاپرواهيءَ کان ائين اڌورو لکي ڇڏيو هجي. مسٽر ڊين ونسينٽ Mr. Dean Vincent ۽ مسٽر مڪ رنڊل Mc Crindle جا ترجما بہ هن مامري ۾ ڪي گهڻو سوپارا ڪونہ ويا آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ پڙهڻ واري کي چڻ گمراهہ ڪري رهيا آهن. بهتر ائين آهي تہ اسان هن ٽڪري کي ائرين جي لکت موجب پڙهون. ۽ انهن عام ڳالهين کي ڇڏي ڏيون, جيڪي زيرِ بحث موضوع سان واڳيل ڪونہ آهن. ”انهن سارنگ جي ماڳ وٽان ٻيڙا هاڪاريا ۽ هلندا اچي ساڪالا Sakala جي ٿاڪ وٽ پهتا. ٻن ٽڪرين وچان هاڪاري ٿي سو اسٽاڊيا سفر ڪري مورنٽو بارا Morntobara نالي هڪ جاءِ تي پهتا هئا.“ جڏهن مذڪوره ماڳ ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي, تہ اتي ڪنهن وٿي يا خال جو احساس ٿئي ٿو. هنن سارنگ جي ماڳ کان جيڪو سفر ڪيو آهي, تنهنجي ماپ ڪانہ ڏني ويئي آهي. ۽ جڏهن نئين ڏينهن جو نئون سفر اختيار ڪيو وڃي ٿو تہ: ”هتان کان Sailing hence“ يا ”ٻئي ڏينهن تي اهي روانا ٿيا Following Day they sailed“ جا لفظ لکيل ڪونہ ملندا, جيڪي سلسلي رکڻ لاءِ تاريخ ۾ عام طور تي ڪم آندا ويندا آهن. پر ان جي بدران اسان هڪدم اچي ساڪلا ۽ مورنٽو بارا پهچئون ٿا. ونسينٽ ۽ مڪ رنڊل پنهنجا لفظ وجهي ان وٿيءَ کي پرڻ جا جتن ڪيا آهن, تنهنڪري تاريخي حوالي کي غلط پڙهي ويا آهن ۽ هنن ٽڪرين کي مورنٽو بارا وٽان ڪٽي ”ساڪالا“ پرسان وڃي رکيو آهي. سندس ڪتابن ۾ لکيل ٽڪرا هو بهو هيٺ ڏجن ٿا:

اتان کان هاڪاري هو ساڪالا پهتا, اهو علائقو برپٽ هو. هو ٻن ٽڪرين وچان لنگهيا هيا. اهي ٽڪريون پاڻ ۾ ايتريون ويجهيون هيون جو ٻيڙا هلائيندي ونجهن جا ڦر وڃي, انهن سان ٿي لڳا. اهڙيءَ ريت هُو تي سؤ اسٽاڊيا ڪري هتي پهتا هئا. هي شهر تمام وڏو هو. چوڌاري قلعو هئس, مٿس ماٺ ڇانيل هئي, پر بندر ڏانهن ويندڙ لنگهہ سوڙهو هو. ڏيهي ٻوليءَ ۾ هن کي ”عورتن جو بهشت“ ٿي سڏيائون, ڇاڪاڻ تہ هن ملڪ تي پهريائين هڪ

عورت راڄ ڪيو هو. جڏهن ٻن ٽڪرين جي وچان گذري رهيا هئا، تہ سامونڊي تيز ويرن کي روڪڻ لاءِ ڪين جهلون Breakers نهيل ڏسڻ ۾ آيون. جيڪي ڪين هاڪارڻ ۾ رنڊڪ وجهي رهيون هيون. ٽڪرين کان ٻاهران ڦري منزل تي پهچڻ ۾ ڪين گهڻو وڪڙ ڏسڻ ۾ ٿي آيو.“

مڪ رنڊل جو ترجمو وري هن ريت آهي:

”سارنگ کان هاڪاري اچي ساڪالا وٽ رسيا. اهو علائقو ويران هو. هنن هتي اچي لنگر هنيا. هتان رواني ٽيڻ ڪانپوءِ ٻن ٽڪرين وچان لنگهيا. اهي پاڻ ۾ ايتريون ويجهيون هيون وغيره، وغيره. آخرڪار ٽي سؤ استاڊيا سفر ڪري اچي مورنٽو بارا پهتا.“

مسٽر مڪ رنڊل هتي ”رواني ٽيڻ ڪانپوءِ“ جا لفظ وجهي يونانين جي سفر ڪرڻ واري نموني کي بدلائي ڇڏيو آهي. اهڙيءَ ريت هيءُ صاحب تاريخي بيان ۾ اينڊڙ ويجهين ٽڪرين کي ساڪالا وٽ آڻي بيهاري ٿو ۽ ائرين جيان ٽي سؤ استاڊيا ٻڌائي ٿو. ونسينٽ بہ ائين ڪري ٿو ۽ لکي ٿو تہ: ”اتان (اسڪالا) کان روانا ٿيا ۽ اچي ٻن ٻيٽن جي وچان لانگهو ٿيا. اهي ايترا ويجها هئا، جو ٻنهي پاسن کان سندن ونجهہ انهن کي ڇهڻ لڳا ۽ آخر ٽي سؤ استاڊيا سفر ڪري اچي مورنٽو بارا پهتا.“

اسان کي خبر آهي تہ اسڪالا سون مياڻيءَ واري ڪلئي اپسمنڊ ۾ موجود هيو. مٿين بيان مان ائين پاسجي رهيو آهي، تہ نيرڪوس پنهنجو عقل، رواني ٽيڻ مهل اسڪالا ۾ ڇڏي آيو هو. ڇاڪاڻ تہ هيڏو وڏو سمنڊ ڇڏي پنهنجن ٻيڙن کي اچي انهن ٻن ٽڪرين وچان هنيو هئائين، جيڪي پاڻ ۾ ايتريون تہ ويجهيون هيون، جو هلڻ وقت ونجهن جا ڦر ٽڪرين جي پاسن سان گسي رهيا هئا. ان ڪانپوءِ مسٽر مڪ رنڊل جو ترجمو هن ريت آهي: ”جڏهن هو ٽڪرين وچان لنگهي خير سان پار پيا تہ ڏاڍا سرها ٿيا هيا، ڇاڪاڻ تہ ٻنهي ٽڪرين وچان لنگهڻ وقت سمنڊ جي وير ڏاڍو وڙهي رهي هئي.“

ڊاڪٽر ونسينٽ جي ترجمي کي بہ سانگي سان ڏسندا هلو. هو صاحب لکي ٿو تہ: ”ٻنهي ٽڪرين وچان لنگهڻ پنهنجي جاءِ تي هڪ وڏو خطرو هو. پر ان وقت سامهون اٽائو طوفاني واءُ بہ گهلي پيو هو. ان ڪانسواءِ سمنڊ ۾ ڏاڍو جوش هو. جڏهن اهي لنگهي پار پهتا، تہ سمجهيائون تہ انهن ان جاءِ تان اڪري ڪرامت ڪري ڏيکاري آهي.“ مزي جي ڳالهہ اها آهي تہ اصلي ڪتاب ۾ واءُ يا ڇوهي جو ذڪر ئي ڪونہ آهي. خراب موسم جو ذڪر اسان کي گهڻو پوءِ ملي ٿو. جڏهن يونانين جا ٻيڙا پورالي نديءَ جي ڇوڙ کي گهڻو پوئتي ڇڏي وڃن ٿا، انهن سان ڇا وهيو واپريو؟ سا حقيقت هن ريت آهي: تہ جڏهن سفر ختم ٿيڻ مهل نيرڪوس سمجهيو تہ مورنٽو بارا پهچڻ وارا آهيون ۽ ٻيڙائت بہ سارو ڏينهن ونجهہ هڻي، ٿڪجي پيا آهن، تہ هن وڏي وڪڙ کان بچڻ خاطر سڌو رستو اختيار ڪيو جيڪو خطرناڪ ضرور هو. تڪليف کان بچاءُ جو هن کان وڌيڪ ٻيو چارو ڪونہ هو. ان رستي اختيار ڪرڻ ۾ وڏي تڪليف Great Trouble ضرور هئي. پر وڏي سوڀ Great Achievement ڪانہ هئي ۽ نہ وري اهو اچرج Wonders جهڙو ڪم هو. مسٽر ملر Muller هن رستي کي ڏاڍو صاف ۽ چٽو ڪري لکيو آهي. ”روڪ ۽ رنڊ تمام گهٽي هئي. وِيرَ بہ وڙهي رهي هئي. سمنڊ جون تيز لهرون ان سوڙهي لڪ مان تيزي سان لنگهي رهيون هيون، جن ٻيڙن کي اتان گذرڻ ۾ ڏکيو بنائي وڌو هو. حقيقت حال اها ئي هئي، پر سمجهيو ائين ويو آهي، تہ نيرڪوس ڄاڻي ٻجهي پنهنجي ٻيڙن کي مصيبت جي مُنهن ۾ ڏنو هو. اهڙيءَ ريت انگريزيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ وارا بہ وڃي اوجهڙ ۾ پيا آهن. ٽڪرين جي صورتحال وارو سوال بہ ٿورو گهڻو اهم ضرور آهي، ڇاڪاڻ تہ هنن ٽڪرين جي مدد سان ئي اسان مورنٽو بارا کي سڃاڻي ونداسين. اهو بہ ٻڌايو ڪونہ ٿو وڃي تہ ٽڪريون ڪي اتاهيون هيون. ان ڳالهہ جو بہ امڪان آهي، تہ اهي ٽڪريون هاڻي سامونڊي واري هيٺان پورجي ويون هجن. جيڪڏهن سرونڊيا Sirondha ڊيڊ جي اوسي پاسي ڳولا ڪبي، تہ امڪان آهي تہ اهي ٽڪريون اک تي چڙهي وڃن. اهڙيءَ ريت ڪرنل هالڊڪ جي ڪيل سڃاڻ کي هڪ قسم جي ٽيڪ ملي پوندي.

اسڪالا Skala واري ماڳ کي بدوڪ لڪ Bidok Lak جي پرپاسي ۾ ڪاٿي جاچڻ گهرجي. سارنگ (حب نديءَ کان ٿورا ميل اتر طرف) کان هن ماڳ تائين چوويهن ميلن جو پنڌ آهي. تاريخ ۾ سفر جي ڊيگهہ جو ذڪر ڪونہ آهي، پر اسان ڄاڻ لاءِ ٻيا وسيلا اختيار ڪيا آهن. اڳتي هلي اوهان ڏسندا تہ اهو فاصلو ٻہ سو ويهہ اسٽاڊيا آهي. هاڪارڻ واري پهرئين مرحلي ۾ اسان کي سندن رفتاري ڊيري ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان جو ڪارڻ رڳو اهو آهي، تہ سندن هاڪارڻ جو دارومدار فقط ونجهن تي هو. اسان کي تاريخ ۾ اهڙيون ٻہ منزلون ملن ٿيون، جن ۾ هنن ٽي سو اسٽاڊيا سفر ڪيو. گهٽو ڪري سڄي ڏينهن جي سفر جو مطلب ڏهن ڪلاڪن جو هاڪارڻ هوندو هو. سندن رفتار ٽيهہ اسٽاڊيا (ٽي ميل) في ڪلاڪ هوندي هئي. سارنگ ۽ اسڪالا Sakala جي وچ تي هو هڪ ٻيٽ وٽان ضرور اڪريا هوندا، پر هن حقيقت بابت تاريخ ۾ ڪو بہ ذڪر موجود ڪونہ آهي. ان ٻيٽ جو نالو گڏياٽي آهي. هاٽي ڏرتيءَ سان گڏجي هڪ ٿي ويو آهي. مان ٿالمي جي ڪوڏون Kodvan کي گڏياٽي سمجهان ٿو جنهن کي هن گيڊروشيا جي ساموڊي ڪناري سان واقع ٻڌايو آهي. جيالاجيڪل سروي واري ڪتاب ۾ هن ماڳ لاءِ لکيو ويو آهي تہ: ”ساموڊي ڪناري سان موجود هڪ ٽڪري آهي، ان جو رنگ سفيد آهي. سمنڊ مان جيڪو گذرندو آهي، تنهنجو ڌيان ضرور پاڻ ڏانهن ڇڪائيندي آهي.“ اڳئينءَ ٽڪڻ واري جاءِ کان وٺي جيڪو هنن فاصلو طئي ڪيو آهي، سو ڪرنل هالڊڪ جي خيال مطابق مورنٿو بارا جي ماڳ سان پورو ٺهڪي ٿو بيهي. مان بدوڪ لڪ کان وٺي هن ماڳ تائين ڪل پنڌ ستاويهہ ميل ڪٿيان ٿو ۽ هوڏانهن تاريخ ۾ ٽي سو اسٽاڊيا آهن. مورنٿو بارا کان پورالي نديءَ جي چوڙ تائين هڪ سو ويهہ اسٽاڊيا فاصلو ٻڌايو وڃي ٿو. اها پڪ نہ پر امڪان آهي تہ ان وهڪري ۾ ستر اسٽاڊيا تائين اندر سمنڊ جو پاڻي ڪاهي ايندو هو ۽ ان فاصلي کي بہ مٿي ڏنل پنڌ ۾ شمار ڪيو ويو آهي. اهو بہ هڪ امڪان آهي تہ مورنٿو بارا تائين پهچڻ لاءِ هيءُ وهڪرو بہ سفر جو هڪ محفوظ وسيلو

هوندو. اتر طرف کان ايندڙ ٻيڙا اهو گس وٺندا هوندا. ٿورو ڏکڻ طرف هلبو هو تہ وڏيڪ رستو ملي ويندو هو پر بندر ڏانهن وڃڻ لاءِ ڪجهہ خطرناڪ ضرور هو. ان ڳالهہ کي سمجهڻ سولو بہ هو ۽ نيرڪوس اهو ويجهو رستو ان ڪري اختيار ڪيو هو جو سندس ٻيڙن جا وانجهي سڄو ڏينهن ونجهہ هلائي ٿڪجي پيا هئا. جيڪڏهن ٻيو رستو وٺن ها تہ اهو ڊگهو ۽ وڪڙ وارو هو. تنهنڪري هن جان جوکي ۾ وجهي بہ هنن سِڌ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هيءَ حقيقت بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ ڏينهن ٽيڻ تي جڏهن هنن هاڪاريو تہ ان وقت وير جو پاڻي لهي رهيو هو. منهنجي هن خيال جي پٺڀرائي هن حقيقت مان ٿئي ٿي تہ جڏهن اڳين شام (14) جو مٿي بيان ڪيل ٻن ٽڪرين وچان سوڙهي لنگهہ مان اڪري رهيا هئا، تہ وير چاڙهہ ۾ هئي. مٿي بيان ڪيل حالتون بدلجي ويون آهن. اها ڪليل جاءِ جتي يوناني آرماڙ بندر ڪيو هو، تنهنجي چوڌاري پٽن والار ڪري ڇڏي آهي. سمنڊ ان ويرن وهڪري جي پيٽ کي ٿورن ميلن تائين صاف رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، جتي پٽون گهٽ ۽ ٽڪريون گهٽيون آهن، تہ ان ماڳ وٽ ڪليئي سمنڊ سان لاڳاپو برقرار آهي.

مورنٿو بارا (جنهن کي ڪرنل هالڊڪ سيرونڊيا ڊنڊ سمجهي ٿو) کان لياري، جتي ان زماني ۾ پورالي نديءَ جو چوڙ هوندو هو. ڪُل فاصلو ڏهہ ميل بيهي ٿو، جيڪو سمنڊ سان هڪ سؤ ويهہ اسٽاڊيا ٻڌايو ويو آهي. نديءَ جي چوڙ وٽ جتي هو لنگر هڻي رات ٽڪيا هيا، تنهن ماڳ لاءِ لکيو ويو آهي، تہ اهو ڪليو ۽ ٺاهوڪو هو. پر ائين ڪونہ ٻڌايو ويو آهي تہ، مورنٿو بارا جيان ڪناري سان بہ اونهون هيو. ڇا لياري پرسان سيرونڊيا ڊنڊ جيان ڪا ترائي موجود آهي؟ جيڪڏهن اها ترائي موجود نہ بہ آهي، تہ بہ ڪرنل هالڊڪ جي بيان کي غلط سمجهي ڪونہ ٿو سگهجي. ان دور کي بہ ڪو زمانو گذري ويو آهي، ان هيٺانهين ۾ ايترو لٽ پئجي ويو هوندو، جو اهو مذڪوره ٿاڪ پورجي

پرپاسي جي زمين جيترو مٿي ٿي، سچاٽپ کان پري ٿي ويو هوندو. هن ترسڻ واري ماڳ پرسان جنهن ٻيٽ بابت تاريخن ۾ احوال ملن ٿا، طبعي تبديلين موجب انهن جو نانءُ نشان به موجود ڪونه رهيو آهي. پر تاريخ جي بيانن مطابق اهو ٻيٽ گهٽو اُتاهون هو. ان ناتي سان مذڪوره ٻيٽ کي پرپاسي ۾ جدا هڪ ٽڪريءَ جي صورت ۾ ڳولهي لهي سگهجي ٿو.

مٿي هن حقيقت جو ذڪر ڪيو ويو آهي ته: "اسڪالا ۽ سارنگ جي وچ واري گم ٿيل، فاصلي کي صحيح ڪري سگهجي ٿو. ۽ ٻنهي ماڳن جي وچ ۾ به سو ويهه اسٽاڊيا فاصلو هو. سوال اهو آهي ته هيءَ ماپ ان جاءِ کان وٺي ورتي وڃي ٿي، جتان نيرڪوس آرماڙ هاڪارڻ جي شروعات ڪئي هئي. ائرين جو به بيان آهي ته فاصلو اتان شروع ڪيو ويو جتان کان پهريائين ٻيڙن کي هاڪاريو ويو هو. اها اصلي جڳهه نيول اسٽيشن Naval Station هئي، جيڪا سنڌوءَ جي چوڙ جي ويجهو قائم ڪئي ويئي هئي. جيڪڏهن سندن مقصد اهو آهي، ته نيرڪوس سنڌوءَ جي چوڙ ويجهو ان مذڪوره ماڳ تان هاڪاريو هو ته منزلن جو وچور هن ريت هجڻ گهرجي:

(الف) سنڌوءَ جي چوڙ وٽ نيول اسٽيشن کان اليگزينڊر هيون 300 اسٽاڊيا.

(ب) اليگزينڊر هيوِن کي پوراليءَ ندي جو چوڙ 780 اسٽاڊيا.

1080 اسٽاڊيا.

(1) 70 اسٽاڊيا.

(2) 220 اسٽاڊيا.

ڪُل جوڙ 1370_اسٽاڊيا.

اهڙيءَ ريت پئراپلس. Paraplus تائين ٻڌايل فاصلو ليکي مطابق گهٽو گهٽ بيهي ٿو ۽ مؤرخ جي پنهنجن ٻڌايل انگن اکرن کان ٿي سو ستر اسٽاڊيا گهٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪو وڏو فرق آهي. پر ان ڳالهه کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، ته خود مؤرخ پاڻ ٻڌائي ٿو ته پئراپلس جو ماڳ آرابيٽاءِ جي ساموندي ڪناري سان واقع آهي. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته ٻيڙن جو قافلو ڪروڪولا کان هلي هتان پهتو هو. اهو هاڻي قياس ڪرڻ مناسب لڳي ٿو ته اهي هڪ هزار اسٽاڊيا ڪروڪالا ٻيٽ کان يا اليگزينڊر هيون واري ٽاڪ کان. جيڪو ڪروڪالا جي بلڪل ويجهو هو جتان چوويهه ڏينهن جي ٽڪڻ کانپوءِ هاڪاري ويو هو. ان ٽاڪ جي هاڪارڻ وارو صحيح ماڳ سمجهي پئرا پلس جو فاصلو هن ريت ڪٿڻ ڪپي.

اليگزينڊر هيون کان ڊوماءِ يا آبزرويٽري آئيلينڊ	اسٽاڊيا	ميل
ايم_4_اتر_اولهه طرف	60	6
ڊوماءِ کان سارنگ-حب نديءَ جي چوڙ کان		
ڪجهه ميل اتر.	300	32
سارنگ کان اسڪالا-بدوڪ لڪ کان		
ٿورو اتر_اوپر طرف	220	24
اسڪالا کان مورنٽو بارا سيرونڊا ڊنڊ	300	27
مورنٽو بارا کان پورالي نديءَ جي چوڙ وٽ	$\frac{120}{1000}$	$\frac{10}{99}$

هڪ هزار اسٽاڊيا هڪ سو جاگرافيائي ميلن ۽ هڪ سو پندرنهن اسٽيچيوٽ ميلن جي برابر آهن. سامونڊي ڪناري وارو پنڌ، ٻيڙي رستي سمنڊ سان ڪيل سفر کان ڪجهه سڌو هوندو. جيڪڏهن مذڪوره نوانوي ميلن ۾ ٿورو خشڪيءَ وارو فاصلو طئي ڪبو ته وڃي پورو هڪ سؤ ميل بيهندو. اهڙيءَ ريت نيرڪوس جو سامونڊي سفر وارو اندازو اهڙو ته صحيح بيهي ٿو جو اچرج وٺيو وڃي.

جڏهن هن سامونڊي سفر جي پهرين مرحلي تي نظرثاني ڪجي ٿي ته اسان کي ڪرنل هالڊڪ جي ٻڌايل پورالي ندي جي چوڙ جي تڏوهڪي ٽاڪ جي ويڪرائي ڦاڪ پوري ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سندس اهو ويچار گهڻو ڪري صحيح معلوم ٿئي ٿو ته. قديم زماني ۾ اتر طرف، هن نديءَ جو پراڻو وهڪرو

موجوده پيٽ کان چار ميل اوپر وهندو هو. جيڪڏهن واقعي اها ڳالهه سچي آهي ته پورالي ندي ڏانهن سڪندر اعظم جي پيشقدمي بابت جيڪي اصول قائم ڪيا ويا هئا، سي سورنهن آنا سچا ثابت ٿين ٿا. اميد آهي ته ڏکڻ بلوچستان جي جاگرافيائي جاچ پڙتال جاري رکي ويندي، مورنتوبارا جا ماڳ اجا به گهٽي جاکوڙ لهڻن ٿا. مان مورنتوبارا جي ٿاڪ کي ڪرنل هالڊڪ جي مقرر ڪيل ماڳن کان اوپر طرف سمجهان ٿو. مان اها ڳالهه قبول ڪريان ٿو ته جنهن ترائي کي هو سيروندا جي ڍنڍ چوي ٿو سا سندس بيان جي پنيرائي ضرور ڪري ٿي. پر پڇا ڳاڇا ڪرڻي پوندي، ته هتان جون ڏيهي روايتون هن بابت ڇا ٿيون چون.

هتي اهو ڏنو ويندو ته خود ڪرنل هالڊڪ جي پنهنجي راءِ آهي ته راس مونزي کان وٺي مورنتو بارا (جنهن به حالت ۾ ڪرنل صاحب هن ماڳ کي سڄاتو آهي) تائين سفر جي ماپ ڪاٽي کان تمام گهٽو وڌي ٿي، جنهن کي صحيح ڪري ڪونه ٿو سگهجي. هن پاڻ وري اهڙيون ثابتيون به پيش ڪيون هيون، ته اهي سفر جي وڌايل انگن اکرن جي وڌيڪ ويجهو آهن. اليگزينڊر هيون وٽان هاڪارڻ کان هفتي کن تائين نيرڪوس پنهنجون منزلون ان ڪري ننڍيون رکيون هيون، ڇاڪاڻ ته ڪين پنهنجن ٻيڙنکي ونجهن سان هلائڻوپيو هوندو. سندن وڏ ۾ وڏ ڏهاڙي سفر تي سو استاڊيا هو. موسم نيڪ ۽ سمنڊ ۾ ماٺار هئي. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته اهڙو بيان ضرور ڪيو وڃي ها. ائين ڏينهن اسان کي ڪتابن ۾ چوهي جو ذڪر ملي ٿو جيڪو پاگلا Pagla کان ڪابنا Kabna ڏانهن ويندي رستي ۾ گهليو هو. ان سان گڏ اوهيڙي جي اوڪ تي هئي، جنهنجي نتيجي ۾ سندن تي ٻيڙا ٻار ۾ ٻڏي ناس تي ويا هئا. ان ڪانپوءِ سندن ڏهاڙيءَ جو سفر چار سؤ استاڊيا ۽ ڪن نسخن مطابق چار سو ٽيهه استاڊيا ٿي ويو هو. مان سمجهان ٿو ته سفر ڪرڻ جي هيءَ رفتار اڳي کان وڌائي پيش ڪئي ويئي آهي. هن مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته جنهن وقت ٻيڙن واءُ تي هلڻ شروع ڪيو هو ته سندن رفتار به وڃي صحيح انگن اکرن تي بيٺي. جڏهن انهن انگن اکرن کي گڏ ڪيو ويو ته ماڻهو غلط فهمين جو شڪار ٿي ويا. امڪان اهو به آهي ته واءُ ڏسي، ٻيڙن تي سڙهه به چاڙهيا ويا هجن. هنن پهريون پيرو پاگلا Pagla وٽان تڏهن سڙهه چاڙهيا هوندا، جڏهن پورب واري مينهوڳيءَ واري سٽائي هوا گهلي سندن ٻيڙن کي اولهه-ڏکڻ-اولهه ڏانهن ڌڪيو هوندو. ان ڪري سندن ڏهاڙي واريءَ منزل ۾ پنڌ وارو ماپو وڌي وڃڻ هڪ لازمي امر آهي. حالتن مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته مذڪوره چوهو ۽ مينهن ڏهاڙيءَ سفر جي پوئين مرحلي ۾، پوياڙيءَ جي ويل پيش آيو هوندو، جڏهن ڪابانا جي ويجهو پهچڻ وارا هوندا. اها حقيقت هن مان ظاهر ٿئي ٿي ته جڏهن وڏاندرو واءُ ٿمجي ويو ته هنن پڳل ٻيڙن جا تختا به هٿ ڪري ورتا. ۽ جيڪي ماڻهو ٻڏل ٻيڙن تي چڙهيل هيا، سي تري، جر جهاڳي اچي ڪناري پهتا هيا. آڌيءَ رات جو ٻيڙا وري وڃي ٻار ۾ وڌائون. شايد سڙهه چاڙهيا هئائون. ٻه سؤ استاڊيا ڪري وڃي ڪوڪالا Kokala پهتا. سندن اها منزل ۽ هن ڪانپوءِ ٻي منزل به گهٽي وڌائي ويئي آهي. چو جو ڏسون ٿا ته وڃي ٽامرس Tomerus پهتا آهن، جيڪو پنج سو استاڊيا پري هو. ان ڪانپوءِ ملاڻي Malana پهچن ٿا، جنهن جو فاصلو ٽي سؤ استاڊيا ٻڌايو وڃي ٿو. پڇاڙيءَ وارو نتيجو اهو بيهي ٿو ته اوريٽاءِ جو ساموندي ڪنارو جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته پوراٽي نديءَ جي چوڙ کان راس ملڻ Malan تائين سورنهن سؤ استاڊيا آهي. سا ماپ ڪرڻ ڪانپوءِ ان جي ڊيگهه فقط اٺ سؤ پنجاهه استاڊيا معلوم ٿئي ٿي. منهنجو خيال آهي ته جنهن انڌاري نيرڪوس جي ٻيڙي لاءِ مصيبت پيدا ڪئي هئي. تنهن لاءِ جنرل هالڊڪ ڪن غلط فهمين جو شڪار آهي. اليگزينڊر هيون کان وٺي، هن ماڳ وٽ پهچڻ تائين هاڪارڻ جي ساري سفر دوران فقط اها هڪ انڌاري آئي هئي، نه ته سڄو سفر نهايت آرام سان گذري ويو هو. انڌاري به ٻه ٽي ڪلاڪ هلي هئي. ان ڪانپوءِ ٽامرس Tomerus تائين سٽائو واءُ گهليو هو. مسرٽي Masarna ڪانپوءِ، اسان کي سندن ڏهاڙي جو سفر ست سؤ اٺ سؤ بعضي ته هڪ هزار استاڊيا به ڏسڻ ۾ اچي ٿو جنهن لاءِ پڪ سان چئي

سگهجي ٿو تہ وڏاءُ آهي ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ مذڪوره انڌاري ڪانسواءِ سنڌن سفر ڪنهن ڏپ ڏاءَ ۽ الڪي ڪانسواءِ سٽائو گذري ويو. سفر ۾ ڏکيائي ڏڃو تہ ڏٺو هئائون، پر اهو هاڪارڻ واري مامري سان لاڳاپيل ڪونہ هو. ان جو سبب اهو هو جو گهٽي سفر سبب لشڪر واسطي کاڌي خوراڪ ۽ پاڻي جي سخت اڻاٺ هئي. انهن سڀني ڳالهين جو اثر وچي نيرڪوس جي سفر جي ڪاٿي ڪرڻ تي پيو هوندو. سنڌن سفر جي فاصلي جو غلط اندازو انهن پيڙين ڪري بہ ٿيو هوندو، جيڪي هن سنڌو درياهہ ۾ جوڙايون هيون.

(1) هي سنڌي طرز جو نالو آهي. هن لفظ ۾ ”ل“ بدران ”ر“ جو اکر ڪتب آندو ويو آهي، پر اصلي لفظ ”نالہ“ آهي، جنهن جي معنيٰ اٿل يا چاڙهہ جي موسم وارو وهڪرو آهي. انگريزيءَ ۾ هن کي torrent bed يا flood channel چئبو آهي.

1. ريورٽيءَ هن وهڪري کي پنهنجي ڪتاب ”مهراڻ آف سنڌ“ ۾ واهندا باهندا هاڪڙو يا مهراڻ درياءُ سڏيو آهي. امڪان آهي تہ اهو نالو واهندا جي ڪنهن ننڍي ياڱي جو هجي.

(2) نمبر cxvii_جلد lix 1874ع دي لاسٽ رور آف دي انڊين ڊيزرٽ.

(3) سر ايچ-اليٽ جي ”هسٽري آف دي انڊيا“. -i-ص-49-هن مصنف رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل جلد_ xvi_ حصي ٻئي ۾ منصوره جي ماڳن تي بحث مباحثو ڪيو آهي.

2. اهو غلط آهي تہ سومرا فقط سنڌ جي لاڙ واري علائقي جا حاڪم هيا. تاريخي حقيقتن موجب چوٿين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاران منصوره ۽ ملتان جي رياستن جي عرب اميرن جا جانشين سومرا بڻيا هئا. غزني سلطانن (388هہ_582هہ) يا سلطان معز الدين سام غوريءَ جي دور (1174_1206ع) ملتان ۽ منصوره جي مخلتف رياستن جا خود مختيار حڪمران بہ سومرا هئا. جڏهن سلطان محمود غوريءَ 1175ع ۾ ملتان تي حملو ڪيو تہ ان دور ۾ اتان جو حڪمران سومرو سردار هيو. (سومرن جو دور_ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ_ ص_ 24_ (مترجم).

(4) هن جو مطلب آهي ڇڏيل وهڪرو. هي لفظ گهٽو ڪري ڪنهن وهڪري جي سُڪل پيٽ لاءِ ڪتب ايندو آهي.

(5) هي اهو وهڪرو آهي، جيڪو ڪڏهن نصرپور کان، ڏهہ ميل مٿان ٻوهڙي Bohri کان وهندو هو. جنهن کي غلطيءَ وچان لوهري Lohiri بہ لکيو ويو آهي. لاڙ جو تُرخان حڪمران مرزا جاني بيگ هن ماڳ تي مورچہ بند ٿي، شهنشاهہ اڪبر جي فوجن سان 91_1592ع ۾ ٻن مهينن تائين جنگ جوٽيندو رهيو. جنهن جو مهندار مرزا عبدالرحيم خان خانان هو. ان ماڳ جي جاگرافيائي صورت حال ڏاڍي مضبوط هئي. ان ڪانسواءِ هيءُ سنڌي سردار وڏي عقل ۽ شعور وارو شخص هو. سندس مهنداريءَ هيٺ پيڙين جو آرماڙ هو. جيڪو مغلن جي لشڪر سان مهاڏو اٽڪايون بيٺو هو. ۽ سنڌوءَ جي وهڪري تي سندس پورو ضابطو هو. سندس لشڪر کي کاڌو خوراڪ باقاعدگيءَ سان ملندو ٿي رهيو. هن سنڌ جي عام ماڻهوءَ کي بہ اپاريو هيو. جن حملہ آورن کي کاڌو خوراڪ ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو. هن دهليءَ جي لشڪر جو رستو روڪي ڇڏيو هو. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو دهلي جو لشڪر گهيرو پٽي هلي ويو. ۽ ان وقت تائين سوپارو ڪونہ ٿيو. جيستائين هن اٽڪل ڪري جاني بيگ جي لشڪر کي ان مضبوط جاءِ مان نہ ڪڍيو هو.

(6) هيءُ علائقو چوويهہ ڊگريون ۽ اُڻونجاهہ فوٽ اُتر ويڪرائي ڦاڪ جي ڏکڻ ۾ آهي، جتان سنڌو ڪوهستان واري علائقي کي ڇڏيندو آهي.

(7) هيءُ احوال ليفٽيننٽ اسٽائيف Stiffe جي سنڌوءَ جي ڇوڙ بابت 1877ع ۾ ڏنل رپورٽ تان ورتل آهي.

(8) ڪريڊنر ڊاءِ ڊيلٽاس پيٽر مينس متهيلنجنس ارگان زنگ شيفٽ نمبر_56_ايس_25 Gredner Die Deltas Petermanns Mittheilungens, Erganzaumgocheft No: 56-S-525.

(9) ايڊنبرگ رويو جنوري 1877ع-ميڊيٽيرينن ڊيلٽاس.

(10) هيءَ سروي "ڪرنل ٽري مين هيري" Col: Treman Heere ان وقت ڪئي هئي، جڏهن هو سنڌ ۾ چيف انجينئر جي عهدي تي فائز هو. جرنل آر. جي. ايس. Xxxvii_ ص-70.

(11) ڏسو ڪريڊنر جو اٽ سپ 1-1 Ut sup _ ٽيل Theil_7. ماس ڊيس ويڪس ٿيومس ڊر ڊيلٽاس Mass, der wachs thums der Deltas.

(12) لاڙ جي علائقي ۾ جيڪي يونانين وهڪرا ڏٺا هيا، سي گهاڙ واهه ڪونہ هيا، جهڙي ريت عام مؤرخن انهن کي سمجهيو آهي، پر اهي دريائن جا فطري وهڪرا هيا، جن جا پراڻا پيٽ سامونڊي ڪناري پرسان جاڏي ڪاڏي ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اهو پاٽيءَ جو هڪ وهڪرو ان ڪانپوءِ هڪ وڏي ۽ ويڪري ڊنڍ هئي، جنهن ۾ يونانين جو جنگي آرماڙ اچي بيٺو هوندو. ان وقت ڪيڏو نہ خوبصورت ڏيک هوندو.

3. هيءَ پنڌ جي يوناني ماپ آهي هڪ ميل ۾ ڏهہ اسٽاڊيا هوندا هئا. (مترجم).

4. پورالي ندي. (مترجم).

(13) ارسٽو بيوليس هڪ سؤ اسٽاڊيا. نيرڪوس ارڙهن سؤ اسٽاڊيا ۽ اونسي ڪريٽس ٻہ سؤ اسٽاڊيا ٻڌايو آهي.

(14) ٽريولس انٽ بخارا جلد III_ ص-16، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ٺٽي کان ٿورو پنڌ هيٺ ڇوڙ واري علائقي ۾ ٽڪريون موجود آهن، پر منهنجي هن خيال ۾ سامونڊي علائقي کان وٺي پنجٽيهہ ميل مٿي هن علائقي ۾ ڪابہ ٽڪري ڏسڻ ڪانہ ايندي.

(15) هيءُ احوال مسٽر فينر Fenner جي سامونڊي ڪارين بابت ڪيل سروي تان ورتل آهي، جيڪا هن سنڌوءَ جي ڇوڙ جي اولاهين پاسي، سنہ 1848ع ڌاران ڪئي هئي.

(16) ايري ٿيران سمنڊ Ery thraean Sea سان سفر ۽ تجارت ص-176.

The Commerce & Navigation of the Ery thraean Sea-P.176

(17) ڪجهہ وقت اڳ جڏهن ڪراچيءَ بندر کي سڌارڻ جو ڪم ڪيو ويو تہ چيني واريءَ ڪاريءَ Chinni Creek کي بلند ڪيو ويو هو.

(18) ممايرس آف دي جيالاجيڪل سروي آف انڊيا جلدXVII- ص-184.

(19) ايضاً-ص-1991.

(20) اصلي نسخي ۾ ڪراچي جي ڏيهي واپاري جا لکيل حاشيا آهن.

(21) هي سڄو حاشيو يوناني زبان ۾ لکيل آهي.

(22) ڏسو ونسينسٽ جو ڪامرس اينڊ نيويگشن آف دي اينشنٽ جلد_1_ص_194: et seq ۽ جنرل ڪننگهام جي انيشينٽ جاگرافي آف دي انڊيا ص_307، ص_306.

(23) ڪروڪالا Krokala جو نالو پرپاسي واريءَ جوءِ ۾ جڻ اوپرو ۽ اٽيوبون آهي. پاٽنجر ۽ برنس هن ڳالهہ ڏانهن اشارو ڏنو آهي تہ ڪروڪالا ڪڪرالہ لفظ جي بگڙيل صورت آهي. اها ڪا اڻ ٽيٽي ڳالهہ بہ ڪانہ آهي. اهو ڇوڙ جي هڪ پاڳي جو قديم نالو آهي. ويچار ڪجي ٿو تہ اهو ڇوڙ جي گهوڙا ٻاري علائقي جي وچ تي ۽ ڪراچيءَ کان پورا پنجاهہ ميل ڏکڻ اوپر ڏس تي آهي. هن بيان کي ڪا حقيقت ئي ڪا نہ آهي تہ ڪراچيءَ جي پرپاسي واري علائقي کي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ ڪڪرالہ جي نالي سڏيو ويو آهي. نيرڪوس جڏهن هن علائقي وچان هاڪاريو هو. تڏهن ڪيس سگنڊ Sangda سڏيو ويندو هو. تاريخ اسان کي ائين ٻڌائي ٿي.

(24) هسٽري آف دي اينشنٽ جاگرافي جلد: 1 ص: 544_545.

(25) ايضاً ص 531-حاشيو 8-ڏسو پڻ ص 393.

(26) ان وقت اجا بہ ڏکڻ-اولهہ واري چوماسي جون هوائون گهلي رهيون هيون. هيءَ حقيقت ان وقت جي موسمي صورتحال جي پنيرائي ڪري ٿي، تہ نيرڪوس پنهنجا ٻيڙا "اليگزينڊر هيون" ۾ چوويهن ڏينهن لاءِ بيهاري ڇڏيا هئا، ڇاڪاڻ تہ تيز سامونڊي هوائون گهلي رهيون هيون. اسان وٽ اهڙيون

پڪيون ثابتيون موجود آهن، ته نيرڪوس جي روانگي تبصره نگارن جي عام خيالن کان گهڻو وقت اڳي ٿي هئي. عام طور ائين چيو ويندو آهي ته نيرڪوس مذڪوره ماڳ وٽان، تاريخ 2 آڪٽوبر 326 ق. م. يا 21 سيپٽمبر 325 ق. م. تي روانو ٿيو هو. تنهن ڪانپوءِ اسان چوويهه ڏينهن طوفاني هوائن جا ڳڻيندا آهيون. جيڪي سيپٽمبر جي پڇاڙي يا آڪٽوبر جي پهرين هفتي جي پوين ڏينهن کان شروع ٿيا هئا ۽ اهي ان رُت ۾ ختم ٿيا هئا. جڏهن سنڌ ۾ موسمي مانار اچي ويندي آهي. ڏکڻ اولهه واري چوماسي واريون تيز هوائون وچ آگسٽ تائين هلي ڍريون ٿي وينديون آهن. سيپٽمبر ۾ تيز هوا ڪٽي گهلندي به آهي، پر ڪلاڪ ٻن کان پوءِ ان جو زور گهٽجي ويندو آهي. هيءَ ڳالهه ڪندي مونکي هبڪ ڪانه ٿئي ٿي ته انهن ڏينهن ۾ جڏهن نيرڪوس کي ڪراچي جي ڀرپاسي ۾ ترسيل سمجهيو وڃي ٿو تڏهن چوويهه ڏينهن ساندهه هوا گهلي رهي هئي. سا حقيقت موجوده دور جي هندي سمنڊ جي موسميائي صورتحال سان سهمت ڪانه آهي. ڊاڪٽر ونسينٽ ٻڌائي ٿو ته اها پورب واري چوماسي جي رت هئي. پر اهو چوماسو نومبر کان اڳ ۾ شروع ڪونه ٿيندو آهي. ان ڪانسواءِ سنڌ جي ساموندي ڪناري سان ٽن هفتن کان وڌيڪ اهڙين تيز هوائن جو گهلڻ مونکي ممڪن نظر ڪونه ٿو اچي.

(27) ڪئنٽس ڪرٽس. Lib x حاشيو.

(28) اينشينٽ جاگرافي آف انڊيا. ص_279.

(29) بنگال ايشياٽڪ سوسائٽي جرنل-جلد 71 ۽ صفحي 349 تي ڪسوماڊي ڪوروس — Csoma de koros جي اصلي نسخي مان مذڪوره حوالو ڏنو ويو آهي. ڪسوما ڪوروس جو پنهنجو مقالو ساڳي سوسائٽيءَ جي آگسٽ 1833ع واري جرنل جلد II ص 385 تي پڙهندا.

(30) نقشي نمبر II ۾ پٽالا جو شهر سنڌوءَ جي ٻه درياهيءَ جي وچ تي ڏيکاريو ويو آهي. هن صورتحال مان ٽالمي جي بيان جي پنيرائي ٿئي ٿي ته مذڪوره شهر درياهه جي وچ تي هڪ ٻيٽ تي اڏيل هو. (جاگرافيLib- جلد- Vii سي — آءِ — حاشيو ص_ص_ 59). معلوم ائين ٿو ٿئي ته نقشي ۾ سنڌوءَ ۽ سندس ڇاڙهن کي، نٽي جي اولهه ۾ يا پُراڻ کان ٿورو پري ۽ ڪڇ جي صفا اتر ۾ ڪن ٿورن حصن ڪانسواءِ سڄي صورتحال اٽڪل ۽ اندازي تي تيار ڪيل آهي.

(31) "انڊس ڪي الٽر ٿومسڪنڊي" جلد_ 1_ ص 546 حاشيو. 1_ ايڊن. 1847ع. جنهن ۾ هيءَ ڏند ڪٿا ڏني وئي آهي.

(32) عالم مهاڀارت جي لکڻ واري دور کي سڪندر جي حملي کان گهڻو پوءِ جو سمجهن ٿا. (پڙهو ويبر جي هندستاني ادب جي تاريخ-ص-186 ۽ حاشيو a-201 ۽ ص 187). ان ڪتاب ۾ جيڪي ڏند ڪٿائي قصا لکيا ويا آهن، تن جو تعلق تمام پراڻي زماني سان آهي.

(33) ڏسو سر اليگزينڊر برنس جي لکيل ڪتاب، ٽريولس اِنٽُ بخارا" جو ٽيون جلد جنهن ۾ هن ڪڇ جو احوال ڏنو آهي. ان کان سواءِ سر بارٽل فريئر به هن موضوع تي مقالو لکيو آهي. ڏسو رايل جاگرافيڪل سوسائٽي جرنل جلد vi ص 94_195).

(34) ڏسو پيري پلس آف ايري ٿرائن سي. ص-40 حاشيه.

(35) ڏسو سر ايچ. اليٽ جي "هسٽري آف انڊيا" جلد ii ص — 249 ضميمو-P-ص 473. جنهن قلعي ۾ هندو راجا ڀڄي وڃي پناهه ورتي هئي، تنهنجو نالو ڪندا بال يا ڪندا ما Kandama هو. مان سمجهان ٿو ته ڪرنل واٽسن انهن ماڳن کي رڻ ڪڇ جي ڪنهن ٻيٽ تي سڃاڻي ورتو آهي.

(36) ڪجهه وقت اڳ جي ڳالهه آهي ته سمنڊ کان گهڻو پنڌ پري لوڻ ڪيڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو هو. اتي پورهيتن جي استعمال واسطي پاڻي ٻيڙين وسيلي تمام پري کان آندو ويندو هو.

(37) باختري بادشاهن جو مڪمل خاتمو سٿين جي مڪيه قبيلي يو. چي

yue-chi آندو هو. ڪن مؤرخن جو خيال آهي تہ 130 ق. م. ڪن جو خيال آهي تہ 126 ق. م. ۾ سندن انت آيو. اهو ڪيئن بہ هجي پر مذڪوره واقعو يو. چي قبيلي آمون درياهہ جو اترين پاسو اچي والاريو هو تنهن کان پوءِ ٿيو هوندو. ڪتاب ۾ لئسن۔ Lassen واري ڏنل تاريخ لکي وئي آهي. انهن واقعن جو سلسلو اڻ چٽو آهي.

(38) پروفيسر سيس Sayce =4000 ق. م. دور جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ: "ان مان اسان اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ ڪلداني واپارين جو هندستان جي الهندي سامونڊي ڪناري سان ضرور واسطو ۽ رابطو هوندو. ان ڪانسواءِ مغيہ يا قديم اُر — ur جي کنڊرن مان ساڳواڻ جي نالي هڪ ڪاٺ مليو آهي، يا بابل جي ڪپڙن جي فهرست ۾ سنڌو نالي هڪ ململ جو ذڪر ملي ٿو. Old Testament ۾ سادين Sadin ڪپڙي جو بيان آهي، جنهن کي يونان وارا awdwr ڪري چوندا هئا. جيڪڏهن ڏنو وڃي تہ awdwr جو مطلب Indian Cloth آهي، جنهن کي گهڻو عرصو اڳ سنڌ جي ڪپڙي طور سڃاتو ويو آهي. (هربرٽ ليڪچرس 1887ع ص ص 137_138). اها اعتبار جوڳي ڳالهہ آهي تہ مذڪوره ڪپڙو سنڌو درياهہ جي نالي جي نسبت سان هوندو ۽ ڪلدانين جي ويجهو هجڻ ڪري اتي گهڻو مشهور هوندو. هنن جي نظر ۾ ڪوبہ هندستاني ڪپڙو "سنڌو" هوندو هو. توڙي جو ڪٽي اهو ڪتان جو بہ ٺهيل هوندو هو ۽ هندستان جي ڪٽي کهڙي بہ بندر تان گهرايو ويندو هو.

(39) لئسن Lassen کي اوفيئر Ophir ۽ اوڀيرا Abhira جي نالن ۾ هڪجهڙائي ڪري ڏاڍو تعجب ٿيو. آڀيرا Abhira، سپارا Supara جي نالي بمبئي جي اتر ۾ باسين Bassein درياهہ جي ڇوڙ وٽ موجود آهي. ان سان هڪجهڙائي رکندڙ شهر سوفالا Sofala وري آفريڪا ۾ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪڏهن پراڻن شهرن جون سڃاڻپون اهڙن حوالن تي رکيون وڃن تہ ڳالهہ ئي ٻُڙ تي پوندي. اڀيرا ليسن جي قائم ڪيل اصول جي ناتي سان سڃاڻ کان ٻاهر نڪري وڃي ٿي. چاڪاڻ تہ ٽالمي جي لکت موجب، هيءُ قبيلو Abipia سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ڪونہ رهندو هو ۽ نہ وري سندن جُوءِ سنڌُوءَ جي ڪنار سان هئي، پر سندن علائقو پٽالي کان گهڻو مٿي هو. ٽالمي جي چوڻ موجب اهو ڇوڙ واري علائقي کان ٻاهر هو. او. ٽي O.T واري اوفير ۾ ٿوري ڪجهہ لکتي تبديلي آئي آهي. ۽ هن لفظ اوفير Ophir کي گهڻا مصنف ڪنهن لفظ جي بگڙيل صورت سمجهندا آهن. جنهن جو مطلب انڊيا ٿي سگهو ٿو. چاڪاڻ تہ سيپٽائوجنٽ Septuagint بہ هن لفظ اوفير Ophir کي سوفير Sophir ٻڌائي ڇڏيو آهي. هو چوي ٿو تہ اهو Captic يعني قطبي زبان ۾ انڊيا جو مطلب ڏيکاري ٿو. جيئن ان ڳالهہ جو وڏو حصو مصر ۾ جڙيو هو. ان ڪري ڪتاب جي مصنف اوفير کي انڊيا سمجهيو آهي. اهو شهر مذڪوره ملڪ ۾ بندر يا ڪو مشهور معروف ماڳ ڪونہ هو.

(40) ڏسو ملر Muller جي ڪتاب "جاگرافيائي گريڪاءِ مِنورا" جلد 1- ص-191 تي. آگا ٿارڪيڊس جي آخري تصنيف، فوٽس Photis ۽ ڊايو ڊورس Diodorus جي ڪتابن مان ورتل اقتباس.

(41) مسٽر بن بيري Mr. Bunbury (هسٽري آف جاگرافي_11 ص 351) سندس نالي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هو يوناني هو پر ٻئي پاسي مسٽر رناڊ Mr. Reinand پنهنجي ڪتاب "رليشن ڊيس واويج" ۾ ٻڌائي ٿو تہ هو رومي هو. هن کهڙي دور ۾ ساموندي سفر ڪيو هو تنهن جو پتو پئجي ڪونہ سگهيو آهي.

(42) پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ پيري پلس Periplus نالي ڪتاب پهرين صدي عيسويءَ جي پوئين چوٿائيءَ ۾ لکيو ويو هو (ڏسو سي. ملر جو ڪتاب جاگرافي گريڪا ۽ منورا) پر مصنف پنهنجي ڪتاب لکڻ کان گهڻو اڳ ساموندي سفر ڪيو هو. اندازو ٿئي ٿو تہ هو 65ع يا 80ع ڌاران هندستان آيو هوندو.

(43) پيري پلس حاشيو ص — 38

(44) هيءُ بہ هڪ اهم سوال آهي، تہ سڪندر جي زماني ۾ سنڌو سڄي سال دوران فقط ٻن ڦاٽن وسيلي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. ائرين جو بيان (اناب Anab —vi_ 18) آهي تہ پٽالا پرسان سنڌوءَ مان ٻہ ڦاٽ ٿيندا هيا. ۽ ٻنهي کي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين سنڌوءَ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. هن بيان مان ايئن معلوم ٿئي ٿو تہ ٻئي دائمي وهندڙ ڦاٽ هيا. هيءَ ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي، تہ يونان وارا پٽالٽي واري علائقي ۾ پاٽي جي چاڙهہ واريءَ رت ۾ رهيا هئا. ان زماني ۾ هنن ڏٺو تہ سنڌوءَ جون ٻئي چاڙهون، اٿلنديون وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري رهيون هيون. ٿي سگهي ٿو تہ انهن ٻنهي مان هڪ دائمي ۽ هڪ موسمي هجي، جيڪا چاڙهہ واري رت ۾ وهندي هجي. سال جو باقي عرصو يا تہ سڪل هجي يا منجهس پاٽي ٿورو هجي، جيتريقدر مون کي خبر آهي تہ موجوده دور ۾ ڪنهن يورپي جي نظر مان اهڙي شاهدي ڪانہ گذري آهي يا ماضي جو ڪو دستاويزي ثبوت ڪونہ مليو آهي، جنهن جي آڌار تي چئي سگهجي تہ سنڌو قديم زماني ۾ هڪ کان وڌيڪ ڦاٽن وسيلي سڄي سال دوران هڪجهڙو ڇوڙ ڪندو رهيو آهي. سنڌوءَ جو ريڻ ڦاٽ (ڏسو ص_4) دائمي هجي، پر اسان وٽ ڪي اهڙيون ثابتيون موجود نہ آهن، جن جي آڌار تي اهو چئي سگهجي تہ اهو دائمي وهڪرو ڪونہ هو سندس پراٽي پيٽ مان تہ ائين معلوم ٿي رهيو آهي تہ اهو سنڌو جي مکيہ وهڪري جي پيٽ ۾ هڪ معمولي ۽ ننڍو وهڪرو هوندو هو. هيءَ ڳالهہ بہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ سنڌو الهندي طرف سرڪندي رهي ٿي، منهنجي اندازي موجب سڪندر واري زماني ۾ سنڌوءَ جي الهندي طرف واري چاڙهہ تي مکيہ وهڪرو هيو. ۽ اڀرندي چاڙهہ ۾ فقط چاڙهہ واري رت ۾ گهڻو پاٽي وهڻ لڳندو هو. منهنجي هن اندازي جي پنيرائي هن حقيقت مان بہ ٿئي ٿي، تہ سڪندر سنڌوءَ جي الهندي چاڙهہ کي ڇڏي اڀرندي چاڙهہ مان هاڪاريو هو. ان جو سبب اهو هو تہ الهنديءَ چاڙهہ جي پيٽ ۾ اڀرندي چاڙهہ ۾ پاٽي ٿورو ۽ دهشت دم لهر ۽ لوڏا بہ جهڪا هيا. مون پنهنجي راءِ جو جيڪو اظهار ڪيو آهي، سو ڇوڙ واري هيٺين (ٺٽي کان هيٺ) علائقي سان لاڳو ڪونہ آهي. ڇاڪاڻ تہ ان ايراضيءَ ۾ سنڌوءَ جا سيئي ڦاٽ ٻارهوئي وهندا رهندا آهن.

5. هن حقيقت مان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ انهن هن چاڙهہ مان هاڪاريندي، ڪنهن بہ تڪليف جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. جڏهن هنن الهندي چاڙهہ مان هاڪاريو تہ ڪين ڪيترن ئي مصيبن کي منهن ڏيڻو پيو هو. ۽ اهڙو ذڪر تاريخن ۾ بہ موجود آهي. تاريخ ۾ هن موضوع تي سندن ڪو بہ بيان ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو. بس ايترو ڪجهہ لکيل آهي، تہ هاڪارڻ دوران اولاهين کان اوڀاريون ڇوڙ وڌيڪ سولو هو.

(45) پيري پلس-حاشيو ص-38.

(46) ڏسندا اليٽ جي هسٽري آف انڊيا جلد_1 ضميمو P ص-368. ڪننگهام اينشنٽ جاگرافي آف دي انڊيا-ص 294.

(47) سٿيا Saythia جي احوال اورڻ کان اڳ ۾ مصنف سامونڊي ڪناري سان موجود علائقي جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن کي هو گيڊروشيا Gedrosia جي ڪاري سڏي ٿو. (شايد ان ۾ سون مياڻيءَ وارو اپسمنڊ بہ شامل ڪري ٿو). ۽ اهڙا لفظ ڪتب آڻي ٿو، جن جو مين نگر Minnagar ڏانهن اشارو آهي. پارسس Parsis شهر جي جاءِ وقوع جو اهڙي نموني سان ذڪر ڪري ٿو، جو ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ڄڻ اوريا Oraia جو بندر هو. پر ان سان گڏ اهو بہ بيان ڪري ٿو تہ سمنڊ کان ستن ڏينهن جي سفر تي هو. مصنف هن شهر جو مين نگر جي احوال جهڙو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو ڪاتس فقط غلطيءَ وچان ٿي ويو آهي. تحفة الڪرام نالي هتان جي ڏيهي تاريخ جو بيان آهي تہ مين نگر جو شهر شهداد پور جي پرڳڻي ۾ هوندو هو. جيڪڏهن هيءُ ٺاڪ پارٿين Parthian جي راڄ ڌاني هو، تہ اهو ضرور لوهاڻي درياءَ جي ڪنار سان هوندو. هن حقيقت مان اسان کي هيءَ ثابتي ملي ٿي تہ پهرين صديءَ عيسويءَ ۾ سنڌ درياهہ ان

پيٽ مان وهي رهيو هو. ۽ ان ناتي سان اهو ويچارڻ بہ مناسب ٿيندو تہ گهٽ ۾ گهٽ سڪندر واري زماني ۾ بہ سنڌو ان ئي پيٽ مان وهي رهيو هو.

(48) يورپ ۾ سي. يو. ڪي نالي ٻڌن جو هڪ ڪتاب آهي، جيڪو اصل شين سئنگ جو لکيل آهي. ان ڪتاب جو ترجمو سيموئيل بيل بي. اي. ٽربنر Samuel Beal, B.A. Trubner سان 1884ع ۾ ٻن جلدن ۾ ڪيو آهي. مان هن ڪتاب ۾ پروفيسر بيل جا حوالا ڪتب آندا آهن. پر مان پروفيسر ٽيرين ڊي لڪائو پيري Terrine de Lacou Perei جي تقليد ڪندي ”شين سيانگ“ بدران ”شين سئنگ“ نالي جي صورت خطي کي ترجيح ڏني آهي. (جرنل رايل ايشياٽڪ سوسائٽي آڪٽوبر 1892ع).

(49) پراٽي راج ڏاني کان ٿورو ڏکڻ طرف آپيجاٽو Abhhijano نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن جنرل ڪننگهام جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. سندس چوڻ آهي تہ سنسڪرت ٻوليءَ ۾ اَپيجاڻ جو لفظ شهرت جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي ۽ شين سئنگ جي شهر پي. شين. پو. لو Pi. Shen. Po. Pu. Lo سان هرويرو ڳنڍيل ڪونہ آهي. (اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا ص 259) سمجهاڻيءَ جي نقطہ نگاهہ کان شهر سان اهڙي لفظ جو ڳانڍاپو ڪا معنيٰ ضرور رکي ٿو.

(50) منهنجي خيال ۾ چيني علامتن مان ويشناپور جو مطلب نڪرندو. جنهنجي معنيٰ اهو شهر جنهن ۾ وشنو ديوتا جا پوڄاري رهندا هجن، پر مونکي اها خبر ڪانہ آهي، تہ ديره جات ۾ هن نالي ڪو شهر قائم هو يا نہ. جيتريقدر اروڙ جو تعلق آهي تہ شين سئنگ هن شهر کي او. لو. لو. O. Lo. Lo. ڪري لکيو آهي. هن هميشہ شهرن جا عجيب غريب نالا لکيا آهن، جن نالن سان هو ڪڏهن سڏيائي ڪونہ ويا هيا.

(51) ڪوٽيشواڙ Kotish Wara جو مطلب آهي ڏهہ ملين ديوتائون، البيروني جي هندستان تي لکيل ڪتاب جي ترجمي جو توالي شر Twalla Shar جو ٿاڪ بہ مذڪوره شهر ئي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ايم. ريناڊ M. Reinuad جي تصنيف ”فرئگمينس“ ص 91 تي ”توليشر“ لکيل نظر اچي ٿو. مان سمجهان ٿو تہ اهو سڄو بگيڙو عربي صورتخطي ڪري ٿيو آهي، جنهن اهڙا ڏچا مونجهارا هن کان اڳي بہ پيدا ڪيا آهن. اصلي نسخي ۾ اهو لفظ ڪوٽيسر آهي. البيرونيءَ ديبل کان پوءِ تواليشر Tawalleshar جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ ٻڌائي ٿو تہ اڳين ماڳ کان پنجاهہ فرسخ جي فاصلي تي آهي. ديبل کان جيڪڏهن پنجاهہ فرسخ پاٽيءَ سان سفر ڪبو تہ اچي ڪوٽيسر پهچبو. هتي تواليشر نالي ڪو بہ شهر ڪونہ آهي. ڪوٽيسر ۽ ان جي پر وارو نارائڻ سر ٻئي نهايت قديم شهر آهن.

(52) جڏهن مسٽر ايسٽ وڪ 1839ع ۾ هاڪاريو هو تہ ڪيس لکپت کان سنڌ ۾ پهچڻ تائين سڄو ڏينهن لڳي ويو هو. (ڏسندا هن جو ڪتاب ڊراءِ ليوز آف ينگ ايجنٽ). ان سفر ۾ ساموندي ويرن مان بہ لنگهڻو پوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ سفر جو ڪجهہ حصو ساموندي ڪاري مان بہ ڪرڻو پوي ٿو.

6. تاريخي حوالن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ ٻڌ ياتري شين سئنگ سنڌو تہ پار ڪونہ ڪيو هو پر هاڪڙو درياهہ بہ پار ڪونہ ڪيو هئائين. ڇاڪاڻ تہ ڪڇ منجهان ڪيس يا سنڌوءَ ۽ هاڪڙي جو گڏيل وهڪرو يا مٿي پراڻ ٽپي سنڌ ۾ داخل ٿيڻو هو. جيڪڏهن هن ائين نہ ڪيو آهي تہ هاڪڙي جو اوير پاسو ڏئي امرڪوٽ Amurkot جي ماڳ وٽان لنگهي اتر اولهہ جي ڪنڊ تي هلي برهمڻ آباد جو اوير ڏئي اتر روانو ٿيو هوندو. عرب جاگرافيدان اهو ڪونہ ٿا ٻڌائن تہ برهمڻ آباد کان ٿوري پنڌ تي اوپارين وهڪري ڪانسواءِ ڪو ٻيو بہ اوپاريون وهڪرو موجود هو. يورپي مصنف بہ اهو ڪونہ ٿا ٻڌائن تہ برهمڻ آباد کان اوير واري مذڪوره وهڪري ڪانسواءِ سنڌ ۾ ڪو ٻيو بہ اوپاريون وهڪرو هوندو هو. تنهنڪري قوي امڪان اهو آهي تہ ”شين سئنگ“ هاڪڙي جو اوپاريون پاسو ڏئي اتر هليو ويو هو ۽ اولهہ ڏانهن درياهہ اڪري سنڌ جي وچان سفر ڪونہ ڪيو هوندائين. ڪوٽيسر ۽ نارائڻ سر وارا ماڳ سنڌوءَ ۽ هاڪڙي

جي صفا اوپارئين گڏيل چوڙجي بہ اوپر پاسي آهن ۽ اتائين هن ياتري هاڪڙي جي اوپارين ڪڙ ورتي هوندي (مترجم).

(53) معلوم ائين ٿئي ٿو تہ هيءُ ڪنهن علائقي جو نالو آهي، پر ان سان گڏ مکيہ شهر جو بہ اهو نالو آهي. محسوس ائين ٿئي ٿو تہ راڄڌاني ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، پر ان جو نالو ڪونہ ڪنيو ويو آهي.

(54) شين سئنگ فاصلو ٽي سو لي ٻڌايو آهي، پر سندس هموطن هيو ليهہ Hwui-Lih اهو ساڳيو ٽن ڏينهن جو سفر ٻڌائي ٿو. (سي. يو. ڪي II ص 265 جو حاشيو).

(55) چيني ٻوليءَ جي اچارن سان هڪ جهڙائي رکندڙ شهرن تي پروفيسر بيل رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي ميڙ ۾ هڪ مقالو پڙهيو هو. ان ميڙ ۾ اتفاق سان مان بہ موجود هوس. ان ڪانپوءِ هن وري مونکي لکي ٻڌايو تہ هو اهڙن نالن وارن شهرن کي هرويرو چنبڙي پوڻ بہ ڪونہ ٿو چاهي. مان سمجهان ٿو تہ چينيءَ ٻوليءَ جي اچارن سان ٺهڪي ايندڙ شهر سنڌ ۾ جڻ موجود ئي ڪونہ آهي. مان هن مامري ۾ سندس ڪا سهائتا ڪونہ ٿو ڪري سگهان. جيڪڏهن هن ڏس ۾ ڪجهہ وڌيڪ جاکوڙ ۽ کوجنا ڪبي تہ ضرور سچائي سونجهي وٺبي يا سچائي جي پرسان وڃي توڙ ڪبو.

(56) ننگر پارڪر کان ٿورو پنڌ اتر اوپر پٽاپور نالي هڪ شهر آهي. پٽاپور جي معنيٰ آهي پٽا جو ٻڌايل شهر. هن حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو تہ قديم زماني ۾ ڊَٽ واري جوءِ ۾ پٽاسر نالي بہ ڪو ماڳ هوندو. مارواڙ ۾ بيدا سر نالي بہ هڪ ٽاڪ آهي، پر اهو ڪنهن پوئين دور سان واسطو رکي ٿو. جيڪو تمام پري آهي، تنهنڪري مذڪوره ماڳ جو هن سان ڪو ناتو لاڳاپو ڪونہ آهي. هنن شهرن جو نالو ان ڪري ورتو ويو آهي، جو پروفيسر بيل فقط انن شهرن جا نالا ڪنيا آهن، جن کان هو واقف هو پر هو پٽاشالا کان واقف ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.

7. فتح کان اڳ سنڌ، وڳوڙي ۽ فسادي عرب قبيلن واسطي پناهہ جي جاءِ بڻجي وئي هئي. انهن وڳوڙي قبيلن مان هڪ علافي گهراڻو بہ هو، جنهن سنڌ جي راجا، راءِ ڏاهر وٽ اچي پناهہ ورتي هئي، جنهن جو ذڪر چچ نامي ۾ گهڻو ڏسڻ ۾ ايندو. سنڌ جي فتح ڪانپوءِ فاتح عربن هن کي معاف ڪري ڇڏيو هو. ان ڪانسواءِ علافي، مسلمانن خلاف وڙهڻ کان بہ انڪار ڪيو هو. امڪان اهو بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ چچ نامي جي اصلي عربي نسخي جي مصنف سنڌ جو اهو احوال هن وٽان ورتو هجي، جيڪو عربن جي حملي کان اڳ واري دور سان لاڳاپيل آهي.

چچ نامي جا سارا پنا اٿلائي ڏسبا، تہ اهو ڪٿي بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو، تہ محمد علافيءَ تلوار کڻي پنهنجي پنج سو ساٿين سان گڏجي عرب حملہ آورن سان مقابلو ڪيو هجي، توڙي جو اهي آيا ئي سندس سر لاءِ هئا. ٻي اهم ڳالهہ اسان کي اها بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي تہ محمد علافي کان اڳ ۾ جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو هو، تہ سنڌي لشڪر سرحد وٽ پهچي سندس مقابلو ڪيو هو. حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ مغيره بن ابي عاص کي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو هو. سنڌين ديبل وٽ مغير بن ابي عاص جو سخت مقابلو ڪيو، جنهن ۾ هو مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي شڪست آئي. جڏهن اها خبر حضرت عمر رضہ کي پئي تہ سختيءَ سان منع ڪيائون تہ سنڌ تي حملو نہ ڪيو وڃي. هن حقيقت مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ عربن کي سخت شڪست ملي هئي (وڌيڪ ڏسندا چچ نامو ص 98 ۽ 99 سنڌي ايڊيشن).

حضرت علي رضہ جي خلافت جي دور ۾ تاعربن دعر کي روانو ڪيو ويو. سنڌين ڪيڪانان ۽ ڪوه پايہ وٽ سندن مقابلو ڪيو ۽ ڪيس اڳتي وڌڻ ڪونہ ڏنو (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 102_103) امير معاويہ عبدالله بن سوار کي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ موڪليو. ٻنهي ڌرين جو ڪيڪانان ۾ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ مسلمان شڪست کاڌي ۽ موٽي وڃي مڪران پهتا. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 106 ۽ 107) هن واقعي کان پوءِ امير معاويہ راشد بن عمرو کي سنڌ روانو ڪيو. سنڌ وارن ساڻس ڪوه منذر ۽ ٻهرج وٽ مهاڏو اٽڪايو.

جنهن ۾ راشد مارجي ويو ۽ مسلمانن کي شڪست آئي. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 111) بعد ۾ سنان بن سلمہ کي مقرر ڪيو ويو. ٻڌيہ جي علائقي جي دنگ وٽ سنڌين ساڻس مقابلو ڪيو جنهن ۾ سنان مارجي ويو ۽ اسلامي فوج جي هار ٿي (ايضاً ص 112). هن شڪست جي پلاند وٺڻ لاءِ منذر بن جارود کي مقرر ڪيو ويو. ان ڪانپوءِ سندس پٽ حڪم بن جارود کي موڪليو ويو پر اهي ٻئي ناڪام رهيا. ان ڪانپوءِ تاريخ ۾ اسان کي بديل جو ذڪر ملي ٿو جنهن کي فوج ڏئي سنڌ جي فتح لاءِ موڪليو ويو هو. هن جي مقابلي لاءِ راجا ڏاهر پنهنجي پٽ جئسينہ کي چار هزار لشڪر ڏئي ديبل موڪليو. ٻنهي ڌرين جي جهونجهارن جو جهيڙو لڳو جنهن مان بديل مارجي ويو ۽ سندس لشڪر کي شڪست آئي. هن جي مارجي وڃڻ ڪانپوءِ محمد بن قاسم کي روانو ڪيو ويو. جيڪو ديبل جي سامهون اچي منزل انداز ٿيو. ان زماني ۾ محمد علافي راجا ڏاهر جي دربار ۾ اثر رسوخ حاصل ڪري چڪو هو.

اسان هتي پهريون ڀيرو ڏسون ٿا تہ عرب فوج جو سنڌ جي دنگ وٽ مقابلو ڪونہ ٿو ڪيو وڃي، پر تعجب اهو ٿئي ٿو تہ سنڌ جي مرڪزي حڪومت طرفان عربن جو مقابلو نہ فقط ديبل ۾ پر، نيرون ۾ بہ ڪونہ ڪيو ويو. اتان پيشقدمي ڪندو مختلف قلعا فتح ڪندو، محمد بن قاسم وڃي سيوهڻ پهچي ٿو پر مرڪزي حڪومت طرفان سندس مقابلي لاءِ ڪا پهر ٿي ڪانہ ٿي پهچي. سيوهڻ جي فتح کان پوءِ هو ٻڌيہ جي علائقي ڏانهن ڪاهي وڃي ٿو. وري موٽي نيرون اچي ٿو. اتان وري هيٺ اچي ٿو. هن ڏکهي سفر ۾ محمد بن قاسم سان مختلف علائقن جا مقامي عملدار تہ مقابلو ڪندا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر مرڪزي حڪومت طرفان ڪا مدد ڏسڻ ۾ نہ ٿي اچي. جڏهن راوڙ ڏانهن وڌڻ لاءِ درياهہ تان ٻيڙين جي پل وسيلي اڪري ٿو تہ سندس مزاحمت لاءِ ڪو وانگي ڪونهي. حقيقت هيءَ آهي تہ سنہ 93هہ تائين آفريڪا جو سڄو اترين پاسو بزنطيني شهنشاهت جو وڏو حصو ۽ ايران فتح ٿي چڪا هئا. اتان جي هڪ هڪ پائي ميڙجي چونڊجي دمشق ۾ گڏ ٿي رهي هئي ۽ عرب

معاشري ۾ مٿيون ۽ وچولو طبقو پيدا ٿي پيو هو جيڪو ان پئسي کي واپار ۾ سيڙائي اوپر ڏانهن اپڙڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو پر وچ تي سنڌ جي هڪ طاقتور حڪومت مزاحم هئي. اهڙن خيالن جو اظهار ڊاڪٽر ايف. اي خان پنهنجي مقالي "ڀنڀور-ديبل جا ماڳ" ۾ ڪيو آهي. (ڏسندا "ڀنڀور ۽ ديبل" ڪتاب جو ص 6) جنهن ۾ هيءُ صاحب لکي ٿو تہ "سنڌ جو اولاهيون سامونڊي ڪنارو سامونڊي ڦورُن جو ڳڙهہ هو. ان ڪري عربن لاءِ پنهنجي تجارتي مفاد کي بچائڻ لاءِ مؤثر اپاءُ وٺڻ ضروري ٿي پيو هو". اهڙي ساڳئي قسم جو واقعو اسان کي ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جي زماني ۾ بہ ملي ٿو. ان زماني ۾ يورپ جا واپاري پنهنجا تجارتي ٻيڙا ڪاهي اڳتي روانا ٿيا هئا، تہ وچ تي ڪين مسلمانن جي مضبوط طاقت رنڊڪ بڻي بيٺي ڏسڻ ۾ آئي. يورپي واپارين عيسائي پادري ۽ وقت جي حڪمران جو ناني ويڙهو ناهي مسلمان طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ جنگ جي شروعات ڪئي. ان جنگ جا مقصد تجارتي هئا، پر ان کي مذهبي چوغو ڍڪائي صليبي جنگ ڪوٺيو ويو هو. 1505ع ۾ بہ اسان جي نظرن اڳيان اهڙوئي هڪ جنگي واقعو اچي وڃي ٿو. ان زماني ۾ پورچوگيز هندستان ۽ اوپر طرف پنهنجا پير ڄمائي رهيا هئا. هندستان جي دهلي طاقت زوال پذير هئي. باقي ان زماني ۾ گجرات ۽ سنڌ ۾ بہ سگهاريون سياسي قوتون هيون. سلطان نظام الدين سمو تنهن زماني ۾ سنڌ جو حڪمران هو.

سنڌ ۽ گجرات جي مسلمانن کي امير المؤمنين ترڪ خليفي بہ پنهنجي فوجي امداد ڏني، پر پوءِ پورچوگيزن جي سگهہ کي اڳتي وڌڻ کان روڪڻ ۾ سوڀارا ڪونہ ٿيا هئا. اسان موٽي وري سنڌ عرب موضوع ڏانهن اچون ٿا. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي تہ سنڌين شڪست ان ڪري کاڌي، جو سنڌ ۾ ٻڌ برهمڻ نفاق هو. منهنجي خيال ۾ اهو ڪو وزني دليل ڪونہ آهي. ڇاڪاڻ جو اسان ڏسون ٿا تہ سڪندر اعظم جي دور ۾ يونان ۽ ميسڊونيا جون سياسي حالتون اهڙيون ڪريل هيون، جو سندس پيءُ فلپ کي پنهنجي جان جو

ٻليدان ڏيڻو پيو هو. پر پوءِ بہ سڪندر حملا ڪري سڄي دنيا جا سڀ ملڪ فتح ڪري ورتا هئا. اهڙي ريت جڏهن سڪندر ايران تي حملو ڪيو تہ اتي بہ هندو ٻڌ نفاق موجود نہ هو. اسپين جي فتح بہ هڪ اهڙو مثال آهي. جڏهن منگولن بغداد تي حملو ڪري مسلمانن جي هر چيز کي ڊانوا ڊول ڪري ڇڏيو تہ اتي هندو ٻڌ نفاق موجود ڪونہ هو. چوندا آهن تہ ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين جي نفاق سنڌ ۾ سمن جي راڄ جو انت آندو پر ارغونن وٽ ڇا هو. هو تہ بابر جي طوفاني طاقت آڏو سڪل پن جيان اڇي سبيءَ واري علائقي ۾ لڏو لاهي ويٺا هئا. جتي ڪاڏي خوراڪ لاءِ وڙن نہ سر سبز علائقو هو ۽ نہ لشڪر کي پگهار ڏيڻ لاءِ ڪو پئسو پنجڙ هو. اهڙو حال وري بابر جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪو محمد خان شيباني جي ڏنڀي آڏو ٿڙندو ٿاٻڙندو مختصر فوج سان وڃي دهلي پهتو ۽ لوڌي خاندان جو انت آڻي، پنهنجي گهراڻي جي پاڙ اهڙي پختي ڪيائين، جو ٻن ٽن صدين تائين نہ لهر نہ لوڏو.

سمن جي راڄ ختم ٿيڻ ڪانپوءِ بہ سنڌ جا سياسي ادارا ختم ڪونہ ٿيا هئا، سنہ 1520ع کان وٺي سنڌي، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن خلاف سنڌ جي آزاديءَ واسطي گوريلا جنگ جوٽيون آيا ۽ نيٺ بہ سوسترهن سالن جي ڊگهيءَ جنگ ۾ ڪيترن نسلن جي قربانيءَ ڪانپوءِ هن 1737ع ۾ سنڌ جي آزادي ڌارين کان مڃائي ورتي. اهڙيءَ ريت راجا ڏاهر ڪانپوءِ بہ سنڌ جا سياسي ادارا ناس ڪونہ ٿيا هئا. خليفي هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ جنيد کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو ويو هو. هو 107هہ ڌاران سنڌ پهتو. ڄئہ سينا پٽ ڏاهر ان وقت تائين سنڌ جي سياست تي قابض ٿي چڪو هو ۽ خليفي عمر بن عبدالعزيز جي دعوت تي مسلمان بہ ٿي چڪو هو. هن سنڌ جي آزاد حيثيت واسطي گهڻو ڪجهہ پاڻ پتوڙيو ۽ نيٺ جنيد سان مقابلو ڪندي مارجي ويو. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ سنڌ فتح ٿيڻ سان عربن خلاف نفرت جو لاوو منڊل پيدا ٿي ويو هو. جڏهن يزيد بن ابي ڪبشہ سنڌ جو پهريون گورنر بنيو تہ سنڌ جون حالتون سندس سنڀالڻ کان مٿي هيون. "جيترو وقت بہ هو هتي رهيو تہ ڪيس آرام نصيب ڪونہ ٿيو" (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص 33)، محمد بن قاسم جي گرفتاريءَ ابي ڪبشہ جي وفات ڪانپوءِ وگوڙي حالتون اچا بہ وڌي ويون. ڏاهر جو پٽ ڄئہ سينا برهمڻ آباد تي قابض ٿي ويو هو. تاريخ سنڌ-جلد پهريون ص 237 (اعجاز الحق قدوسي).

ڄئہ سينا جڏهن برهمڻ آباد تي قبضو ڪيو تہ سنڌ جا ٻيا راجائون بہ بغاوت ڪري آزاديءَ جو اعلان ڪري چڪا هئا. اهو حال ڏسي حبيب بن مهلب کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ويو ۽ سنڌ جي وگوڙي حالتن کي نظر ۾ رکي کيس جهجهو لشڪر ساڻ ڏنو ويو هو. جنيد کان پوءِ تميم بن زيد عتبي کي گورنر ڪري موڪليو ويو پر سنڌ ۾ بغاوتون چوٽ تي چڙهيل هيون. هن باغين کان جان ڇڏائڻ واسطي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سنڌو درياهہ پار ڪري هڪ ڍنڍ (ماءُ الجواميس) وٽ پهتو پر سنڌي باغين کيس قتل ڪري ڇڏيو. بغاوت جي باهہ ايڏي ڀڙڪيل هئي جو عربن کٽيل ملڪن کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر مسلمانن کي اها اعليٰ ڪاميابي ۽ فتحمندي وري ڪڏهن بہ نصيب نہ ٿي. "(تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص 24) جڏهن حڪم سنڌ جو گورنر ٿي آيو تہ سنڌ ۾ بغاوت جي ڇپي چراٽ ڪري ڀڙڪي پئي هئي. سنڌ جا جيڪي ماڻهو مسلمان ٿيا هئا، سي سڀ مرتد ٿي ويا. اهو شهر ڪونہ هو جتي بغاوت جي اهڙي باهہ ڀڙڪي نہ اٿي هجي. عرب سر بچاءَ خاطر هتان هُتان لڏي اچي هڪ هنڌ آباد ٿيا ۽ ان شهر جو نالو محفوظ رکيو ويو جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ کان اڀرندي پاسي نئون ٻڌايل شهر هو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻيءَ ۾ حوالو بلاذري 255) گورنر حڪم بہ سنڌي باغين هٿان مارجي ويو هو. چيو وڃي ٿو تہ هو سنڌين جي هڪ اهڙيءَ بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ فوج وٺي وڃي مٿن حملو ڪيو ۽ مقابلو ڪندي سنڌين هٿان مارجي ويو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ۾ حوالو يعقوبي ص 25) سنڌين جون بغاوتون جيئن پوءِ تيئن وڌنديون ٿي

رهيون. عمرو بن محمد بن قاسم جڏهن گورنر مقرر ٿي آيو تہ سنڌين بہ پنهنجون صفون سنواري وچي منصوره تي گهيرو ڪيو. هن سڄو احوال عراق جي والي يوسف پٽ عمرو نقفي ڏانهن موڪليو. اهو احوال معلوم ٿيڻ شرط سندس امداد لاءِ هن چار هزار لشڪر موڪلي ڏنو هو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد نظاماڻي ص 26) اعجاز الحق قدوسيءَ جو بيان آهي تہ معاملو ايتري قدر وڌي ويو جو دشمن وڌندو اچي منصوره تائين پهتو ۽ ان کي گهيرو ڪيو. (ص 250) معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان وقت عرب گورنر ۽ فوجون ايترو تہ بيوس هيون، جو سنڌين منصوره جو گهيرو ڪيو تہ هو قلعبند ٿي ويهي رهيا. سنڌي سنئين مقابلي ڪرڻ بدران هنن سنڌين مٿان راتاهو هنيو. عمرو پاڻ عرب فوج جو سپهہ سالار بڻيو ۽ هڪ رات اوچتو وچي سنڌين مٿان ڪڙڪيو.

عباسي خليفا ڪمزور هئا. مٿن برمڪي خاندان جي وزيرن جو ضابطو هوندو هو. پوئين دور ۾ سندن تخت ۽ تاج ترڪن جي اشاري سان هلندو هو ۽ سندن گهرن ۾ ترڪي عورتون هونديون هيون. منصور بن جمهور کي نہ اُمين، نہ وري عباسين ئي سنڌ جو والي مقرر ڪيو هو. عباسي خلافت قائم ٿيڻ سان مغلس کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو پر هن کي منصوره بن جمهور سنڌ پهچڻ شرط قتل ڪري ڇڏيو. عباسي خليفي، موسيٰ بن ڪعب کي سنڌ جو والي بنائي موڪليو. تنهن مس وڃي منصور بن جمهور کان سنڌ ڇڏائي (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد يعقوبي ۽ بلاذري جي حوالن سان) جڏهن عينيہ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو تہ هو عباسين کان ماڳهين بغاوت ڪري ويهي رهيو ۽ سنڌي حڪمرانن سان ڇيڙ ڇاڙ ڪانہ ڪئي. هن مان جند ڇڏائڻ لاءِ عمر بن حفص کي روانو ڪيو ويو. عينيہ جي زماني ۾ عربن جا پاڻ ۾ جهيڙا چوٽ تي چڙهي ويا. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ سنڌ ۾ وڳوڙي حالتن جو فائدو وٺي، سيدن ۽ خارجي فرقي بہ هتي اچي پناهہ ورتي. ڏسو تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 262_263). خليفہ مهدي (158_169هہ) جي زماني ۾ روح بن حاتم کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. هن جي زماني ۾ سنڌ ۾ بغاوت جي

ٻرندڙ باهہ وڏيڪ ڀڙڪي ويئي، جيڪا هو وسائي ڪونہ سگهيو (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد بحوالہ يعقوبي ص 66) ان ڪانپوءِ بسطامي نصر، روح بن حاتم کي ٻيو ڀيرو ۽ پوءِ عبدالملڪ بن شهاب کي جهٽ جهٽ موڪليو ويو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد – ابن اثير ۽ يعقوبي جا حوالا ص 67) سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ان وقت سنڌ جون حالتون تمام خراب ٿي ويون ۽ مذڪوره گورنر انهن کي سڌارڻ ۾ سوڀارا ڪونہ ٿيا هوندا. خليفي مهديءَ بہ پنهنجي ٻارهن سالن جي دور خلافت ۾ سنڌ جا ٻارنهن گورنر مقرر ڪيا. هن آخر ليث کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو پر هو بہ سنڌين جي بغاوتن سان منهن ڏئي ڪونہ سگهيو. هن موقعي تي يعقوبيءَ جو حوالو هن ريت آهي ”سنہ 165هہ جاٽن جا هنگاما زور شور سان جاري هئا. ليث هر قسم جون تدبيرون ڪري ٿڪجي پيو.

هنن فسادن ۽ بغاوتن کي پورا ٻہ سال گذري چڪا هئا. ان زماني ۾ خليفو مهدي حج تي روانو ٿيو. هڪ ريگستاني علائقي ۾ منزل ڪئي هئائين جو کيس سنڌ ۾ بغاوتن جي خبر پئي. هن اتان حڪم ڪري سنڌ ڏانهن فوج رواني ڪئي، جيڪا جهازن وسيلي اچي سنڌ پهتي، جنهن جي مدد سان ليث فوجي قانون (مارشل لا) جاري ڪري سنڌين مٿان غالب ٿيو. ”(تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص 71). خليفہ هارون رشيد، سالم يونسي، اسحاق هاشمي، يوسف بن اسحاق، طيفور، سعيد، محمد بن عدي هڪ ٻئي پٺيان سنڌ جا والي مقرر ڪيا ويا. انهن ڪانپوءِ عبدالرحمان کي طاقتور ۽ باصلاحيت ماڻهو سمجهي سنڌ روانو ڪيو ويو پر ان لاءِ بہ يعقوبيءَ جو حوالو آهي تہ: ”عبدالرحمان کان سنڌ جو انتظام سنڀالجي ڪونہ سگهيو.“ (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص 84) هن ڪانپوءِ هارون رشيد ايوب بن جعفر کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو پر هو بہ سنڌ جي حالتن تي ضابطو رکي نہ سگهيو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص 84-حوالو يعقوبي) خليفہ هارون رشيد ڪانپوءِ عباسي گهراڻو گهرو سازشن جو شڪار رهيو. خليفہ مامون جي وقت ۾ بشير کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو پر هن عباسي خليفي خلاف بغاوت ڪئي. ان

کانپوءِ حاجب پوءِ غسان کي روانو ڪيو ويو. موسيٰ جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اوپر علائقي جي راجا بالاچند بغاوت ڪئي، جنهن کي قتل ڪيو ويو. مامون جي زماني ۾ سنڌ جا ڪيترا علائقا آزاد ٿي ويا. سنڌ جي گڏيل قوت ٽٽي پئي. خلافت طرفان جڏهن موسيٰ سنڌ جو والي هو ته سنڌ وارن به آزاديءَ جو پروانو حاصل ڪيو. (تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص 103). مطلب ته عباسي خلافت جو سنڌ تي انڌو ڪاٺو ضابطو رهيو، سو به 218هه کان گهٽ وڌ ختم ٿي ويو. بلاذري، يعقوبي ۽ ابن اثير جي تاريخي حوالن مان محسوس ٿئي ٿو ته سنڌ عرب حڪومتن جي هڪ سو ٽيويهه سال ماتحت رهي ۽ ان سڄي عرصي ۾ سنڌي هٿ هٿ تي رکي پير پساري آرام سان ڪونه ويٺا، پر آزاديءَ لاءِ جهيڙيندا آيا. وقت جي نزاڪت کي تاڙي ڪڏهن مصلحتي ماٺ به اختيار ڪيائون. هينئر سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته سنڌ جا سياسي ادارا ايڏا مضبوط به هئا، ته پوءِ سنڌين کي شڪست ڇو آئي؟ حالتن تي غور ڪرڻ کانپوءِ محسوس ائين ٿئي ٿو ته عربن وٽ جديد فوجي ضابطا قاعدا هئا، جيڪي هنن رومين وٽان سکيا هئا ۽ انهن سان گڏجي جديد فوجي هٿيار به هئا، جيڪي ڪيئي صديون اڳي رومي، تن کان اڳ يونان وارا آزمائي چڪا هئا. سڪندر اعظم به پنهنجن حملن، ۾ ”نقط گئس“ ۽ منجنيقون ڪتب آڻي چڪو هو. رومي ۽ بزنطيني حڪومتن انهن هٿيارن ۾ گهڻو سڌارو ۽ واڌارو آندو. عرب جڏهن دنيا جي طاقت جي روپ ۾ مٿي اڀريا، ته هنن به ساڳي جنگي ٽيڪنڪ ڪتب آندي هئي. تاريخي اصول کان سنڌين جون شڪستون غير فطري هيون، ڇاڪاڻ ته شڪست کانپوءِ سنڌين وڙهي سنڌ کي آزاد ڪرايو آهي ۽ دشمنن جي فطري تباهي تائين ماٺ ڪري ڪونه ويٺا آهن، جهڙيءَ ريت اسان اندلس ۾ ڏسون ٿا، جتي عربن جي پورا اٺ سو سال حڪمراني رهي پر سنڌ ۾ سندن 138 ورهيه حڪومت هلي جڏهن ته سنڌ ويجهو ۽ اندلس پري هو. (مترجم).

(58) ڇچ نامي جي ترجمي ٽيل اقتباسن ڪتب آڻڻ کان پهريان سر ايچ.

اليٽ پنهنجي ڪتاب ”انڊين هسٽورين“ ۾ هن تاريخ جو پورو احوال ڏنو آهي. انهن اقتباسن جي باري ۾ افسوس سان فقط ايترو چئي سگهجي ٿو ته انهن جي چونڊ سوچي سمجهي ڪانه ڪئي وئي آهي. حملي سان لاڳاپيل ڪي اقتباس وري اهڙا ڏنا ويا آهن، جيڪي وري تمام ڊگها آهن. ان کانپوءِ اڻ سونهندڙ ڳالهه اها به ٿي وئي آهي جو جنهن شخص کي سر اليٽ جي ڪتاب ”هسٽورين“ جو مرتب ڪري ڇونڊيو ويو آهي، سو ٻين ڳالهين ۾ عالم ۽ قابل انسان آهي، پر ڪيس هندستان بابت ڄاڻ ڪجهه گهٽ آهي. ان ڪري جڏهن هن ڪنهن نڪتي کي سمجهائڻ ۽ تبصري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هو ان معاملي ۾ سوڀارو ڪونه ٿيو آهي. ڇچ نامي ۾ سچين ڳالهين ۾ به پڙهندڙ کي شڪ جو گمان ٿئي ٿو. اهو ان ڪري ٿيو آهي جو هن صحيح حقيقتون بيان ڪندي، ڪن ڏند ڪٿائن جو به ذڪر ڪيو آهي. نتيجو اهو ٿيو جو سندس اهميت ڇڻ گهٽجي وئي آهي. پر جيڪڏهن هن ڪتاب جو سوچ ۽ ويچار ڪري مطالعو ڪبو ۽ گهٽ ۾ گهٽ پاڳي جو ترجمو ڪبو، ته سر اليٽ جيان هن تصنيف کي سچوءِ ڪرو سمجهبو ۽ هندستان جي سچن ۽ دلچسپ تاريخي واقعن بابت هن ڪتاب کي هڪ سند ڪري سمجهبو ۽ هن تصنيف وسيلي هن ملڪ ۾ پهريون ڀيرو سامي قومن ۽ آرين جي ٽڪراءَ جو پتو پوي ٿو. مذڪوره ڪتاب جا ڪيترائي نقل آهن، جنهن ڪري منجهس موجود نقص دور ڪري سگهجن ٿا. مصنف جو اصلي قلمي نسخو عربيءَ جي ڪوفي رسم الخط ۾ هوندو. ان زماني ۾ عرب هن ڪانسواءِ ٻيو رسم الخط ڪونه ڄاڻندا هئا. پنج سو سال پوءِ جڏهن محمد علي کي مصنف جي پونئيرن وٽان مذڪوره نسخو هٿ آيو ته ان وقت تائين هن جا الائي ڪيترا نقل ۽ نقلن جا نقل لکجي تيار ٿي ويا هوندا. عراق جو مشهور گورنر حجاج بن يوسف ۽ سنڌ جي جنگي مهم جي جوان سال سپهه سالار محمد بن قاسم جي وچ ۾ جيڪا لکپڙهه ٿي هئي، سا، معلوم ائين ٿئي ٿو ته خيالي آهي. جيڪڏهن اسان ان کي سچو سمجهنداسون، ته حجاج ڏانهن خط لکڻ ۽ وري

كانئس جواب اچڻ تائين فوج کي هڪ جاءِ تي ترسائي بيهارڻ ان وقت جي نقطهء نگاهه کان ۽ فوجي نقل حرڪت واسطي لاپائتي ڳالهه ڪانه هئي.

(59) "هسٽري آف انڊيا" جلد I ضميمو P ص-376. هيءُ صاحب حاشيه ۾ لکندي ٻڌائي ٿو ته تاريخ ۾ جنهن مندر جو ذڪر آهي، سو ديبل شهر لڳ هو پر شهر جي اندر ڪونه هو. هو سند طور بلاذريءَ جو حوالو ڏئي ٿو. پر ڏنو وڃي ته بلاذري جا پنهنجا لفظ "باالديبل" آهن. جن جو مطلب آهي ته "ديبل اندر". پر جيڪڏهن مندر شهر کان ٻاهران ۽ پرسان هجي ها، ته به عربي ۾ ساڳيا لفظ ڪتب آندا وڃن ها. هن ۾ ڇچ نامو بلڪل چٽو آهي، جنهن ۾ "درميان ديبل" لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. جنهن جي معنيٰ ته اهو مندر ديبل شهر اندر واقعي هو. ايم ريناد "فتوح" جو بلڪل صحيح ترجمو Daybala ڪيو آهي. جڏهن سر هينري اليٽ ان جو ترجمو ڪيو ته "in Place" يا "in Debal" بدران "at" ديبل جو لفظ استعمال ڪري ويو آهي، تنهنڪري مطلب ڦري ويو آهي.

(60) اها اچرج جهڙي ڳالهه آهي ته مسٽر ريناڊ، البيرونيءَ جو ترجمو غلط ڪيو آهي ("فرئگ مينٽس" ص 119) ۽ خور جو ترجمو Baie ڪري ويو آهي. پر البيروني ان کي چٽيءَ ريت، "درياهه جي ڇوڙ وارو ڪشادو پاڻو (Esluary) ڪري لکيو آهي. جتي سمنڊ جي وير به چڙهندي هجي ۽ مٺي پاڻيءَ سان ملندي هجي". اهڙيءَ ريت وري "غب" جي وصف هن ريت لکي اٿس: سمنڊ، جنهنجي چوڌاري زمين وڪڙ ڪري ڦري "Sea Like a Bending or Wending in of the" ان کي Bay يا غب چئبو آهي. هن اپسمبند يا غب جي وصف ايڏي واضح ڪري ڪانه لکي آهي. اهڙيءَ ريت ڪراچي بندر جي اترئين پاسي کي "خور" چئي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته مينهوڙيءَ ۾ لياري نئن وهي اچي اتي ڇوڙ ڪندي آهي. ڪن نقشن مطابق سمنڊ جي لنگهه واري پاسي کي خور علي به سڏيو ويندو هو. مڪران پاسي خور "نئن" کي به سڏيو ويندو آهي.

(61) ڪرنل ٽاڊ جي راجستان ۾ ديبل کي تيرٿ يا پوتر آستان ڪري لکيو ويو آهي، جتي راجپوتانا مان ياتري هلي اچي پوڄا پاٺ ڪندا هئا ۽ وهنجندا هئا.

(62) سنڌ ۾ الائي ڪيترا اهڙا مشهور ڳوٺ آهن، جن جو واسطو قديم دور سان آهي. اهڙيءَ ريت هندستان ۾ به اهڙا قديم شهر آهن. ڳوٺ ۽ شهر ماڻهن جي ظلمن ۽ قدرت جي ستم ظريفين ڪري ناس ٿي ويندا آهن، پر زماني جي لاهين چاڙهين ڪانپوءِ به سندن نالا ضرور زنده رهندا آهن. ٻڪيرا جو ڳوٺ ڪيترو قديم آهي، تنهن جو پتو مونکي ڪونه آهي، پر مونکي ايترو سو ضرور ٻڌايو ويو آهي، ته هتي اوسي پاسي ٻڪيرا يا ان جي نُکَ جي ڪا ٻي ذات ڪن ايامن کان وٺي هتي آباد آهي. هن ماڳ جو ٻيو نالو "بيگ چڳيو" Beg Chugyo به آهي.

(63) مؤرخن مهراڻ جي ڇوڙ جو حوالو ڏنو آهي، پر اهي سنڌوءَ جي مکيه وهڪري ڏانهن اشارو ڪونه ٿا ڏين. فقط سنڌوءَ جي ان چاڙهه بابت ذڪر ڪن ٿا، جنهن سان ديبل آباد هوندو هو. اشڪال البلاد جي نقشي مطابق، تنهن زماني ۾ ديبل، سنڌوءَ جي مکيه وهڪري سان وسندڙ ڪونه هو. پر اهو مکيه وهڪري کان ڪيترو پري هو؟ تنهن جو اڄ اندازو لڳائڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ ته موجوده دور جي نقشن جوڙيندڙن کي تڏوهڪي مقرر ماپ Scale جو پتو ڪونه آهي.

(64) ڪئپٽن برٽن کي پڪ هئي ته ٺٽي جو شهر ديبل جي ماڳن تي آباد آهي. هو لکي ٿو ته: "اسان کي پوري پڪ آهي ته جنهن ماڳ تي ڪڏهن قديم ديبل آباد هوندو هو، اِي اڄ ٺٽو آباد آهي. عرب ۽ ايران وارا اڄ به ٺٽي ۾ ٺهندڙ هڪ قسم جي شال کي ديبلي شال چوندا آهن. (سنڌ-جلد II حاشيه 2). اسان کي اها به پڪ آهي ته عرب واپاري ٺٽي کي ديبل سڏيندا رهيا آهن. سر اليگزينڊر برنس (ڪابل ص 17) اسان کي ٻڌائي ٿو ته: "اڳئين پيري جڏهن آءٌ بمبئي ۾ هئس ته مسقط ۾ رهندڙ اسان جي گماشتي خبر ڏيڻ جي ارادي سان اسان ڏانهن اطلاع موڪليو ته: "مسقط جو امام زنجبار تي حملي ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو. ان ڪري هن پنهنجو هڪ نمائندو ديول روانو ڪيو آهي، انهيءَ

مقصد سان تہ جيئن اتان سنڌين کي فوج ۾ڀرتي ڪري سگهي. هن سنڌ جي حڪمران کي بہ اهڙي گذارش ڪئي هئي. ٺٽي کي ديبل سڏڻ جو ٻيو مثال اسان کي برطانيہ جي واپاري گماشتي مسٽر ڪرو Crow جي طرفان موڪليل اطلاع آهن، جيڪي اسان کي قلمي نسخي جي صورت ۾ مليا آهن، جيڪي هن گذريل صديءَ جي پوئين سال ٻن ۾ لکيا آهن. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ: ”هڪڙا کنڊر آهن، جن بابت چيو وڃي ٿو تہ اهي قديم شهر ٺٽي يا ديبل سنڌي جا آهن، جيڪي هڪ ڪاري (هنجو اشارو گهاري جي ڪناري سان موجود پيپور جي کنڊرن ڏانهن آهي جي اپرندي (اترئين) ڪناري سان ۽ چوڙ کان اٽڪل چاليهہ ميل پري آهن. چيو وڃي ٿو تہ هن کان وڏيڪ پراچين ٻيا ٽرڙ آهن، جيڪي چوڙ واري علائقي جي وچ تي آهن. ٿي سگهي ٿو تہ اهي ٽرڙ ٺٽي يا ديبل سنڌي جا هجن. (سندس اشارو شايد ٻڪيرا واري ٽرڙ ڏانهن آهي). پر مان سمجهان ٿو تہ چوڙ واري علائقي ۾ هن کان بہ وڏيڪ پراڻا اجا ٻيا بہ ٽرڙ آهن. پورچوگيز چوڙ واري علائقي کان سورهين صديءَ ۾ واقف ٿيا هئا. اهي لاهريءَ کي ديول ۽ سنڌ Diul and Sindh يا ديول سنڌي سڏيندا هئا. پوئين دور ۾ انگريز لاهري کي ديول سنڌي سڏڻ لڳا هئا. فاريا واءِ سوزا Faria y Soza ايشيا تي لکيل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ: ”ديول سنڌوءَ جي صفا اولاهين ڦاٽ تي آباد هو“ (اسٽيون جو ترجمو جلد II ص 514) حقيقت اها آهي تہ قديم ديبل جي مشهوريءَ جو سبب اهو آهي تہ اهو هڪ واپاري بندر هو، ٻيو تہ اتي هڪ تيرٿ جو آستان هو، جيڪو بندر نہ هجڻ ۽ تباهہ ٿي وڃڻ جي باوجود دائم قائم رهيو. ڏيساور جا واپاري چوڙ جي ٻئي مشهور لاهري بندر کي ديبل جي مشهور نالي سان سڏڻ لڳا. جڏهن چوڙ جي الهندي پاسي ٺٽي جو شهر وجود ۾ آيو تہ ان کي بہ ان مشهور بندر جي نالي پٺيان ديبل سڏڻ لڳا، پر اسان کي اها ثابتي ڪانہ ٿي ملي، تہ سنڌين ڪڏهن بہ ٺٽي کي ديبل سڏيو آهي، توڙي جو هتان جي هڪ ڏيهي مؤرخ بي پرواهي ڪري پنهنجي تاريخ ۾ لکي بہ ڇڏيو آهي تہ: ”ديبل، ٺٽو آهي“. ٺٽي شهر جا رهاڪو بہ هن خيال جا ڪونہ آهن تہ ٺٽو ڪو ديبل آهي. مان ٺٽي جي هڪ سيد کان پڇيو هو تہ ديول ڪٿي آهي؟ تہ هن ويچار ڪري مون کي ٻڌايو تہ هن پاڻ بہ ديول کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ گهٽي جتن ۽ جاکوڙ کان پوءِ ڪيس اهو پتو پئجي ڪونہ سگهيو تہ ديبل ڪهڙي جاءِ تي هو. جيڪڏهن هو ٺٽي کي ديبل سمجهي ها تہ هڪدم وراڻي ڏئي ها تہ ٺٽوئي ديبل آهي.

(65) سر ايچ. اليٽ هن کي تنگامرا Tangamara ڪوٺي ٿو. پر ساڳئي وقت اهو بہ چوي ٿو تہ هن لفظ جي پهرئين اکر ۾ ڪجهہ مونجهارو آهي. منهنجي خيال ۾ ڪتاب ۾ ڏنل نالو بلڪل صحيح آهي مان بہ نڱامرا قبيلي بابت سنڌ ۾ ڪجهہ بہ ڪونہ ٻڌو آهي.

(66) ڏسندا ميجر ريورٽي جو طبقات ناصري جو ترجمو جلد I ص 452. اوپر متعلق تاريخ تي ڪم ڪري ميجر ريورٽي ڪيرون لهڻي ٿو. قبول ڪرڻو پوي ٿو تہ هن ان تاريخ جو صحيح ترجمو ۽ ان تي تفصيل سان حاشيا لکي ان دور تي وڏ ۾ وڏ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر هن ضميما نہ لکي، اسان کي ڪجهہ نا اميد ڪري وڌو آهي.

(67) ايضاً-ڏسندا ص 294-295 تي لکيل حاشيا.

(68) اهو بہ امڪان آهي تہ جلال الدين خوارزم شاهہ جي ڏينهن وارو ديبل بہ اصلي ديبل هجي، پر ڪو ٻيو بندر هجي، جنهن کي هن مشهور بندر جي نالي پٺيان سڏيو ويو هجي. ويچارڻ جوڳي هيءَ حقيقت بہ آهي تہ البيروني يارهين صديءَ جي اڳياڙيءَ ۾ پنهنجي تاريخ لکي هئي، پر ان ۾ ديول جو ذڪر موجود ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. ان جي جاءِ تي لوهاراڻيءَ کي چوڙ جي علائقي جو بندر ٻڌائي ٿو.

(69) ديبل بندر جو بنياد ڪهڙي زماني ۾ رکيو ويو. تنهن جو پتو پئجي ڪونہ ٿو سگهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ سنڌ جي راءِ گهراڻي جي شروعات وقت هن بندر کي موجود ڏسجي ٿو. اليٽ (هسٽري جلد I ص 138 ۽ 407) هن خاندان جي شروعات جو دور 495ع ٻڌائي ٿو. هن بندر بابت ستين صدي عيسوي جي

چيني ٻيڙاڻن کي جاڻ هئي. سر. ايچ يول Yule ”ڪئٿي ائنڊ دي وي دِر“ Cathay and the way thither جلد_I_ ixx viii ۾ لکيو آهي ته, چين جي تاريخ, ستين ۽ اٺين عيسوي صدي جي ٿانگ Thang گهراڻي جو ذڪر ڪندي ٻڌايو آهي, ته چين جي تاريخ ٻيڙائت ڪئٿن کان سڙهه سنباهي هاڪاريندا وڃي فرات درياهه تائين پهتا هئا.“ سري لنڪا جي چوڏاري ڦري پنهنجي هاڪارڻ وارو رستو ٻڌائيندي لکن ٿا ته هو اتر طرف هلندا هلنداوڃي تيو Tiyu يا ڊيو Diu تائين پهتا هئا. هو وڌيڪ ٻڌائين ٿا ته: ”هو وڌيڪ ڏهه ڏينهن سفر ڪري ۽ پنج ننڍڙيون بادشاهيون اڪري ٻئي تيو Tiyu وٽ وڃي پهتا هئا, جيڪو وڏي ميلان Milan يا سنتو Sintu جي ڪناري سان آباد هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هي ئي ديبل هو جيڪو مهراڻ يا سنڌوءَ جي ڪنار سان وسندڙ هو.

(70) اهو سوال ضرور پڇي سگهجي ٿو ته جڏهن سمنڊ ۾ چوڙ ڪرڻ تائين ان ڦاٽ جو نالو ساگر هو ته پوءِ ٽالمي ان کي ساگر بدران لوٽي ٻاري چو لکيو آهي؟ ان جي امڪاني سمجهاڻي هيءَ ٿي سگهي ٿي ته اپرندو سنڌ ساگر وارو وهڪرو ڪڇ رڻ وٽ پهچي پنهنجو نالو وڃائي ڇڏيندو هو يا لوٽيءَ سان ملي ويندو هو. جيڪو لکپت کان ٿوري پنڌ تي اتران وهي سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪندو هو. هن ٿاڪ کان وٺي ويندي چوڙ ڪرڻ تائين پاڻي جي هن وهڪري کي لوٽي ٻاري چيو ويندو هوندو. سڪندر هن وهڪري وسيلي ٽڪڙو ٽڪڙو هاڪاريندو وڃي سمنڊ تائين پهتو هو. تنهنڪري ڪيس مذڪوره وهڪري جي صحيح جاڻ ملي ڪانه سگهي هئي ۽ سندس دور جي مؤرخن به ايڏانهن خاص ڌيان ڪونه ڏنو هو.

(71) ”ڪشتي در الفس ڪه آن را سندساگر گويند مي بردند Kushti dar alfs kih anra sind sagar goyand mi bur dand“. مٿئين فارسي حوالي جو سر اليٽ (”هسٽري“ جلد I ص 157) ترجمو هن ريت ڪيو آهي. ”ٻيڙيون ان ڦاٽ تائين وينديون هيون, جنهن کي سنڌ ساگر جي نالي سان سڏيو ويندو هو.“

(72) ديبل بندر تي گهيرو ڪندڙ فوجون عراق مان سمنڊ رستي آيون هيون. پر ديبل کان مٿي درياهه ۾ هاڪارڻ واسطي سمنڊ ۾ هلندڙ ٻيڙا ڪم جا ڪونه هئا. تنهنڪري انهن کي ديبل وٽ ٻيهاري درياهي ٻيڙين وسيلي مٿي هاڪاريو هونداٿون.

(73) اهو ضروري ڪونه آهي ته هن خيال جي مخالفت ڪندڙ ٽالمي طرفان ڏنل درياهي چوڙن جا نالا به پنيرائي ڪن. جيڪڏهن اسان ساگاپا Sagapa نالي واري ڦاٽ کي ساگر ڦاٽ سمجهون ته يونانين جنهن وهڪري کي سنٿون Sinthon ڪوٺيو آهي, به حالت ۾ سنڌو آهي ۽ اهو اولهه پاسي کان سنڌوءَ جو ٻيو نمبر چوڙ هو. ان کان پوءِ اهو گمان غالب ٿئي ٿو ته سنڌ ساگر ڦاٽ جو چوڙ ساتاپا نه, پر سنٿن هو جيڪو بگهاڙ ڦاٽ ۽ سندس پڇڙيءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿو. جيڪڏهن هن ڳالهه کي قبول ڪيو وڃي, ته ان حقيقت کي به مڃڻو پوندو ته ديبل گهاري ڦاٽ جي ڪنار سان آباد هو. ان جو لازمي نتيجو اهو وڃي بيهندو ته اٺين صدي عيسوي جي اڳياڙيءَ ۾ ان وهڪري ۾ گهٽي فاصلي تائين سامونڊي ٻيڙا مٿي هاڪاري سگهندا هئا. هن جو حاصل مطلب اهو وڃي بيهندو ته سڪندر ۽ عربن جي حملي جي وچ واري هڪ هزار سال جي عرصي ۾ ڪو فرق آيو ڪونه ٿو ڀائنجي. درياهه جو اولهه طرف ڏانهن سرڪڻ وارو لاڙو هن عرصي دوران هڪ جاءِ تي بيٺل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مان خاص طور تي هن خيال جو آهيان, ته جڏهن وچين چوڙ ۾ پاڻي سيني کان وڌيڪ اچڻ لڳو ته ان کي سنڌوءَ جي نالي سان سڏيو ويو ۽ پراڻي چوڙ جي باقي رهيل حصي کي اڳيون نالو ڏنو ويو. جيڪڏهن ڪنهن کي هن نڪتي تي شڪ آهي ته ان کي دور ڪرڻ لاءِ ٽالمي جي جاگرافي جي ٻئي حصي (Lib vii-I. S-28) جو مطالعو ڪرڻو پوندو, جنهن ۾ هن ساڱئي چوڙ کي انڊوس Indos ڪري لکيو آهي.

8. تاريخي بيانن مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي واهه دولهه درياهه خان کوٽايو هو. (تاريخ سنڌ-سما دور-مرتب غلام محمد لاکو ص 86) امڪان آهي ته اهو

وهڪرو اڳ ۾ ڪنهن ڦاٽ جو پراڻو پيٽ هجي، جنهن کي دولهه درياهه خان ڪوٽائي صاف ڪرائي واهه جي صورت ڏني هجي. ان واهه جي ضرورت تڏهن ٿي هوندي، جڏهن سنڌو نئي ڪان گهڻو اوڀر طرف سرڪي ويو هوندو ۽ پاڻيءَ جي آبپاشي ۽ پيئڻ جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ مذڪوره انتظام ڪيو ويو هوندو. حالتن مان معلوم ٿئي ٿو ته خان واهه نئي ڪان اتر-اوڀر، درياهه مان ڪوٽي نئي آندو ويو هو. پر هو ختم ڪاٿي ٿيو ٿي؟ تنهن جو ڪو پتو ڪونه آهي. انڊس ڊيلٽا ڪنٽريءَ جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو ته اهو وهڪرو بگهاڙ ڦاٽ سان ڪڪر ٻُڪيرا وٽ ملندو هو. واه جي ڊگهائي ايتري گهڻي آهي جو ڪوڙر ۽ انساني پورهئي لاءِ هيءَ ڳالهه جڻ مشڪل نظر اچي ٿي. انڪري سمجهه ۾ اچي ٿو ان واهه جو هينيون پاڱو ڪنهن پراڻي ڦاٽ جو پيٽ هو.

(74) جيڪڏهن پراڻو وهڪرو اجا به پوريءَ ريت وهي رهيو هو ته سندس فوج ديبل ڪان ٿورو مٿي هلي وري پار اڪري هوندي، پر اهڙيءَ حقيقت جو ڪٿي به ذڪر ڪونه آهي. هن سڄي جنگي مهم دوران سنڌي بادشاهه ۽ سندس فوج جو وڏو حصو سنڌوءَ جي اوڀر پاسي موجود هو. عربن جي فوجي مهندار آخري ۽ فيصلہ ڪن جنگ ڪرڻ ڪان اڳ ۾ نيرون ۽ سيوهڻ جا قلعا فتح ڪري پنهنجي فوج جي پُٺِ واري حصي کي محفوظ رکڻ پئي چاهيو. ان لاءِ سنڌوءَ جو ساڄو ڪنارو وٺڻ ضرور ٿي پيو هو.

9. حقيقت مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته نيرون حيدرآباد جي ماڳن وٽ ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته حيدرآباد وارا ماڳ نصرپور واري سنڌوءَ جي وهڪري ڪان ويهارو ميل اولهه آهن ۽ حيدرآباد ۽ نصرپور جي وچ تي ڦليلي ڦاٽ ڪانسواءِ ٻيو ڪو درياهي وهڪرو به موجود ڪونه هو. جيڪو 1758ع ڪان اڳ جو وهڪرو ڪونه آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته نصرپور وارو درياهه جو صفا پوئين وهڪرو هو جيڪو هيٺ هلي به درياهي جي صورت ۾ وهندو هو، جن مان اولاهينءَ کي ڪلري ۽ اوڀارين کي بگهاڙ سڏيندا هئا. جنرل هيگ جي نقشن موجب ديبل بندر، ڪلري، بگهاڙ ڦاٽن جي سنگم واري ٺاٽ تي چار ميل هيٺ ڏيکاريو ويو آهي.

جيڪڏهن ڪو مسافر ديبل بندر ڪان منصوره ويندو ته نيرون يا حيدرآباد ڪيس اچڻو پوندو. اڄي سپر هاءِ وي يا نيشنل هاءِ وي ڪونہ هوندا هئا، جن سان ڪار يا ٽرڪ وسيلي اچي نيرون پهچبو هو. جيڪڏهن نيرون ۽ حيدرآباد هڪ آهن، ته اسان کي هن ڳالهه تي به سوچڻو پوندو ته اڄ اسان کي منصوره جا ڪنڊر حيدرآباد ڪان اوڀر اتر نه، پر اوڀر ڏانهن ٿورو وڏيڪ لڙيل نظر ايندا ۽ حيدرآباد ڪان ديبل سر ڏکڻ، پر ٿورڙو اولهه تي لڙيل ڏسڻ ۾ ايندو. پوءِ اهو ڀنڀور هجي يا ڪڪر ٻڪيرا يا ڪو ٻيو ماڳ هجي. ان حساب سان ديبل ڪان منصوره جو طرف اتر اوڀر وڃي ٻيهندو. جيڪو ماڻهو ديبل ڪان منصوره جي سفر تي نڪرندو هوندو، سو ضرور قافلي سان هوندو، جنهن کي درياهه جي ڪنار سان هلڻو پوندو هوندو ۽ ڪلري ۽ بگهاڙ واري ٻہ درياهي ڪان مٿان سنڌوءَ جو اولهه پاسو ڏئي، ريڻ ڦاٽ جي سنڌوءَ ڪان ڏار ٿيڻ واري ٺاٽ مٿان درياهه اڀرندي طرف اڪري، منصوره ڏانهن سڌو وڃي الهندي پراڻ جي منڍ واري حصي ۾ پهچندو. جيڪو حيدرآباد ڪان اٽڪل چاليهه پنجيتاليهه ميل وڃي اوڀر ٻيهندو. جيڪڏهن ڪيس نيرون اچڻو پوي ته ڪلري ۽ بگهاڙ واري ٻہ درياهي وٽان درياهه کي ڇڏي سڌو اتر رخ ڪرڻو پوندو. نيرون يا حيدرآباد پهچي، درياهه ٽپڻ لاءِ جاگرافيدانن جي لکت موجب وري ارڙهن ويهه ميل صفا اوڀر هلڻو پوندو. ٽيهه چاليهه ميل وڪڙ ڪري مسافر آخر نيرون وڃي ڪهڙي ڪم واسطي سوبہ پاڻي ڪوهين ڏور. گنجي ڏونگر گام جي زيارت لاءِ ته اڙيو ٿڙيو ياتري ايڏانهن ويندو هوندو، باقي منصوره ويندڙ مسافر نيرون يا حيدرآباد ڇو وڃي. عرب جاگرافيدانن مان هڪڙن ديبل ڪان نيرون ٻن ڏينهن ۽ ٻين ٽن ڏينهن جي پنڌ تي ٻڌايو آهي (ڏسندا ابن خردازبہ، مسعودي، اصطخري ۽ ابن حوقل جا حوالا). حقيقت حال مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو فاصلو اڄ جي چاليهن ۽ سٺ ملين جي وچ تي هجڻ گهرجي. ٻئي پاسي

پاڻ مصنف ٻڌائي ٿو تہ نيرون ڪوٽ ۽ سيوهڻ جي وچ تي هڪ سو ويهن ميلن جو پنڌ آهي، پر هاڻوڪي فاصلي موجب اهو سيوهڻ کان فقط اسي ميلن جي فاصلي تي آهي. منهنجي خيال ۾ نيرون ۽ ڏيبل جي فاصلي مطابق ديبل کان پنجيتاليهہ ميل اتر ۽ سيوهڻ کان فاصلي مطابق موجوده حيدرآباد کان ٽيهہ پنجٽيهہ ميل ڏکڻ اوڀر هجڻ کپي.

سيوهڻ کان نيرون ۽ ديبل کان نيرون واري فاصلي جي وچ تي ۽ ديبل ۽ منصوره جي طرفن کي ۽ ان دور جي درياهي وهڪري کي ڌيان ۾ رکي ان ايراضي کي نيرون لاءِ جاچڻو پوندو. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌ ۾ اهڙو پراڻو قلعو آهي ئي ڪونہ. جيڪو پاڻيءَ جي سهوليت کان ارڙهن ويهہ ميل پري هجي، جهڙيءَ ريت نيرون ڪوٽ لاءِ چيو ويجي ٿو. حيدرآباد وارو قلعو بہ ڦليلي وهڪري ڪري تعمير ڪيو ويو هو. جيڪو 1758ع کان اڳي اتي موجود ڪونہ هو. ان ڪانسواءِ ٻيو بہ هڪڙو اهم تاريخي حوالو اسان جي سامهون اچي ٿو تہ محمد بن قاسم جڏهن ٻڌيہ جي علائقي ۾ پهتو هو تہ حجاج طرفان وٽس حڪم پهتو هو تہ هو نيرون موٽي اچي ۽ درياهہ اڪري وڃي راءِ ڏاهر سان مقابلو ڪري. جيڪڏهن نيرون حيدرآباد آهي ۽ ڪيس اتان درياهہ اڪرڻ جو حڪم ٿيو هو تہ پوءِ هو اتان ئي درياهہ اڪريو هوندو.

جيڪڏهن حيدرآباد نيرون آهي، تہ هن ٽن خاص ڳالهين ڪري سامهون درياهہ ڪونہ اڪريو هوندو نيرون (حيدرآباد) وٽان اوڀر طرف درياهہ اڪرڻ سان سنڌ جي مرڪزي حصي ۾ وڃي پهچي ها. جيڪو برهمڻ آباد ۽ راوڙ جي وچ تي هو ۽ فوجي نقطہ نگاهہ کان اهم هو. ٻي ڳالهہ تہ راوڙ تائين پهچڻ واسطي سنڌوءَ جي ڦاٽن ۽ چاڙهن ۾ وڃي ڦاسي ها ۽ ان سان گڏ سنڌي فوج جي مزاحمت جو بہ خطرو هو. چاڪاڻ تہ ان وقت سنڌوءَ ۾ چاڙهہ اچي ويو هو. ٽين ڳالهہ اها بہ آهي تہ محمد بن قاسم جا حليف جٽ، پٽي يا موڪي پٽ وسائي وارو علائقو هتان کان ۽ راوڙ کان بہ گهڻو ڏکڻ طرف هو جتي ڏاهر رهيل هو. جيڪڏهن نيرون (حيدرآباد کان ٽيهہ ميل هيٺ وڃي درياهہ اڪري، تہ بہ

موجوده ٺٽي کان اتر وڃي سندس پار اڪرڻ وارو ٽاڪ ٻيهندو. محمد بن قاسم ٻيڙين جي جنهن پل تان اڪريو هو. تن جو بندوبست موڪي پٽ وسائي ڪيو هو. ڪيس اها مجال ڪيئن ٿي هوندي جو راوڙ کان ستر اسي ميل مٿي پنهنجا ٻيڙا ڪاهي وڃي محمد بن قاسم کي پل ٺاهڻ لاءِ ڏئي، ڇاڪاڻ تہ ڏاهر پاڻ راوڙ ۾ موجود هو تنهنڪري مناسب ڏسڻ ۾ ائي اچي ٿو تہ هن نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) کان گهڻو ڏکڻ اوڀر طرف واقع هوندو. ان ڪانسواءِ ائين ڪرڻ سان پوئين دور وارا فتح باغ ۽ جوڻ وارا اهم علائقا عرب فوج ۽ راجا ڏاهر جي وچ تي اچي وڃن ٿا. جيڪا ڳالهہ پڻ عرب فوج لاءِ مفيد ڪانہ هئي.

(75) هن علائقي ۾ سال جي هڪ اهڙي رت بہ هوندي آهي جو ٿورن هزارن تي مشتمل هڪ فوج واسطي پاڻيءَ جي اُڻاٺ محسوس ڪئي ويندي آهي، پر عرب لشڪر ان موسم ۾ پيشقدمي شروع ڪئي، جڏهن وسڪارو شروع ٿي ويو هو ۽ مذڪوره ڪوهستان واري علائقي ۾ تليون ۽ ترايون پاڻيءَ سان پُر لڳيون پيون هيون. سن 1814_41ع ۾ سياري جو برطانيہ جي ڊرئگون ريجيمينٽ Dragoon Regiment بہ هن علائقي مان سولائيءَ سان سفر ڪري پار پئي هئي.

(76) هتي ڪتاب ۾ ڪجهہ مونجهارو نظر اچي ٿو. خاص طور وهڪري جي نالي ۾ ڪجهہ گڙٻڙ ٿي وئي آهي. سر ايچ. اليٽ وٽ جيڪو نسخو آهي، ان ۾ ”جوئي سند و راول“ لکيل آهي. انڊيا آفيس واري نقشي ۾ ”جوئي سند در اول“ جا لفظ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پوري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اهو اشارو مذڪوره وهڪري ڏانهن آهي. اهو وهڪرو اڙل وارو ئي آهي، جيڪو سيوهڻ جو اتر ۽ اوڀر وارو پاسو ڏئي ڦري اچي ٿو ۽ اڙل کي عربي صورتخطيءَ مطابق ”راول“ ۽ ”دراول“ ڪري لکيو ويو آهي. گهڻو ڪري اهو نالو سنڌ اڙل آهي، جيڪو پهريائين سنڌ راول جي هجي ۾ لکيو ويو هوندو. ريگستان وارو علائقو اهو آهي، جيڪو سيوهڻ کان ڏکڻ پاسي پکڙيو پيو آهي ۽ هلندو وڃي

لڪيءَ جي ٽڪرائتي علائقي سان ملي ٿو. چوماسي واري ٻوڏ مان مطلب درياهہ جو ساليانو عام رواجي چاڙهہ آهي، جيڪو ساوڻيءَ جي رت ۾ ايندو آهي، جنهن مان اهو مطلب هرويرو ونڻ نہ گهرجي تہ ڪي مينهن پيا هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اهو جولاءِ يا آگسٽ جو مهينو هوندو. هن موسم دوران سنڌ ۾ ڪن ٿورن ڏينهن لاءِ مينهن وسندو آهي.

(77) اصطخري ۽ ابن حوقل جا ڏنل نقشا، جيڪي ذري گهٽ هڪ جهڙا آهن، تن ۾ سِوستان يا سندو ساڻ سنڌوءَ جي ڪناري سان واقع ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ابن حوقل پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙي زبان استعمال ڪئي آهي، جنهن مان پڻ ائين لڳي ٿو تہ سوستان سنڌوءَ جي ڪناري سان واقع هو. ٻنهي جاگرافيدانن ان علائقي جا احوال سنڌ جي فتح کان ٻہ سؤ پنجاهہ سال پوءِ جا ڏنا آهن. ان وقت تائين سنڌو گهٽو الهندي آهل سرڪي ويو هوندو. جيڪڏهن اهي پنهنجي لکتن ۾ صحيح آهن، تہ محمد بن قاسم جي حملي وقت سيوهڻ کان درياهہ اٺن ميلن کان وڌيڪ پري ڪونہ هوندو.

10. ڪاڪا راج قلعو تہ هوندو پر اهو ٻڌيہ علائقي جي راڄڌاني هو، اتان جو حاڪم سرڪونڌ پٽ پندرکو پڪو هو. ان علائقي ۾ سويس نالي هڪ قلعو هو، جنهن تي چچ وڃي حملو ڪيو. قلعي جي حاڪم وڪيي پٽ ڪاڪي سندس آڻ مڃي (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 53 مخدوم امير احمد) سوستان جي قلعي جي گورنر جو نالو متو هو. هن پوري تياري ڪري چچ سان مقابلو ڪيو، پر شڪست کائي پڄي وڃي قلعي ۾ پناهہ ورتي. راءِ چچ اڳتي وڌي وڃي قلعي کي گهيرو ڪيو، جيڪو هفتو کن هليو. قلعي وارا عاجز ٿي پيا ۽ امان گهريائون. (چچ نامون سنڌي ايڊيشن ص 54) مترجم.

(78) اهو سنڌوءَ جي اولهہ پاسي وارو شڪارپور علائقي جو ڳڪڙ وارو پرڳڻو ٿي سگهي ٿو. تاريخي شاهدين مان معلوم ائين ٿئي ٿو تہ ان جو ڪجهہ حصو ڏکڻ ڏانهن اڳتي وڌي وڃي منڇر سان لڳندو هو. ابن حوقل ان کي منصوره کان پندرهن ڏينهن جي پنڌ تي ٻڌائي ٿو. مان سمجهان ٿو تہ اها ڪانئس غلطي ٿي وئي آهي. ڇاڪاڻ تہ ان فاصلي جي حساب سان ٻڌيہ سنڌ جي حدن مان ٻاهر نڪري وڃي، ديره جات واري علائقي ۾ ٻيهندو. چچ نامي ۽ اصطخري جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو سيوهڻ کان اتر ۾ گهٽو پري ڪونہ هو. عرب جاگرافيدان هن کي بدا Bada سڏيندا هئا.

*ٻڌيہ جو علائقو سيوهڻ جي پرڳڻي سان دنگئي ضرور هو، پر ان جي اترين سرحد گهٽو پري هئي. موجوده دور وارا لاڙڪاڻو ۽ جيڪب آباد بہ ان جي حدن اندر واقع هئا. قندابيل يا گنداوا جو شهر ان جي دنگ تي واقع هو. يا ائين ڪٿي چئجي تہ اهو ٻڌيہ جي مکيہ تجارتي شهرن مان هڪ هو. (چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 403) امڪان آهي، ديره جات وارو علائقو بہ ان ۾ شامل هو. (مترجم).

(79) گهٽو ڪري اهو جهانگارا جو مشهور شهر آهي، جيڪو سيوهڻ کان تيرهن ميل کن اولهہ طرف ۽ اترئين جابلو علائقي جي ڪڇ ۾ آهي.

(80) هو ڏاهر جو سوٽ ۽ مکيہ ماڻهو هو.

*نڏا يا نڏان 11. جو علائقو اروڙ ۽ ملتان جي وچ تي هوندو هو. جتان جا ٻن ڪونهڻن وارا اٺ مشهور هوندا هئا، جن کي ڪرها ڪري چيو ويندو هو. قزويني بہ انهن اٺن جو ذڪر ڪيو آهي (ڏسو مهراڻ آف سنڌ- ريورٽي) (مترجم).

(81) موجوده دور ۾ جولاءِ ۽ آگسٽ وارن مهينن ۾ فوج سان هن جوءِ منجهان پار ڪرڻ ممڪن ڪونہ آهي. هتي اسان کي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ تڏهن منڇر ڍنڍ ۾ پاٽي تمام گهٽو هو ۽ الهندي ناري واري علائقي ۾ ٻوڏ واري صورتحال هئي. پر پوءِ بہ عرب فوج اڳتي پيشقدمي ڪندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ان جو سبب اهو آهي تہ اٺين صدي عيسويءَ ۾ سنڌو موجوده دور واري وهڪري کان گهٽو اوڀر تي وهي رهيو هو. سنڌ جو اولهہ وارو پاڳو اچ واري زماني کان وڌيڪ خشڪ ۽ ويران هو. پر ڪڏهن ڪڏهن سنڌو اٿل ڪري قديم

سيوستان ۽ ٻڍيہ جي علائقي کي ڀوڙي ڇڏيندو هو.

(82) مان بهطلور Bhatlor ۽ سالوج Saloj جي ٿاڪن کي سڃاڻي ڪونہ سگهيو آهيان. قندابيل (گهڻو ڪري گنداوا جا ٿرڙ آهن) ڪيڪانان جو مکيہ شهر هو. ڪڇيءَ جو موجوده علائقو ويندي سنڌو درياهہ تائين بہ ان ۾ شامل هو. ٻڍيہ جو علائقو اتر ڏانهن ڪيڪانان تائين پکڙيل هو. ڪيڪانان جو شين سئنگ بہ ذڪر ڪيو آهي، جنهنکي هن ڪيڪانا Kika-na لکيو آهي. هو لکي ٿو تہ اهو علائقو گهوڙن ڪري گهڻو مشهور آهي ۽ اهو علائقو هر دور ۾ پلن گهوڙن کان گهڻو مشهور رهيو آهي. وقت جا خليفا بہ ڪيڪاني نسل جي پلن گهوڙن سان پنهنجي ڪڙهين جي سونهن وڌائيندا هئا.

(83) جڏهن سندس چاچي حجاج بن يوسف محمد بن قاسم کي سنڌ جي جنگي مهم جو مهندار ڪري موڪليو هو تہ سندس عمر سترهن سال هئي. حجاج کانپوءِ جڏهن سندس دشمن عراق جو والي ٿيو ۽ محمد بن قاسم کي سزا طور واپس گهرايو، تہ ان وقت سندس عمر ايڪيهہ يا ٻاويهہ سال مس هوندي.

12. محمد بن قاسم لاءِ ڪيتريون ئي جڙتو ڳالهيون لکيون ويون آهن ۽ انهن مان هڪ ڳالهہ سندس عمر بابت بہ آهي. جڏهن حجاج بن يوسف کيس سنڌ تي حملي ڪندڙ فوج جو مهندار مقرر ڪيو تہ هو سڌو عراق مان ڪونہ آيو پر قيتبہ ۽ مغيره سان گڏ ڪاشغر ۽ منگوليا طرف اسلامي لشڪر سان گڏ پنهنجي تلوار جا جوهر ڏيکاري رهيو هو ۽ اتان حجاج بن يوسف جي حڪم سان شيراز پهتو ۽ بعد ۾ ساموندي ۽ خشڪيءَ جو لشڪر ساڻ ڪري سن 93هہ جي محرم مهيني ۾ اچي ديبل سامهون پهتو. سنڌ جي فتح کانپوءِ سن 95هہ ۾ خليفہ سليمان بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ کيس معزول ڪيو ويو. تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن سان گڏ حرم ڪونہ هو. تميم بن زيد عتبي کانپوءِ خليفہ هشام بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ حڪم بن عوانہ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو تہ محمد بن قاسم جو پٽ عمر ساڻس گڏ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جنيد کي 105هہ ۾ گورنر مقرر ڪيو ويو هو. هو طاقتور عملدار هو. تنهنڪري هن جي گورنري لاءِ پنج سال عرصو مقرر ڪري سگهجي ٿو. تميم جي دور ۾ سنڌ عربن خلاف اٿي کڙي ٿي هئي. هو حالتن کان مايوس ٿي وڃي پڳو هو ۽ کيس ماءُ الجواميس وٽ سنڌي باغين قتل ڪري ڇڏيو. سندس گورنري جي عرصي جو تعين فقط هڪ سال ڪري سگهجي ٿو. کانئس پوءِ حڪم بن عوانہ کي گورنر مقرر ڪيو ويو، جيڪو ٿلهي ليکي 111هہ يا112هہ ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هن دور جي مقرر ڪيل گورنرن جا سال تاريخن ۾ ڄاڻايل ڪونہ آهن، فقط جنيد جو پتو آهي تہ هو 105هہ ۾ گورنر ٿي آيو هو. جڏهن حڪم بن عوانہ سنڌ پهتو هو، تہ بغاوت جي باهہ پوري چوٽ تي هئي. ٽڙيل پکڙيل عربن کي خطري ۾ ڏسي، هن کين ميڙي چونڊي هڪ هنڌ ڪٺو ڪيو ۽ هڪ وستي جوڙائي، جنهن جو نالو هن محفوظ رکيو هو ۽ عربن کي اتي آباد ڪيو ويو هو. هن خطرناڪ حالتن ۾ عمرو بن محمد قاسم ڪچيءَ عمر ۾ سنڌ نہ آيو هوندو ۽ ان وقت سندس عمر گهٽ ۾ گهٽ پنجويهہ يا ٽيهہ سال هوندي. انهن حقيقتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ سنڌ تي حملي ڪرڻ وقت محمد بن قاسم جي عمر سترهن سالن کان گهڻو مٿي هوندي. ٻيو تہ محمد بن قاسم جو پيءُ (قاسم ۽ حجاج پاڻ ۾ سوٽ هئا يائر نہ هئا. (ڏسندا چچ نامون ص 440) مترجم.

(84) ”موج“ سوستان پرسان ڪا وسندي هوندي، جتي ٻڌن جو وهار ۽ ڳوٺ هوندو.

(85) بلاذريءَ جو بيان آهي تہ ان زماني ۾ ڍل جي اوڳاڙيءَ واسطي جت مقرر ڪيا ويا هئا، پر چچ نامو هن ڳالهہ بابت خاموش آهي. اڳتي هلي چچ نامي مان غربي يا الهندي پاسي وارن جتن جي ڄاڻ پوي ٿي. جيڪي عربن سان ڪنهن عهدنامي تحت ٻڌُ تي ڏاهر سان جهيڙن ٿا. هي مٿي ڏنل ٻنهي

بيانن کان مختلف حقيقت آهي. اليٽ پنهنجي ترجمي (هسٽري- جلد I ص 167) ۾ هنن غربي جتن کي ”غزني“ جا جت لکي ويو آهي. چاڪاڻ ته هن لفظ ۾ نقطن جي هيٺ مٿي ٿي وڃڻ ڪري غربيءَ مان غزني ٿي وڃڻ جا امڪان آهن. هن ڪتاب ۾ حملہ آور فوج کي عرب لشڪر ڪري لکيو ويو آهي، پر حقيقت اها آهي ته اهو لشڪر مختلف قومن تي مشتمل هو. جڏهن هن فوج شيراز مان پيشقدمي جي شروعات ڪئي هئي ته منجهس ٻارنهن هزار ماڻهو شامل هئا، جن مان ڇهن هزارن جو واسطو شام سان هو. چاڪاڻ ته حجاج بن يوسف کي عراقي عربن ۾ ڪنهن به قسم جو اعتماد ڪونه هو ۽ سندس خاص گذارش تي شام جي سنن گهراڻن مان فوجي جوان ڪنيا ويا هئا. ديبل جي فتح ڪانپوءِ لاڙ جا سنڌي به ان عرب فوج ۾ شامل ڪيا ويا هئا. ان ڪانپوءِ به چار هزار ماڻهو سيوهڻ مان به ڀرتي ڪيا ويا هئا. جڏهن عرب فوج سنڌو اڪري اوپر طرف آئي هئي، ته ان ۾ ٻيٽ جا ٺڪر به اچي شامل ٿيا هئا. ان علائقي جو هاڻي پتو پئجي ڪونه ٿو سگهي، پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪناري سان هو. سنڌوءَ جي اولهه طرف وارن علائقن جي فتح ٿيڻ ڪانپوءِ محمد بن قاسم انتظام لاءِ پنهنجي فوج اتي ضرور وهاري هوندي. ان ڪري فوج جي انگ ۾ ضرور ڪوٽ اچي وئي هوندي. بلاذري جو بيان آهي ته محمد بن قاسم ديبل ۾ چار هزار فوجي ترسايا هئا ۽ سنڌوءَ جي اولهه طرف وارن علائقن جي فتح ڪانپوءِ انهن کي وري جنگ واسطي ضرور گهرايو هوندو.

13. عرب فوج جڏهن ٻڌيه واري علائقي ۾ موجود هئي ته ان بابت چچ نامي مان اهڙو حوالو ڪونه ٿو ملي، ته محمد بن قاسم ڪو فوجي جٿو انهيءَ مقصد سان موڪليو هجي ته جيئن الور مٿان ڪرڙي نظر رکي سگهي. پر هيٺ جڏهن راوڙ جي علائقي ۾ هو ته هن سليمان بن نبهان کي ڇهه سو ماڻهو ڏئي روانو ڪيو هو ته جيئن گوپي پنهنجي پيءُ راءِ ڏاهر کي فوجي امداد نه ڏئي سگهي. اهڙيءَ ريت هن عتبہ تغلبي کي پنج سو ماڻهو ڏئي اگهم واري رستي تي ويهاريو هو ته جيئن ڪنڌراه واري ايراضيءَ تي چوڪسي رکي سگهي.

اگهم وارو علائقو به برهمڻ آباد کان هيٺ سجهڻ گهرجي. (ڏسندا چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 222_223 ۽ انگريزي ايڊيشن- مرزا قليچ بيگ ص 123). (مترجم).

(86) اهو چيو وڃي ٿو ته چچ نامي جي حوالي موجب عرب فوج ديبل وٽ سن 73هه ۾ محرم مهيني ۾ جمعي ڏينهن اچي پهتي هئي اهو سال ڏنو وائنو غلط ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهو سن 92هه هجڻ کپي. چاڪاڻ ته اشبهار ۾ مذڪوره فوج محرم 93هه ۾ پهتي هئي. جيڪو آڪٽوبر/نومبر 711ع بيهي ٿو.

* اهو سن 73 هه نه، پر محرم جو مهينو جمع جو ڏينهن سن 93هه آهي (ڏسندا چچ نامو سنڌي ايڊيشن ص 143). مرزا قليچ بيگ واري انگريزي ايڊيشن ۾ ڏهين محرم جمع جو ڏينهن ۽ 73هه لکيل آهي، پر هيٺ حاشيه ۾ ان کي صحيح ڪري 93هه لکيو ويو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته جنهن قلمي نسخي تان مرزا قليچ بيگ انگريزي ترجمو ڪيو ان ۾ غلطيءَ وچان 93هه بدران 73 لکيل هوندو. (مترجم).

(87) لفيٽيننٽ برنس جون سنڌوءَ جي اوپارينءَ چاڙهه تي لکيل يادگيريون- رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جلد iii P ص 552.

(88) چچ نامي ۾ ڏنل سندس موت جو واقعو هڪ ڪهاڻيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به معلوم ڪونه ٿو ٿئي. هتي بلاذريءَ جو بيان بلڪل صحيح معلوم ٿئي ٿو. هي ٻڌائي ٿو ته عراق جي نئين گورنر صالح بن عبدالرحمان، محمد بن قاسم ۽ سندس گهراڻي جي ٻين ماڻهن کي ڇيچلائي مارايو هو. حجاج 714ع ۾ وفات ڪري ويو هو. صالح بن عبدالرحمان پنهنجي ڀاءُ جو حجاج بن يوسف کان ان طريقي سان وير ورتو.

(89) هن موضوع تي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي (جلد xvi ڀاڱي — 2) جي جرنل ۾ هڪ ننڍو مقالو پڙهندا. بلاذري جو بيان آهي ته منصوره جو بنياد سنڌ جي فاتح جي پٽ عمرو سن 730_40ع ڌاران رکيو هو. جڏهن محمد بن قاسم

ڪي سن 715_16ع ۾ قتل ڪيو ويو هوندو ته سندس پٽ عمرو جوان ڪونه هوندو ۽ ان هلندڙ ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ تائين به ننڍوهوندو. هن معاملي ۾ مسعودي ۽ ادريسي وڌيڪ صحيح معلوم ٿين ٿا. سندن ويچار آهي ته منصوره جو بنياد عباسي خليفه المنصور جي دور خلافت جي اڳياڙيءَ ڌاران رکيو ويو هوندو. جيڪو سنه 753_54ع ۾ تخت تي ويٺو هو.

(90) منحاتار بابت اصطخريءَ ڪجهه به ڪونه لکيو آهي. ابن حوقل ۽ الادريسي هن شهر کي منجاباري ڪري لکيو آهي.

14. درياهن جا وهڪرا ڪاٽي غير فطري به محسوس ٿيندا آهن. انهن جو پهريون مثال بياس جو وهڪرو آهي. هونئن ته فطري قانون موجب درياهه الهندي ڏانهن سرڪندا رهيا آهن. پر بياس غير فطري طور اوڀر ڏانهن سرڪي وڃي ستلج سان ملي هئي ۽ ٻنهي درياهن جي گڏيل وهڪري کي گهلوءَ جو گهارو سڏيو ويندو هو. ٻيو مثال سنڌوءَ جي بيگاري ڇاڙهه هئي. جيڪا ڪشمور هيٺان مکيه وهڪري کان ڇڇي وڃي بلوچستان جو پٽ وارا علائقو پسائيندي هئي. هاڻي ان جي جاءِ تي پٽ فيڊر آهي. جيڪو بيگاري جيان ڏکڻ ڏانهن وهڻ بدران اتر ڏانهن وهندو آهي. ٽيون مثال اهو آهي پر ستاويهن ڊگرين جي ويڪرائي ڦاڪ جي برابر اچي هاڪڙي ۽ سنڌوءَ جي پاٽي ڏکڻ اوڀر ڏانهن رخ اختيار ڪيو آهي. گوني، گنگرو پراڻ ۽ سير وارا وهڪرا ان جي ثابتي آهن. وري ارڙهين صديءَ جي ٻئي اڌ جي شروعات ۾ سنڌ اوڀر ڏکڻ وارو نصرپور پرسان وهندڙ وهڪرو هڪدم ڇڏي، اولهه ڏکڻ منهن ڪري حيدرآباد جو اولاهيون پاسو وٺي وهڻ شروع ڪيو. سو به تعجب کان خالي ڪونه آهي (مترجم).

(91) خليج جي معنيٰ هٽرادو ڪوٽيل واهه يا درياهه جي فطري ڇاڙهه آهي. جيڪڏهن هڪ کان وڌيڪ درياهي ڇاڙهن جو ذڪر آهي، ته خليج جو مطلب هڪڙو تمام ننڍڙو وهڪرو ٿيندو.

(92) رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ مان منصوره ۽ برهمڻ آباد جي چوڌاري ڦيرو ڏئي وهندڙ خليج بابت لکيو آهي ته: "اهو وهڪرو ڪلري واري ماڳ کان گهڻو هيٺ لوهاڻي درياهه کان ڇڇي ڌار ٿيندو هو جنهن بابت ڪتاب ۾ اشارو به ڏنو ويو آهي ۽ اهو ماڳ ڪالرو Kalro شهر جي پرسان آهي. مونکي معلوم ته ائين ٿئي ٿو ته اهو چڻ ڪو گهاڙ واهه آهي. پر مان هن ڳالهه تي ڳت ٻڌي بيهڻ ڪونه ٿو چاهيان. ڪلريءَ کان وٺي منصوره تائين هن وهڪري جي ڊيگهه ٽيهن ميلن کان گهٽ ڪانه ٿيندي ۽ هيءَ حقيقت مون واري خيال گهاڙ واهه خلاف وڃي ٿي. ان ڪري مان هن ويچارڻ لاءِ مجبور آهيان، ته درياهه جي اها هڪ فطري ڇاڙهه آهي، پر گهاڙ واهه نه آهي.

(93) هيءَ نالو ڪجهه دلچسپ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. منهنجي خيال ۾ مسٽر برٽن ڪاٽي ان جو ذڪر ڪيو آهي، ته مسلمان جنهن درگاهه کي لال شهباز قلندر ڏانهن منسوب ڪندا آهن، سا راجا ڀرتريءَ سان واسطو رکي ٿي، جنهن جو اصل نالو ڀرتري هري Bhartari Hari آهي. هو مهاراجا وڪرماجيت جو ڀاءُ ۽ سنياسي هو ۽ عيسوي سن کان هڪ صدي اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿو. ڪرنل ٽاڊ پنهنجي ڪتاب "راجستان" (جلد I ص 776) ۾ لکي ٿو ته هو ڪجهه وقت لاءِ سنڌوءَ جي ڪناري سان آباد سيوهڻ ۾ وڃي رهيو هو. هن درويش صفت ماڻهوءَ جي مشهوري اتر هندستان جيان سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي وئي هوندي، نالي جي هجي برطري ڪري لکي وئي آهي ۽ "ط" جو اکر سنسڪرت جي "ت" اکر کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو آهي، جيڪو ڀرتري هري ۾ موجود آهي.

* سنڌ غزنوي دور کان گهڻو اڳ، عباسي خلافت کان الڳ ٿي آزاد ٿي وئي هئي. ڏسندا عبدالغني عبدالله جي تاريخ ص 13، جنهن ۾ سندس بيان آهي ته سنه 256هه ۽ 870ع ڌاران سنڌ بغاوت ڪري آزاد ٿي وئي هئي. ان جو سبب اهو هو ته هارون رشيد جي خلافت کان پوءِ هن گهراڻي ۾ گهرو سازش ڪاهي پئي. سنڌ جي آزاديءَ لاءِ بغاوتون چوٽ تي هيون، جيڪي سنڌ جي فتح ٿيڻ شرط شروع ٿي ويون هيون ۽ ٻي ڳالهه هئي يمني ۽ نزاري نسل وچ ۾

جهيڙو (مترجم).

16. محمود غزنويءَ جو دور ڏهين صدي عيسوي جي پڇاڙي کان هلي، يارهين صديءَ جي اڳياڙيءَ تي ختم ٿيو. هو پنهنجي پيءُ سبڪتگين جي وفات کانپوءِ سن 387هه ۾ بلخ ۾ تخت تي ويٺو. پنهنجي حياتيءَ ۾ هن خراسان، خوارزم، طبرستان، عراق نيمروز فارس، غور ۽ هندستان جا علائقا فتح ڪيا. محمود به پنهنجي ڀاءُ اسماعيل کي قيد ڪري ۽ آخر ۾ قتل ڪرائي تخت تي ويٺو هو جيڪو تخت جو حقي دعويدار هو. اورنگزيب به پنهنجن وڏن ڀائرن کي قتل ڪري تخت تي ويٺو هو. ان زماني ۾ خلافت تي القادر باالله عباسي مسند نشين هو. سندس وفات کانپوءِ جيئن اورنگزيب جي پٽن ۾ تخت تي ويڙهاند شروع ٿي، تيئن هن جي پٽن محمد ۽ مسعود جي وچ ۾ جهيڙو شروع ٿيو. مسعود، پنهنجي ڀاءُ محمد جون اکيون ڪڍرايون ته ان بدلي ۾ کيس به بکيءَ تلوار جو بکُ بڻجڻو پيو. مسعود کانپوءِ سندس پٽ مودو تخت تي ويٺو. پر سندس تخت ترڪ سردارن جو محتاج ٿي ويو هو. ڏسندا طبقات ناصري اردو ص 419 کان 420 تاريخ مان پتو پوي ٿو ته سنڌ ان کان گهڻو وقت اڳ آجپو ۽ سوراج ماڻي پنهنجو مرڪز قائم ڪري ورتو هو. ٽين صدي هه (268_290) ۾ يعقوب ۽ عمرو صفاري اهڙي طاقت ورتي جو خليفي سان گڏ خطبن ۾ سندن نالو ورتو ويندو هو. (طبقات ناصري اردو ص358_ تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص 5 ۽ 6) ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ پنهنجي تصنيف "سنڌ" ص 234 ۾ لکي ٿو ته يعقوب صفاريءَ خود بغداد تي به حملو ڪيو. ان زماني ۾ عباسي خليفه موفق باالله خلافت تي مسند نشين هو. ان کانپوءِ قرمطين جو نالو ڏسڻ ۾ اچي ٿو جن سن 290 هه خليفه مقتدر باالله عباسي جي ڏينهن ۾ شام تي 311هه ۾، بصري ۽ ڪوفي تي ۽ 317 ۾ مڪه معظمه تي حملو ڪيو. ڪعبة الله شريف ۾ هزارين مسلمانن جو ڪوس ڪري ڪعبة الله ڊاهي حجر اسود ڪڻي ويا. وقت جو عباسي خليفو سامهون ٿيڻ جي سگهه ۽ ست ساري ڪونه سگهيو نيٺ سنه 319هه ۾ خود خليفي مقتدر باالله کي وجهي قيد ڪيائون. سنڌين

پنهنجي آزادي واسطي "سيوهڻ بغاوت" جي روپ ۾ پهرين شروعات ان وقت ڪئي هئي، جنهن وقت محمد قاسم اجا راوڙ ئي فتح ڪونه ڪيو هو جيڪا اڳتي هلي سومرن جي حڪومت جي شڪل ۾ ظاهر ٿي. محمود غزنوي جڏهن سومناٿ فتح ڪري منصوره کان لنگهيو هو ته خفيف سومرو اتان جو حڪمران هو. معلوم ٿئي ٿو ته سن 375ع کان پوءِ ستت ئي سومرا منصوره تي قبضو ڪري ويا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص 322_321) بکر جي اهميت ناصرالدين قباچه جي وقت (سن 607هه_11_1210ع) ۾ وڌي. پر ان دور ۾ سنڌ جي سياست جو اصلي مرڪز محمد طور هو جيڪو منصوره تي سومرن جي قبضي ڪرڻ کان صدي سوا اڳ سندن سگهه جو سرچشمو هو. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته وري سما دور ۾ نٽي کي عظمت ڪانه ملي ها، جيڪو پنهنجي دور جو اصفهان اڏ جهان هو. اهو شهر محمد طور جي پرسان ۽ سندس اصلي جانشين هو. بکر جي وقتي مرڪزيت هڪ حادثو هئي.

تاريخي طور تي اهو غلط آهي ته سومرن يارهين صدي عيسويءَ جي اڌ کانپوءِ پنهنجو راڄ قائم ڪري ورتو هو. هن ڪتاب (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري_ جنرل هيگ) جي ص 73 تي هڪ حوالو آهي ته: "سنڌ جي لاڙ وارو ڀاڱو جيڪو مسلمانن جي مرڪز کان گهڻو پري هو (ٿي سگهي ٿو ته اهو ٿر واري پاسي هجي) ان جي اهميت به ڪانه هئي. ان ڪري مذڪوره علائقي کي گهڻي وقت کان وٺي هڪ قسم جي آزادي حاصل هئي. ان علائقي ۾ سومرن جو هڪ ڏيهي قبيلو آباد هو جنهن يارهين صديءَ جي وچ ڌاران پنهنجي آزاد حڪومت قائم ڪري ورتي." معلوم ائين ٿئي ٿو ته اهو لاڙ واري حصي ۾ ٿر وارو وارياسو آهي، جنهن ۾ اُپت جا وسيلا گهٽ هوندا هئا ۽ عربن اوڏانهن واجهائي به ڪونه ڏٺو هوندو. تاريخ ريگستان صفحي 47 تي حوالو آهي "سن 711ع کان وٺي ٿر ۾ سومرن راجپوتن جي حڪومت هئي". ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو ته سنڌ ۾ عرب طاقت ڪمزور ٿيڻ سان ئي سومرا قوت هڪ سياسي سگهه

بڻجي سنڌ ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪري ورتو. ان لاءِ اسان کي عرب دور تي هڪ سرسري نظر وجهڻي پوندي.

سن 95هه ۾ محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪئي هئي. پر اڃا هن حجاج بن يوسف جي حڪم مطابق راوڙ تي حملو ئي ڪونہ ڪيو هو تہ پٺيان سيوهڻ ۾ بغاوت جو ٻڌو هئائين. راوڙ ۾ تن ڏينهن ڪاڙهہ جي رت واري راڄڌاني هئي ۽ راءِ اتي ترسيل هو. ان کانسواءِ ٻي ڳالهہ اها بہ آهي تہ عربن ٿر وارو پاسو مورڳو فتح ئي ڪونہ ڪيو هو جنهن ۾ سنڌ جي سومرن جو نهايت ويڙهاڪ قبيلو آباد هو (ڏسندا تاريخ ريگستان مؤلف راءِ چند ص 47) جنهن عربن جي ڪمزور ٿيڻ شرط اولهہ پرو سرڪي پراڻي بدين واري جوءِ ۾ پنهنجي سياسي سگهہ کي سهيڙيو. تنهن زماني ۾ اها جوءِ سنڌوءَ جي ڇوڙواري هيٺئين علائقي جو وچ هئي. ان سان گڏ اسان کي اها ڳالهہ بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا تاريخ سنڌ ۾ عبدالغني عبدالله چچ نامي جو حوالو ڏيندي ص 27_28 تي لکي آهي. لکي ٿو تہ: ”پنيور نالي هڪ ٻي رياست بہ هئي، جنهن جو حڪمران هندو هو. مذڪوره رياست ميرپور ساڪري ۽ گهوڙا ٻاري جي تعلقن تي مشتمل هئي، جيڪا محمد بن قاسم کي جزيہ ڏيڻ سان قائم رهندي پئي آئي. جڏهن خليفي وليد بن عبدالملڪ کانپوءِ خليفي سليمان بن عبدالملڪ جو وارو آيو تہ هن نہ رڳو محمد بن قاسم کي خلافت جي راڄڌاني طلب ڪري قيد ۾ رکيو هو. پر موسيٰ بن نصير ۽ سندس فوجي جرنلن کي بہ عتاب هيٺ رکيو هو. سنڌ ۾ بغاوت جي ٻرندڙ باهہ پنيٽ ڪري هڪدم آڙاهہ جي صورت اختيار ڪري ورتي. محمد بن قاسم اڃا سنڌ ۾ هو جو يزيد بن ابي ڪبشہ سڪسڪي سنڌ جو گورنر ٿي آيو. اهو سنڌ جي وڳوڙي حالتن تي ضابطو رکي ڪونہ سگهيو. هن کانپوءِ عامر بن عبدالله گورنر ٿي آيو هيءُ سنڌ جي سياسي حالتن کي سنڀالي ڪونہ سگهيو. ان وقت ڏاران جئہ سينا پٽ راءِ ڏاهر. برهمڻ آباد تي قبضو ڪري ورتو. (ڏسندا تاريخ سنڌ ياڳوبيو مولانا نور محمد ص 3_4 بحوالہ يعقوبي_ تاريخ سنڌ_ اعجاز الحق ص 237).

سنڌ جي حالتن کي نظر ۾ رکي حبيب بن مهلب کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. تاريخ جي پڙهندڙن کي خبر هوندي تہ بني اميہ دور ۾ مهلب خاندان وڏي اهميت رکي ٿو. هن گهراڻي جا گورنر تلوار جا ڌڻي اعليٰ منتظم رهيا آهن. وڳوڙي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ قدرت طرفان کين ڏات مليل هئي. ان زماني ۾ سندس ڀاءُ يزيد بن مهلب بصري جو حاڪم هو. حبيب بن مهلب بغاوت کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج بہ اتائين پاڻ سان وٺي آيو هو. پر حالتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ بغاوت جي باهہ وسائڻ ۾ سندس تيز تلوار جو پاڻي ڪم ڪونہ اچي سگهيو. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ پنهنجي تصنيف ”سنڌ“ (ص 206) ۾ لکيو آهي تہ: ”ان ئي زماني ۾ جئہ سينا پنهنجي پيءُ جي ملڪ جو وڏو حصو ۽ برهمڻ آباد جو شهر عربن کان فتح ڪري ورتو هو. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌوءَ جي اوڀر ڪناري وارو سنڌ جو سڄو حصو سندس قبضي هيٺ اچي ويو هو. اهي حالتون ڏسي سنڌ جا ٻيا راجائون بہ آزاديءَ جو اعلان ڪري چڪا هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق_ ص 237). هن کانپوءِ خليفہ عمر بن عبدالعزيز خلافت جي گاديءَ تي ويٺو. ان ئي زماني ۾ جئہ سينا مسلمان ٿيو ۽ پنهنجي خودمختيار رياست قائم ڪرڻ جو ڪيس اختيار مليو. جيڪا خلافت کي ساليانو ڍَن ڀري ڏيندي هئي. سندس زماني ۾ عمرو بن مسلم باهلي گورنر هو پر ٻئي طرف سنڌ ۾ ڪيترائي هندو راجا حڪومت ڪري رهيا هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص 238_239) مولوي نور محمد پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ص 7_8 تي بلاذريءَ جي حوالي سان لکيو آهي تہ: ”عمر بن عبدالعزيز جي زماني ۾ پرپاسي وارا ڪيترائي راجائون اسلام قبول ڪري چڪا هئا. جنهن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو تہ حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زماني (99هہ کان 101هہ) ۾ سنڌ اندر ئي ڪيتريون سنڌي رياستون پيدا ٿي چڪيون هيون. هن پنهنجي زماني ۾ عمر بن مسلم باهلي کي سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو. هن اتر سنڌ ۽ ڏکڻ پنجاب وارين سرحدن ۾ سرڪش راجائن تي حملا ڪيا هئا، جن آزاديءَ جو اعلان ڪيو هو

(ڏسندا ”تاريخ سنڌ“ ڊاڪٽر ممتاز ص 206)

هن مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته ان دور ۾ به سنڌ ۾ وڳوڙي حالتو هيون. هن ڪانپوءِ يزيد بن عبدالملڪ خلافت جي مسند تي ويٺو. هن پنهنجو سڄو وقت مهلبين سان ويڙهه ۾ گذاريو ۽ سنڌ ڏانهن ڌيان ڏئي ڪونه سگهيو. هن هلال بن اخوز کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. يزيد بن عبدالملڪ ڪانپوءِ هِشام بن عبدالملڪ سن 105 کان 125هه تائين خليفو رهيو. حالتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان وقت عربن ۾ وڏي پيماني تي لڏ پلاڻ جو عمل جاري ٿي چڪو هو جنهن جي شروعات خليفي سليمان بن عبدالملڪ جي زماني ۾ ٿي چڪي هئي. سندس واضح حڪم هئا ته جيڪو عرب سنڌ مان لڏي ايندو ته ان لاءِ عرب ۾ ڪائي به جاءِ ڪانه آهي. لڏ پلاڻ ۽ عربن لاءِ سنڌ ۾ نازڪ حالتن کي نظر ۾ رکي جنيد بن عبدالرحمان المري کي شوال 105هه ۾ سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو هن سنڌ پهچڻ ساڻ اول جئه سينا ۽ پوءِ ڪيرج جي راجا تي حملو ڪيو ۽ انهن راجائن جي به ڪٿو ڪريو ڪٽي ڪڍ پيو. جن بغاوت ڪري پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪري ورتيون هيون. هن کان پوءِ تميم بن زيد عتبي سنڌ جو گورنر ٿي آيو. جنيد جي سخت پاليسيءَ ڪري سنڌ ۾ بغاوت جي پنيت جو ٻَنو جيڪو مٿان ته خاموش نظر اچي رهيو هو. سو جنيد جي وڃڻ ڪري ٻنپ ڪري ڦاٽي پيو. حالتن جو اندازو ڪري هن وٺي پوئتي عراق ڏانهن ڀاڄ ڪئي. سنڌو درياهه اڪري ديبل پرسان هڪ ڍنڍ ماءَ الجواميس وٽ بيمار ٿي مري ويو. هي (بلاذري جو حوالو آهي). (ڏسندا تاريخ سنڌ مولانا نور محمد ص: 22_23، تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص: 245). تاريخ سنڌ مولانا ابو ظفر ندوي دارالمصنفين اعظم ڳڙهه، لکي ٿو ته هن کي ماءَ الجواميس وٽ سنڌي باغين قتل ڪري ڇڏيو. هن ڪانپوءِ حڪم بن عوانه ڪلبي کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو پر تميم جي زماني ۾ سنڌ جا اڪثر علائقا سنڌين جي هٿ اچي ويا هئا ۽ مسلمانن جي حڪومت مان نڪري چڪا هئا، جيڪي بلاذري جي زماني (279هه) تائين وري فتح ڪونه ٿيا هئا.

(تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص 247 تاريخ سنڌ مولوي نور محمد ص 24_25).

جڏهن حڪم بن عوانه سنڌ پهتو هو ته محمد بن قاسم جو پٽ عمرو به ساڻس گڏ هو. هنن ڏٺو ته سنڌ جي وڏي حصي ۾ بغاوت جي باهه پڙڪيل هئي. هندو، جيڪي اڳ ۾ مسلمان ٿي ويا هئا، سي موٽي وري هندو ٿي رهيا هئا. ان ڪري عراقي ۽ شاهي عرب جيڪي مختلف شهرن ۾ آباد هئا، سي خطرن ۾ وڪوڙجي ويا هئا. حڪم بن عوانه پهريون ڪم اهو ڪيو ته جيڪي عرب سنڌين جي وسندين ۾ آباد هئا ۽ ڪين قتل ٿيڻ جو خطرو هو، تن کي ٻارين ٻچين لڏائي هڪ هنڌ آباد ڪيو ۽ ان عرب وسنديءَ جو نالو محفوظه رکيو ويو هو ۽ جنهن جو بنياد 113هه (731_732ع) ۾ رکيو ويو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص 248_247) حڪم بن عوانه سنڌين جي بغاوتن کي ختم ڪرڻ لاءِ نهن چوٽيءَ جا زور لاتا هئا، پر پوءِ به هو ڪامياب ٿي نه سگهيو ۽ سنڌين سان جنگ ڪندي سن 121هه (738ع) ۾ ماريو ويو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 249_بلاذري جي حوالي سان فتوح البلدان ص 446). مولوي نور محمد پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ص 27 تي يعقوبيءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته عرب گورنر حڪم بن عوانه سنڌي فوجن سان وڙهندي مارجي ويو: ”(تاريخ سنڌ ممتاز پٺاڻ ص 209) بنو اميه دور جا هي به مکيه گورنر هئا، جيڪي سنڌي ماڻهن هٿان مارجي ويا هئا، پر بغاوت جي پنيت پڙڪڻ کان بس ڪانه ڪئي هئي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ به اهڙي حقيقت جي پنيرائي ڪندي پنهنجي ڪتاب ”تاريخ سنڌ“ (ص 209) ۾ لکي ٿو: ”عرب جن وسندين ۾ آباد هئا، تن کي سنڌي ڏکي ٻاهر ڪڍي رهيا هئا، حڪم بن عوانه جڏهن سنڌ پهتو ته ڏٺائين ته سنڌ ۾ اهڙي ڪا جاءِ ڪانه هئي، جتي عرب سر بچاءُ ڪري سگهن ۽ باغي سنڌين کان سر لڪائي سگهن. پوءِ هن سيني عرب قبيلن کي آڻي هڪ هنڌ آباد ڪيو. ان عرب وسنديءَ جو نالو محفوظه رکيو جيڪو سنڌوءَ ايرندي ڪناري آباد هو“. هن ڪانپوءِ عمرو بن محمد بن

قاسم فاتح سنڌ جو پٽ سنڌ جو گورنر ٿيو. هن جو دور ڪارڪردگيءَ کان خالي نظر اچي ٿو پر جڏهن حڪم جو ٻانهن ٻيلي هو تڏهن پنهنجي تيز تلوار جا خوب جوهر ڏيکاريا هئائين.

عمرو بن محمد بن قاسم جي دور ۾ خاص واقعو اهو ٿيو جو جڏهن هو منصوره ۾ هو ۽ يزيد بن عرار سان ڪنهن گهوٽالي تي اٽڪيو بيٺو هو. ته سنڌين مٿس حملو ڪري اچي منصوره تي گهيرو ڪيو هو جيڪو مهينن تائين هليو. ان زماني ۾ عراق جو والي يوسف ثقفي هو. عمرو بن محمد بن قاسم سارو پيرائتو احوال ڏانهس لکي موڪليو جنهن چار هزار فوج ڏانهس رواني ڪئي. ان فوج اچڻ کان پوءِ به سنڌين تي رات جو لڪي حملو ڪيو ويو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق قدوسي ص 250) مولوي نور محمد به پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ جي ص 18 تي ساڳيو احوال ڏنو آهي. هنن حالتن مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته عرب پنهنجي قائم ڪيل راڄڌاني منصوره ۽ پر واري شهر محفوظ ۾ به محفوظ ڪونه هئا. وليد بن يزيد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ يزيد بن عرار کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. هن ڀرپاسي جي راجائن تي ارڙهن اٺويهه حملا ڪيا. (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 251). حالتن مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته عرب راڄڌانيءَ جي چوڌير سنڌي ويڙهاڪ تلوارون اگهاڙيون ڪيو ڦري رهيا هئا ۽ منصوره جو گورنر ڇتو ٿي پيو هو ۽ سنڌين کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪيس پنهنجي گورنريءَ واري ٿوري عرصي ۾ ارڙهن حملا ڪرڻا پيا هئا. ان زماني ۾ بني اميه گهراڻي جي پنهنجي رنڊٽي ۾ رولو پئجي ويو هو. جلد ئي وليد کي قتل ڪيو ويو. هن جي جاءِ تي سندس ڀاءُ ابراهيم کي آندو ويو. ٽن چئن مهينن جي خلافت ڪانپوءِ هن به ڀڄي جان بچائي. ڪانئس پوءِ مروان العمار بن محمد خليفو ٿيو ۽ جلد ئي پوءِ عباسي خلافت جو دور آيو. سڄي بني اميه دور ۾ اسان کي ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي باغين جون تلوارون هيٺ ڪونه ٿيون. ٻي ڳالهه اها ته عربن جي گورنري فقط منصوره تائين محدود هئي ۽ چوڌاري سنڌي راجائن جون خودمختيار رياستون قائم

ٿي چڪيون هيون. جيڪي وقت جي نزاڪت کي ڏسي خلافت جو ڏن به ڀريندا هوندا.

بني عباس جي خلافت 132هه ۾ ابو العباس عبدالله بن سفاح سان شروع ٿي، جنهن مغلس عبدي کي سنڌ جو گورنر ڪري روانو ڪيو. هو منصور بن جمهور سان مقابلي ۾ مارجي ويو. ان ڪانپوءِ موسيٰ بن ڪعب تميمي آيو. هن جو سڄو دور منصور بن حيمور سان جنگيون ڪندي گذريو. موسيٰ جي وڃڻ ڪانپوءِ سندس پٽ عيينه گورنر ٿيو. پر هن عباسي خليفي ابو جعفر منصور جي خلاف بغاوت ڪئي، ان ڪري سن 142هه ۾ عمر بن حفص عتڪيءَ کي سنڌ روانو ڪيو ويو. هن ڪانپوءِ هاشم بن عمرو تغلبي کي روانو ڪيو ويو ۽ پوءِ معبد بن خليل، مصبح بن عمرو تعلبي آيا. ان زماني ۾ عرب، يمني ۽ حجازي جي ٻن گروهن جي صورت ۾ وڙهي پاڻ ئي پنهنجون پاڙون پٽي رهيا هئا. ان ڪانپوءِ ليث بن ظريف، سالم يونسي طيفور بن عبدالله، جابر بن اشعث، سعيد بن مسلم، يشر بن دائود مهلبي آيا.

هن گورنر جي زماني ۾ جڏهن حجازين اچي منصوره تي گهيرو ڪيو هو ته هن سنڌي راجائن کان مدد ورتي، سندن مقابلو ڪيو ۽ حجازين کي ماري مڇايو. (ڏسندا تاريخ سنڌ ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ ص 215_216) عباسي دور ۾ خليفي معتصم جي زماني ۾ (جنهن کي پنهنجي ترڪ پهريدارن قتل ڪري ڇڏيو) محمد بن الفضل ۽ سندس ڀاءُ ماهان سنڌ جي ڪڇ واري علائقي تي قبضو ڪيو. اتان جي سنڌين پهريائين ماهان کي قتل ڪيو. پوءِ جڏهن محمد بن الفضل مٿن ڪاهي آيو ته ان کي قتل ڪري ڇڏيائون (ڏسو فتوح البلدان ص 51 تاريخ سنڌ ممتاز پٺاڻ ص 218_219) ۽ پوءِ موسيٰ بن يحيٰ برمڪي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نظر ائين اچي ٿو ته خليفي هارون الرشيد (193هه_170هه) ڪانپوءِ عباسي گهراڻو گهوٽالي جو شڪار ٿي ويو. خليفي امين (193-198) ۽ خليفي مامون (198_218هه) ۾ جو ڦيٽاڙو پيو ته ڪو به عباسي حڪمران اڀڙي ۽ ايري ڪونه سگهيو. عباسي گهراڻي جو آخري خليفو 640 (1242ع) ۾ ٿيو.

جنهن جو نالو معتصم باالله هو. ان وقت بغداد جي خليفي جي حڪمراني فقط بغداد جي آس پاس هئي. جڏهن چنگيز خان جي پوٽي 651هه ۾ بغداد تي حملو ڪيو ته ان زماني ۾ عباسي گهراڻي جو اهو ٽمڪندڙ ڏيئو به گل ٿي ويو. ڏسندا تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص 13، 14 ۽ 15) پر اسان کي سن 256هه کان 290هه (767ع -904ع) تائين صفاري خاندان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جنهن ۾ يعقوب ۽ عمروءَ جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پر اهي ڪڏهن به سنڌ ۾ ڪونه آيا. عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ۾ ابن اثير ۽ ابن خلدون جي حوالي سان ص 6 تي لکيو آهي ته: ”عمروءَ جي وفات (29هه) کانپوءِ جهڙيءَ ريت ٻيا ملڪ خود مختيار ٿي ويا، تهڙيءَ ريت سنڌ جون رياستون به وري خود مختيار ٿي ويون. هن حقيقت مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ان وقت صفارين جون ڏن پرو رياستون گهٽيون هيون، فقط عمر بن عبدالعزيز هباري جي هڪ منصوره واري رياست ڪانه هئي. ان سان گڏ اسان کي اهڙو ذڪر ملندو ته هن خليفي سان لهه وچڙ ۾ اچي هباري خاندان جي حڪومت جو بنياد رکيو. پر هو ڪڏهن به پنهنجي ڳوٺ پانيه کان ٻاهر ڪونه نڪتو ۽ سنه 270هه ۾ وفات ڪيائين. سندس پٽ عبدالله بن عمر سندس جانشين بڻيو ۽ سندن حڪومت منصوره تائين محدود هئي.

عباسي خاندان جي شروع ٿيڻ سان اسان کي معلوم ٿيندو ته عربن جون جيڪي سنڌين خلاف سدائين تلوارون اڀيون هونديون هيون، سي ڏسڻ ۾ ڪونه ٿيون اچن، جنهن جا ٽي سبب ٿي سگهن ٿا. پهريون عباسين ۾ بنو اميه جهڙو سياسي تدبر ڪونه هو جن جي راڄڌاني شام ۾ هئي. هن ملڪ تي يونان ۽ روم جي سياست جو وڏو اثر رهيو آهي. بزنطيني سياست جو مرڪز به شام هوندي هئي. عباسي گهراڻو ۽ بغداد جو علائقو انهن ڳالهين کان پري هئا. ٻيو ته عباسي خلافت تي پهرين برمڪي ڇانيل رهيا ۽ پوءِ سندن تخت ۽ تاج ترڪن جي گوڏي هيٺان رکيل هوندو هو (جنهن جو اثر اهو ٿيو ته آخر خلافت هجرت ڪري وڃي ترڪيءَ ۾ پهتي. ٻيو اثر اهو ٿيو جو ان ترڪي سياست جي ڏڍ تي ترڪ دهليءَ جي سياست تي صدين تائين ڇانيل رهيا) عباسي خليفن جو سنڌي سورمن تي تلوار نه ڪڍڻ جو ٽيون سبب اهو به هو ته سنڌ جي خود مختيار رياستن کي هنن مڃي ورتو هو. اسان ڏسون ٿا ته سنه 290هه ۾ خليفي مقتدر جي ڏينهن ۾ قرمطي شام تي حملو ڪن ٿا، جيڪي شهرن کي ڦريندا لٽيندا پڙپانگ ڪندا، ساڙيندا رک ڪندا ماڻهن کي ڪڪڙن جيان ڪهندا هلندا ٿا وڃن، ته بغداد جي خلافت طرفان مسلمانن جي سر بچاءَ لاءِ ڪا پهر ڪانه ٿي پهچي. سنه 311هه ۾ بغداد جي پرسان بصري ۽ ڪوفي ۾ مسلمان جو ڪوس ٿيو. شهر لٽجي پينگ ٿي ويا. پر پوءِ به خليفن وٽان ڪا واهر ڪانه آئي.هنن 317هه ۾ مڪي معظم تي حملو ڪيو. ڪعبة الله جون پٽيون ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيائون، حجر اسود پٽي ڪڍي هليا ويا، پر پوءِ به خليفو ڪجهه ڪونه ڪري سگهيو. سنه 319هه ۾ بغداد وڃي خود خليفي مقتدر کان قيد ڪيائون. حالتن مان ڏنو وڃي ته عباسي خليفا 290هه کان گهڻو وقت اڳي ڪمزور ٿي چڪا هئا. تحفة الڪرام (ص 62 سنڌي ترجمو) جو بيان آهي ته: ”جڏهن بني اميه جا گورنر سنڌ تي حڪومت ڪري رهيا هئا، ته سنڌ جا ڪي بادشاهه ظاهري ڏيک لاءِ وقت جي بادشاهه جي اطاعت تي قائم هئا.“ عبدالغني تاريخ سنڌ ص 13 تي لکيو آهي ته: ”سنڌ ملڪ 256هه (سن 870ع) ۾ بغداد جي خليفن کان صفا ڇڄي ويو هو.“

هن سان گڏ ٻي اهم ڳالهه به ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته جتي ڪيچ مڪران، قندابيل ۽ منصوره جي مسلمان گورنرن جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا ۽ انهن علائقن کي مسلمان سياست جي چرپر ۾ هلندو ڦرندو ڏسجي ٿو، اتي سنڌ جي اهم علائقن جي گورنرن جا نالا نظر ڪونه ٿا اچن، اهي سيوهڻ، ٻڌيه ۽ اروڙ آهن. سياسي ۽ معاشي طور تي سندن اهميت کان لنوائي ڪونه ٿو سگهجي. اروڙ

واسطي عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب ”تاريخ سنڌ ص 34 تي لکي ٿو تہ: ”خليفي هشام بن عبدالملڪ (105هہ کان 125هہ) جي زماني ۾ جيئن خلافت جي سيني پرڳڻن ۾ بغاوتون ٿيون، تيئن سنڌ ۾ بہ بدنظمي ۽ بدانتظامي پيدا ٿي پئي. . . سنڌ جو گورنر تميم گورنريءَ تان هٿ ڪڍي اروڙ ڇڏي هليو ويو. اهڙيءَ ريت اتان جا ٻيا ڪيترا ئي عرب عملدار ۽ سردار نڪري هليا ويا. . . خليفي هشام جڏهن حڪم ڪي سنڌ جو گورنر ۽ عمر بن محمد بن قاسم کي سپهہ سالار ڪري موڪليو تہ هنن تخت گاهہ پرسان اول محفوظہ ۽ پوءِ منصوره جو شهر آباد ڪيو. انهن عملدارن کي رياستون خراج ۽ جزيہ ڏيڻ سان قائم رکيون، جن مان اروڙ جي بہ هڪ رياست هئي، جيڪا جزيہ ڏيڻ سان قائم رهجي وئي.“ يعني اروڙ واري رياست سنہ 105هہ کان پوءِ سنڌين جي قبضي هيٺ هئي.“ اهڙن علائقن ۾ ٻڌيہ بہ شامل آهي، جن ۾ عرب گورنرن جا نالا ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. مذڪوره علائقي ۾ لاڙڪاڻي، شڪارپور، جيڪب آباد ضلعي ۽ سبي ۽ راجڻ پور جا علائقا بہ شامل هئا. عرب دور ۾ ٻڌيہ جو سرسبز ۽ خوشحال خطو هو پر ان دور ۾ هن علائقي جو نالو نظر ڪونہ ايندو. سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ اتي بہ سنڌي رياست قائم ٿي چڪي هئي.

سکر جي ويجهو درياهہ جي هڪ ٻيٽ تي خضر جي آستان پرسان مسجد ۾ هڪ ڪتبو لڳل آهي، جنهن ۾ سن 341هہ لکيل آهي. چيو ويندو آهي تہ هن دور جي لڳ ڀڳ درياهہ پنهنجو وهڪرو مٽائي بکر وٽان وهڻ لڳو هو. تاريخي حوالن مطابق ان زماني ۾ اروڙ تي راجا دلو راءِ جو راڄ هو. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ اهو سومرو هو.

سنڌ ۾ هباري دور، جنهن جو مٿي ذڪر اچي چڪو آهي، تنهن جا ڪل هي حڪمران ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ عمر بن عبدالعزيز عبدالله، بن عمر بن عبدالعزيز موسيٰ بن عمر، عمر بن عبدالله، محمد بن عبدالله اهو دور صفاري

خاندان جو همعصر آهي. سندن حڪمراني منصوره جي ٻاهر تائين مس هلندي هئي. جهڙيءَ ريت سليمان بن عبدالملڪ واري بني اميہ جي حڪمراني يا ستين صدي هجري واري عباسي خلاف جنهنجو اثر بغداد کان ٻاهر ڪونہ هو پر اهي سڏيا امير المؤمنين ويندا هئا. اهڙي ريت ارڙهين صديءَ جي پوئين اڌ ۽ اٺوهين صديءَ جي پهرئين اڌ جا مغل حڪمران بہ ان جو مثال آهن، جيڪي سڏيا تہ هندستان جا شهنشاهہ ويندا هئا، پر سندن حڪومت دهلي کان ٻاهر ڪانہ هوندي هئي. هباري خاندان منصوره جو حڪمران هو پر تاريخي حقيقتن موجب ان کي سڄيءَ سنڌ جو حڪمران سڏي ڪونہ ٿو سگهجي. اهڙيون حقيقتون مٿي بيان ٿي چڪيون آهن. تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي تہ محمد بن قاسم ٿر تي حملو ڪونہ ڪيو هو. جزيہ وٺي محمد بن قاسم پنيوراءِ جي رياست جي خود مختياري تسليم ڪئي هئي. (ڏسندا تاريخ سنڌ عبدالغني عبدالله ص 27). هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ تميم کانپوءِ اروڙ جو ڪوبہ عرب گورنر مقرر ڪونہ ڪيو هو ۽ جزيہ وٺي هن سنڌي رياست کي قائم رهڻ ڏنو ويو هو. عربن جي تاريخن مطابق ٻڌيہ جو عرب سياست ۾ ڪوبہ ڪردار نظر ڪونہ ٿو اچي. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو علائقو بہ ڪنهن سنڌي راجا جي حڪمرانيءَ هيٺ هو.

سنڌ جي هن سياسي صورتحال مان اندازو ڪرڻ ڏکيو ڪونہ ٿيندو تہ سومرا سنڌ جي سياسي آسمان تي ڪهڙي سمي اڀري آيا. تاريخ معصوميءَ جي حوالي موجب سلطان عبدالرشيد (441_444هہ) جي زماني ۾ سومرن ٿريءَ جي شهر ۾ گڏ ٿي سومر نالي هڪ شخص کي تخت تي وهاريو هو. تحفة الڪرام (سنڌي ص 93_94) جو حوالو آهي تہ بنو عباس جي گورنر آل تميم جي پوئين گورنر کانپوءِ سومرن جي گهٽائي ڏسي، تاريخدانن جي هڪ ٽولي هن قوم جو زمانو انهيءَ وقت کان ليکيو آهي. بنو عباس جي خلافت جا بہ آل تميمي گورنر ڏسڻ ۾ اچن ٿا، هڪ عينيہ بن موسيٰ بن ڪعب ۽ ٻيو معبد بن خليل تميمي آهي. پهريون گورنر ابو جعفر منصور (136هہ کان 158هہ تائين)

۽ ٻيو خليفو مهدي (158ھ کان 169ھ تائين) جي زماني ۾ ٿيو. امڪان آهي ته سومرا هن دور ۾ مٿي اڀري آيا هجن. ڊاڪٽر علامه دائود پوٽو تاريخ معصوميءَ جي تعليقات (ص 286_287) لکي ٿو ته سومرن جي حڪومت، عباسي خليفي متوڪل جي وفات (247ھ) کانپوءِ شروع ٿي. تحفة الڪرام جو (ص 92) بيان آهي ته سومرن جي بادشاهي پنج سو پنج سال هلي. سنڌ ۾ لکيل ٻي تاريخ بيگلارنامه جو (ص 92) بيان آهي ته سومرن جي بادشاهي پنج سو سال هلي.

سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت جو خاتمو ان وقت آيو جڏهن ابن بطوطه (737ھ_1333_1334ع) سنڌ ۾ آيو. ان دور ۾ همير سومري ۽ ڄام انڙ سمي جي وچ ۾ جنگ هلي رهي هئي. (ڏسندا مڪلي نامو ص 103 ۽ سفرنامه ابن بطوطه اردو ص 22_23) سومرن جي طاقت جي شروعاتي زماني تي نظر ڪرڻ واسطي اسان کي عباسي خلافت جي زوال کي به جاچي ڏسڻو پوندو.

تاريخي حقيقتن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته عباسي خلافت جي سياسي سگهه جو سر چشمو خراسان هو. ابو مسلم خراسانيءَ (مروزي) وڏو لشڪر ڪٺو ڪري، رمضان 129ھ عباسي خلافت واسطي بغاوت جو اعلان ڪيو. بنو اميه طرفان مقرر ڪيل حاڪم نصر بن سيار، ابو مسلم جي مقابلي کان لنوائي نڪري هليو ويو (ڏسندا طبقات ناصري ص 207). جڏهن عباسي حڪومت قائم ٿي ته ابو مسلم خراسان ۾ وهي مشرقي ملڪن جا گورنر مقرر ڪندو هو ۽ انتظام سنڀاليندو هو. مغلس عبد ۽ موسيٰ بن ڪعب عباسي دور جو پهريون گورنر هو جنهن عباسي خلافت جي خلاف بغاوت ڪئي: ”خليفه منصور عباسي عينيه جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ عمر بن حصص کي روانو ڪيو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 260). هن دور ۾ معلوم ٿئي ٿو ته خراسان ۾ ڪابه ڇڪتاڻ ڪانه هئي، جنهن مان اسان بغداد جي عباسي خلافت جي تخت کي لڏندو لمندو محسوس ڪونه ٿا ڪريون. باقي مقامي طور تي هن صورتحال مان سومرن کي مٿي اڀري اچڻ جي وٿيءَ ملڻ جو ضرور وجهه مليو هوندو.

خليفي هارون الرشيد جي وفات کانپوءِ سندس پٽ امين تخت تي ويٺو. هن جي سڄي ڄمار پنهنجي ڀاءُ مامون سان گهرو لڙائي ۾ گذري. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق 257 طبقات ص 218_219) خليفي امين پنهنجي ڀاءُ مامون سان گهرو جهيڙي ۾ ايترو رڌل رهيو جو سنڌ ڏانهن توجهه ڏئي ڪونه سگهيو. ان زماني ۾ علوين به خروج ڪيو. (طبقات 218_219). هن زماني ۾ خراسان جو حاڪم طاهر ذاليمنين ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مامون عباسي پنهنجي ڀاءُ خلاف مدد حاصل ڪرڻ لاءِ اچي خراسان پهتو. امين بغداد مان علي عيسيٰ ماهان کي روانو ڪيو. هوڏانهن مامون مقابلي لاءِ طاهر کي موڪليو. جيڪو هن جنگ ۾ علي هٿان مارجي ويو. پوءِ هن بغداد پهچي امين کي گرفتار ڪيو ۽ آخر ۾ قتل ڪري ڇڏيو. چيو ويندو آهي ته امين کي طاهر جي غلام فردوس قتل ڪيو هو ۽ سومرن جي سياسي سگهه جي اوسر جو زمانو به اهو سمجهڻ گهرجي.

سومرن جي سياسي سگهه جي بئراميٽر کي هن ناتي سان به ڏسڻ کپي، سنه 416ھ ۾ جڏهن سلطان محمود سومناٿ کان موٽندي منصوره تي حملو ڪيو هو ته اتان جو حڪمران خفيف نالي هڪ سومرو هو. مولانا ابو ظفر ندوي پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ (ص 273_274) ڪامل ابن اثير جو حوالو ڏيندي لکيو آهي ته سنڌ جي هن سومري حڪمران وٽ تمام گهڻو لشڪر ۽ هاٿي به هئا. هن ڪانسواءِ ريورٽي جي ڪتاب ”مهراڻ آف“ سنڌ ۾ به هڪ تاريخي حقيقت اسان جي سامهون اچي ٿي ته سنڌي محمود غزنوي جي فوج سان ملتان تائين وڙهندا ويا. سنه 417ھ ۾ محمود غزنويءَ سنڌ تي ٻيهر جوابي حملو ڪيو. پاٽيءَ جي ان جنگ ۾ محمود چار هزار ٻيڙيون آنديون. هن پاسي کان فوجي مهندار سلطان محمود غزنوي پاڻ هو. پر جنهن جوان سنڌ جي اٺن هزارن ٻيڙين جي ڪمان ڪئي، ان جو نالو تاريخ ۾ موجود ڪونه آهي. ”منهنجو خيال آهي ته اهو فوجي مهندار منصوره جي بادشاهه خفيف سومري جي ويجهن مان ڪو سومرو سردار هوندو، جنهن سلطان محمود سان

سندرو ساهي ايڏو وڏو مقابلو ڪيو هوندو. اهڙو ساڳيو حوالو تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 322، 323 ۽ 334 تي موجود آهي. سلطان محمود تي مذڪوره حملو خود منصوره جي بادشاهه خفيف سومري جي حڪم سان ٿيو هو.

مٿين حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان وقت سومرا ملتان جي حدن تائين سڄيءَ سنڌ تي پنهنجو مستحڪم راڄ قائم ڪري چڪا هئا ۽ سندن فوج ۾ هاٿي به شامل هئا. هڪ اندازي موجب سومرن ٽر ۽ ڇوڙ واري علائقي تي مشتمل هڪ خودمختيار رياست قائم ڪري مٿي وڌڻ شروع ڪيو هو. ٻئي طرف بغداد جي عباسي خلافت جو سنڌ جي عربن سان واسطو هوريان هوريان ٽٽي رهيو هو. خليفي امين ۽ مامون جي وچ ۾ گهرو ويڙهه دوران خراسان جو طاهري خاندان اڀرتي وڌي آيو هو. ان سان گڏ اسان ساماني خاندان کي ڪوڙيءَ ول جيان وڌندي ڏسون ٿا ۽ خليفي معتمد باالله (ولادت 243) جي زماني ۾ سڄي ايراني سياست تي ڇانيل ڏسون ٿا. اميرالمؤمنين متقي باالله جي دور ۾ ديلمي امير بويه جو گهراڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو جيڪي سڀ ايراني حڪمران هئا. سنه 333هه تورون جي سرڪردگيءَ ۾ ترڪن هن خليفي جون اکيون ڪڍي، کيس بصارت کان محروم ڪيو هو پر عرب ماٺ هئا. خليفي مطيع الله جي زماني ۾ عضد الدوله گهراڻو اچي ڪاري جو مالڪ هو. انهن سيني گهراڻن جو تعلق ايران سان هو سندن سنڌ ۾ رهندڙ عربن سان ڪوبه رت جو رشتو ڪونه هو ۽ اڳي ايران، سنڌ ۽ خلافت جي وچ تي هڪ رابطو هوندو هو جنهن جا حاڪم عرب هوندا هئا. هاڻي صورتحال تبديل ٿي وئي هئي. پهريون ته سنڌ اندر بغاوتن جو سلسلو ڳنڍيو آيو ۽ اهڙي خطري کي محسوس ڪري محفوظ ۽ منصوره جا شهر تعمير ڪيا ويا هئا. ٻي ڳالهه ته بغداد جا عباسي خليفا ڪمزور هئا، جن کي ترڪ درٻاري ۽ پهريدار وڻندو هون، ته تخت تان لاهي ڇڏيندا هئا، وڻندو هون ته کين بصارت کان محروم ڪري ڇڏيندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن کين قتل ڪري ڇڏيندا هئا. ٽين اهم ڳالهه اها به هئي ته ايران وارو وچون رابطو به ايراني حاڪمن جي اچڻ ڪري

ٽٽي ويو هو ۽ سنڌ جي وڳوڙي حالتن تي خليفي هارون الرشيد کان پوءِ ڌيان ڪونه ڏنو ويو. سنڌ جي سومرن، عباسين جي ڪمزوريءَ جو فائدو ورتو. اهو عرصو 218هه کان 247هه تي سگهي ٿو جيڪو عباسي خليفي مامون ۽ خليفي متوڪل علي الله جي وچ وارو زمانو هو ۽ سنڌين به اهو وجهه تاڙي سنڌ کي آزاد ڪرائي ورتو. آخر هو محمود غزنويءَ جي پوين تائين پوريون ٻه صديون ماٺ ڪري ڇو ويهي رهن ها ۽ ان حساب سان سومرن جو دور حڪومت تحفة الڪرام جي بيان مطابق به سؤ سال ٻيهي ٿو (مترجم).

(17) تحفة الڪرام (سنڌي – ص 98) اسان کي ٻڌائي ٿو ته سامره جا عرب هئا، جيڪي چوٿين صدي هجري ۾ هتي آيا هئا. دلوراءِ جو ڀاءُ ڇتو امراڻي بغداد وڃي خليفه کان سيد علي موسوي جي سرڪردگيءَ هيٺ سامره جا هڪ سؤ عرب پاڻ سان وٺي آيو" پر اسان کي تاريخي حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين صديءَ هجريءَ جي ختم ٿيڻ سان ئي سنڌ ۾ عربن خلاف ردعمل شروع ٿي چڪو هو ۽ گهڻا عرب سنڌ ڇڏي هليا ويا هئا. اهو حال ڏسي خليفه سليمان بن عبدالملڪ هڪ فرمان جاري ڪيو هو ته ڪو به عرب سنڌ خالي ڪري عرب ملڪ نه پهچي. (ڏسندا: سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص. 239). پر پوءِ به عرب سنڌ مان ڀڄندا رهيا. اها حالت ڏسي خليفي هشام بن عبدالملڪ (105_125هه_724_741ع) پنهنجي دور خلافت ۾ جنيد کي سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو ته ڪيئن به ڪري عربن کي سنڌ خالي ڪرڻ کان روڪي. ٽين صديءَ جي وچ ڌاران سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ سومرن جو تسلط قائم ٿي چڪو هو. ان وقت تائين شام ۾ خارجين جو ۽ مصر ۾ اسماعيلي فرقي جو زور وڌي رهيو هو ۽ هو سنڌ ۾ پنهنجا پير کوڙي چڪا هئا. چوٿين صدي ۾ قرمطين ڪوفي بصري کي تباهه ڪري مڪي معظمه کي ڦري لٽي ڀڙڀانگ ڪري ڇڏيو هو. ان دور ۾ خليفن جي ترڪ غلامن کي ايتري طاقت هوندي هئي جو جنهن خليفي کي وڻندو هون، ته انڌو ڪري ڇڏيندا هئا ۽ جنهن کي وڻندو هون ته قتل ڪري ڇڏيندا هئا ته پنهنجي جيڻ ۾ آجرت

(عاجز) هئا. سي چتني امراٽي کي سامري جا هڪ سو عرب ڪيئن ڪيري ڏين ها. اهي سؤ عرب پنهنجي پهري لاءِ چونڊ تي رکيائون ته ڪين ترڪن کان بچاءُ ملي پوي ها، ۽ اهي هڪ سو عرب وري هڪ سيد عليءَ جي همراهيءَ ۾ا بني اميه کان عباسي گهراڻو سيدن جو وڏيڪ رت پياڪ هو سو هڪ سيد جي همراهيءَ ۾ هڪ سو عرب ڪيئن موڪليندو، پر جيڪڏهن اهو قبول ڪجي ته سيد جي ماتحت سامري جا هڪ سو عرب چوٿين صديءَ ۾ سنڌ آيا ته اهو ممڪن ڪيئن ٿي سگهيو جو هنن سندس بيان موجب سلطان عبدالرشيد جي زماني ۾ 436هه ۽ 1050ع ۾ انهن هڪ سؤ عربن ايترو غلبو حاصل ڪيو، جو ساموندي ڪناري کان وٺي اُچ تائين سڄيءَ سنڌ جا ٽن صدين تائين حڪمران رهيا، جڏهن ته هنن کان وڏيڪ طاقتور عرب گهراڻا بنو اميه ۽ بنو عباس ٻئي گهراڻا سنڌ تي فقط هڪ سو ستيتاليهه سال مس حڪمراني ڪري سگهيا. جيڪڏهن عباسي سيدن جا ايڏا عقيدتمند هئا، ته پوءِ هنن سنڌ جي گورنر عمر بن حفص سان بدسلوڪي ڇو ڪئي هئي. مير معصوم بکري هن قبيلي جي اصل نسل تي خاص روشني ڪانه وڌي آهي. سندس بيان آهي ته سلطان محمود جي وفات کانپوءِ سلطان عبدالرشيد غزنوي جي زماني (441هه ـ1050ع) ۾ سومرن جو قبيلو ٿريءَ جي شهر ۾ ڪٺو ٿيو ۽ هنن سومر نالي هڪ ماڻهوءَ کي حڪومت جي پڳ ٻڌائي. بعد ۾ پاڙي جي زميندار صاد نالي هڪ شخص جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين، جنهن مان کيس هڪ پٽ ڄائو جنهن جو نالو ڀونگر رکيائين.

هن حقيقت مان اڻ سڌيءَ طور به ڳالهيون واضح ٿين ٿيون. هڪ ته سومرن جو قبيلو ”اصل نسل“ سنڌي هو پيو ته ان صاد نالي هڪ شخص جي ڌيءَ سان شادي ڪئي. نالي مان معلوم ٿئي ٿو ته صاد (سعد) عرب آهي. هن حقيقت مان محسوس ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ عرب زميندارن جي حيثيت ۾ وڃي رهيا هئا. سومرا سلطان عبدالرشيد جي دور ۾ نه، پر سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ايترا طاقتور ٿي چڪا هئا، جو منصوره کان وٺي ملتان جي حدن تائين مٿس حملا ڪندا ويا هئا. اهڙو حوالو مٿي اچي چڪو آهي.

مولانا عبدالحليم شرور پنهنجي ڪتاب ”تاريخ سنڌ“ جي پهرئين جلد ۾ هن قبيلي کي يهودي سڏي ٿو، جيڪو سندس خيال موجب بعد ۾ مسلمان ٿيو. مير طاهر محمد نسيانيءَ سومرن کي هندو راجپوتن جي نک مان سمجهي ٿو. ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻولي جي تاريخ (ص 227) ۾ سومرن کي هندو راجپوت لکيو آهي. مرزا قليچ بيگ (”قديم سنڌ“ ص 41) سومرن کي هندو راجپوت سڏي ٿو. ”راجستان“ ۾ لکي ٿو ته: ”سومرا هندو راجپوت آهن، ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا جلد 3 ۾ لکيل آهي ته: ”سومرن راجپوتن سنڌ۾ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. هن ڪتاب انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص 73 تي آهي ته سومرا ڏيهي نسل ۽ هندو آهن.“ سنڌ گزيٽيئر ص 179 تي لکيل آهي ته: ”سومرا پرمار راجپوتن مان اهن“ سر هينري ايلٽ پنهنجي ڪتاب هسٽري آف انڊيا جلد I ص 484 تي لکي ٿو ته سومرا اصل هندو هئا. عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ (ص 75) ۾ لکيو آهي ته سومرا عربي نسل قوم جا نه آهن. ايبٽ جي ”تاريخ سنڌ“ ۾، ص 89 جي حاشيه ۾ لکيل آهي ته سومرا قوم ڪڇ ڪانياواڙ گجرات، سورت، مڪران، ملتان ۽ بکر جا حڪمران رهيا آهن. ان کانسواءِ سندن نالا سومر، ڀونگر، ننگر، منگر، ڏونگر، دودو ۽ چنيسر ٻڌائن ٿا ته سندن اصل نسل راجپوت آهي. (مترجم)

(94) رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل جلد xix ڀاڱي، ٽئين ۾ ”ابن بطوطه ان سنڌ“ جي عنوان سان هن موضوع تي واضح نموني سان لکيو ويو آهي. هتان جي هڪ ڏيهي تاريخ بيگلار نامه سمن جي اقتدار جو سال 734هه(1333ـ34ع) ڪري لکيو آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هن مؤرخ کي ابن بطوطه جي اچڻ جي خبر ڪانه آهي.

(95) پڙهندا. ساه ڪنگس ”Sah Kings“ جي عنوان سان سندس مقالي جي صفحي ڇٽيهه تي حاشيه.

(96) ڪئپٽن فلپس جيڪو هاڻي ميجر جنرل آهي، پنجٽيهه سال کن اڳ هنن ٽرڙن تي بمبئي برانچ جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ سندس ڪي مضمون ڇپيا هئا. (اهو غلط آهي سومرا سنڌ جي سامونڊي ڪناري کان وٺي اُچ ۽ ملتان تائين سڄيءَ سنڌ جا حاڪم هيا) (مترجم).

18. ڪالا ڪوٽ وارو قلعو مسلمان دور کان اڳ جو آهي. ڇاڪاڻ ته قلعي جي چؤ ڀتيءَ اندر ڪالي ديويءَ جو مندر موجود آهي. جيڪڏهن اهو قلعو ڪنهن مسلمان بادشاهه جي دور ۾ تعمير ڪيو وڃي ها، ته هندن کي ڪهڙي مجال هئي، جو ڪالي ماتا جو مندر اڇي قلعي ۾ اندر ٺاهين ها (مترجم).

(97) ڪالا ڪوٽ جو بنياد تغلق جي دور کان گهڻو اڳ پيو هو. تاريخ معصوميءَ موجب هو سما گهراڻي جي سلطانن مان ٻارهون سلطان هو. ڪالا ڪوٽ قلعي لاءِ چيو ويندو آهي ته سما خاندان جي اقتدار ۾ اچڻ سان هن قلعي جو بنياد رکيو ويو هو. هن قلعي جا مختلف نالا جهڙوڪ: "ڪلان ڪوٽ" يعني عظيم قلعو ڪلياڻ ڪوٽ يعني سهڻو قلعو اهي سڀ نالا انگريزن جا ڄاڻايل آهن ۽ ڏيهي ماڻهو اهڙن نالن کان بي خبر آهن.

19. ٺٽي جو شهر سما خاندان جي اقتدار ۾ اچڻ کان گهڻو اڳي موجود هو. لب تاريخ (سنڌي ترجمو) جي ص 60 تي هڪ حوالو موجود آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي، ته ٺٽي شهر جو بنياد ڄام نظام الدين رکيو هو. تحفة الڪرام (ص 136) موجب هن سلطان 914هه (1508ع) ۾ وفات ڪئي. هو وڏيڪ چوي ٿو ته سندس حڪمرانيءَ جو دور پنجاهه سالن کان گهٽ ۽ ٽيتاليهن سالن کان مٿي آهي. هڪ اندازي مطابق هيءُ سلطان 866هه(1460_1461ع) ڌاران تخت تي وينو هوندو. اڳتي هلي سنڌ جو هي مؤرخ ٻڌائي ٿو ته ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي 900هه (اٽڪل 1495_1496 ڌاران) ٺٽي جي شهر جو بنياد رکيو (ص 463_64) پر حقيقت اها آهي ته جڏهن سلطان محمد تغلق (725_752هه) طغيءَ جو پيڇو ڪندي سنڌ تي حملو ڪيو هو ته ٺٽو نه فقط موجود هو پر هڪ مضبوط قلعو به هو. خواجه رشيد الدين فضل الله طيب، پنهنجي پٽ عزيز الدين ابراهيم حاڪم شيراز ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ مغلن جي حوالن جو ذڪر ڪندي ٺٽي جونالو ڪنيو آهي. خواجه رشيد الدين کي سلطان خدا بندي 718هه ۾ قتل ڪرايو. (مڪلي نامه ص 21) امير خسروءَ (651_725هه) پنهنجو ديوان تحفة الاصغر ترتيب ڏنو هو. جنهن ۾ هن سورهن سالن کان اڻويهن سالن جي عمر تائين جيڪا پنهنجي شاعري ڪئي هئي، تنهن کي مرتب ڪري مٿيون نالو ڏنو هئائين، جنهن ۾ سندس هڪ غزل آهي.

سرو چوتو در اچ ودر تتہ نباشد
گل مثلِ رخ تو البتہ نبا شد

جيڪڏهن هن غزل ناهڻ وقت امير خسروءَ جي عمر 19 سال هوندي ته مذڪوره غزل 670هه ڌاران ناهيو هوندائين. هن حقيقت مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته سن 670هه ڌاران ٺٽي جي رونق، رنگيني، سونهن ۽ سيبتائي ايتري مشهور ٿي وئي هئي، جو دهليءَ وچي دنگ ڪيو هئائين ۽ وقت جا مشهور شاعر پنهنجي محبوب جي سونهن جي ڀيٽ ٺٽي جي سهڻن گلن ۽ سروقد سان ڏين ٿا. ان ڪري اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ٺٽي جو شهر 670هه کان به پنجاهه سٺ سال اڳ تعمير ٿي چڪو هوندو.

خان شهيد ولد سلطان غياث الدين بلبن 668هه ۾ ملتان جو گورنر ٿي آيو. ان جو ذڪر ڪندي تاريخ مبارڪ شاهيءَ (تاليف 838هه) ۾ لکيو آهي. از مالم تاحد جناتي اقطاع او داخل ملتان بود........ جناتي شصت ڪروه ارز تتہ پيشتر برسر درياه است" (مڪلي نامه ص 21 تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ترجمو- کي - ڪي- باسو ص 40).

مٿين تاريخي حوالن مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي جو بنياد ڄام نظام الدين جي دور کان گهٽ ۾ گهٽ به اڍائي صديون اڳ پيو هو (مترجم).

20. جيڪڏهن اها حقيقت آهي ته لاهري بندر تي لاهور تان نالو پيو آهي

تہ پوءِ ڪراچي کي لاهري بندر سڏيو ويچي. چاڪاڻ تہ ڪراچي جي بندر تان گھڻو ڪري پنجاب جو تيار ٿيل مال چڙھندو آهي. اهڙيءَ طرح پٽالا ۾ ان ڪانپوءِ ديبل بندر بہ هئا. بمبئي بندر تان دهليءَ جو مال چاڙهيو ويندو آهي. بندرن جا نالا پنهنجا هوندا آهن. انهن تان ڪٿان جو مال چاڙهي سگهجي ٿو. لاهري بندر جو بنياد ابن بطوطہ جي سفرنامي موجب 737ھ ۾ 1333-1334ع ۾ پيو هو. ان زماني ۾ لاهور ڪو مشهور ماڳ نہ هو پر تاريخي حقيقت مان پتو پوي ٿو تہ جلال الدين خوارزم شاهہ چنگيز خان جي حملي جو تاب نہ سهي سنہ 619ھ-1225ع ۾ سنڌ پهتو هو ۽ ديبل جي حڪمران سنان الدين چنيسر جي راڄڌاني ديبل تي حملو ڪيو هئائين. سنڌي روايتن مطابق ان چنيسر جي گهر واريءَ جو نالو ليلا هو جيڪا لهور شهر جي ويٺل هئي.

(98) پرچس پلگرمس- جلد 1 ص 520 (منهنجو خيال آهي تہ ٺٽي ۾ لاهور جي صنعت ڪارن سان پورچوگيزن جو واپار هلندڙ هوندو. (مترجم).

21. اهي هندو نہ پر سنڌي نالا آهن. سنڌ وارا اهڙن نالن رکڻ کي عيب ڪونہ سمجهندا آهن. ڄام بابينو ڄام ٻانڀڻو يا ٻانهن ٻيٽو (مترجم).

22. ڄام خيرالدين نہ، پر هن کي ڄام تماچي سڏيو ويندو هو جنهن کي سلطان فيروز تغلق جي زماني ۾ دهلي نيو ويو هو (ڏسندا مڪلي نامہ ص 136 ۾ ساڳئي ڪتاب ۾ ڏنل شجرو). (مترجم).

مڪلي نامہ ۾ ڏنل سمن جي شجري موجب ڄام خيرالدين جو پنهنجو نالو ڄام توگاچي هو. سما گهراڻي ۾ رڪن الدين ڄام تماچي فيروز الدين ڄام انڙ (اول) جو پٽ هو. خيرالدين ڄام تغاچي ڄام جوڻي اول جو پٽ هو. ڄام خيرالدين جا پٽ ڄام ڪرن ۽ ڄام صدرالدين عرف ڄام سڪندر هئا. ڄام تماچي ۽ ڄام بابينو ڀائر آهن. پر سندن پيءُ جو نالو ڄام انڙ آهي. (مڪلي نامہ ۾ ڏنل شجري مطابق) ان زماني ۾ حسن ڪانگو دولت آباد ۾ ۽ گجرات ۾ اميران صده بغاوت ڪئي هئي. تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي (مترجم) طفيءَ باغيءَ کي ڄام خيرالدين پناهہ ڪانہ ڏني هئي، پر ڄام جوڻي ۽ ڄام بابيني پناهہ ڏني هئي، جيڪي پاڻ ۾ چاچا ڀائٽيا هئا. (مترجم).

23. سلطان فيروز شاهہ اسپدار رجب جو پٽ هو ۽ اسپدار رجب سلطان غياث الدين تغلق جو ڀاءُ هو. ان رشتي موجب سلطان فيروز ۽ سلطان محمد تغلق پاڻ ۾ سؤٽ هئا، پر هتي غلطيءَ وچان سلطان محمد تغلق کي سلطان فيروز جو چاچو سمجهيو ويو آهي. (ڏسندا تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص 121 _تاريخ فيروز شاهي اردو حصو اول_ سراج عفيف ص 35 (مترجم).

(99) اليٽ واري نسخي ۾ چار لک لکيل آهي. مان سمجهان ٿو تہ اها اتاري ڪرڻ واري جي غلطي آهي. * هن واقعي بابت تاريخ فيروز شاهيءَ جي مصنف سراج عفيف جو بيان آهي، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. اسان کيس بنگال ۾ فقط هڪ جنگ دوران سلطان شمس الدين جا هڪ لک اسي هزار ماڻهو (مسلمان ڀائر) ڪسندا ڏسون ٿا. (ڏسو تاريخ فيروز شاهي سراج عفيف اردو ترجمو ص 94 تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ترجمو کي ڪي باسوص 129) تاريخي واقعن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ دهليءَ جي سلطانن وٽ بنگالين ۽ سنڌي مسلمانن لاءِ ڪوبہ رحم ڪونہ هو. (مترجم).

24. دولت آباد ۾ آباد اميران صده بغاوت ڪري دولت آباد جي گورنر مجدد الملڪ کي قتل ڪري اسماعيل ماخ کي دولت آباد جي تخت تي ويهاريو. اها خبر جڏهن سلطان محمد تغلق کي پهتي تہ وڏو لشڪر ساڻ ڪري دولت آباد ڏانهن روانو ٿيو. سلطان اجا دهليءَ کان پنجٽيهن ميلن تي پهتو تہ خبر پيس تہ گجرات ۾ اميران صده جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ سلطان طرفان موڪليل احمد لاچين کي باغين گجرات ۾ قتل ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان سان گڏ عزيز خُمار کي بہ ماري ڇڏيو اٿن. کيس دولت آباد مان اهي بہ خبرون پهتيون تہ اسماعيل ماخ کي حسن ڪانگو ٻوڙائي علاؤالدين جي لقب سان پاڻ تخت تي ويٺو آهي. دولت آباد جي انتظام رکڻ لاءِ عماد الملڪ کي روانو ڪيو ويو پر ان کي حسن ڪانگو قتل ڪري ڇڏيو. هيڏانهن وري کيس طغي جي بغاوت جو پتو پيو. جنهن صوبيدار شيخ معزالدين کي قتل

ڪري گجرات جي اميران صده کي پاڻ سان ملائي ورتو هو. سلطان اها خبر ٻڌڻ سان ڀڙوچ طرف روانو ٿيو جتي طغي، کنڀات جي عوام جو قتل عام ڪري آرام لاءِ ترسيو ويٺو هو. سلطان نهرو والا پهتو ته خبر پيس ته طغي ڪڙه ۾ مقيم آهي. سلطان وسندي مينهن ۾ سفر ڪندو اساول روانو ٿيو ۽ ٽئين چوٿين ڏينهن وڃي ڪڙه پهتو. ٻنهي ڌرين ۾ جهيڙو لڳو. طغي اتان شڪست کائي گرنار جي راجا مهروپ وٽ پهتو. سلطان ٻه سندس ڪڍ گرنار جو رخ ڪيو. گرنار جي راجا سلطان کان ڊڄي طغي کي گرفتار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪيس اهڙي ٻاڦور پئجي وئي. پوءِ هن اڳتي وڃي ٺٽي جي سمي کان سام گهري.

تاريخ ۾ ٻه ٽي ڳالهيون اهڙيون آهن، جن تي ويچارڻو پوندو ته طغيءَ جي بغاوت ايڏي اهم ڇو هئي؟ جڏهن ته دولت آباد ۾ اميران صده دولت آباد جي گورنر مجدد الملڪ کي قتل ڪري ڇڏيو هو. اسماعيل ماخ کي دولت آباد جو بادشاهه بنايو ويو. هو جنهن کي حسن ڪانگو ڊوڙائي پاڻ بادشاهه ٿيو. انتظامي ڪارروائي لاءِ سلطان، عماد الملڪ کي لشڪر ڏئي روانو ڪيو ته ڪيس ٻه قتل ڪيو ويو. طغي، اسماعيل ماخ ۽ حسن ڪانگو جهڙو ڏوهي ته ڪونه هو جن سلطان طرفان مقرر ڪيل گورنر ۽ موڪليل سپهه سالار کي قتل ڪري، تاج سر تي رکي تخت تي ويهي بادشاهه هجڻ جو دم هنيو هو. سلطان انهن سيني ڳالهين کي ڇڏي اٿو ٻڌي ڄڻ طغيءَ جي ڪڍ لڳي ٿو پوي. ڪاوڙ سندس ڪنڌي تي ايتري چڙهيل آهي، جو وسندي مينهن ۾ ٻه پيشقدمي ڪندو ٿو رهي. پر تاريخي واقعن مان معلوم ٿئي ٿو ته سلطان 1347ع جي اڳياڙيءَ ۾ گجرات پهتو هو. پر ان 1347ع وارو پورو سال، 1348ع وارو پورو سال 1349ع وارو پورو سال، 1350ع وارو پورو سال ۽ 1351ع وارو پورو سال ويندي آگسٽ سيپٽمبر تائين ڪٿي گذاريو.

جيتريقدر طغي تي حملي ڪرڻ جي اهميت جو سوال آهي ته معلوم ائين ٿئي ٿو ته سلطان محمد تغلق جو طغيءَ تي حملي ڪرڻ جو ايترو شوق ڪونه هو جيتري ڪيس ٺٽي تي حملي ڪرڻ جي نيت هئي. هن حقيقت کان پوريءَ ريت باخبر هو ته طغي سنڌ ڪانسواءِ ڪٿي سر لڪائي ڪونه سگهندو.

اسان کي ابن بطوطه جي سفر نامي مان پتو پوي ٿو ته جڏهن ابن بطوطه سن 738هه/1333-1334ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو ته محمد شاهه تغلق ٻه ان وقت موجود هو ۽ ابن بطوطه ان سان گڏجي گينڊي جو شڪار ڪيو هو (ڏسندا سفرنامه ابن بطوطه اردو- ص 20) ان زماني ۾ سمن ۽ سومرن جي وچ ۾ جنگ هلي رهي هئي. سلطان محمد تغلق (725هه) جي زماني ۾ ڄام انڙ، سومرن جي حڪومت ختم ڪري 1333-1334ع سنڌ ۾ سمن جو راڄ قائم ڪيو. تاريخ سنڌ ۾ عبدالغني عبدالله جي حوالي موجب هن ساموئي (سانگر) مان وڏو لشڪر وٺي سيوهڻ تي ڪاهيو ۽ دهليءَ طرفان مقرر ڪيل گورنر ملڪ رتن کي قتل ڪري ڇڏيو (ص 110) امڪان اهو آهي ته سمن جي سگهه کي اپڙڻ کان روڪڻ لاءِ هن مٿا مونا هنيا هوندا، پر سوپارو نه ٿيو هوندو. ان پلاند وٺڻ لاءِ طغنيءَ ڪيس هڪ وجهه فراهم ڪري ڏنو هو.

ٻي ڳالهه ته سلطان گجرات جي حدن ۾ 1347ع ۾ داخل ٿيو ۽ ٺٽي ۾ پنجين سال يعني 1351ع جي آگسٽ ۾ پهچي ٿو. جيڪڏهن في ڏينهن جي، ويهن ميلن واري سولي منزل ڪجي، ته ٻه اهو فاصلو هڪ مهيني جو ٻه ڪونه آهي. رستي ۾ طغي سان رڳو ٻه پيرا مقابلو ٿيو. سلطان نربدا جي ڪناري وٽان يوسف بغرا کي ٻه هزار لشڪر ڏئي. طغي جي مقابلي لاءِ روانو ڪيو. جنهن ۾ يوسف مارجي ويو. تاريخي حوالن مطابق ٻيو مقابلو ڳڙهه ۾ ٿيو. جنهن ۾ طغي هارائي ڀاڄ کاڌي. ان کانپوءِ طغي اڳ ۾ ۽ سلطان محمد تغلق سندس ڪڍ آهي. طغي تيز رفتاريءَ سان هلندو سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿي وڃي ٿو ۽ سلطان ٺٽي جي حدن تي بيهي وڃي ٿو ۽ حملي ڪرڻ کان اڳ مري وڃي ٿو. سراج عفيف پنهنجي ڪتاب فيروز شاهي (ص 178) ۾ لکيو آهي ته: ”سلطان

محمد شاهہ تغلق پنهنجي جرار لشڪر سان سالها سال ڪوشش ڪانپوءِ بہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو.“ هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان محمد شاهہ تغلق بيمار ٿيڻ کان اڳ ۾ ٺٽي تي حملو ڪري چڪو هو. تاريخ فيروز شاهي (ضيا برني) جو هڪ واضح حوالو آهي تہ محمد شاهہ تغلق 1348ع وارو چوماسو منڊل ۽ پاتري ۾ گذاريو. 1349ع وارو چوماسو هن گرنار ۾ گذاريو ۽ 1350ع وارو چوماسو گوندل ۾ گذاريو. منڊل ۽ پاتري جو ماڳ ڪڇ جي علائقي ۾ ٺٽي جي ويجهو آهي. معلوم ائين ٿو ٿئي تہ طغي 1348ع ۾ سنڌ ۾ داخل ٿي چڪو هو نہ تہ سلطان محمد تغلق هن ڪي پوئتي ڇڏي اڳ ۾ منڊل ۽ پاتري ڪونہ رسي ها ۽ لازمي طور تي سندس ائين ڪڍ لڳو آيو هوندو، جيئن پڙوچ کان لڳو آيو هو. ٺٽي تي حملي ڪرڻ ۽ شڪست کائڻ ڪانپوءِ هن وٽي گرنار ڏانهن منهن ڪيو ۽ اتان خداوند زاده، حرم، مخدوم صدرالدين ۽ وڏي فوج وٺي اچڻ لاءِ هن پنهنجو ماڻهو موڪليو (تاريخ فيروز شاهي-برني ص 740) امڪان آهي تہ هن اتان خراسان جي حڪمران علي قليءَ ڏانهن مدد موڪلڻ لاءِ خط لکيو هجي، جنهن وزيراعظم قرغن جي پاءُ التون کي مغلن جو لشڪر ڏئي سلطان محمد تغلق جي مدد لاءِ سنڌ روانو ڪيو. ٺٽي جي هن حملي ۾ فيروز شاهہ محمد تغلق سان گڏ ڪونہ هو. (ڏسندا تاريخ فيروز شاهي ص 720_728) پر ڪيس پنهنجو مقام بڻائي احمد اياز سان گڏ دهلي ڇڏي آيو هو. تاريخ جي حوالن مان اڻ سڌيءَ طور اهو معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان محمد تغلق جي گهٽي وقت کان وٺي پٽي نہ پوڻ ڪري دهليءَ جي هڪ بزرگ هستي نصيرالدين چراغ مخدوم عباسي، فيروز شاهہ کي دهلي سلطنت جو سلطان بنائي تخت ۽ تاج سندس حوالي ڪري ڇڏيا هئا. اهو ٻڌي سلطان محمد تغلق ٻنهي کي قيد ڪري پيش ڪرڻ جو حڪم ڪيو. اهي ٻئي ان وقت پهتا، جڏهن سلطان محمد زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مبتلا هو. (ڏسندا منتخب تاريخ ملا عبدالقادر انگريزي ص 322) سلطان فيروز شاهہ تخت تي ويهڻ ڪانپوءِ هانسي وارو سارو پرڳڻو مخدوم نصيرالدين کي ڏئي ڇڏيو (منتخب التواريخ انگريزي_323) تاريخي حقيقتن مان اسان کي اهو پتو ٿو پوي تہ سلطان محمد شاهہ جي حڪم سان دهليءَ جي جنهن لشڪر درياهہ پار اڪري ٺٽي تي حملو ڪيو هو تنهنجي فتح ۽ شڪست جو ذڪر ڪونہ ٿو ملي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ دهليءَ جي فوج کي سلطان محمد شاهہ جي زندگيءَ ۾ ئي شڪست ملي هئي، جنهن جا اهڃاڻ هي آهن:

ان زماني ۾ دستور هوندو هو تہ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهہ تي قطعہ تاريخ ضرور چيو ويندو هو. ان زماني ۾ قتلغ خان ديوگريءَ مان سلامتيءَ سان موٽي آيو تہ درٻاري شاعر بدر چاچ قطعہ تاريخ لکي درٻار ۾ پيش ڪئي هئي. پر جڏهن سلطان محمد شاهہ پاڻ هن وڏيءَ بيماريءَ مان ڇُٽي ڇُٽي اٿي ٿو تہ ڪنهن بہ شاعر قطعہ تاريخ ڪانہ چئي ۽ نہ وري ڪنهن قصيدو چيو. سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ بيماريءَ واري ڳالهہ جڙتو آهي. ڊاڪٽر مهدي حسين پنهنجي ڪتاب (رائيز ائنڊ فال محمد شاهہ تغلق ص 209 ۽ 210) ۾ لکيو آهي تہ سلطان محمد شاهہ تغلق جو موت زهر سان ٿيو هو. امڪان اهو آهي تہ هن زهر ان وقت کاڌو هوندو، جنهن وقت کيس پتو پيو هوندو تہ ٺٽي ڏانهن رواني ڪيل لشڪر کي سنڌ وارن شڪست ڏني آهي. ان ڪانسواءِ 1348ع ۾ منڊل پاتري پهچي وري گرنار چو موٽي ويو. اهڙي ساڳي برسات تہ ٺريءَ ۾ بہ هوندي. طغيءَ جي ڪڍ بہ پيشقدمي دوران مينهن وسائيندو آيو هو. تنهن ڪري مينهن جو سبب ڏئي سلطان محمد تغلق کي واپس موٽائڻ تاريخي وڏاءُ آهي. ٻي ڳالهہ تہ جڏهن دهلي کان نڪتو هو تہ ساڻس گڏ لشڪر هو. تہ پوءِ هن گوندل ۾ ويهي، مشائخ، عالم، امرا، سوار ۽ پيادل فوج گهرائي ورتي. ملتان، اچ، ديبال پور ۽ سيوستان مان ٻيڙيون گهرايون. لشڪر پهچڻ ڪانپوءِ بہ 751هہ يا 1350ع وارو سڄو سال ٺٽي ۽ ٺريءَ پرسان واندو ويهي ٿو گذاري ۽ 752هہ جي محرم مهيني ۾ 1351ع جي مارچ مهيني ۾ سندس وفات ٿئي ٿي ۽ ان وقت جنگ هلي رهي هئي پورو ڏيڍ سال واڏو فوج کي پهتي ٿيو هو. پر تاريخ ۾ جنگ ان وقت ڏيکاري وڃي ٿي، جنهن وقت سلطان محمد شاهہ تغلق موت جي بستري تي

سمهيل آهي. هن مان سلطان جي شڪست جو جواز ڳولڻو هو. دهليءَ جي فوج جي شڪست جو اندازو لشڪر ۽ سلطان فيروز شاهہ جي طرز عمل مان بہ لڳائي سگهجي ٿو. تہ هن شاهي تخت تي ويهڻ شرط دهليءَ طرف ڪوچ ڪرڻ جو حڪم ڏنو (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 121). جيڪڏهن جنگ چالو حالت ۾ هجي ها تہ دهليءَ جو لشڪر غالب هجي ها، تہ فيروز شاهہ بہ جنگ جاري رکي ها. پر جيڪڏهن دهليءَ جو لشڪر ٺٽي کي فتح ڪري ها جشن ملهائڻ جا بيان تاريخن ۾ ملن ها. قصيده پڙهڻ ۾ اچن ها، قطع تاريخون لکيون وڃن ها. التون بهادر سان شامل مغل فوج فتح جي حالت ۾ ٺٽي جي ڦر لٽ جو آسرو رکي جنگ ۾ شريڪ ٿي هئي، تن هٿان پورچوگيزن جيان ٺٽو سڙندو ٻرندو خاڪ ٿيندو ڏسون ها. پر جڏهن ٺٽي جي بدران دهليءَ جي لشڪر هار کاڌي ۽ مغلن کي ٺٽي جي ڦر لٽ جو وجهہ نہ مليو. تہ سلطان فيروز جي لشڪر کي شڪست خورده فوج سمجهي مٿانئس حملو ڪيو“. (ڏسندا تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 45_تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص121_ تاريخ سنڌ_اعجاز الحق ص 394). پر لشڪر جي رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ دهلي فوجي ڪئمپ ۾ ڇا حال هو؟ سو ضيا برني جي حوالي سان ٻڌندا هلو. ”هُو ڏاڍا پريشان هئا. ڪين پنهنجي پهچڻ ۽ واپس وڃڻ جو رستو معلوم ڪونہ هو. انهن حالتن ۾ هو پنهنجي زندگين تان هٿ ڌوئي ويٺا. (ص 742) خوف ۽ خطري سبب سڀ نِنڊا وڏا نماز، دعا، تضرع، مسڪيني ۽ انڪساري ظاهر ڪرڻ ۾ مشغول هئا. ان حيراني ۽ پريشانيءَ جي حالت ۾ سندن اکيون مٿي کڄي ويون. عام طور تي لشڪر جي زبان تي هي الفاظ هئا. يا دليل المتحربين يا غياث المستغيشين“ (تاريخ فيروز شاهي ضيا برني ص 744). ”شور ۽ غوغاءَ سبب عورتن ۽ ٻارن جي لڙجي وڃڻ جي ڊچ کان بہ تي ڏينهن تہ ماڻهن جي نڙيءَ کان هيٺ نہ مانيءَ جو گرهہ نہ پاڻيءَ جو ڍڪ لهي سگهيو هو“ (تاريخ فيروز شاهي ضيا برني_ ص 752) اڃا قيام گاهہ کان پري نہ ويا، تہ ٺٽي جي مفسدن اچي مٿائن حملو ڪيو. هنن ڪنهن بہ طريقي سان درياهہ تي پهچي، ڪناري سان آرام ڪيو“ (ضيا برني) 754_755) هي تغلق دور جي درٻاري مؤرخ جا اکر آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان فيروز شاهہ کان اڳ خود سلطان محمد تغلق سنڌين هٿان شڪست کائي چڪو هو.

سنہ 1351ع کان 1364_1365ع تائين سلطان ڄام بابينو ماٺ ڪري ڪونہ ويٺو. جڏهن سلطان فيروز شاهہ تغلق لکنؤ جي علائقن تي حملا ڪيا تہ هن ڄام ملتان جي حد تائين دهليءَ جي حڪمراني وارا علائقا فتح ڪري سنڌ سان گڏي ڇڏيا هئا (مڪلي نامہ ص 104) سن 1364_1365ع سلطان فيروز شاهہ، وزير اعظم خان جهان کي دهليءَ ۾ پنهنجو قائم مقام ڪري ٺٽي تي حملو ڪيو. ان وقت ڄام جوڻو ۽ ڄام ٻانهبيڻو ٺٽي جا حڪمران هئا. (مڪلي نامہ 104) – تاريخ مبارڪ شاهي انگريزي ص 138).

ٺٽي تي حملي ڪرڻ وقت سلطان فيروز سان نوي هزار سوار، اسي هزار پيادا، چار سو اسي جنگي هاٿي ۽ پنج هزار ٻيڙيون هيون. (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 142_143) سنڌين جي فوج جو انگ ويهہ هزار سوار ۽ چار لک پيادا ٻڌائي ٿو (ص 145). پر جنرل هئگ انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص 80 تي ٻڌائي ٿو تہ سنڌي چار لک بدران فقط چاليهہ هزار هئا. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ مقابلي ڪانپوءِ سلطان فيروز هڪ ڏينهن پنهنجي فوج جي ڳڻپ ڪئي تہ ڏٺائين تہ سندس گهوڙيسوارن مان باقي چوٿون حصو وڃي بچيو هو. (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 145) يعني سلطان جي نوي هزار گهوڙيسوارن مان سنڌين سٺهٺ هزار قتل ڪري ڇڏيا هئا. ان حساب سان پيادا بہ مئا هوندا. ان ڪانپوءِ بادشاهہ گجرات ڏانهن رخ ڪيو. تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 146) جڏهن روانگي لاءِ دمامي جو آواز دهلي جي لشڪر جي ڪن تي پيو تہ ڏاڍا خوش ٿيڻ لڳا (تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 148) مؤرخ هتي ڏڪر ۽ جانورن جي بيماريءَ جو بهانو ڏئي، سلطان کي گجرات ڏانهن پهچي وڃڻ جو جواز فراهم ڪري ٿو ڏئي، جيڪا سندس پهرين شڪست هئي. مؤرخ طرفان پيش ڪيل

سبب تڏهن دل سان لڳن ها، جڏهن سلطان فيروز شاه هندستان کان گهڻو پري هجي ها. سندس رسد واري لائين ڪٽيل هجي ها، يا گهيري اندر هجي ها. هو گجرات ۽ ڪڇ جي پرسان بيٺو هو ۽ دهليءَ تائين سندس حڪمراني هئي. جيڪڏهن سندس جانور بيمار هئا ته ساڳي وبا ٺٽي جي جانورن ۾ پئجي ٿي سگهي. ٺٽو محدود هو، پر دهليءَ جي سلطنت وسيع هئي. ان حساب سان به حالتون سلطان فيروز جي وڏيڪ فائدي ۾ هيون. جيتريقدر وٺن مرڻ واريءَ حقيقت جو تعلق آهي ته سلطان جي وزير اعظم خان جهان ڏانهن لکيل خط ۾ اهڙو ذڪر موجود ڪونه آهي، جنهن ۾ ڏانهس بي انتها سازو سامان رواني ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو آهي (ايضاً ص 158) پر سلطان جي شڪست ۽ لشڪر ۽ سلطان جي گمشدگيءَ جو ٻڌي سڄي دهلي ڏهين محرم ٻڻجي وئي هئي. وقت جو مؤرخ عفيف لکي ٿو ته: ”خان جهان جي موجود هجڻ ڪري ڪنهن کي مخالفت ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانه هئي، پر سڄو شهر ماتم ڪده بڻيل هو (ص 152) هن اٽڪل ڪري سلطان فيروز شاه جي نالي هڪڙو جڙتو فرمان جاري ڪيو، جنهن ۾ بادشاه ۽ لشڪر جي خير عافيت جو ذڪر هو (ايضاً ص 152). سلطان فيروز شاه ٺٽي روانو نه ٿيو، پر سندس فوج تي سنڌين جو خوف ايترو غالب هو، جو هو رات جي وڳڙي ۾ پوئتي ڀڄڻ لڳا. سلطان کي صلاح ڏنائون ته فوج کي ڀڄڻ کان روڪڻ لاءِ مٿس پهرو رکيو وڃي، بادشاه به خان جهان ڏانهن هن مضمون جو فرمان روانو ڪيو ته فوجي جيڪي سنڌ وڃڻ کان لهرائي دهليءَ پڄي اچن ٿا، تن کان پڇا ڳاڇا ڪئي وڃي“ ايضاً 162_163 خان جهان انهن ڀاڄوڪڙن کي پڪڙي سزا ڏيڻ لڳو (وڌيڪ لاءِ ڏسندا تاريخ فيروز شاهي عفيف ص 161_164).

سلطان فيروز پنهنجي لشڪر سان وڃي سنڌوءَ جي ڪنار سان پنهنجي فوجي ڪئمپ هنئين پر ڪيس ٺٽي تي حملي ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿي. وري حملن جي شروعات سنڌين ڪئي، جيڪي روزانو گهاٽ چڙهي، اچي سلطاني لشڪر مٿان حملو ڪندا هئا. (ايضاً عفيف 167 شاهي فوج کي ٺٽي سامهون سنڌو پار ڪرڻ جي جرئت ڪانه ٿي. سلطان فيروز عماد الملڪ ۽ ظفر خان کي حڪم ڪيو ته لشڪر وٺي هڪ سو ٽيه ڪوه مٿي وڃي، بکر وٽان درياه اولهه پاسي ڏانهن پار ڪن. وري ٻئي ڪناري سان هڪ سو ٽيه ڪوه سفر ڪري ٺٽي اچن. شاهي فرمان مطابق هنن ائين ڪيو (ايضاً 167). جنگي ميدان سلطان کان ايترو پري هو، جو فقط گهوڙن کي ڊوڙندي ڏسي رهيو هو. شاهي مورخ عفيف لکي ٿو ته سلطان فيروز شاه جون اکيون آسمان ۾ کُتل هيون ۽ لطيفه غيبي جو اميدوار هو (ص 168). بعد ۾ سلطان پنهنجو ملازم موڪلي عماد الملڪ ۽ ظفر خان کي گهرائي ورتو ۽ اهي جنهن رستي سان ويا هئا، تنهن سان واپس موٽيا.

اهو حال ڏسي صلاح مشورو ڪري عمادالملڪ کي دهليءَ موڪليو ته جيتري به فوج ٿي سگهي وٺي اچي. (ايضاً 169). هيءُ سلطان فيروز جي ٽين شڪست هئي. عماد الملڪ دهليءَ پهتو. خان جهان، بدايون، قنوج، ائوڌ، جونپور، بهار، ديپال پور، ترهٽ، مهوبه، ايرج، چنديري، ڌار دميان دوآبه، سامانه، ملتان ۽ لاهور جو لشڪر ميڙي چونڊي ٺٽي روانو ڪيو ويو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق 403، تاريخ فيروز شاهي عفيف ص _17). مذڪوره لشڪر جي پهچڻ ڪانپوءِ به سلطان فيروز کي ٺٽي جي فتح جو آسرو ڪونه هو. ان ڪري سلطان فيروز ماڻهو موڪلي مخدوم جهانيان کي اُچ مان گهرائي ورتو. جنهن دهليءَ جي لشڪر ۾ ويهي دعا تهجد ۽ مناجات جا تير ۽ تفنگ شروع ڪيا. اهي سما جيڪي تغلقن جي تلوارن کان نه ڊنا، سي مخدوم صاحب جي تسبيح جي ڪرامت کهي وڌا (وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسندا مڪلي نامه ص 133 ۽ 134). ڊاڪٽر پروفيسر مهدي حسين آغا به پنهنجي ڪتاب تغلق ڊينسٽي ۾ لکي ٿو ته: سلطان فيروز شاه، ٺٽي ۾ ٽي ڀيرا شڪست کاڌي هئي. (ص 404_405) (مترجم).

فيروز شاه تغلق جي مقابلن دوران سمن ۾ ڪنهن به قسم جو اختلاف

ڪونہ هو. ڪنهن بہ تاريخ ۾ اهڙن اختلافن جو هلڪو اشارو بہ موجود ڪونہ آهي (مترجم) سمن آڻ ڪانہ مڃي هئي، پر سلطان فيروز شاهہ سندن مرشد مخدوم جهانيان کي ميڙ ڪري وٺي آيو هو. (تفصيل لاءِ ڏسندا مڪلي نامہ ص 133 ۽ 134) مترجم.

25. ڄام نظام الدين جي پيءُ جو نالو ڄام سنجر عرف ڄام راءِ ڏنو هو (شجرو مڪلي نامہ) مترجم.

(100) بيگلارنامي ۾ ڄام ننڍي جي وفات جو سال 914هہ ڏنل آهي.

(101) مير معصوم جو بيان ائين آهي، پر ابوالفضل، نظام الدين ۽ فرشتي جو بيان ارسڪن Erskins جيان آهي، جنهن پنهنجي تاريخ ۾ پهرين ٻن تيموري حڪمرانن بابت حوالا هنن وٽان کنيا آهن. (ڏسندا سندس ڪتاب جو جلد I حاشيہ 343). سندس بيان آهي تہ محمد بيگ جي قتل جي پلاند وٺڻ ڪارڻ ارغونن هڪدم بکر ۽ سيوهڻ تي قبضو ڪيو هو پر مير معصوم هن دؤر جو اعتماد جوڳو مؤرخ آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻ بکر ۾ ڄائو هو. هن پنهنجي پيءُ کان بہ احوال پڇي پڪ ڪئي هوندي، جنهن 1583ع ۾ وفات ڪئي هئي. ان صديءَ جي اڳياڙي جي احوالن بابت هن پنهنجي ڏاڏي کان بہ پڇا ڳاڇا ڪئي هوندي، ٻي ڳالهہ اسان کي اها بہ ڏسڻ ۾ بہ اچي ٿي تہ تاريخ ۾ هو ارغونن جي ڌر نہ آهي شايد هن جون همدرديون ارغونن سان وڌيڪ هيون.

26. مير معصوم ڏنو وائنو ارغونن جي ڌر ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سمن جو علم دوست گهراڻو هو. ڪنهن سان اڱرائي ڪونہ ڪيائون، ڪنهن ملڪ تي حملو ڪري اتان جي رهواسين کي غلام ڪونہ بنايائون. نہ شهرن کي باهيون ڏنائون ۽ نہ وري ماڻهن جو قتل عام ڪيائون جهڙيءَ ريت ارغونن ڪيو. سنڌ ۾ شاهہ بيگ ارغون گهراڻي جو بنياد وڌو هو. پر ان گهراڻي جي حڪومت فقط سندس پٽ تائين هلي ختم ٿي وئي. يعني ارغون گهراڻي جو فقط هڪ ماڻهو شاهہ حسين ارغون سنڌ تي حڪومت ڪري سگهيو. هن 962هہ (1554ع) ۾ وفات ڪئي ۽ پنهنجي حڪمرانيءَ واري دؤر ۾ سنڌ، ڪڇ ۽ ملتان خلاف

اهي ڦهري ڪارروايون ڪيون، جو تاريخ ۾ انهن جو مثال ئي ڪونہ ٿو ملي. سمن سلطانن جو دؤر 1333ع کان شروع ٿئي ٿو ۽ 1520ع تائين هلي ختم ٿئي ٿو. اهو عرصو گهٽ وڌ بہ سو سال ٿيندو. ان عرصي دوران ڪيترائي حڪمران ٿيا، جيڪي هڪ ٻئي کان وڌيڪ سخي، هڪ ٻئي کان وڌيڪ علم دوست ۽ هڪ ٻئي کان وڌيڪ غريب پرور هئا. هنن ڌارين کي سنڌ کان ڪوهين دور رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سنڌ جي آزاديءَ واسطي پنهنجا سر ترين تي رکيا. افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ ان سڄي گهراڻي جي هيترن سارن سلڇڻن حڪمرانن جي لاءِ مير معصوم جي تاريخ ۾ فقط بہ ٽي صفحا آهن. هوڏانهن ارغون دؤر تي سندس قلم هلندي ڪونہ ٿو ٿڪجي. هوڏانهن سمن جي ڪمال ۽ زوال جي اها ساڳي صدي آهي، جنهن ۾ مير معصوم پاڻ جنم ورتو هو جن ماڻهن سمن جي سلطانيءَ ۽ سخا جو ڪمال ڏٺو هوندو سي مير معصوم جي اکين آڏو هوندا. هن مؤرخ پنهنجين ڪنين انهن اکين ڏٺن ماڻهن جي واتان سمن جون ڳڻن ڀريون ڳالهيون ٻڌيون بہ هونديون. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سندس قلم فقط ارغونن لاءِ وقف ٿيل هو ان جو هڪ سبب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ جنهن مغل دربار سان هو وابستہ هو ارغون گهراڻو ان جو سوٽاڻ، جنهن ماضيءَ ۾ هن گهراڻي جون گران قدر خدمتون بہ سرانجام ڏنيون هيون (مترجم).

(102) ارسڪن جو بيان آهي تہ هنن سوي 1485ع ڌاران فتح ڪئي هئي. شايد بولان لڪ جي جلوگير واري جنگ ٻي سال لڳي هئي.

(103) باغبان وارو علائقو سيوهڻ کان ستاويهہ ميل اتر طرف آهي. ڳاها نالي واري ٻي جوءِ سيوهڻ کان ايڪيهہ ميل اتر اولهہ طرف هئي. انگريزي تاريخن ۾ ڳاها کي ڪاهان ڪري لکيو ويو آهي. ان جو شايد سبب اهو آهي تہ مير معصوم جي تاريخ ۾ ڪاهان جو لفظ لکيل آهي ۽ "گ" اکر جي ٻن اٽين مان هڪ اٽي لکڻ رهجي وئي آهي ۽ خاص آواز اچارڻ واسطي پنيان "ن" جو اکر بہ ملايو اٿس. ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڊگهي حرف علت وارن لفظن جي پڇاڙين کي نڪ سان اچاريو ويندو آهي. سر ايچ اليٽ جو

چوڻ آهي تہ ڪاهان جي علائقي واري جوءِ مري قبيلي جي قبضي هيٺ ايراضيءَ ۾ موجود آهي. 1840ع ۾ بمبئي ريجمنٽ جي اتي رهڻ وقت اهو تجربو ٿيو تہ اهو علائقو بچاءَ جي نقطہ نگاهہ کان اهم هو. باغبان ۽ ڳاها، ٻئي آئين اڪبري موجب سيوهڻ سرڪار جا محال هوندا هئا. (مترجم)

(104) معلوم ائين ٿئي ٿو تہ فطري ۽ قديم وهڪرن تي اهڙي قسم جا نالا ڪونہ رکيا ويندا آهن، پر اهڙا وڏا ڪم ڪري ڪنهن مشهور شخصيت نالي ارپيا ويندا آهن. هن نالي خان واه سان ٻيو بہ هڪ وهڪرو آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ ڪلري Kalri کان هيٺ وهندو هو. تنهن کي هن وهڪري سان گڏائي وچڙائي منجهايو نہ وڃي. پتو نہ آهي تہ تاريخ طاهريءَ جو اشارو هن ننڍي خانواهہ ڏانهن آهي، يا ان وڏي واه ڏانهن، جنهن لاءِ سندس بيان آهي تہ دريا خان جي ڪوشش سان کوٽائي تيار ڪيو ويو هو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن ساڪري گجرات جي مشهور تاريخ ظفروالہ جي حوالي موجب سنڌ جي هن سورهيہ ۽ سچي انسان کي ارغونن دغا سان گرفتار ڪيو ۽ بعد ۾ شهيد ڪري ڇڏيو.

(105) هتي اسان کي اهو ڏسڻ ۾ ايندو تہ سن 1520ع ۾ ٺٽي شهر جي چوڌاري وهندڙ ٻئي ڇاڙهون، سنڌوءَ ۾ گهٽ پاڻي هجڻ واري موسم ۾ بہ وهنديون هيون.

27. اسان کي هن ڪتاب ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري جي ص 78 تي هڪ حوالو ملي ٿو جنهن ۾ لکيل آهي تہ سنہ 1614ع ۾ ٻن انگريزن سيلانين رچرڊ اسٽيل Richard Steele ۽ جان ڪروٿر Jhon Crowther سفر ڪندي لاهور ۾ پورچوگيز واپارين کي ڏٺو هو ٻي بہ هڪڙي تاريخي حقيقت سامهون اچي ٿي تہ سنہ 1505ع ۾ ترڪ خليفي، اميرالمؤمنين، سنڌ جي ڄام نظام الدين ۽ گجرات جي حڪمران محمود جي گڏيل قومن کي پورچوگيزن جي سامونڊي فوج، گجرات ۽ سنڌ جي وچ تي ڪنهن سامونڊي علائقي ۾ شڪست ڏني هئي. اهو بہ تاريخي حوالو نظر مان گذريو آهي تہ ارغون حڪمران سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ گجرات تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ۽ لشڪر وٺي ان ارادي سان ٻاهر بہ نڪتو هو. محمود ڪوڪلتاش جي بيماريءَ جي سبب ڪري ڪيس اهو ارادو ترڪ ڪرڻو پيو هو ۽ اگهم ۾ سنہ 928 ۾ وفات ڪئي. ان کانسواءِ اسان کي هيءَ حقيقت بہ معلوم آهي تہ مرزا عيسيٰ ترخان اول (1555ع) بکر (سلطان محمود ڪوڪلتاش) خلاف پورچوگيزن کان وڏيڪ واپاري رعايتن جي واعدي تي مدد بہ گهري هئي. (ڏسندا هن ڪتاب جو ص 97) هنن سيني ڪڙين کي ملائڻ سان هڪ ڳالهہ سامهون اچي ٿي تہ جيئن پورچوگيزن بعد ۾ گجرات جي سامونڊي علائقي ۾ گوا، ڊيو ۽ ڊم علائقا ۽ بندر قائم ڪري ورتا هئا، تہ هنن ڄام نظام کان بہ اهڙي گهر ڪئي هوندي، جيڪا ڄام بر وقت ئي ٺڏي ڇڏي هوندي، ان سان گڏ هنن سنڌ جي سمي سلطان کان ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺيءَ ۽ سنڌو درياهہ سان واپار ڪرڻ جي اجازت بہ طلب ڪئي هوندي، جنهن کان بہ کين انڪار ڪيو ويو هوندو. ڄام نظام الدين جي حياتيءَ ۾ تہ هو ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهيا هوندا. سندس وفات کان پوءِ سندس پٽ فيروز کي پنهنجي ڪنهن ماٽهوءَ پٽيون پڙهائي، دولهہ درياهہ جهڙي عقل جي اڪابر ۽ تلوار جي ڌڻيءَ کي سندس دربار مان ڪيرائي ڇڏيو. پوءِ انهن ئي ماڻهن کيس غير سنڌي ڌاري مغل فوج ڀرتي ڪرڻ جي صلاح ڏني. جهڙيءَ ريت خليفہ معتصم پنهنجي عربن بدران ترڪن مسلمان تي اعتبار ڪري کين پنهنجو محافظ ڪري رکيو تہ هنن ترڪن، جن عباسي خليفن کي قتل نہ ڪيو تہ انڌو ضرور ڪيو ۽ آخر ۾ خود خلافت کي هجرت ڪرائي ترڪيءَ وٺي ويا. اهڙيءَ ريت مغلن وري فيروز ۽ صلاح الدين کي ويڙهائي شاهہ بيگ ارغون کي آندو. ويچار ڪري ڏسجي تہ شاهہ بيگ ارغون پاڻ سلطان حسين باقرا جو گورنر هو. جيڪو مرزا بديع الزمان جي پاسي کان محمد خان شيبانيءَ جو مقابلو ڪندي مارجي ويو. ان کان پوءِ هو ۽ سندس پيءُ مقيم مرزا قنڌار ۽ داور جا حاڪم هئا.

سنه 1516ع ۾ بابر اچي قنڌار تي قبضو ڪيو. شاهه بيگ جي هڪ پاسي بابر ۽ ٻئي پاسي ايران جو شاهه اسماعيل هو. هن ٻوڙي اچي سبيءَ ۾ ساهه پٽيو، جيڪو نسبتن سجو علائقو هو. شاهه بيگ جا فوجي سپاهي گجرون ۽ گوگڙو کائي وقت گذاري رهيا هئا. هو ڪنهن اهڙيءَ جاگيري جوءِ لاءِ واجهائي رهيو هو جتي هو پنهنجو سر لڪائي سگهي. اهي کهڙا ماڻهو هئا، جن شاهه بيگ جي مدد لاءِ سلطان فيروز کي هشي ڏني، جنهن کي گهٽي فوج به ساڻ ڪانه هئي ۽ نبل ۽ لاچار هو. شاهه فيروز سان مغل. ڏاري فوج ته غداري ڪئي، پر امڪان آهي ته ڪين جديد هٿيارن جي مدد پورچوگيزن ڪئي. جهڙيءَ ريت اورنگزيب خلاف دکن ۽ گولڪنڊي جي حڪومتن کي انگريز هٿيار ڏئي رهيا هئا. اهي واسطا ناتا قائم هئا، تڏهن ته 1555ع ۾ مرزا عيسيٰ اول پورچوگيزن کان بکر خلاف مدد گهري هئي ۽ شاهه بيگ گجرات تي حملو به پورچوگيزن جي منصوبي جي ڪڙي هو. شايد ان ڪانپوءِ ئي پورچوگيزن جو سنڌوءَ ۽ ٺٽي رستي دنيا سان واپار شروع ٿيو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. سرفراز ڪلهوڙو توڙي جو ڪمزور حڪمران هو پر تنهن هوندي به انگريزن جون واپاري ڪوٺيون ٺٽرائي ڇڏيون هئائين. ڄام فيروز ڪٽي ڪيڏو به ڪمزور حڪمران هجي ها، پر پوءِ به پورچوگيزن کي پير کوڙڻ ڪونه ڏي ها. ساڳي حڪمت عملي پر ڪجھ ٻئي طريقي سان انگريزن وري ايسٽ آفريڪا ۽ سائوٿ آفريڪا ۾ آزمائي ۽ اتان جي ديسي ماڻهن کي مٿي آڻڻ بدران، سپ ماڻهو هندستان مان آڻي اتي آباد ڪيا.

(106) ٺلٽيءَ کان ڏکڻ طرف سنڌوءَ جو ويڪرو پراڻو پيٽ اڃا به موجود آهي، منجهس اڃا به جهجهو پاڻي ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ماڻهو ان کي ٺلٽي ڍنڍ جي نالي سان سڏيندا آهن.

(107) اها جوءِ حيدرآباد کان ٽيهه ميل ڏکڻ اوڀر طرف آهي.

(108) تاريخن ۽ سنن جي معاملي ۾ مان مير معصوم تي وڌيڪ اعتماد رکان ٿو. مون کي پڪ آهي ته ڪيس وڌيڪ ڄاڻ هوندي. هن سنڌس پيءُ شاهه بيگ به ڏٺو هوندو ۽ سنڌس وفات جي تاريخ ۾ غلطي ڪرڻ جو گمان گهٽ نظر اچي ٿو. مير معصوم سنڌس وفات تي قطعه تاريخ ۾ شهر شعبان يعني شعبان جو مهينو چيو آهي، جنهن جا عدد 928 بيهن ٿا. اوپر هندستان جا مؤرخ جيڪي سنڌ کان پري ۽ واقعن کان گهڻو بي خبر آهن. تن شاهه بيگ جي وفات جي تاريخ 930هه لکي آهي. ارسڪن پنهنجي تاريخ (جلد I ص 376) ۾ مذڪوره مؤرخن جي تقليد ڪئي آهي، پر عام طور تي ڏٺو ويو آهي، ته هنن هميشه مير معصوم کي ئي پنهنجو ماخذ بڻايو آهي. حقيقت اها آهي ته ارغونن جي سنڌ تي حملي جي تاريخ ۽ بابر جو ارغونن سان لهه لاڳاپو يا بابر جي هندستان تي حملي بابت ڪي تاريخي حقيقتون اڻ ڇتيون ۽ منجهيل آهن. جيڪڏهن ڪنهن واقعي جي اعتماد جوڳي تاريخ ڏني وئي آهي ۽ قطعه تاريخ به ان واقعي جي تاريخ جي پٺڀرائي ڪري ٿي ته واقعي جي ڏنل تاريخ تي تيستائين اعتبار ڪرڻ لازمي ٿيندو جيستائين ان تاريخ کي ٻئي اعتماد جوڳي وسيلي ذريعي ڪُوڙو ثابت ڪونه ٿو ڪيو وڃي.

(109) ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ کهڙيءَ جوءِ ۾ جهيڙو ٿيو. سا ڄاڻ مير معصوم ڪونه ڏئي سگهيو آهي. پر جنگ جو اهو ميدان انهن درويشن فقيرن جي اڳ ڪٿين مان معلوم ڪري سگهجي ٿو جنهن کي سنڌ وارا ماموئي فقير سڏيندا آهن. چيو ويندو آهي ته اهي درويش سمن جي دؤر جي اڳياڙيءَ ۾ زنده هئا. مسٽر برٽن (سنڌ_ص 89) اڳ ڪٿيءَ جو هڪ بيت هن ريت لکيو آهي:

ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهه پهر
مرمچي ماري، سک وسندي سنڌڙي.

مان سنڌس ڏنل معنيٰ ۽ مفهوم کي وڌيڪ سولي بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سنڌس بيان آهي، ته سنڌ وارا هن بيت کي ٽالپرن ۽ انگريزن جي وچ ۾ دبي واري جنگ ڏانهن اشارو ڪن ٿا، جيڪا انگريزن طرفان سر نيپيئر

جي اڱواٽيءَ ۾ وڙهي وئي هئي. جنهن ڪانپوءِ ٽالپرن جي حڪمراني ختم ٿي وئي هئي. ڪاري ڪاٻاري وارا لفظ انهن سان ميل ڪونہ ٿا کائن ۽ نہ وري اها جنگ ان جنگي ميدان تي وڙهي وئي هئي. هن صاحب عام ماڻهن جي عام روايت کي قبول ڪيو آهي ۽ ”مرمچي“ لفظ کي ٽالپر سردارن ڏانهن منسوب ڪري ٿو. جيڪو ٺهڪي ڪونہ ٿو اچي. واقعي اها حقيقت آهي تہ عام ماڻهوءَ جي راءِ ائين آهي، جيئن هن صاحب بيان ڪيو آهي، پر منهنجو ويچار آهي تہ اهو غلط آهي. ڪارو ڪاٻارو ڪو خيالي نالو ڪونہ آهي، جنهن ماڳ جو نالو ڪنيو ويو آهي، سو ڪاري ڪبڙلوءِ آهي، جيڪو هاڻي ٽنڊي باگي پرڳڻي ۾ آهي، جيڪو چاچڪان جي قديم سردار جو حصو هو. منهنجو خيال آهي تہ اها جنگ ڪاري ڪبڙلوءِ وٽ لڳي هئي، جنهن ۾ سنڌ اندر سما گهراڻي جي حڪومت ختم ٿي ۽ ارغونن جي فتح ٿي هئي ۽ هن بيت جو مذڪوره فيصلہ ڪُن جهيڙي ڏانهن اشارو آهي. چيو ويندو آهي تہ انهن ماموئي فقيرن کي ڄام تماچيءَ جي حڪم سان قتل ڪرايو ويو هو. حقيقت بہ اها آهي تہ قتل ٿيڻ ڪانپوءِ هر هڪ درويش جي وڍيل سر واري سان بيت چيو هو. انهن فقيرن جا جيڪي معتقد هئا، تن سمجهيو پئي تہ ان قهر جي نتيجي ۾ ڪو هاڃو ضرور ٿيندو ۽ اهو ڄام تماچيءَ جي ڪڌن ڪرتوتن ڪري ٿيندو. جيڪڏهن اسان تاريخي حقيقتن کي پرکي ڏسنداسون تہ ماموئي فقير جي اڳ ڪٿيءَ وارو بيت منهنجي خيال سان سهمت نظر ايندو. مير معصوم چاچڪان واريءَ جنگ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ڪيس ماموئي فقيرن جي اڳ ڪٿين جي خبر بہ ضرور هوندي، پر پوءِ بہ هن اهڙو اشارو ڪٿي بہ ڪونہ ڏنو آهي ۽ ڪيس ان مشهور جنگ جي ميدان جي بہ خبر ڪانہ آهي، جتي اهو جهيڙو صبح سويل کان وٺي لڙيءَ رات تائين پورا ڇهہ پهر سانده لڳو هو. هو ٻڌائي ٿو تہ سنڌين جو دستور آهي، تہ جڏهن سندن جهونجار جنگ ۾ سرترين تي رکي وڙهڻ چاهيندا آهن، تہ پنهنجا پٽڪا يا پنهنجا ڪپڙا هڪ ٻئي سان ٻڌندا آهن ۽ پوءِ صفون ڪري جنگ ۾ ڪڏي پوندا آهن. سمن بہ ائين ڪيو هو. ٿي سگهي

ٿو تہ اهو سندس وڏاءُ هجي. پر انهن حقيقتن مان اهو پتو پوي ٿو تہ سنڌين مٿو مٿي تي رکي جهونجهارن جيان جنگ جوٽي هئي. جيڪڏهن اهڙا ڪوپا ۽ ڪنڌار جوان ئي اچي پڙ ۾ پرزا ٿيندا، تہ اتي جنگ بہ سانده ڇهہ پهر لڳي سگهي ٿي ۽ هن ۾ ڪا شاعراڻي مبالغي آرائي بہ ڪانہ آهي، پر هن جي جاءِ تي ڊبي واري جنگ هڪ پهر بہ ڪانہ وڙهي وئي هئي ۽ ان سان گڏ هيءُ جنگي ميدان ڪاري ڪبڙلوءِ کان پورا سٺ ميل پري آهي. تنهنڪري اسان سمجهي ڪونہ ٿا سگهون تہ اها اڳڪٿي ٽالپرن لاءِ ڪيل آهي. ان ڪانسواءِ ”مرمچي“ لفظ جي معنيٰ اسان کي ڪير بہ سنڌ ۾ سمجهائي ڪونہ سگهيو آهي. مان سمجهان ٿو تہ ان لفظ کي چئي سايون تي صديون ٿي چڪيون آهن، ان ڪري عام ماڻهوءَ کان ان لفظ جي معنيٰ بہ وسري وئي هوندي. امڪان آهي تہ اهو لفظ ڪنهن ذات يا نالي کي گهٽ سمجهڻ ۾ چٽر طور ڪتب آنديو ويندو هوندو ۽ ٻين لاءِ سمجهہ کان ٻاهر هوندو. ڪوبہ ماڻهو اهو ثابت ڪري ڪونہ سگهندو. تہ ماموئي فقيرن اڳڪٿيءَ وارو اهو بيت ٽالپرن يا انهن جي شڪست ڏانهن منسوب ڪيو آهي. اها بہ پڪ آهي تہ ٽالپر سردار ڪاري ڪبڙ لوءِ وٽ يا اوسي پاسي جنگ ڪونہ وڙهيا هئا. ڄام فيروز جيڪا ارغونن سان چوٽ ڏني، سا سولائيءَ سان سمجهائي سگهجي ٿي. ڪڇ کان ايندڙ فوج بہ اهو ساڳيو طرف وٺي سگهي ٿي. اهو فوجي مهندار، جيڪو ضرورت وقت گجرات ڏانهن نڪري وڃڻ چاهيندو تہ چاچڪان سرڪار جو ڪاري ڪبڙ لوءِ وارو جنگي ميدان چاهيندو، ڇو تہ اتان مٺي، اسلام ڪوٽ ۽ پارڪر وسيلي سولائيءَ سان گجرات پهچي سگهندو. اسان کي اهو بہ ٻڌايو وڃي ٿو تہ ڄام فيروز جنگ ۾ هارائڻ ڪانپوءِ گجرات ڏانهن هليو ويو هو. ڪاري ڪبڙ لوءِ جي معنيٰ آهي ڪبڙن جي ويڙهين وارو ڪلراٺو علائقو. هن ذڪر سان گڏ مان هيءُ بہ واڌارو ڪندس تہ ڄام فيروز گجرات ۾ 1535ع ۾ ئي وفات ڪئي هئي. هو ان وقت ڪنيات ۾ همايون جي فوجي ڪئمپ ۾ قيد هو جو اتان جي ڀيلن ۽ ڳنوارن اچي همايون مٿان راتاهو هنيو. همايون جي پهريدارن

ان ڪري ڪيس قتل ڪري ڇڏيو ته متان اهي ڪيس آزاد ڪرائي وڃن. (ارسڪن II ص 62_ حاشيو).

(110) اڄ اهو پاٽ جو شهر ڄڻ ڪنبر لڳو پيو آهي. 1541ع واري زماني ۾ همايون مغل هتي حميده بيگم سان شادي ڪئي هئي. اهو پراڻو پاٽ موجوده پاٽ ڳوٺ کان اوڀر طرف, ڪَگڙ Kakar پرڳڻي ۾ موجود هو ۽ ان کي پاٽ پراڻي جي نالي سڏيو ويندو هو. پراڻي پاٽ جي الهندي پاسي درياهه جو پراڻو پيٽ آهي, جيڪو هن کي نئين پاٽ کان الڳ ڪري ٿو. مذڪوره پراڻي پيٽ ۾ پاٽي ڊنڊ بڻائي بيٺو آهي. هن علائقي بابت هڪ ڏيهي تاريخ جو بيان آهي ته همايون جڏهن پاٽ ۾ لٿو هو ته هي پراڻو وهڪرو وهندو هو. هو ٻيهر لوءِ (روهڙيءَ کان ٿورو ڏکڻ) کان هلي پاٽ پهتو ته وچ تي ڀهلاٽي تعلقي ڪنڊياري وٽان ڪنهن به درياهي وهڪري کي پار ڪونه ڪيو هئائين. درياهه هاڻي يا ٿوري عرصي کان پاٽ کان پنج ڇهه ميل اوڀر ۽ ٽي ميل ڏکڻ کان وهندو آهي. هيءَ جوءِ ڪنهن دؤر ۾ ڏاڍي سکي ستابي ۽ ريان کيان هوندي هئي. آئين اڪبريءَ جو بيان آهي ته سوستان سرڪار جو سيني کان وڏيڪ خوشحال محال هو. پراڻي پاٽ جو شهر مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه (1798ع) واري رستي تي هو. هن جيئن سنڌ جا ٻيا سدا ساوا ڀاوا ڳوٺ وسنديون واهڻ ۽ شهر ڦري لٽي ساڙي ٻاري ويران ڪري ڇڏيا, تيئن پاٽ جهڙو سهڻو شهر به هن اهڙو ويران ڪري ڇڏيو جو وري ساڳي اوج تي ڪونه رسيو. قدرت ڄڻ هن مدد خان پٺاڻ کي پيدائي ساون کي ساڙڻ ڪاڻ ڪيو هو.

(111) سنڌ گزيٽيئر جو بيان آهي ته اڪبر بادشاهه 1591ع ۾ عمرڪوٽ وارو رستو ڏئي, سنڌ تي حملو ڪيو هو. مان سمجهان ٿو ته اهو هڪ خيالي تاريخي بيان آهي. اڪبر سنڌ ۾ ان وقت موجود هو جڏهن هو ماءُ جي هنجن تي هو. ان کانپوءِ هو وري ڪڏهن به سنڌ ڪونه آيو.

(112) شهزادي دارا شڪوه به ڪجهه وقت جوڻ ۾ گذاريو هو. ان زماني (1658ع) ۾ ڀاءُ اورنگزيب جون فوجون ڪيس مارڻ واسطي سندس ڪڍ هيون, جوڻ جي هڪ سردار سندس ڏاڍي ٿهل ٽڪور ڪئي. پر دل ۾ دغا رکي ڪيس پڪڙي اورنگزيب جي حوالي ڪري ڇڏيو. هن وقت پراڻي جوڻ شهر جا ماڳ ٽنڊي غلام حيدر کان ٻه ميل ڏکڻ اوڀر ڏسي سگهجن ٿا.

(113) ارسڪن (II ص 260) چوي ٿو ته انهن گاهين جي ٽولي ”ريڻ“ جي وهڪري کان گهڻو اوڀر ٿر جي علائقي ۾ موجود ٿري Thari موڪليو ويو هو. پر مير معصوم هن معاملي ۾ بلڪل صحيح آهي. هو ٻڌائي ٿو ته اها جاءِ بنوري جي پرڳڻي ۾ هئي.

(114) ريڻ واري وهڪري مٿان پل ٺاهڻ جو امڪان تڏهن هوندو. جڏهن پاڻيءَ جو چاڙهه انتها تي پهچي چڪو هوندو. هن حقيقت مان اها به ثابتي ملي ٿي ته ريڻ وارو وهڪرو گهڻو ويڪرو ڪونه هو ۽ نه وري ان جي وهڪري ۾ ڪن ۽ ڪارونڀار هئا. اهو نهايت سانت سان وهندو هوندو.

(115) جيتريقدر مونکي ياد پوي ٿو (ڇاڪاڻ ته مون کي گهربل ڪتابن جي مطالعن جو موقعو ڪونه مليو) ته گلبدن بيگم وهڪري جو نالو روناءِ Ronai لکيو آهي. جوهر Jauhar به لڳ ڀڳ روناءِ Ronai ئي لکيو آهي.

(116) هن علائقي جي جاگرافي سان لاڳاپيل جيڪي نقشا مليا آهن, تن ۾ ”روشنائي“ Roshanai نالي جو ڪوئي نشان ڪونه ٿو ملي. حقيقت اها آهي ته ان جوءِ جي هڪ ننڊي ڀاڳي جو نالو مڪان Makan هو. ٿورو وقت اڳي جڏهن گونيءَ جي سيٽلمينٽ سروي ڪئي وئي هئي ته ان ماڳ جو هڪ ديهه جي صورت ۾ اڃا به هيءُ نالو موجود هئو. جڏهن ڪوبه شهر يا ڳوٺ ڊهي, ڌرتيءَ جي مٿاڇري تان ناس ٿي ويندو آهي, ته ان جي موجودگيءَ جي ثابتي ڪنهن ديهه يا ٽپي جي نالي مان به ملي ويندي آهي ۽ هيءُ به ان جو هڪ مثال آهي. هيءُ شهر به جڏهن ناس ٿي ويو ته سندس نالو به ماڻهن کان وسري ويو. روشنائي Roshanai ٽنڊي محمد خان کان ڇهه ميل سر ڏکڻ آهي, ان جي اوڀر پاسي کان لڳو لڳ هڪ رستو ڏاکڻين علائقي ڏانهن ويندي ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

(117) هيءُ مرزا عيسيٰ جو ننڍو پٽ مرزا جان بابا هو. جيڪو ان وقت ٺٽي جو نگران حاڪم مقرر ڪيو ويو هو. ان وقت مرزا عيسيٰ جنگي مهم تي اتر سنڌ ويل هو. هن واقعي کان ڪيترا سال پوءِ ڪيس دغا سان پڪڙي قتل ڪيو ويو هو. ان جو قاتل سندس وڏو ڀاءُ مرزا محمد باقي هو. جنهن لاءِ چيو ويندو آهي ته ڪجهه موڳو به هو.

(118) هن مان لاهري بندر سمجهڻ گهرجي. بنديل جو لفظ بندر بدران غلطيءَ وچان ائين لکجي ويو آهي. ٻئي نالا باري ديول Bari Diwal (يعني Diwal Estuary) جي هجي ۾ لکيل آهن. پر مان اهي نالا سنڌ جي ڏيهي ادب ۾ ڪونه پڙهيا آهن.

(119) اهو ڪو جابلو نانگ جو قسم هوندو. منهنجو خيال آهي ته اها ڪوراڙ Python جي ڪڙم جي ڪا بلا هوندي، جنهن کي سنڌ جي جابلو علائقي ۾ رهڻ گهرجي نه ڪ ساموندي علائقي جي پرپاسي ۾. ڪٿي به هجي، پر اها بلا وهڙو ته ڳهي ڪانه سگهندي آهي. جنهن بلا جو ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سا ڪوراڙئي ٿي سگهي ٿي ۽ اها تمام وڏي هوندي آهي.

(120) شايد پادري صاحب Good father ڊيو Diu ۽ ديول Diual کي سمجهڻ ۾ منجهي پيو آهي.

(121) هن محاذ تي پورچوگيزن وڏا ٻيڙا استعمال ڪيا هئا، جن کي اهي فستا Fusta سڏيندا هئا. فاريا واءِ سوزا هن جنگي مهم ۾ ڪتب ايندڙ جهازن جي ڪمانڊرن جا نالا به ڏنا آهن.

28. حالتن مان نظر ائين اچي ٿو ته پورچوگيزن اچڻ ۾ پاڻ دير ڪئي هوندي. سندن ارادو اهو هوندو ته مرزا عيسيٰ پلي پنهنجو لشڪر وٺي وڃي بکر تي حملو ڪري ۽ ٺٽي جهڙو سکيو ستابو شهر بنا بچاءَ جي هجي ته جيئن کين هن عظيم شهر کي ڦرڻ لٽڻ ۾ آساني ٿئي. پهريون هنن ڍڪاءَ وهارڻ ڪارڻ شهر کي باهيون ڏنيون ۽ اٺ هزار اهڙا ماڻهو ماريا، جيڪي نهايت معصوم ۽ بي هٿيار هئا. ٺٽو پنهنجي دؤر جو بخارا ۽ اصفهان هو. تاريخون ٻڌائن ٿيون ته ٺٽي ۾ ان زماني ۾ چار سو ڪاليج هئا. جيڪي ڪنهن به دؤر ۾ نه بخارا ۾ هئا ۽ نه وري اصفهان ۾ هئا. جڏهن ان علم ۽ عرفان جي ڌرتيءَ تي پورچوگيز جهڙن پاپي ماڻهن پير پاتو. ته انهن مان رت جي درياهه وهائڻ کان سواءِ ٻي ڪهڙي توقع ڪري سگهجي ٿي ۽ جن ماڻهن جي ڪوٺ تي اهڙا ماڻهو آيا، سي به ڪهڙا هوندا، تنهن جو اندازو ته هر ڪو ماڻهو ڪري سگهي ٿو (مترجم).

(122) انهن حقيقتن جي نه رڳو ڏيهي تاريخن پٺڀرائي ڪئي آهي، پر پورچوگيز پاڻ به بيان ڪن ٿا، ته ٺٽي جي علائقي ۾ سندن هڪ ماڻهو به قتل ڪونه ٿيو هو.

(123) مرزا صالح محمد مرزا عيسيٰ جو ٻيو نمبر ۽ عقلمند پٽ هو. ڪيس 1562ع ۾ هڪ بلوچ پلاند وٺڻ جي نيت سان قتل ڪري ڇڏيو هو. مرزا صالح هن جي سڄي گهراڻي کي وڳوڙ ڪرڻ جي ڏوهه ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو هو.

28-A. ڏسڻ ۾ اهو اچي ٿو جڏهن به ڌاريا ڪنهن ڌرتيءَ تي پير ڌريندا آهن ته اڳ ۾ انهن کي اکين ۾ رڪندا آهن، جيڪي اوچا ڳاٽ ڪري، سندن اکين سان اکيون ملائي اٿڻ جا جتن ڪندا آهن. شهيد صديق شوري، اسماعيل شوري ۽ جهونجهار جا ته نالا تاريخن ۾ زنده رهجي ويا، پر سنڌ جا ٻيا به ڪيترائي ارڏا ۽ اڙٻنگ پٽ هوندا، جن پنهنجي ريٽي رت سان ڌرتي جي صفحي تي سنڌ جي تاريخ تحرير ڪئي. پر اها هٿن کان اپاهج تاريخ پنهنجي پني تي ڪاريءَ مس سان سندن نالن نه لکڻ ڪري رهجي وئي. انگريزن جي دؤر ۾ ننگر پارڪر جو روپلو به هو. جيڪو سنڌ جي آجپي ڪارڻ پنهنجي آڱرين جون ڏياٽيون ٻاري هر اونداهي چوواٽي تي ڏيئا ٻاري ويو. ڌارئي کي ڌرتي اوس به چڏٽي هوندي آهي، پر ويندي ويندي ڌرتيءَ جا ڏڱ ۽ ڪوپا ڪنڌر مڙس کهي ويندو آهي. انهن ڪونڌرن مان مذڪوره بلوچ جو خاندان به هو (مترجم).

(124) سيوهڻ بابت اهي حقيقتون اڻ سڌي طور اسان کي ڏيهي تاريخن جي حوالن مان ملن ٿيون. پر سڌيءَ طور اسان کي فقط مير معصوم جي ذاتي راءِ مان معلوم ٿيون آهن. هن پنهنجي عملدارن جي صلاح مشوري کانپوءِ مرزا عبدالرحيم خان خانان کي ٻڌايو هو ته سيوهڻ اتر کان ڏکڻ ويندڙ رستي تي، هڪ اهڙيءَ اهم جاءِ تي واقع آهي، جتان درياهه پار ڪرڻو پوندو آهي. شاهي لشڪر ۽ ٻيڙيون به اتان لنگهنديون آهن. تنهنڪري سيوهڻ کي پهريائين فتح ڪرڻ ضروري آهي، وغيره.

(125) اهو نالو موجوده دؤر ۾ به قائم آهي ۽ چاڙهه واريءَ رت ۾ هن علائقي مان ساڱري جي پراڻي پيٽ مان وهندو آهي. مذڪوره ساڱري وهڪري جو ذڪر، 1739ع ۾ نادر شاهه ۽ شهنشاهه محمد شاهه مغل جي وچ ۾ ٿيل صلح جي عهد نامي ۾ موجود آهي. صلح جي ان دستاويز ۾ هن وهڪري جي سنڌين جي بيان ڪيل ٻيگهه کان وڌيڪ ڏگهائي ڏيکاري وئي آهي.

29. درياهه جي پرسان ڪن علائقن ۾ چورگپ هوندي آهي، جيڪا مٿان سڪل ڏسبي آهي، پر ماڻهو اتي پير رکڻ سان هوريان هوريان هيٺ لهندو ويندو آهي. جيڪڏهن مدد نه پهچندي اٿس ته هيٺ هليو ويندو آهي. (مترجم).

(126) مير معصوم بکريءَ کي هن جنگي مهم ۾ فوج جي ڪنهن حصي جي مهنداري سپرد ڪيل هئي، تنهن جو بيان آهي، ته هنن درياهه ٻيهر پار ڪونه ڪيو هو. سندس بيان ڪيل حقيقت مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته شاهي لشڪر سنڌوءَ جو ساڄو پاسو ڏئي، پيشقدمي ڪري رهيو هو. پر پوءِ جي واقعن جي سلسلي ۾ سمجهجي ٿو ته هو جاني ٿي جُلهه واسطي سنڌوءَ جي ڏائي ڪنار ڏئي اڳتي وڌي رهيا هئا.

(127) نظام الدين طبقات اڪبري ۾ اهو انگ ٻڌايو آهي، پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته فاتحن جي اهليت ۽ لياقت کي وڌيڪ اهميت ڏيڻ واسطي هن سچي پچي انگ کي گهٽائي پيش ڪيو آهي. حقيقت اها آهي ته هن واقعي ۾ حصي وٺندڙ آرماڙ ۾ جهازن جو انگ ٻڌايل تعداد کان وڌيڪ هو.

(128) تاريخ طاهري جو بيان آهي ته خسرو خان چرڪس کي گرفتار ڪيو ويو. سندس ڪيترين ئي ٻيڙين قبضي ۾ ڪيون ويون. پر هرمز جي هڪ فرنگي واپاري جنهنجو نالو ڊافتر Daftir هو جيڪو هر سال ٺٽي ايندو ويندو هو. ان جا خسرو خان چرڪس سان دوستاڻا ناتا هئا، جيڪو هن جنگ ۾ به موجود هو. هن ڇا ڪيو جو پنهنجي ٻيڙي وچي جهيڙي ۾ هنيائين ۽ خسرو خان کي حمله آورن کان بچائي ورتائين. انهيءَ ڪوشش ۾ ٻنهي جون حياتيون ضايع ٿي ويون (اليٽ — 1_288) هن مؤرخ جي اها ڳالهه ٻڌي اچرج ٿيندو، ته خسرو خان چرڪس هن موقعي تي مارجي ويو هو. هي مشهور معروف ماڻهو سنڌوءَ جي هن پاڻيءَ واري جنگ کان پوءِ به ڪيترا سال زنده رهيو. بلاچ مين Bloch man مآثر الامرا جي حوالن جي آڌار تي سمجهي ٿو ته خسرو خان هن جنگ کانپوءِ سنڌ جي معاملن ۾ گهڻي دلچسپي ورتي هئي. (آئين اڪبري جي ترجمي جو ص 363) خسرو خان چرڪس مسجد دابگران جو بنياد رکيو هو.

30. مير علي شير قانع جو بيان آهي ته خسرو خان چرڪس چنگيز خان جي اولاد مان هو ۽ شروعاتي دؤر ۾ ملان بندري وٽ رهندو هو. مرزا عيسيٰ ان کي پنهنجو آفتابچي يعني پاڻيارو بڻايو (تحفة الڪرام ص 228_سنڌي ايڊيشن). سندس اوج مرزا جانيءَ جي دؤر ۾ به ڏٺو وڃي ٿو. جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو هو ته خسرو خان سنڌ کي مغلن جي چنبي کان بچائڻ واسطي، ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو هو. سنڌ جي فتح کانپوءِ خان خانان جڏهن جاني بيگ کي اڪبر جي دربار ڏانهن وٺي ويو ته خسرو خان کي به ساڻ وٺي وڃڻ ڪونه وساريو هئائين. مرزا جاني بيگ جي وفات (27 رجب 909هه) کانپوءِ مرزا غازي بيگ کي بحال ڪيو ويو. تن ڏينهن مرزا غازي بيگ ٻار هو ان ڪري ملڪ جي اڇي ڪاري جو مالڪ مرزا خسرو چرڪس کي بڻايو ويو. ان کانپوءِ مرزا خسرو ايترو ته اثر حاصل ڪري ورتو، جو جڏهن مرزا غازي بيگ هن کان جان ڇڏائڻ جا حيلا هلايا ته ڪيس چاڳري

ڊينگريءَ جيان وچڙي ويو ۽ منجهانئس جان آجي ڪري ڪونہ سگهيو. سنہ 1001هہ کان 1017هہ تائين خسرو خان سنڌ جي ترخان واري حصي تي مرزا غازي بيگ جو قائم مقام رهيو ۽ ٺٽي جي سرڪار پنهنجي پوٽن ۽ ڏوهٽن کي ورهائي ڏني هئائين. سرڪار چاچڪان سندس پوٽي فتح الله جي حوالي هئي. نيرون ڪوٽ محمد بيگ جي نگرانيءَ ۾ ڏنو ويو هو ۽ ٺٽي جي شهر جي سار سنڀال شيخ عبدالباقي لهندو هو. حڪومت جو ڏنڊو هٿ اچڻ ڪانپوءِ خسرو خان ظلم ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو. جڏهن اهي خبرون مرزا غازيءَ کي پهتيون، تہ هن هندو خان ۽ ماڻڪ چند کي سنڌ روانو ڪيو. پر نتيجو ڪجهہ بہ ڪونہ نڪتو. آخر راءِ سنگهہ پٽ ماڻڪ چند اچي خسرو خان کي بي دخل ڪيو. غازي بيگ جي وفات ڪانپوءِ سندس بخت پيڙو ڏنو. ان ڪانپوءِ جهانگير دؤر ۾ عبدالرزاق معموري اچي ڪيس بي دخل ڪري، دهليءَ وٺي ويو ۽ اتي قيد خاني ۾ وفات ڪيائين. هن ڪيترا مسافر خانا، پليون، مسجديون ۽ رانڪون ٺهرايون، تلاءَ ۽ کوهہ کوٽايا هئا. وڌيڪ لاءِ ڏسندا مڪلي نامہ ص 195 کان 232 (مترجم).

(129) ان زماني ۾ سنڌو هن علائقي مان ساڱري Sangara واري پيٽ مان وهي رهيو هو تہ ان جنگ جي ميدان کي اسان واقع طور پٽ شاهہ کان ٽي ميل اتر اوڀر ڏس تي موجود سمجهون ٿا. اتي هن وهڪري جو پيٽ گهڻو چٽو آهي. مير معصوم جو بہ بيان آهي تہ جهيڙي جو پڙُ ٻوهيڙي Buhiri کان ڇهہ کوهہ يا ٻارهن ميل پري هو. اهو پتو ڪونہ ٿو پوي تہ مرزا عبدالرحيم خان خانان ان ڏينهن پهرئين جلهہ ڪانپوءِ ٻيو پيرو حملو ڪيو هو يا نہ؟ هن وقت ٻوهيڙي ديهہ نصرپور کان ڏهہ ميل کن اتر ۾ آهي. ان شهر جا ٿرڙ هن وهڪري جي پراڻي پيٽ جي اوڀارينءَ ڪنار سان اڄ بہ ڏسي سگهجن ٿا ۽ ساڳئي نالي سان نئون ڳوٺ انهن پراڻن پڊن کان منو ميل کن اتر طرف آهي.

(130) ڏسندا اليٽ V ص 462- ان وقت سنڌين گوريلا جنگ شروع ڪري ڏني هئي. انهن جُلهون ڪندي ڪندي فوجي ٻيڙين جي هڪ مُڇي تي وڃي حملو ڪيو (ٿي سگهي ٿو تہ انهن ۾ فوجي اميرن جون عورتون ويٺل هجن) ۽ گهيرو ڪيو. هن محاذ تي شاهي فوج جي مهندارن جو عمل ڪو ساراهہ جوڳو ڪونہ رهيو. مير معصوم پاڻ ٻوهيڙيءَ جي محاذ تي موجود هو پر گهيري ۾ آيل انهن ٻيڙين بابت خاموش آهي ۽ اهو بہ ڪونہ ٿو ٻڌائي تہ ڪمڪ ۽ رسد پهتي هئي الائي نہ.

(131) مرزا جاني بيگ جنهن رستي سان پيشقدمي ڪري رهيو هو سو هالا کان گذري رهيو هو جيڪو سڪرنڊ وٽان موجوده رستي کان ڪاڦو طرف ڏئي وڃي رهيو هو.

(132) هن انگ جي ڄاڻ اسان کي طبقات اڪبريءَ وسيلي ملي آهي. مير معصوم اسان کي ان شاهي لشڪر جي دستي جو انگ فقط ٻارهن سو ٻڌائي ٿو ۽ سنڌين لاءِ چوي ٿو تہ اهي ڏهہ هزار هئا. انهن ۾ جيڪي غير فوجي تير انداز ۽ ٻيا ماڻهو هئا، سي تنهن ڪانسواءِ هئا، ۽ انهن جو ڏهن هزارن ۾ شمار ڪونہ ٿو ڪري. هن جنگي مهم ۾ سنڌين جو انگ تمام گهٽو وڌائي پيش ڪيو ويو آهي، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو شاهي دربار کي خوش ڪري سگهي. تنهنڪري ويساهہ جوڳو ڪونہ رهيو آهي.

(133) هن جنگ ۾ شهنشاهہ اڪبر جي مشهور وزير راجا توڏر جو پٽ، ڌارو Dhara بہ سنڌين سان وڙهندي مارجي ويو.

(134) انڙپور جو تاريخي ماڳ ڪوٽڙيءَ کان ٻاويهہ ميل اتر طرف آهي. روايتن موجب اهو ٽيون پيرو وسايل ڳوٺ آهي ۽ تاريخ ۾ بيان ڪيل انڙپور کان ڇهہ ميل اولهہ طرف آهي. منهنجو ويچار آهي تہ 1592ع ۾ اجا بہ ڪجهہ اوپر طرف هو ۽ درياهہ جو مکيہ وهڪرو ٻوهڙي کان ٿوري پنڌ تي اولهہ تي وهندو هو ۽ ٻوهڙي اڄ جيان اڳي بہ درياهہ جي ساڄي پاسي وسندڙ هئي. تحفة الڪرام جو بيان آهي تہ هن ڳوٺ جو بنياد ڄام انڙ رکيو هو جيڪو سمي گهراڻي جو پهريون بادشاهہ هو. هن مؤرخ جي دؤر ۾ يعني ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ هن ڳوٺ جو وڏو حصو درياهہ پاڻي ڪٽي ويو هو. ان جو مطلب اهو

ٿيو تہ اهو ڳوٺ ڪافي وڏو هوندو. چاڪاڻ تہ درياهہ جي پائي وچڻ ڪانپوءِ ڪجهہ حصو اڃا بہ موجود آهي.

(135) 1591_1592ع واري هن جنگ جا وڌيڪ ويساهہ جوڳا احوال اسان کي تاريخ طاهري مان ملي سگهن ٿا. جيڪا 1621ع ۾ ڏيهي ماڻهوءَ جي لکيل آهي. ترخان نامہ (1654_1655) بہ ان جنگ ڪان پوءِ سٽت ئي لکي وئي، تنهن تي بہ اعتماد ڪري سگهجي ٿو. هنن تاريخن ڪانسواءِ بيگلار نامہ بہ آهي، جيڪو ڪجهہ پوئين دؤر جو لکيل آهي. مذڪوره تاريخون هن موضوع تي وڌيڪ ڪارائتو مواد ڏين ٿيون. هنن جي پيٽ ۾ مير معصوم جا حوالا ڪا خاص وقعت ڪونہ ٿا رکن. هن جنگي مهم ۾ هو پنهنجي سر پاڻ موجود هو. ڪيس جنگي واقعن جا سچا، کرا تفصيلي بيان ڏيڻ کپن ها، پر هن ائين ڪونہ ڪيو آهي. اهڙن احوالن جي نہ هجڻ ڪري اسان کي هاڻي پتو ڪونہ ٿو پوي تہ سيوهڻ نصرپور جي وچ تي درياهہ جو تن ڏينهن ڪهڙن ماڳن تان وهڪرو هوندو هو.

(136) ڪلهوڙن بابت هن حاشئي ۾، ڪئپٽن جيمس مئڪمرڊ جي مقالي جي پنيرائي ڪري ٿو جيڪو هن جي وفات ڪان گهڻو پوءِ رايل ايشياٽڪ سوسائٽي جي جرنل ۾ 1844ع ۾ ڇپيو هو. هن مصنف ڪلهوڙن تي لکيل پنهنجي مقالي جو مواد گهڻو ڪري هڪ ڪتاب واقعات سنڌ تان ڪنيو آهي، جنهن جو مصنف "فقير" نالي هڪ ماڻهو هو.

(137) ڪاهرا ٻيلي جا ٿرڙيان شهر ڪان ساڍا ٽي ميل ڏکڻ_ اولهہ طرف ٿيندا. ڪهيري ڳوٺ جو نالو بہ ان راجڏانيءَ پنيان پيل ٿو ڀانئجي.

(138) گمبٽ Gambat هاڻي هڪ ٽيپي جي صورت ۾ موجود ۽ شهداد پور واري علائقي جي اولهہ پاسي ۾ واقع آهي. شهدادپور واري ايراضي ۾ "اڊيجاٽي" شهر جو بنياد اڍيجا قبيلي وڌو هو.

(139) ڏيپل گهانگهرو هاڻي ڦِري ڏيپر گهانگهرو ٿي پيو آهي. اهو اصل هندو نالو ديپل آهي، جيڪو بنيادي طور ديوپال آهي. جڏهن ان ذات جا ماڻهو مسلمان ٿيا، تہ ڪين اهو نالو ڪوناڻ ڏکيو لڳو تنهنڪري ڏيپر سڏائڻ لڳا. امڪان اهو بہ آهي تہ اوپر سنڌ ۾ رهندڙ راڄپر ڪنهن زماني راڄپال سڏائيندا هجن ۽ مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ ان ذات وارا پاڻ راڄپر سڏائيندا هجن. ڏيپل گهانگهرو، امڪان آهي تہ ذات جو راجپوت هوندو. اهي سنڌي نالا لاپرواهيءَ ڪري جڏهن فارسيءَ ۾ لکندا هئا، تہ انهن جي هجي هڪ جي ٻي ٿي ويندي هئي. انهيءَ ڪري مئڪمرڊ بہ ان کي ڊيبل ڪانگيرا Dibal Kangirah ڪري پڙهيو آهي.

31. ميان آدم شاهہ ڪلهوڙو ولد ميان ڪچن ولد صاحب ولد ميان خان ولد طاهر ولد ميان راڻو ولد شاهہ محمد ولد ميان ابراهيم ولد ميان محمد، ولد چام چينہ ولد شيخ الياس لنگراچ، ميان محمد جونپريءَ جو مريد هو. وقت جي حڪمران هٿان جيڪو ملتان ۾ رهندو هو شهيد ٿيو. اتان سندس هڪ مريد شاهہ محمد هن جو لاش آڻي سکر ۾ دفن ڪيو (تحفة الڪرام ص 256_257) (مترجم).

(140) هن شهر جا ٿرڙ ساڳئي نالي واري ڳوٺ پرسان ۽ ڪڪڙ ڪان اٺ نو ميل اتر_ اولهہ پاسي آهن. ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي فتح ڪرڻ ڪان اڳ ۾ هن شهر جو نالو فتح پور هو. فتح ڪانپوءِ مذڪوره شهر جو نالو متائي "ڳڙهي" رکيو ويو. سنڌيءَ ۾ هن لفظ جي معنيٰ "ڳاڙهو" آهي. هن شهر جو نالو ڳڙهي ان ڪري رکيو ويو هو جو ان علائقي جي مٽيءَ جو رنگ ڳاڙهو هو. هتان جي هڪ ڏيهي تاريخ جيڪا فارسي ٻولي ۾ لکيل آهي، تنهن بہ هن علائقي کي "ريگ سرخ" يا ڳاڙهي واري ڪري لکيو آهي. مئسن Masson بہ 1839ع ۾ هن ٿرڙ وٽان متيو هو. ڪيس اتان جي ماڻهن ٻڌايو تہ انهن ماڳن جو نالو وريج Vrig آهي. (ترپولس_ جلد ii ص 135) هنن ماڳن جي ڀر پاسي هن نالي جي ڪنهن کي بہ خبر ناهي. (پ) ڳڙهي معنيٰ ننڍو قلعو ڪوٽڙي وڏي پٽ، عالم پناه. (ڏسندا سنڌي لغات ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ص 2397)

(مترجم) ان علائقي جي مٿيءَ جو ورن ڪٿي ڳاڙهو هوندو، اها ٻي ڳالهه آهي، پر سنڌ ۾ ڪاٿي به ڳاڙهي لفظ ڪي "ڳڙهي" ڪونه چوندا آهن. ڳڙهيءَ جو پنهنجو مفهوم آهي.

(141) ڪنهن زماني ۾ هي وڏو علائقو هوندو هو. هاڻي فقط ديهه وڃي بچي آهي. ان نالي جو هڪ ڳوٺ سيوهڻ کان پندرهن ميل ڏکڻ اوپر طرف ۾ سنڌوءَ جي اوڀارين ڪنار سان واقع آهي. پتوڪونه ٿو پوي ته اهو سترهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ درياهه جي اولهه پاسي هو يا نه. پر ايترو سو پرو پوي ٿو ته انتظامي نقطء نگاهه کان سيوهڻ سان ڳنڍيل هو. وچان درياهه وهڻ جي باوجود به امڪان آهي ته انتظامي طور اجا تائين به هن جو سيوهڻ سان واسطو هوندو. سندس حدون سڪرنڊ جي ڏکڻ اوپر تائين هليون وڃن ٿيون.

(142) ڳيريلي جو شهر لاڙڪاڻي کان ٻارهن ميل ڏکڻ اولهه ۾ باقراڻي کان ست ميل اولهه طرف آهي.

(143) هن مان ديره جات جي هيئين پاڳي ڏانهن اشارو هوندو. چيو ويندو آهي ته مذڪوره علائقي جي راڄڌاني شڪارپور هوندي هئي.

32. آنندرام مخلص جي بدايع وقايع موجب ٻاويهه لک روپيه ۾ هڪ هيرو هئا، جيڪي ضبط ڪيا ويا. (مرآت دولت عباسيه ص 137 ۾ جواهر عباسيه) لا لا دولت رام جو بيان آهي ته ميان محب سندس ڏاڏي مانجهي مل جي معرفت سون ۾ جواهرن مان جو ڪجهه به هو سو نادر شاهه جي خدمت ۾ پيش ڪيائين ۾ پنهنجو قصور به معاف ڪرايائين. تحفة الڪرام ۾ آهي ته هڪ ڪروڙ روپيا وٺي نادر شاهه ميان کي ملڪ موٽائي ڏنو. لب تاريخ سنڌ ۾ آهي ته ميان هڪ ڪروڙ روپيه جرمانو ادا ڪيو. هيوز چوي ٿو ته: "ويهه لک روپيا ساليانی رقم، خراج طور ميان صاحب تي عائد ڪئي وئي. گولڊ سمٿ لکيو آهي ته: "هڪ لک ويهه هزار پائونڊ ساليانو خراج مقرر ٿيو ۾ هڪ ڪروڙ جي لڳ ڀڳ ڏن ورتو ويو. ايتڪن موجب ميان صاحب هڪ ڪروڙ روپيا قرض ادا ڪيو ۾ خراج جو واعدو ڪيو. (تاريخ ڪلهوڙا دؤر سنڌي ترجمو ص 389) (مترجم)

33. پناٽن پئسي ڪارڻ سنڌ جي سياست ۾ امن امان کي تباهه ڪري ڇڏيو هو. پهريائين هنن ميان نور محمد جي وڏي پٽ مراد يار خان کي سنڌ جو حڪمران تسليم ڪيو هو پر هن شرط سان ته هو روايتي ڏن کان وڌيڪ خراج ڏيندو رهندو. هو نصرپور پرسان مرادآباد نالي هڪ سهڻو شهر آباد ڪري اتي رهڻ لڳو. سرائي سردارن سان نه نهڻ جي ڏوهه ۾ کيس لاهي قيد ڪري ميان غلام شاهه کي تيرهين ذوالحج 1170هه/1756ع ۾ تخت تي ويهاريو ويو. جنهن پنهنجي حڪومت جي راڄڌاني پنهنجي پيءُ جي آباد ڪرايل شهر محمد آباد مراد آباد پرسان قائم ڪئي، جنهن جو نالو الله آباد رکيو ويو. چاڪاڻ ته هن کان ڪجهه وقت اڳ مراد آباد کي درياهه پائي ڪٽي ويو هو.

ميان احمد يار خان، ميان مراد ياب خان جي سڳي ڀاءُ شورش شروع ڪئي. ان وقت سندن ٻيو ڀاءُ محمد عطر خان احمد شاهه ابداليءَ وٽ يرغمال هو تنهن به وڌيڪ رقم ڏيڻ جي بهاني تي سنڌ جي حڪومت جو پناٽن کان پروانو ورتو هو. هن کان اڳ ۾ احمد شاهه ابدالي محمد مراد ياب کي سنڌ جو پروانو ڏئي چڪو هو. غلام شاهه جڏهن ٻڌو ته پناٽن گهٽن پئسن بدلي محمد عطر خان کي سنڌ جي حڪومت ڏني آهي، ته هو پنهنجا خاص ماڻهو ۾ لشڪر وٺي ٿر ڏانهن نڪري ويو. محمد عطر خان جيڪو پناڻ لشڪر پاڻ سان وٺي آيو هو تنهن اڇڻ سان وٺي سنڌين سان ظلم ڪيا. ٻئي پاسي کان محمد مراد ياب، احمد يار خان ۾ انهن جي سردارن کي آس هئي ته محمد عطر خان محمد مراد خان جي حڪمرانيءَ واسطي احمد شاهه کان پروانو وٺي آيو آهي، ته اهو ڏسي ڪين مايوسي ٿي. هوڏانهن ميان غلام شاهه اڏيپور کان ڦيرو ڏئي اچي بهاولپور ۾ ترسيو ۾ حالتن جو اندازو لڳائي، سنڌ ڏانهن روانو ٿيو.

ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ روهڙيءَ پرسان امرڪس واهه ويجهو جهيڙو لڳو جنهن ۾ عطر خان ۽ احمد يار خان کي شڪست آئي. پوءِ هو روهڙيءَ کان سوستان پهتو. ان زماني ۾ محمد مراد ياب خان گذاري ويو هو. سندس پونيرن سان وات پرچاڻي ڪري ڪجهه دير تڏي تي ويهي، اتان شوال سنه (1171هه/جولاءِ 1758ع)، الله آباد پهتو. محمد عطر خان ۽ احمد يار خان کي به وهڻ ڪونه آيو ۽ قلات جي حڪمران محمد نصير خان وٽ وڃي پهتا. قلات جي والي نصير خان جا ميان غلام شاهه سان دوستاڻا تعلقات هئا، سو هنن ٻنهي کي ڪٽي بنديخاني ۾ بند ڪيائين. اتفاق اهڙو ٿيو جو تن ڏينهن نصير خان مٿان پناڻ شاهي فوج ڪاهي آئي هئي. انهن وڳوڙي حالتن جو فائدو وٺي عطر خان ۽ احمد يار خان جان ڇڏائي وڃي احمد شاهه ابداليءَ وٽ پهتا.

اتان عطر خان عطائيءَ جي مهنداريءَ ۾ پناڻن جو لشڪر وٺي اچي سنڌ پهتا ۽ سنڌ جي تخت جي لالچ ۾ پناڻن هٿان سنڌ جا سهڻا شهر، وسندڙ وسنديون ۽ ڳٺن پريا ڳوٺ پيلائي پينگ ڪري ڇڏيا. اهو حال ڏسي غلام شاهه(1172هه/1758ع) ۾ اورنگا بندر اڪري وڃي ڪجيءَ ۾ دم پٽيو. ان جو نالو شاهه ڳڙهه رکيائين. ان جي سامهون شاهه بندر نالي هڪ نئين بندر جي اڏاوت شروع ڪرايائين. اتي پنهنجي پٽ سرفراز کي ڇڏي، پنهنجي پائرن جي مقابلي لاءِ لشڪر وٺي اڳتي روانو ٿيو. ٻئي طرف کان عطر خان پناڻ فوج هٿان پنهنجي وسندڙ ملڪ کي ويران ۽ دڙيون دُڦ ڪرائيندو اڳتي وڌي رهيو هو. ٻئي ڌريون اچي چاچڪن پرسان هڪ ٻئي جي سامهون ٿيون. صلح لاءِ ڳالهه ٻولهه هلي، جنهن موجب سامونڊي ڪناري کان نصرپور تائين ملڪ ميان غلام شاهه کي مليو ۽ سنڌ جو باقي حصو عطر خان کنيو. ان وچ ۾ احمد يار خان جي پرواني جو ٻڌي ۽ هيڏانهن غلام شاهه جون جنگي تياريون ڏسي عطر خان وٺي ڀڳو. وري به بهاولپور مان دائود پوٽن جو لشڪر وٺي مقصودو فقير ۽ بهادر خان ساڻ ڪري سنڌ تي حملو ڪيائين، پر اپاوڙي وٽ غلام شاهه جي فوج کيس سخت شڪست ڏني.

سنه 1176هه ۾ غلام شاهه ڪڇ تي ڪاهيو. رستي ۾ سندري جو قلعو فتح ڪيائين ۽ پوءِ اڳتي وڃي جاڙي جبل تي حملو ڪيائين. بستا ۽ لکپت بندر پڻ فتح ڪيائين. هن ٻيو ڀيرو سنه 1778ع ۾ ڪڇ تي حملو ڪيو هو ۽ ڪڇ جي راڄڌاني ڀڄ کان پنج ڪوهه پري هڪ جاءِ تي وڃي منزل ڪئي هئائين. ڪڇ جي راءِ وچ تي وسيلا آندا. ٻنهي ڌرين ۾ ناهه ٿيو. ان زماني جي ٿورو اڳ پوءِ پناڻ دربار غلام شاهه کي سنڌ جو حڪمران مڃي ”شاهه وردي“ خان جو لقب ڏيئي، هڪ هاٿي روانو ڪيو ۽ ان کانپوءِ کيس صمصام الدوله جو لقب ڏنو ويو هو. غلام شاهه پنهنجي قوت، پنهنجي همت ۽ تلوار سان مڃرائي هئي، پر ڪنهن پرواني تحت ڪانه مڃرائي هئي. (وڌيڪ لاءِ ڏسندا تحفة الڪرام سنڌي ص 274_283 تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 461_475 ۽ تاريخ ڪلهوڙا باب ٻيو) (مترجم).

(144) منهنجي هڪ دوست ڊبليو. جي. ولڪنس W. J. Wilkins، جيڪو ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي روينيو کاتي جي سروي واري شعبي ۾ ملازم هو ڏاڍو سليم طبع ۽ شريف انسان آهي. هن صاحب سنڌ جي قديم درياهي وهڪرن ڏانهن خاص ڌيان ڏنو آهي ۽ مون کي جاڻ ڏني اٿس ته ڦليلي چاڙهه سنڌوءَ جي هڪ قديم شاخ آهي، سندس ويچار آهي ته هي وهڪرو ڪنهن زماني ۾ سندس موجوده منهن کان نو ميل اتر اوير سيڪاٽ وٽان سنڌوءَ مان ڇڄي ڌار ٿيندو هو. موجوده قديم وهڪري جي وچ تي موجود پراڻو پيٽ درياهه لٿي ڇڏيو آهي. منهنجو خيال آهي ته سندس ان ويچار کي هٿي ۽ پٺڀرائي ڏيڻ واسطي ڪا ثابتي موجود ڪانه آهي. جيڪڏهن سندس اهو خيال صحيح به آهي ته به هي صاحب اها ڳالهه ڪڏهن به ثابت ڪري ڪونه سگهندو ته ڦليلي سنڌوءَ جي هڪ نهايت، چاڙهه آهي. چاڪاڻ ته خود سنڌوءَ جو سيڪاٽ وارو مکيه وهڪرو پاڻ ئي پوئين دؤر سان واسطو رکي ٿو. جڏهن سن 1758ع ۾ سنڌوءَ

پنهنجو وهڪرو مٽايو ته اهو سندس آخري وهڪرو هو.

(145) شاهه پور اڄا به آباد ۽ اسرندڙ شهر آهي، جيڪو نصرپور کان چار ميل اولهه طرف آباد آهي.

34. ميان سرفراز جي زماني ۾ راڄو ليکي اعتماد جوڳو ماڻهو سمجهيو ويندو هو جنهن جي اشاري ۽ فريب سان مير بهرام کي قتل ڪرايو ويو. ان ڪانپوءِ فتح علي خان خدا آباد تي حملو ڪيو. ميان سرفراز ڀڄي اچي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. سندس جاءِ تي هن جي ننڍي ڀاءُ ميان محمود کي تخت تي ويهاريو ويو. ان ڪانپوءِ حالتن جو اندازو ڪري ميان غلام نبي کي (1189هه/1775ع) آندو ويو. ان زماني ۾ مير بجار خان حج تي ويل هو. واپس اچڻ ڪانپوءِ الله بخش منجهڻ، محراب جتوئي ۽ پيروز پٽافيءَ ميان غلام نبي کي اڳ ۾ ڪري جنگ جون تياريون ڪيون. اها جنگ تعلقي شهدادپور جي لانياري واري ماڳ تي لڳي. مير بجار وٽ ڇهه هزار ۽ ميان غلام نبي وٽ ٽيهه هزار لشڪر هو. جڏهن ميان غلام نبي ڏٺو ته سندس شڪست ٿي رهي آهي، ته هن لڪ چوريءَ ۾ مير بجار ڏانهن خط لکيو جنهن ۾ واضح ڪيائين ته مذڪوره جنگ ۾ سندس هٿ ڪونه هو ان ڪري هن جو ڪو به قصور ڪونه آهي ۽ صلح لاءِ قرآن شريف وچ ۾ آندو. ٻنهي ڌرين ۾ ناهه تي ويو پتو نه آهي ته ڪهڙيءَ ريت اهڙي خط ۽ لڪ چوري ۾ پهتل پيغام کان تاجو ليکي واقف ٿي ويو ۽ پنهنجا ڪجهه ساٿي ساڻ ڪري ميان غلام نبيءَ وٽ پهتو ڪجهه سوال جواب ڪرڻ ڪانپوءِ ڪيس تلوارن جا وار ڪري قتل ڪيو ويو. تاريخي حوالن مطابق ڪيس زمينون گهمندي قتل ڪونه ڪيو ويو هو ۽ نه وري ڪيس مير بجار ئي قتل ڪيو هو (تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 496_لب تاريخ سنڌ (سنڌي ص 159) تي آهي ته جڏهن مير بجار خان حج تان موٽي آيو ته ٽالپرن انتقام وٺڻ خاطر ميان غلام نبيءَ تي حملو ڪيو (اهو قتل سرفراز جي ڏينهن ۾ ٿيو هو ۽ انتقام ميان غلام نبيءَ کان ورتو ٿي ويو) ۽ هُو لانياري واريءَ جنگ ۾ مارجي ويو.

پنهنجي ڀاءُ غلام نبي جي جنازي دفن ڪرڻ ڪانپوءِ هن سمجهيو ته هو پنهنجي ڀاءُ سرفراز سندس پٽ محمد خان سندس ڀاءُ محمود خان ۽ چاچي عطر خان جي موجودگيءَ ۾ سنڌ جي تخت تي ويهي ڪونه سگهندو. ان ڪري هن جوٽيجه ذات جي پهريدارن سان هم صلاحو ٿي سڀني کي قتل ڪري ڇڏيو. (مترجم).

مير بجار جي قتل جي سازش ۾ قلات جو والي مير نصير خان، جوڌ پور جو راڄا ۽ ميان عبدالنبي هڪ جيترو شريڪ هئا. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 511) لب تاريخ سنڌ (سنڌي ص 160) جو بيان آهي ته جوڌپور جي راڄا وٽان به جلاد گهرائي ميان عبدالنبي مير بجار کي اکين آڏو ڪهرايو. تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دؤر.

35. ميان عبدالنبي، ٻي دخلي جي فرياد کڻي افغانستان پهتو هو پر هن کان اڳ مدد خان محمد بهاول جي ملڪ ۾ پهچي چڪو هو. پنهنجي مدد لاءِ هن پنهنجو اثر رسوخ ڪتب آندو ۽ مدد خان کي راضي ڪرڻ لاءِ سوکڙيون پاکڙيون به ڏنيون هيون. مدد خان پناڻن جي صورت ۾ سنڌ تي ڪاري قيام ۽ نسورو ناحق تي نازل ٿيو جتان به گذريو اتان شهر سڙي رک تي ويا ۽ وسندين بدران قبرستانن جون قطارون ٺهجي ويون، جيڪي شهر دونهي دڦ کان بچي ويا، سي پناڻن جي ڦر لٽ کان بچي ڪونه سگهيا. اهو غلط آهي ته مدد خان جو ٻڌي مير ٽر ڏانهن ڀڄي ويا، پر مير عبدالله، مير فتح علي ۽ مير سهراب سنڌ جا ڪونڌر قطاري سامهون ٽيڻ لاءِ روانا ٿيا هئا. مير عبدالله ته قرآن هٿ ۾ کڻي مدد سان هڪ هڪاٽي ڪرڻ جو وعدو ڪيو هو. جڏهن مدد پناڻ کي سنڌي سورمن جي مڪمل تيارين جي خبر پئي، ته هيانءُ هاري ويهي رهيو ۽ صلح واسطي خط به پهريون هن ئي لکيو هو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق 521_523).

36. مير عبدالله مدد خان پناڻ کان ڀڄي عمرڪوٽ ڪونه ويو هو. پر فتح علي، ٽالپرن سان غداري ڪري وڃي مدد خان سان مليو هو. جڏهن ڪيس مدد

خان جي فريب ۽ دغا ۽ ڏارين جي نيت جو پتو پيو، چاڪاڻ تہ مدد خان دوستي جو دم هڻي ڪيس پاڻ وٽ گهرائي بہ لک روپيہ وٺي پوءِ آزاد ڪيو هو. تہ پوءِ وچي سندس دماغ جاءِ تي آيو. مدد خان سنڌين جي مقابلي کان ڊڄي روهڙي مان ڀاڄ ڪري وڃي اوباوڙي نڪتو. اتان مير عبدالله ڏانهن خط لکيائين ۽ مير فتح جيان ڪيس بہ ڦاسائڻ واسطي لفاظيءَ جي ڪوڙڪي اڏيائين. پر مير عبدالله خان سياڻو هو، هن مير فتح علي کي تياري ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ ڪيس مدد خان جي قاصدن کي رخصت ڪرڻ لاءِ بہ چيو ۽ ڪيس اهو بہ چيائين تہ مدد ڏانهن اهو چوائي موڪلي، تہ جيڪڏهن ڪيس اسان سان ملاقات جو ايڏو شوق آهي، تہ اسان جو انتظار ڪري. فريئر نامي ۾ آهي تہ جڏهن سندس قاصدن وسيلي مدد خان کي اهو پيغام پهتو، تہ هن ان ڏينهن ئي تنبو طولان پٽي سنڌو درياهہ اڪري افغانستان جو رخ ڪيو. (ڏسندا تاريخ سنڌ اعجاز الحق ص 532 ۽ 533_بحوالہ فتح نامہ_عظيم ص 93 ۽ 94)

حاشيا "الف"

سنڌيءَ ۾ "ٻار سمنڊ کي بہ چيو ويندو آهي. شاهہ عبداللطيف جي شعر جو هڪ ٽڪرو آهي "وڏائون ٻيڙا ٻار ۾" امڪان اهو آهي تہ اها ڪا سامونڊي ڪاري هوندي، جنهن ۾ لوٽي جو پاڻي اڇي چوڙ ڪندو هوندو. لوٽي معنيٰ اها سامونڊي ڪاري جنهن ۾ لوٽيءَ جو وهڪرو چوڙ ڪندو هو.

"ب"

1- ڪنهن زماني ۾ اروڙ وٽان هڪ وهڪري مٿان پل جوڙيل هوندي هئي، منهنجو خيال آهي تہ مذڪوره پل تڏهن ٺاهي وئي هوندي، جڏهن هن ننڍي وهڪري ۾ گهڻو پاڻي اچي ويندو هوندو. ماڻهن جي اچڻ وڃڻ جي سهوليت لاءِ اها پل تعمير ڪئي وئي هوندي. چاڪاڻ تہ وهڪري جي تبديليءَ ڪانپوءِ بہ ڪيترن سالن تائين چاڙهہ جو پاڻي انهيءَ ڇڏيل پيٽ مان وهندو رهيو هو.

2- جيڪڏهن ماموئي فقيرن جي اڳڪٿين جي ڏند ڪٿا ۾ سچائي آهي، تہ پوءِ امڪان اهو آهي تہ اهي اڳڪٿيون سمن جي خلاف ۽ ڪين ڊيڄارڻ ڏمڪائڻ واسطي ڪيون ويون هيون، تنهن ڪري سمجهہ ۾ ائين اچي ٿو تہ اهي سندن ڀاڳ ۽ بخت واسطي ڪي دعائون ڪونہ هيون، پر اڳتي هلي جيڪي هن گهراڻي کي ڏچا ڏسڻا هئا، تن جو ڪين هڪ قسم جو چِتاءُ ڏنو ويو هو.

چيو ويندو آهي تہ ماموئي لفظ جي اصلي شڪل "معموئي" آهي. معمہ جي معنيٰ راز ۽ ڳجهارت وغيره آهي. گهڻي استعمال ڪري معموئي جو لفظ بگڙي ماموئي ٿي ويو آهي.

سنڌو لغت ۾ مام جي معنيٰ اندر جي ڳالهہ، ڳجهي ڳالهہ، راز، ڀيد ڳجهہ آهي (ڏسندا جامع سنڌي لغات ڊاڪٽر نبي بخش ص 2572_2571) انڪري ماموئي لفظ جي معنيٰ بہ ڳجهہ يا راز ڄاڻندڙ ٿي سگهي ٿي.

*اهو بيت هن ريت آهي:

نيرا گهوڙا ڏٻرا، اتر کان ايندا،
گهگهيريون گهيرن تي، ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تا ڄاڻين جا

"ت"

3-ڪيترين جاين تي اڏامندڙ واريءَ هاڪڙي جو پراڻو پيٽ لٽي ڇڏيو آهي، ڪجهه حصا وري ناري جي وهڪري جي پائيندڙ ڪنهن حد تائين ڊاهي ڇڏيا آهن. امڪان اهو آهي تہ جڏهن هيءُ سڪي ويل درياهہ وهندو هو تہ اهو پٽن مان ٿورو اولهہ ڏانهن لاڙو ڪري وهندو هو. پر ان جي بدران نارو سر اتر کان سر ڏکڻ وهندو هو.

4- قطبن ۽ خط استوا وٽ زمين جي ڦيري جي رفتار ۾ فرق هجڻ ڪري هوائن ۽ پاڻيءَ جي لهرين تي اثر ٿئي ٿو ان ڪانسواءِ بحر اوقيانوس ۽ بحرالڪاهل کان خط استوا طرف ايندڙ هوائون زمين جي گردش ڪارڻ الهندي طرف رخ ڪن ٿيون.

هن ڪري بي ڳالهہ اها ٿئي ٿي تہ مختلف درياهہ ڪن خاص جاين تي پنهنجي پرين ڪي پائيندا ۽ ڪائيندا رهندا آهن ۽ پنهنجن پيٽن ڪي ڪنهن خاص طرف ڏانهن سرڪائيندا رهندا آهن. تنهن ڪي "باير جو اصول" Baer's Law چيو ويندو آهي. هيءُ انسان طبعيات جو ماهر هو سندس پورو نالو ڪارل ارنسٽ وون باير Karl Ernst Von Baer هو. هيءُ پهريون ماڻهو هو جنهن هن ڳالهہ کي محسوس ڪيو هو تہ وهندڙ پاڻي ڪنارا چو ٿو ڪائي. هن قسم جي ڌرتيءَ جي چر پر ، ڌرتيءَ جي اترئين اڌ گول O درياهن کي مجبور ڪري ٿي، تہ اهي پنهنجن ڪاٻن ڪنارن کي پائيندا ۽ ڪائيندا آهن. وون باير هن حقيقت ڏانهن بہ اشارو ڪيو آهي، تہ بين قدرتي قانونن مطابق مٿين اصولن ۾ ڪجهہ "گهٽ وڌائي ۽ تبديلي بہ ٿيندي رهندي آهي، جنهن ڪري درياهن جا وهڪرا ڪنهن خاص پنڌ جي دائري اندر هڪ پاسي کان ٻئي پاسي پيا پنهنجا پيٽ بدلائيندا آهن. ان عمل ۾ وهڪري جي پنهنجي سگهہ ۽ ڪي بيا سبب بہ هوندا آهن، جن جو اجا پتو پئجي ڪونہ سگهيو آهي. هن ڏاهي انسان "استڊين آرس جيٽي ڊرنيچر وزن سچافن" Studien aurs Gebiete der Naturwirren sehaften جي موضوع تي ڪتاب لکيو آهي، مٿان ٽائيٽل تي، "اُبر فلسي انڊ ڊيرن ورڪنگن" Uber Flusse and deren Wrikungen لکيل اٿس، جنهن جو مطلب آهي، "درياهہ ۽ انهن جي پائيندڙ جو اصول" بروهن وڪ Bruns Wick 1886ع ڇاپيو هيو.

5-(اناب 15_ Anab vi) سچي انڊيا مان يونان وارن جي مراد اها آهي تہ هندستان جو اهو ڀاڱو جنهن کان واقف هئا. جڏهن اسان پڙهون ٿا تہ پيٿان Peithon سنڌو ماٿريءَ جي ڏاکڻي حصي ۽ انڊيا جي سموري ساموندي ڪناري جو حڪمران مقرر ڪيو هو تہ لفظن جي وسعت کي چڏي، اسان کي رڳو سنڌ جي ساموندي ڪناري تائين محدود ٿيڻو پوندو ۽ سمجهڻو پوندو تہ کيس فقط مذڪوره علائقي ۽ ڪناري جو حڪمران مقرر ڪيو ويو هو.

37. ائرين، اسٽريٻو ڪٽِئنتس ڪرتس، ٿالمي، پلو ٽارڪ ۽ ڊايو ڊورس وغيره جي لکتن مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ هنن "انڊيا" جو لفظ فقط سنڌو ڏانهن منسوب ڪيو آهي، ان سان گڏ اهو بہ معلوم ٿيندو تہ هو سنڌوءَ کي انڊيا ۽ انڊس بہ سڏيندا هئا. هن حقيقت مان محسوس ائين ٿئي ٿو تہ شروعاتي دؤر ۾ يونان وارا سنڌ کي انڊ سڏيندا هئا. تنهن ڪانپوءِ هنن، مذڪوره لفظ کي حرف علت واري ڊگهي پڇاڙي ڏئي موسيقيت پيدا ڪئي آهي ۽ انڊ کي انڊيا بڻائي ڇڏيو. يوناني تاريخن ۾ اسان کي هر ملڪ جي نالي پنيان "يا" ia جي ڊگهي حرف علت واري پڇاڙي ملندي. جهڙوڪ: عرب_ عريبيا_ باختر_ بئڪٽريا الگزينڊر_ اليگزينڊريا علائقي کي Media لکيو آهي. بعد ۾ ان حساب سان سچي هندستان کي سنڌ چيو ويو. چاڻاڪ تہ هندستان جي گنگا واري سيپتا بہ سنڌ سيپتا جو هڪ حصو آهي، اها ڪا آجي ۽ نجي سيپتا ڪانہ آهي. (ڏسندا، رائيز آف سِولائيزيشن ان انڊيا ائنڊ پاڪستان برج ۽ ريمنڊ آلچن) ان نقطہ نگاهہ کان قديم دنيا ۾ سيپتا جي سڃاڻ ۽ ساڃهہ جي ناتي هندستان جي نہ پر سنڌ جي عظمت مڃيل هئي. ٽائون پلاننگ جي اهميت کي

اٺويهين صديءَ جي پڇاڙي ۽ ويهين جي اڳياڙي ۾ محسوس ڪيو ويو. ماحول جي آلودگيءَ کي ختم ڪرڻ ڏانهن هن سڌريل دنيا جو خيال ويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ويو آهي. پر سنڌ سڀيتا اڄ کان پنج هزار سال اڳ، ان کي محسوس ڪري ورتو هو. يونان جي مِناني ۽ هيليني ۽ شام جي سيريائي تهذيب سنڌ سڀيتا جي عظمت جي ڏاڪي تائين پهچي ڪونہ سگهيون هيون. تنهن ڪري ائين چوڻ غلط آهي تہ سنڌ کي هندستان جي ناتي سان سڃاڻ ملي، پر حقيقت اها آهي تہ هندستان جي سنڌ جي ناتي سان سڃاڻ ٿي آهي ۽ سنڌ سڀيتا جي عظمت جون حقيقتون. جنرل هئگ جي هن ڪتاب لکڻ کان گهڻو پوءِ معلوم ٿيون آهن. (مترجم).

6-جيڪڏهن تبصره نگارن ۽ نقادن کي پتو پوي ها تہ پور ٽيڪانوس Portikanos انهن ساڳين حدن اندر ٻڙديڪا Burdika نالي بہ هڪ علائقو موجود آهي تہ خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ئي ڪونہ ماپن ها. اهڙي سڃاڻ کي جاڳر جي آليءَ ڏنگريءَ جيان چنبڙي وڃن ها. پر حقيقت اها آهي تہ ٻڙدي، جنهن ڪري هن علائقي مٿان نالو پيو آهي، سي بلوچ آهن ۽ ڪنهن ويجهي زماني ۾ بلوچستان کان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن. اهي ٻئي نالا هڪ ٻئي سان هڪجهڙائي رکن ٿا، جن مان هڪ قديم ۽ ٻيو تازي دؤر سان واسطو رکي ٿو. اهي ايترا تہ هڪ جهڙا آهن جو ماڻهو ٻڏي چرکي وڃي ٿوءِ پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي مجبور ٿئي ٿو تہ واقعي ٻڙدي سنڌ ۾ لڏي آيا آهن يا سنڌ سندن اصلي وطن آهي. اهڙيءَ ريت جنرل ڪننگهام، ڊايو ڊورس جي بيان ڪيل نالي مساناءِ Massanae کي "مزارڪا" Mazarka سمجهي وينو آهي، جيڪو منڻ ڪوٽ کان هيٺ ۽ سنڌوءَ جي ساڄي طرف وارو علائقو آهي. اهڙيءَ طرح مري Marri بہ بلوچ آهن، جيڪي تازي دؤر ۾ بلوچستان مان لڏو ڪٽي اچي سنڌوءَ جي ڪنارن سان آباد ٿيا آهن. ٻڙديڪا وارو علائقو بہ سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري آهي، جيڪو سکر کان ٽيهہ ميل اتر درياهہ جي ڪنار سان ٿورن ميلن ۾ پکڙيل آهي.

7-ڪرنل بي. آر. بران فل B. R. Bran Fill هنن ماڳن ۽ اوسي پاسي واري علائقي بابت گهڻائي اچرج جهڙا احوال قلمبند ڪيا آهن، جيڪي سندس ڪتاب "انڊين انٽي ڪئاري" جلد vi ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ڪرنل بران فل هن حقيقت کي قبول ڪري ٿو تہ مؤ Mau جو لفظ موءِ Muy جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وار. هن جاءِ کي روهڙيءَ جيان حضرت محمد صلي الله عليہ وسلم جي ڏاڙهيءَ جي وار مبارڪ جو شرف حاصل آهي. مان اهو چئي ڪونہ ٿو سگهان تہ مسلمانن وارو خيال صحيح آهي، پر ايترو ضرور چوندس تہ ان جو نالو مؤ ضرور آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ٽاڪ تي وار پهچڻ کان اڳ بہ سندس نالو اهو ئي هو. هن جي خلاف ٻيون شهادتون بہ موجود آهن. هندستان ۾ اهڙا ٻيا بہ نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي اولهہ اتر هندستان جي وچ واري صوبي ۾ پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ هن نالي سان شهر هوندو هو، جيڪو پنجويهہ ويڪرائي ۽ اٺهٺ ڊگريون ۽ ستونجاهہ فوٽ ڊگهائي ڦاڪ تي، ان جوءِ ۾ موجود هو جنهن ۾ پٽالا شهر جي موجودگيءَ جو امڪان آهي. مذڪوره علائقي ۾ گهٽي ايراضيءَ ۾ پکڙيل پراچين ٽرڙ کي "مؤ" جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. عالمن جي خيال مطابق مؤ Mau يا Mao آرين جو پراڻو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "چنڊ". باختر جي هڪ بربر شهزادي Bargare Prince مائس Mauas يا Mayes جي سڪي تي يوناني صورتخطيءَ ۾ بہ اهو ساڳيو لفظ لکيل نظر اچي ٿو. (Lassen "zur Geschichte" and e p. 99 and other Numismatics)

8- ڪُئنٽس ڪرٽس بنا سوچ فڪر جي ڪليٽارڪوس Kleitaschos جو هيءُ بيان نقل ڪيو آهي، تہ هن علائقي ۾ سڪندر اسي هزار سنڌين جو ڪوس ڪيو هو ۽ ڪيترن کي باندي بڻايو هو. ڪلٽار ڪوس، سڪندر جي جنگي مهم جو جنگي وقايع نگار ۽ حساس ماڻهو هو مان سمجهان ٿو تہ هيءُ سندس

وڏاءُ آهي.

9-سنڌ ۾ ڪشمور کان وٺي سيوهڻ تائين ميداني علائقي جو لاهه في ميل هڪ فوٽ ۽ اتان کان سمنڊ تائين في ميل ساڍا ست انچ ۽ وهڪري جي اپرندي پاسي في ميل نَوَ انچ آهي. درياهه جي تري ۾ لاه جو في ميل جي حساب سان پنجن کان ائن انچن تائين، فرق موجود آهي.

10- "ڊاس ڊيلتا ڊيس نيل" "Das Delta Des Nil" وُن ڊاڪٽر جوه جانڪو Von Dr. John Janko بڊاپيسٽ 1890ع ص 268.

11- ادريسي، ابن حوقل جيترو ويساهه جوڳو ڪونهِ آهي. سندس بيان آهي، تہ ڪمبلي آدمشماري ۽ شاهوڪاريءَ جي لحاظ کان ارمائيل جهڙو آهي. (اليٽ_1_80).

12-جيڪڏهن ديبل ڏانهن اچا بہ وڏيڪ سڌو ويجهي ها تہ گهاري واري ڪاري کي پار اڪرڻو پوي ها.

13-زمين جو هڪ سوڙهو پٽو آهي، منهنجي خيال ۾ جتان پٽر ملي سگهي ٿو. مذڪوره پٽريلو علائقو اڳتي وري اچي اسڪئنبل پئائنٽ Scandal Point وٽ ختم ٿي وڃي ٿو. اهو ماڳ آبزرويٽري آئيلينڊ کان منو ميل ڪن وٿيرڪو آهي.

14- هيءُ ڏاڍو خطرناڪ علائقو آهي. اتان رات جو سفر ڪرڻ اوکو آهي. درياهي وهڪرن جي مطالعي مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ درياهہ پنهنجو رخ پوري ريت بدلائڻ کان اڳ ۾ امڪاني مڪيہ وهڪري جي طرف ڏانهن ڪجهہ وقت اڳ پنهنجي هڪ چاڙهہ چڙهيندو آهي. ونجهڙوٽ وٽان ريٽيءَ جو وهڪرو يا 1758ع وارو حيدرآباد جي قلعي وارو وهڪرو يا ان سان گڏ حيدرآباد کان اولهہ وارو ننڍو وهڪرو ان جا مثال آهن. درياهہ هڪدم مڪيہ وهڪرو ڪيڏانهن ڪونہ موڙيندو آهي.

The End

☆